

11-2008

ARCHE

ПАЧАТАКА

11-2008

ARCHE 11 (74)
лістапад 2008

**Навуковы, навукова-папулярны,
грамадзка-палітычны і літаратурна-
мастацкі часопіс «ARCHE Пачатак»
выдаецца зь верасьня 1998 году
штомесцяц.**

РЭДАКЦЫЯ:

Валер Булгакаў — галоўны рэдактар
Віктар Жыбуль — рэдактар
Алена Казлова — сакратарка рэдакцыі
Аляксандра Макавік — рэдактар
Сяргей Макарэвіч — распаўсюднік

**ARCHE is a Partner of European Cultural
Journals Network Eurozine
(www.eurozine.com)**

Адрас для допісаў: ARCHE, а/с 3, 220018,
Менск-18.

E-mail: arche@arche.org.by.

Заснавальнік: Андрэй Дынько.

Выдавец: установа «Рэдакцыя часопісу «Архэ-Пачатак».
Пасьведчаньне аб дзяржаўнай рэгістрацыі № 530
ад 4.05.2001.

ISSN 1392-9682

Юрыдычны адрас: вул. Нававіленская
24/1А, каб. 2П, 220053, Менск.

Цана дамоўная.

Рэдакцыя не вяртае і не рэцэнзуе рукапісы. Рэдакцыя
рэдагуе матэрыялы, прынятыя да друку.

Часопіс можна замовіць у распаўсюднікаў:

Баранавічы — Руслан Равяка, п/с 13, 225409,
Баранавічы-9, тэл. (029) 767-20-37.

Барысаў — Алег Лучына, п/с 714, 222120,
Барысаў-1, тэл. (029) 33-99-161.

Берасьце — Ігар Бараноўскі,
тэл. (0162) 25-61-55.

Віцебск — Барыс Хамайда, тэл. (0212) 34-52-41.

Гомель — Ларыса Шчыракова,
тэл. (029) 341-66-94;
Дзяніс Федарэнка, тэл. (029) 733-55-22.

Полацк — Алесь Аркуш, тэл. (0214) 41-85-19.

Магілёў — Алесь Асіпцоў,
тэл. (0222) 25-57-85, (029) 625-57-85.

Менск — Сяргей Макарэвіч,
тэл. (029) 505-39-11.

Шукаем распаўсюднікаў зь іншых мясьцінаў.

**Падпіска на часопіс «ARCHE Пачатак»
прымаецца ўва ўсіх аддзяленьнях
«Белпошты».**

Падпісана ў друку 27.11.2008.

Выхад у сьвет 30.11.2008. Фармат 70x100 1/16.

Друк афсэтным. Гарнітура Школьная. Ум. друк. арк. 15,5.
Наклад 500 асобнікаў. Замова

Надрукавана з гатовых дыяпазытываў заказчыка ў друкарні
ТАА «Палікрафт», вул. Кнорына, 50, 220103, Менск.

У афармленьні першай старонкі вкладки выкарыстаныя
здымкі Максіміяна Клаўзі (Massimiliano Clausi).
Дызайн Ягора Шумскага.

© «ARCHE Пачатак», 2008

П а д п і с н ы і н д э к с 0 0 3 4 5

ARCHE on-line: <http://arche.by>

ЗЬМЕСТ

АНАЛІТЫКА	5	Аўтарытарны эрзац выбарчай кампаніі. Круглы стол у рэдакцыі «ARCHE»
	13	ЗЬМІЦЕР САЎКА Мазаічная артаграфія. З нагоды прыняцця Правапіснага закону-2008
	23	ВОЛЬГА ПАРФЕНЧЫК Чорная надзея Амэрыкі
	28	«PONTIS FOUNDATION» Ад добрасуседзтва да партнэрства: новы раўнд збліжэння Беларусі і ЭС
КРЫТЫКА	34	ПЁТРА РУДКОЎСКИ Беларускае адраджэнне паміж пагромам і гіпэрмаркетам
	44	АЛЯКСЕЙ ЛАСТОЎСКИ Будаўніцтва беларускай нацыі праз інтэлектуальнае вынішчэнне апанэнтаў
	60	ПЁТРА РУДКОЎСКИ Этыкеткавая аргументацыя
	70	ТАЦЯНА ВАДАЛАЖСКАЯ Як адказаць на пытаньне, што ўяўляе зь сябе беларускай нацыя?
	73	ВІТАЛЬ ПАНАМАРОЎ Фэнамэналёгія нацыі
	77	МАЛГАЖАТА БУХАЛІК Беларуская вэгетацыя ў Магілёве і Менску
АНАЛІТЫКА	85	УЛАДЗІМЕР ФУРС Структурныя прынцыпы альтэрнатыўнага нацыятворэння
	91	ДЭВІД МАРПЛЗ, УЛАДЗІМЕР ПАДГОЛ Палітыка новай памяці ў другой расійскамоўнай дзяржаве
	101	ТАЦЯНА ЧУЛІЦКАЯ Дыскурсы беларускіх студэнтаў
	112	АЛЯКСАНДАР ЧУБРЫК Ці патрэбныя Беларусі рэформы?
	128	ДЗЬМІТРЫ КРУК Ці пачаліся ў Беларусі рэформы?
	137	КІРЫЛ ГАЙДУК «Сацыяльныя кантракты» ў сучаснай Беларусі: адны салідарызуюць, іншыя ізалююць
	143	ДЖОНАТАН РАЎ Эканоміка наша туфтовая
	151	АРЫС ТРАНТЫДЗІС Эканамічны падмурак паўаўтарытарнага рэжыму: як вытлумачыць палітычныя захады і ўладныя адносіны ў беларускім выпадку
	193	УІЛЬЯМ ТОМПСАН Назад у будучыню?
ЭСЭІСТЫКА	209	АНДРЭЙ ДЫНЬКО Чаму я стаў журналістам?
	218	ЮРЫ ДРАКАХРУСТ Гарызонт каштоўнасцяў новай беларускай эліты
ГІСТОРЫЯ	221	ВІТАЛЬ МАКАРЭВІЧ «Антыразбор» шляхты: падробкі дваранскіх дакумэнтаў і нелегальныя наблітацыі ў Беларусі ў XIX ст.
КАРОТКІЯ РЭЦЭНЗІІ	237	ВІТАЛЬ ПАНАМАРОЎ Пэставаньне годнасьці

Год таму беларуская цензура выкінула «Тутэйшых» Янкі Купалы са школьных падручнікаў. Прыблізна ў той самы час у Тыкоціне, падляшскім мястэчку, пачаліся здымкі першага тэлевізійнага тэатру навастворанага «Белсату».

15 сакавіка, у Дзень Канстытуцыі, адбылася тэлепрэм'ера «Тутэйшых». Праз некалькі месяцаў Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь адмовіла ў рэгістрацыі тэлеспектаклю. Некалькі месяцаў чыноўнікі адцягвалі рашэнне, спасылаючыся на фармальныя недакладнасці. Напрыканцы верасня прыйшоў адказ. Адною з афіцыйных прычынаў адмовы стала нізкая якасць гуку. «Кроме того, в данном фильме искажается смысл и художественная направленность произведения народного поэта Беларуси Я. Купалы, что создает у зрителя неверное представление о творчестве классика белорусской литературы, задевает его достоинство. В финальной части фильма имеет место проявление шовинизма и национальной исключительности, что недопустимо», — сцвярджае В. А. Курловіч, начальнік Упраўлення рэгістрацыі і класіфікацыі кінавідэапрадукцыі Дэпартаменту кінематаграфіі.

Гэта не першая забарона «Тутэйшых». Прэм'ера п'есы адбылася ў 1926 г., але наступным разам гледачы пабачылі спектакль толькі ў 1982 г., што таксама скончылася зняццем з рэпертуару па першым жа выступе. На думку Валерыя Мазынскага, прычына простая: «Адно слова «Тутэйшыя» выклікае ў іх адмоўную рэакцыю».

Тэлеспектакль «Тутэйшыя», зняты Мазынскім і Бажышкоўскім, амаль дакладна трымаецца арыгінальнага тэксту Купалавай трагікамедыі. Сцвярджаць, што тэлеспектакль носіць шавіністычны характар, гэтак жа беспадстаўна, як і вінаваціць у шавінізме самога Купалу. З іншага боку, кожны сцэнарыст мае права на інтэрпрэтацыю.

Летась рэжысёр Дарыюш Шада-Бажышкоўскі з Беластоку паехаў у Менск да Валерыя Мазынскага, які не жадаў працаваць пад дыктоўку ўлады. Мазынскі і стаўся галоўным рэжысёрам «Тутэйшых». Склад актараў, запрошаных да ўдзелу, таксама адметны: адных звольнілі з тэатраў, іншыя яшчэ маюць працу, а астатнія граюць па-за межамі Беларусі.

«Тутэйшасць? — кажа Мазынскі. — Памятаю, як у 1985 г. я працаваў над п'есаю ў Зялёнай Гуры. Праз дзесяць гадоў, вяртаючыся з Нямеччыны, заехаў туды ізноў. Там ахоўнік, з якім размаўляў, скардзіўся, што за саветамі было лепей, стабільней, і грошай было болей. Гэта менавіта тутэйшасць. Калі хтосьці аддае камусьці свае правы, думкі, уладу над сабою, ён ёсць тутэйшым. П'еса Купалы ўвогуле не састарэла і застаецца актуальнаю. Для нас, беларусаў, гэта самая важная драма. Але важная і для палякаў».

«Чалавеку для нармальнага напоўненага існавання неабходнае атаясамліванне з каштоўнасцямі, — гаворыць Дарыюш Шада-Бажышкоўскі, другі рэжысёр. — Адна з іх — гэта самавызначэнне, прыналежнасць да групы. Тутэйшасць я разумею як небяспечную безыдэйнасць, якая можа прывесці да збяднення экзістэнцыі. У тэксце Купалы — шмат тутэйшых, яны кіруюцца туды, куды падзьме вецер. Адзін з герояў кажа: «Нашыя прыйшлі». «Якія нашыя?» — пытаецца іншы. «Ну, палякі». Пасля чарговага гістарычнага павароту наш герой гаворыць: «Вып'ем за нашых». «Якіх нашых?» — пытаецца нехта. Адказ: «Ну, за немцаў...»

Спектакль могуць пабачыць сотні тысячаў беларускіх сем'яў з дапамогаю спадарожнікавых антэнаў, а цяпер і чытачы «ARCHE», якія атрымаюць DVD з «Тутэйшымі» ад «Белсату».

*У матэрыяле выкарыстаныя фрагменты артыкула Монікі Жміеўскай «Пабачым «Тутэйшых» без беларускай цензуры» («Газета Выборча», Беласток).
Пётр Разумовіч. Прэс-служба «Белсат TV»*

Аўтарытарны эрзац выбарчай кампаніі

Круглы стол у рэдакцыі «ARCHE»

Адна з найважнейшых сёлетніх палітычных падзеяў прыпала на 13 лістапада, калі прэзыдэнт Лукашэнка падчас нарады па барацьбе з карупцыяй абрынуўся зь беспрэцэдэнтнымі абвінавачаньнямі на адрас шэрагу чыноўнікаў сілавых і судовых органаў. На круглых сталё, які адбыўся 19 лістапада ў штаб-кватэры руху «За свабоду» гэтую падзею абмеркавалі палітэканом Віталь Сіліцкі, палітычныя камэнтатары Андрэй Ляховіч і Валер Карбалевіч, а таксама публіцыст Валер Булгакаў.

Андрэй Ляховіч: З таго моманту, як Віктар Шэйман пайшоў на ніз, можна было чакаць, што пасадаў будучь пазбаўленьня ягонья вылучэнцы. Але такога не чакаў ніхто. Намесьнік генэральнага пракурора Купрыянаў, першы намесьнік міністра ўнутраных спраў Шчурко, намесьнік міністра Філістовіч, былыя намесьнікі міністра ўнутраных спраў, судзьдзі, якія мелі дачыненне да палітычных прысудаў — гэтыя асобы мелі значныя заслугі перад рэжымам. Яны займалі высокія пасады ў структурах, якія ствараюць рэпрэсіўна-кантрольна-судовую машыну рэжыму. І іх ня ціха прыбіраюць з пасадаў, адпраўляюць на пэнсію, на іншую «адказную працу». Лукашэнка заяўляе, што яны — карупцыянэры і могуць апынуцца за кратамі.

Якія прычыны скандалу вакол сілавікоў, гэтых адставак? Гэта была прадказальная падзея ці абсалютна нечаканая?

Валер Булгакаў: Я не займаюся прафэсійна дасьледаваньнем беларускай эліты. Я прыйшоў сёньня на гэты стол, каб паслухаць іншых.

Хачу зьвярнуць увагу на тое, што пры Лукашэнку чысткі беларускай эліты пачаліся ня цяпер, а працягваюцца з другой паловы 1990-х. У 2007—2008 г. было некалькі гучных адставак, якія, здаецца, заслانیлі сабой больш раньнія кадравыя рашэньні, што суправаджаліся ратацыяй эліт.

Сваім дакладам Аляксандар Лукашэнка пачаў чарговую чыстку. Яна ня мае аналягаў у тым сэнсе, што закрунула сілавую структуру ў нябачаным раней маштабе, паставіўшы пад удар МУС Уладзімера Навумава, генэральную пракуратуру Рыгора Васілевіча, а таксама ўскосна закрунуўшы ведамствы Л. Мальцава і В. Зайцава.

КРУГЛЫ СТОЛ

Звярну ўвагу на тое, што скандал разгортваецца зь вялікім скрыпам. Імгненна пасадаў пазбавіліся толькі два чыноўнікі генэральнай пракуратуры — Сьнягір і Купрыянаў. Ні на лёс судзьдзі Есьмана і яшчэ двух яго калегаў, якія выконвалі каманды Сьнегіра, ні лёс чыноўнікаў МУС, якія за 10—25 тысячаў рублёў набылі ўчасткі для катэджнага будаўніцтва на беразе Заслаўскага вадасховішча, гэты даклад пакуль ніяк не паўплываў.

Валер Карбалевіч: Любы крок, які робіць Лукашэнка, выконвае некалькі задач. Першае: барацьба з карупцыяй заўсёды папулярная ў грамадстве, і любы выступ Лукашэнкі на гэту тэму падвышае яго імідж-рэйтывг. Мядзведзеў у Расеі, каб падняць свой рэйтывг на фоне Пуціна, пачаў з змаганьня з карупцыяй. Асабліва ва ўмовах фінансавага эканамічнага крызісу, калі ў краіне працягваецца сацыяльнае расслаенне і зноў абвастраецца праблема сацыяльнай справядлівасьці, пра што, дарэчы, сьведчаць многія ўдзельнікі прайшоўшай выбарчай кампаніі.

Другое. Я тут згодзен з спадаром Булгакавым — адбываецца чыстка. Хоць Лукашэнка і дыктатар, але да пытання зьмены кадраў у сілавых структурах ён падыходзіць вельмі асьцярожна і заўсёды імкнецца іх публічна растлумачыць. Згадайце, калі ён мяняў старшыню КДБ, заўсёды ён прыходзіў у КДБ, каб растлумачыць, чаму ён мяняе. Так узяць і выкінуць яго з крэсла ён ня мог. Каб скінуць таго ж Шэймана, прыйшлося яго ўвязаць з выбухам 4 ліпеня, хоць ён да гэтага выбуху апошняе дачыненне мае. Вось і цяпер — каб правесці чыстку, трэба неяк абгрунтаваць, растлумачыць грамадству і самім сілавікам, чаму ён гэта робіць.

Дарэчы, Сьнягір — гэта не чалавек Шэймана. Шэйман яго звольніў з пасады намесьніка генэральнага пракурора пасля таго, як стаў генэральным пракурорам, бо Сьнягір падпісваў паперы на арышт Паўлічэнкі. Таму казаць, што гэта чыстка толькі людзей Шэймана, не зусім верна.

А.Л.: Аслабленьне ўплыву Шэймана нагнадалася з сакавіка 2006 г., калі на месца старшыні КДК быў прызначаны Ломаць. Лукашэнка асабіста ведаў Ломаця з пачатку 1990-ых, калі не раней. Потым, у ліпені 2007 г. на месца яшчэ аднаго вылучэнца Шэймана — Сухарэнкі — пасля скандалу старшынём КДБ быў прызначаны чалавек Лукашэнкі — Жадобін, які кіраваў ягонай аховай. Зьяўляецца пытаньне: чаму акурат цяпер Лукашэнка вырашыў паставіць на месца сілавікоў? Зараз ужо няма Шэймана — галоўнай фігуры некалі магутнай групы «сілавікоў».

В.К.: Былі справы міністра Лявонава, старшыні праўленьня Нацбанку Віннікавай, кіраўніцы справам прэзыдэнта Жураўковай. Але адначасова па ўсіх сілавіках — вось такое ўпершыню. Ці будзе працяг? Ня ведаю. Ён як паводзіць сябе? Ён робіць крок і чакае рэакцыі. Калі людзі не пярэчаць — ён яшчэ адзін крок зробіць. Усе зразумелі і апусьцілі свае прэтэнзіі — я думаю, што пакуль перапынак будзе.

А.Л.: Віталь, тваё меркаваньне адносна таго, што адбылося.

Віталь Сіліцкі: Я не крэмлінолаг-драздавед, таму паспрабую паглядзець з макраўзроўню: чым гэтая падзея адрозьнівалася ад ранейшых карупцыйных скандалаў.

Сапраўды, калі адбываліся пасадкі ці разгоны, то праглядваліся нейкія групы. Барацьба кланаў і г. д. Цяпер ударылі па ўсёй клясе, і ня толькі сілавіках. Ідзе зачыстка проста цэлага слою адміністрацыйна-рэпрэсіўнага апарату.

Трэба зразумець, што сам Лукашэнка гэты кампрамат не капаў, гэта роля тых, хто яго абслугоўвае. Ведаеце, першы, ад каго я пачуў пра злоўжываньні вакол Цянскага вадасховішча, быў Вінцук Вячорка. Ён там жыве і займаўся гэтай праблемай на грамадзкіх пачатках.

Гэта ўжо проста не замена адной групы на другую, гэта проста расчыстка пляцдарму.

Навошта гэты пляцдарм? У гэтай сыстэме ёсць некалькі ўзроўняў страху і патранажу, «крышаваньня», без якіх казаць, што ў цябе ўлада, грошы, уласнасьць, не выпадае. Каб не наехалі, трэба, каб свае людзі былі ў пракуратуры, у сілавых структурах. І цяпер гэты ланцужок некуды зьнік. Ён будзе запаўняцца новымі людзьмі.

Сапраўды, што нехарактэрна — няма пасадак. Калі закончыцца ціха, гэта таксама вельмі важны сыгнал. Гэта значыць, што на макраўзроўні рэжым трансфармуецца менавіта ў бюракратычна-алігархічную мадэль, дзе страх самога Лукашэнкі перад гэтай мадэллю выкарыстоўваецца дзеля таго, каб гэтая мадэль паўстала.

А.Л.: Прагучалі два супрацьлеглыя сцэнары. Валер Карбалевіч мяркуе, што Лукашэнка захоўвае шчыльны кантроль над тымі працэсамі, якія адбываюцца ў эліце. Такія чысткі — гэта сродак статус-кво. Віталь Сіліцкі ж дапускае, што працэс алігархізацыі ў Беларусі набірае хуткасьць і Лукашэнка гэты працэс ужо хутчэй за ўсё ня можа кантраляваць.

В.С.: Ён кантралюе гэты працэс чым? Капіталы, якія нажываюцца намэнклятурай, не легітымизуюцца. Капіталы можна забраць, перадаць і г. д., таму што яны нелегітымныя. Ці можа Лукашэнка сам кантраляваць? Чым больш складанай становіцца сыстэма, тым больш караля робіць сьвіта. І тут узрастае ўплыў і тых, хто зьбірае інфармацыю, апрацоўвае інфармацыю, падносіць гэтую інфармацыю, ведае, калі паднесьці гэтую інфармацыю. У любым такім рэжыме гэта ўзрастае ўплыў новай групы, якая хутчэй за ўсё і будзе галоўным бэнэфіцыярам перадзелу ўсяго і ўся. І ім зараз патрэбныя новыя людзі і ў пракуратуры, і ў судах і г. д. То бок яны расчышчаюць пэўныя пасады пад сваіх людзей. Трэба будзе глядзець, каго прызначаць на гэтыя пасады. Тады мы будзем меркаваць.

А.Л.: Сам У. Макей, новы чалавек ва ўладзе, ня мог гэта зрабіць. Ён хутчэй за ўсё выканаўца, а не замоўца гэтага. Тут яшчэ адзін цікавы момант. Купрыянаў да ліпеня 2002 г., г.зн. да прызначэньня намесьнікам генэральнага пракурора, займаў пасаду пракурора Менску. Ён асабіста вёў справы дырэктароў — дырэктара МТЗ Лявонава, дырэктара МЗЛ Калугіна...

Віталь Сіліцкі:
На макраўзроўні рэжым трансфармуецца ў бюракратычна-алігархічную мадэль, дзе страх самога Лукашэнкі перад гэтай мадэллю выкарыстоўваецца дзеля таго, каб гэтая мадэль паўстала.

КРУГЛЫ СТОЛ

В.С.: Ва ўладзе існуе ня толькі пэўная сыстэма прыняцця рашэньняў, але і маніторынгу і адсочваньня. Кажуць, што гэтая сыстэма апошнім часам памянлася. Зьявіліся нейкія аналітычныя структуры. Павысілася роля КДБ. Ня трэба пераменшваць ролю Зайцава.

В.Б.: Мы не адчуваем вастрыні моманту. Мы скатваемся да агульных высноваў, маўляў Лукашэнка расчышчае некаму дарогу ці рукамі Лукашэнкі нейкая трэцяя асоба расчышчае дарогу сабе і беларускім алігархам. А што калі гэтая палітычная сыстэма ня можа працаваць іначай? Што калі такія падзеі а прыёры запраграмаваныя яе генэтычнымі асаблівасьцямі?

Незалежна ад таго, хто стаіць за Лукашэнкам, хто даваў яму інфармацыю, тут існаваў зьбег бягучых палітычных інтарэсаў Лукашэнкі і тых, хто за ім стаіць.

Як мяне, то мы маем справу з руціннай настройкай сілавой, праваахоўнай і юрыдычнай сыстэмы. У разьвітых дэмакратычных супольнасьцях яна адбываецца пры дапамозе дэмакратычных выбараў. У аўтарытарных грамадзтвах разбалянсаваньне сыстэмы можа ліквідоўвацца пры дапамозе «высачайшага» разносу. Гэты разнос — аўтарытарны эрзац выбарчай кампаніі. Карупцыю, некампэтэнтнасьць і дысфункцыянальнасьць найлепей прадухіляюць вольныя выбары, калі ж іх няма, даводзіцца ладзіць чысткі і пасады, каб захаваць кіраванасьць сыстэмы. Так што іх наяўнасьць — гэта сьведчаньне ня сілы, а слабасьці.

Лукашэнкаў даклад і наступныя крокі яўна зацьміў фармальна галоўную сёлетнюю палітычную кампанію — парлямэнцкія выбары. Не выпадкова быў абраны і час яе правядзеньня — неўзабаве пасья апошніх. Можна сказаць, што тым самым Беларусь успуіла ў новы палітычны цыкл. Наперадзе — прэзыдэнцкія выбары 2011 г., да якіх краіна падыходзіць у варунках сусьветнага фінансавага крызісу і размоў пра прыватызацыю.

Выбары не за гарамі. Улады пра іх думаюць ужо цяпер. Лідзія Ярмошына заявіла, што на пачатку 2011 г. магчымае іх сумяшчэньне зь мясцовымі выбарамі.

В.С.: Гэта паказвае, што прысваеньне ўласнасьці і падобныя махінацыі ў прынцыпе беспакараныя. Ну, шчоўкнуць за гэта па носе, але ўсё роўна можна атрымаць такія грошы... Разнос перад тэлекамэрамі з вуснаў прэзыдэнта перастае быць крахам усяго жыцьця. І нават адхіленьне ад пасады — можна будзе ўсплыць.

В.Б.: Бальшыня тых, каго згадваў Лукашэнка ў сваім дакладзе, — даляравыя мільянеры. Калі б заўтра Лукашэнка пайшоў, а на яго месца прыйшоў бы беларускі Кучма, яны сталі б мультымільянерамі.

Іначай кажучы, дэ факта адбылася алігархізацыя намэнклятуры. Гэтыя людзі ня першы год выкарыстоўваюць закрытую палітычную сыстэму Беларусі, каб рабіць свой бізнэс. Доступ да інсайдэрскай інфармацыі і інсайдэрскіх актываў, выкарыстаньне карпаратыўных сувязяў, наяўнасьць іншых нефармальных рэсурсаў ставіць іх у прывілеяванае становішча.

Савецкая сыстэма магла існаваць больш-менш эфэктыўна толькі пры існаваньні масавага тэрору. Ужо з часоў Хрушчова і Брэжнева цэнтральны апарат ня мог кантраляваць эканамічных працэсаў на месцах. У цяперашняй Беларусі накіра-

ванья эканамічныя працэсы, здаецца, ужо ставяць пад знак запытання сам генэральны палітычны курс...

В.К.: Сапраўды адбываецца працэс ускладнення эканамічнай і палітычнай сыстэмы, а таксама працэс набываць багацьця намэнклятурай. Вядома, што калі чалавек набывае нейкую маёмасьць, ён спачатку набывае эканамічную незалежнасьць, ну а потым і палітычную. Лукашэнка гэта разумее і баіцца паўтарэньня ў Беларусі расейскай ці ўкраінскай сытуацыі.

Лукашэнка сказаў: нічога, што ў новых людзей не хапае досьведу — навучацца, затое яны красыці ня ўмеюць. Тое самае Лукашэнка гаварыў мінулым годам, калі разганяў кіраўніцтва КДБ. І гэта адбылося — на павышэньне пайшлі людзі без адукацыі, бяз досьведу, маладыя, з рэгіёнаў. Нешта падобнае рабіў Сталін у 1937—1938 годзе, калі бальшавіцкую гвардыю выразаў. А на яе месца прыйшлі зусім маладыя. Атрымаўшы свае пасады з рук самога правадыра, яны яму аддана служылі.

Я ня думаю, што тут стаіць нейкая новая групоўка, якая расчыпчае пляцоўку для сябе. Я думаю, што сам Лукашэнка хоча правесці рынкавыя рэформы, прыватызацыю, але пры гэтым усё абсалютна кантраляваць, не дапусьціць умацаваньня ці то алігархаў, ці то намэнклятуры.

В.Б.: Ня варта рабіць такіх вялікіх гістарычных экскурсаў. Падобныя падзеі мелі месца зусім нядаўна па гістарычных мерках — прыгадаем 1983 год, калі з цэнтры прыехалі і звольнілі міністра ўнутраных спраў Беларусі Жабіцкага — нібыта за кепскую раскрывальнасьць злачынстваў у беларускай правінцыі. Разам з Жабіцкім паляцелі галовы трох яго намесьнікаў (Жука, Цімашэнка, Майданюка), а таксама пракурора БССР Магільніцкага і яго першага намесьніка Дудкоўскага.

В.К.: А навошта гэта рабіць з такім скандалам? Можна паціхеньку выдаць указ. Значыць, тут ня толькі мяняецца каманда.

В.Б.: Сучасная палітыка мусіць быць відовішчная. Адбыліся абсалютна бляклыя парламэнцкія выбары. І тут раптам Лукашэнкаў даклад надаў беларускай палітычнай сфэры новыя фарбы.

Лукашэнка ня можа затрымаць час. Зрабіўшы стаўку на стварэньне спажывецкага грамадства, ён ня здольны паўстрымаць працэсаў сацыяльнага расслаеньня і, магчыма, алігархізацыі. Нельга вярнуць палітычныя і эканамічныя адносіны на ўзровень 1994-га году, але можна нейкі час з ужываньнем сілавога і рэпрэсіўнага апарату кантраляваць іх так, каб гэта не выклікала сур'ёзную дэстабілізацыю сыстэмы.

В.С.: Трэба паглядзець, якія ратацыі адбудуцца ва ўладзе. Беларускі чыноўнік у сярэднім на 10 гадоў старэйшы за расейскага і на 30 за эстонскага. Амаладжэньне апарату стала неабходным калі? У сярэдзіне гэтага дзесяцігодзьдзя, калі пачалі змагацца з рэвалюцыямі. Гэтая чыстка патрэбная такім рэжымам, яна сама па сабе іманэнтная. Нельга даваць нарастаць мясу ў чыноўнікаў.

А.Л.: Я б казаў, што на нашых вачах адбываецца палітычная, эканамічная мадэрнізацыя аўтарытарнага рэжыму. Ён становіцца ўсё больш прыстасаваным да выклікаў сытуацыі.

Пашыраецца сетка кантрактаў рэжыму з насельніцтвам. Улада імкнецца прапанаваць грамадзтву больш прывабны вобраз Беларусі. Таму Праляскоўскі па

КРУГЛЫ СТОЛ

даручэнні Лукашэнкі сустракаўся з музыкамі, а ў прэзыдэнцкай бібліятэцы ў пачатку 2008 г. адбылася выстава кнігаў, прысьвечаных паўстанню пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага.

В.Б.: Выпадае гаварыць толькі аб эканамічнай, а не палітычнай мадэрнізацыі. Мадэрнізацыя азначае асучасніванне і мае інстытуцыйнае вымярэнне. У выпадку лукашэнкаўскага рэжыму можна гаварыць толькі пра кадравое амаладжэнне. Само ж інстытуцыйнае асяроддзе беларускай палітыкі пасля 1996 году фактычна не змянілася. Палітыка як такая скончылася. Тое, што барацьба за ўладу стала бессэнсоўнай, пацягнула за сабой важныя наступствы. Зверху, на ўзроўні дзяржаўнага сыстэмы — гэта карупцыя і склероз, зь якімі змагаюцца апаратнымі чысткамі. Немагчымацьць атрыманьня значнага палітычнага авансу па ўласнай ініцыятыве, без пратэкцыі ўлады, выклікае масавую сацыяльную атамізацыю і апатыю зьнізу, а экспансія капіталізму прычыняе выбух спажывецкіх настрояў. Паколькі лесьвіцы сацыяльнага ўзыходжаньня перакрытыя зверху, балшыні беларусаў застаецца вытрачваць сваю энэргію на асабістае ўзбагачэнне або банальна сьпівацца.

Паўтаруся, што з пункту гледжаньня інстытуцыйнай трансфармацыі палітыкі ў Беларусі ня робіцца. Можна гаварыць пра ўзьлёт і падзеньне нейкіх групаў ва ўладзе, аб пэрсанальных траекторыях ключавых пэрсонаў. Пры гэтым інтарэсы палітычных інстытутаў застаюцца несфармаванымі. Кажуць пра інтарэсы пэўнай групы ў КДБ, але не пра інтарэсы самога КДБ.

Якая трансфармацыя палітычных інстытутаў? 10 гадоў назад было 25 партый апазыцыйных, а стала 14? Але ці змяніўся за гэты час іх функцыянальны статус? Акурат неадпаведнасьць анахранічнай гіпэрцэнтралізаванай палітычнай сыстэмы сучасным рэаліям і ёсьць важнай крыніцай дэстабілізацыі лукашэнкаўскага рэжыму, якую той спрабуе кампэнсаваць гіпэрлібэральнымі эканамічнымі інавацыямі, напрыклад, увядзеньнем таямніцы банкаўскіх укладаў або пляскатай шкалы падаходнага падатку.

В.К.: Калі б гэта была зачыстка перад пачаткам эканамічных рэформаў, бо сапраўды старыя кадры новую палітыку праводзіць ня могуць, трэба было б пачаць з эканамічнага блёку. Прэм'ер, віцэ-прэм'ер, міністар эканомікі, яшчэ хтосьці, а тут ён сілавая структуры чысьціць.

В.С.: Сідорскага проста няма кім замяніць. І дзеля таго, каб мяняць курс, я ня думаю, што гэтых людзей трэба мяняць. Асабліва Сідорскага ці Пракаповіча ці Сямашку. Гэта нармальныя людзі.

В.К.: Але пры чым тут сілавая структуры?

В.С.: Якраз такі сілавая структуры і займаліся фактычна эканамічным мэнаджэнтам, крышавалі. У Беларусі грошы, уласнасьць і гэтак далей бяз «крышы» ня мае сэнсу.

А.Л.: Я з табой усё ж такі, Віталь, ня згодны адносна тэрміна. Разам з тым, можна спрацацца, ці гэта эрозія, ці гэта мадэрнізацыя. Але мы ўсе кажам пра ўсё большыя прыкметы трансфармацыі, пра тое, што сапраўды нешта мяняецца.

В.С.: Гарбачоў некалі казаў, што сыстэма ўжо ня слухаецца генэральнага сакратара. У Лукашэнкі іншая інстытуцыйнальная пазыцыя. Яго палітбюро зьняць

ня можа. Калі ўскладняецца сыстэма, аднаму яе ўтрымаць ужо нельга. Патрэбныя моцныя суб'екты, якія забяспечаць табе падтрымку, а ў абмен ты даеш ім пэўныя даброты.

А.Л.: Мы спрабуем вызначыць, якія групы ў складзе кіруючай эліты вызначаюць палітычны курс у Беларусі. Пад час нядаўняй канфэрэнцыі Беларускага інстытуту стратэгічных даследаванняў у Кіеве Яраслаў Раманчук казаў, што Сідорскі нібыта знаходзіцца пад хатнім арыштам і нічога не вырашае. У ліпені 2007 г. быў вельмі значны разгон у КДБ. Былі са скандалам пазбаўленыя пасадаў Сухарэнка і ягоны першы намеснік Дземянцей. У красавіку 2008 г. у сваім інтэрвію Сухарэнка нават прызнаўся, што дапускаў магчымасць трапіць за краты. Зараз скандал закрануў шмат якія сілавыя і судовыя структуры.

То бок Лукашэнка за год мінімум два разы ператрос сілавыя структуры, але разам з тым Сідорскі і Сямашка застаюцца пры пасадах. Гэтыя эканамічныя мэнэджэры, «тэхнакраты» ўзначальваюць урад ужо зь лета 2003 г.

В.С.: Чым адрозніваецца бюракратыя саўмінаўская эканамічная ад бюракратыі сілавой? Саўмінаўскай трэба трымаць рэальную сытуацыю пад кантролем. Гэта даходы, гэта дабрабыт, гэта сацыяльны кантракт. Не такі ўжо ў нас лішак гэтых кваліфікаваных мэнэджараў, якія могуць утрымаць эканоміку. Куды іх разганяць? Яны пакуль што незамяняльныя.

Яшчэ адзін фактар, які ўплывае на тое, каб эканамічныя мэнэджэры трымалі тых пазыцыі, якія маюць сёння — ужо тры разы праводзіліся размовы з Расеяй па вызначэнні пошліны на газ. У пачатку 2008 беларускія афіцыйныя асобы на Бухарэцкім саміце казалі, што дамова па газе будзе заключана ў жніўні 2008 году. Гэтага, натуральна, не адбылося. Гэтага не адбылося 6 кастрычніка падчас сустрэчы з Пуціным, гэта не адбылося, калі Лукашэнка лётаў у Маскву.

А.Л.: Лукашэнка казаў падчас чысткі сілавых структураў, што ў Беларусі ня будзе ніякай намэнклятурнай прыватызацыі. Актуальнае пытаньне: ці вызваляюць гэтыя адстаўкі сілавікоў новыя магчымасці для яе?

В.С.: Ідзе намэнклятурная прыватызацыя грашовых патокаў. На прыватызацыю сабекоштаў намэнклятура сама ня хоча ісьці. Намэнклятурная прыватызацыя гэта пакуль што сыстэма дзяржаўных манаполій, якая дазваляе ёй карміцца. Пытаньне, ці будзе сапраўдная прыватызацыя з удзелам расейскіх інвэстараў, транснацыянальных карпарацыяў і гэтак далей. Цяпер прыватызацыя цікавіць уладу ў першую чаргу з кампэнсатыўнага пункту гледжання. Трэба прадаваць, каб прыцягнуць валютныя рэсурсы. А дзеля гэтай мэты намэнклятурная прыватызацыя не пасуе.

А.Л.: Намэнклятура не гатовая несці адказнасць за функцыянаваньне буйных прамысловых прадпрыемстваў. Хоча быць акцыянерам прадпрыемстваў, але ня хоча быць уласнікамі. Бо гэта надзвычай вялікая адказнасць: ад гэтага залежыць стабільнасць палітычнай сытуацыі. Да таго ж рэнтабельнасць буйных прамысловых прадпрыемстваў залежыць ад палітычных чыннікаў. Ад здольнасці дамаўляцца з Расеяй па ўмовах доступу на расейскі рынак. Ад таго, па якім кошыце будзем набываць газ. Але ў Беларусі яшчэ вельмі шмат пляцовак, дзе

КРУГЛЫ СТОЛ

можна рабіць вельмі хуткія і лёгкія грошы. Напрыклад, кіраўніцтва Беларускай чыгункі аб'явіла аб распрацоўцы пляну акцыянавання. У склад яе інфраструктуры ўваходзяць рэстараны, бары, гатэлі, кавярні, крамы...

В.С.: Гэтае прадпрыемства захоўвае велізарныя сацыяльныя абавязкі перад грамадзянамі.

А.Л.: У намэнклятуры значныя фінансавыя рэсурсы. Я вельмі раю праехаць каля «Драздоў», рэзідэнцыі Лукашэнкі. Пачалося будаўніцтва катэджнага пасёлку. Спачатку прадавалася зямля 7-9 сотак па 350-400 тысячаў даляраў. І набывалі не замежнікі, а дзеці тых, хто мае ў Беларусі ўладу і ўласнасьць. Зямля прызначалася для абслугоўвання і будаўніцтва жылля. Гэта значыць, што толькі катэдж будзе каштаваць больш за мільён даляраў. Калі чалавек набывае такую маёмасьць, значыць, ён мае дастаткова вялікія свабодныя грошы. Думае, што зь імі рабіць, як лепш выкарыстоўваць.

В.Б.: Беларускае падатковае заканадаўства ў гэтым аспэктце гіпэрлібэральнае, калі не сказаць карупцыягеннае. У Беларусі ты купіў нейкі аб'ект нерухомасьці і ня здолеў паказаць, адкуль ты ўзяў на гэта грошы, ты мусіш сплаціць штраф каля 20 % ад яго кошту. У Польшчы ў аналягічнай сытуацыі ты мусіш сплаціць 75 % ад кошту нерухомасьцяў. У падобных момантах як нідзе зырка праяўляецца сумнеўная легітымнасьць беларускага рэжыму. Улада баіцца лішні раз стварыць поле для напружанасьці, «бударажыць народ», і таму заплюшчвае вочы на тое, што ў дэмакратычных грамадзтвах непрымальнае. У Эўропе, напрыклад, ты пазычыў у некага грошы пад куплю нерухомасьцяў, будзь ласкаў заплаціць 2 працэнты ад зьдзелкі ў дзяржаўны бюджэт. А ў Беларусі толькі збіраюцца абкласці падаткам пазыкі, зробленыя беларускімі грамадзянамі за мяжой...

В.К.: Але ж у Польшчы Лукашэнка ня можа сказаць на нарадзе — канфіскаваць 10 асабнякоў, пабудаваных каля Заслаўскага вадасховішча.

А.Л.: У нас прагучала пра ўскладненне сыстэмы. Як працэсы ва ўладзе могуць адпавядаць гэтым спробам рэжыму зьмяніць характар адносінаў з Захадам?

В.С.: Зьмена адносінаў з Захадам — гэта таксама ўскладненне сыстэмы.

Пакуль што Лукашэнка вядзе размову пра тое, каб разьмеркаваць кошт утрыманьня Беларускай сыстэмы яшчэ на кагосьці. Але Захад ня пойдзе на такое разьмеркаваньне. Ён выставіць патрабаваньне рэформаў і лібэралізацыі.

Паварот да Захаду яшчэ не фінальны, абсалютна не незваротны. Зьнік прыватны заёмшчык і фактычна зьнікае інвэстар. Застаюцца хто? Расея, міжнародныя фінансавыя арганізацыі і паасобныя ўрады. Любы выбар — гэта жорскае палітычнае абумоўліваньне, калі выгады за адзін і той жа тавар абумоўліваюцца палітычнымі варункамі. І калі не пакрываць адмоўнае сальда Беларусі ў гандлі з Расеяй, то Расея можа зь Беларусыяй зрабіць усё, што хоча.

Пры крызісе вартасьць актываў падае. І ўжо спадзяваюцца, што прыватызацыя пакрые столькі, колькі яна магла пакрыць яшчэ паўгоду таму, ня варта. Сярод ігракоў на першым месцы не інвэстар, не прыватны крэдытор, гэта дзяржава ці міждзяржаўны крэдытор. Такая суцэльная палітызацыя выратаваньня.

Занатавала Наста Бакианская. Друкуецца ў скароце.

ЗЬМІЦЕР САЎКА

Мазаічная артаграфія

З нагоды прыняцця Правапіснага закону-2008

Аўтару гэтых радкоў ужо ня раз даводзілася выступаць на тэму новых зменаў у беларускім афіцыйным правапісе. Летась «ARCHE» дало нам магчымасць на 125 сваіх бачынах апублікаваць разгорнутую рэцэнзію на кадэфікацыйны дакумэнт, які тады мы назвалі Міністэрскім праектам, а з моманту яго прыняцця Палатаю прадстаўнікоў і зацверджання галавою дзяржавы ў чэрвені 2008 г. — Правапісным законам-2008¹.

«Правілы левапісу» выйшлі ў момант, калі Міністэрскі праект перабываў у стадыі абмеркавання і на яго канчатковы змест яшчэ можна было паўплываць. Спадзяемся, нам гэта ў нейкай ступені ўдалося (на адпаведныя месцы ўкажам у наступных раздзелах). У тым тэксце мы муслі выяўляць вынаходлівасць і абачлівасць, імкнуліся пазбягаць вострых праблемаў і жорсткіх фармулёвак, нават сам тэкст напісаць афіцыйным стандартам — усё дзеля таго, каб быць пачутым.

Аднак справа зробленая — праект стаўся законам. Цяпер можна адкінуць пэўную дыпляматычнасць, эліпсы недагаворак ды замоўчванняў і нарэшце назваць усё сваімі імёнамі.

I. ЗЬНЯВЕЧАНАЯ ЭПОХАЮ

Быў час, быў век, была эпоха.

Сказ пра Лысую гару

Нібы на полі сечы — эпоха пакідае свае меткі на мове, у тым ліку на яе твары — артаграфіі.

Цягам XX ст. беларуская мова зазнала найглыбейшую функцыйную змену: пад прэсам татальнай асыміляцыі са сродку камунікацыі, які абслугоўваў істотную частку сфэраў жыцця народу, мова ператварылася ў сродак самаідэнтыфікацыі ды «іншаідэнтыфікацыі», у сродак маніфэстацыі сьветапоглядных прыярытэтаў, нават у сродак мадэлявання будучыні. Не пагаджуся з тымі, хто абураецца з «манкуртаў, што выракліся свайго роднага», г. зн. зь іншамоўнае большасці. Віна гэтае большасці

Зьміцер Саўка — мовазнавец, адзін з аўтараў праекту «Беларускі клясычны правапіс. Збор правілаў. Сучасная нармалізацыя» (Вільня—Менск, 2005).

ЗЬМІЦЕР САЎКА

толькі ў тым, што яна выбрала стратэгію выжываньня. Такую стратэгію выбрала большыня зьніклых ужо нацыянальных супольнасьцяў, пра колішныя існаваньне якіх мы даведваемся адно з каналу «Дыскавэры». На такім тле лёс беларускае мовы выглядае не такім ужо гаротным — яна яшчэ існуе.

Іншая рэч: ці можна гэтае існаваньне назваць паўнавартасным жьцьцём, калі сам зьмест мовы, сукупнасьць яе праяваў, само напаўненьне паняткаў «беларуская мова, па-беларуску» вызначаецца не самаразьвіцьцём, ня сумаю вэктураў нутраной барацьбы рознаскіраваных трэндаў, а ў незраўнёна большай ступені — узьдзеяннем вонкавых сілаў — як лінгвістычнага (іншамоўны ўплыў), так і палітычнага характару.

Трэба прызнаць, нават большыня беларускіх філэлягаў мае даволі цьмянае ўяўленьне пра гісторыю цяперашняга беларускага правапісу: за саветамі цікаўнасьць да гэтае тэмы не ўхвалялася (бо магла выявіцца сапраўдная роля савецкай улады ў «разьвіцьці» беларускае мовы), а ў постсавецкі час ужо было не да таго. У кароткія гады адраджэньня змагаліся за тое, каб Беларусь «загаварыла на мове», а пасля — каб проста застацца ў прафэсіі — на тле скарачэньня гадзінаў на беларускую мову спачатку ва ўнівэрсытэтах, а пасля сёлетняй адукацыйнай рэформы — нават і ў школе. Шырэйшая ж беларускамоўная публіка ведае толькі, што была граматыка Тарашкевіча, потым адбылася рэформа 1933 г., потым быў Звод-1957, якім і карыстаюцца дасёньня.

У сапраўднасьці ж шлях да цяперашняга стану артаграфіі быў незраўнёна больш пакручасты й на яго зьвівы, на жаль, больш уплывалі не грамадзкія абмеркаваньні ці дыскусіі навукоўцаў, а жорсткія рэаліі бурлівай савецкай, а цяпер ужо постсавецкай гісторыі. Каб выжыць, яму дасюль прыходзіцца «хістацца разам зь лініяй партыі».

Замоўленая часам

Тарашкевіцы сёлета споўнілася 90 гадоў. Паказальны момант: Беларусь атрымала свой унармаваны правапіс адначасова з абвяшчэньнем незалежнасьці. Новая палітычная сытуацыя нібы аб'явіла тэндэр мовазнаўцам на напісаньне «бібліі мовы». У канкурэнтнай барацьбе за права стаць грунтам правапіснай кадэфікацыі ўдзельнічалі чатыры працы: апроч Тарашкевічавай «*Biełaruskaj hramatyki dla škol*», практычна адначасова выйшлі «*Hramatyka biełaruskaj mowy*» Браніслава Пачопкі, «*Biełaruski prawapis*» Антона Луцкевіча і Яна Станкевіча (усе тры — у Вільні) і нарэшце — «*Prosty spòsob stàcca ŭ karòtkim čaśe hràmatnym*» (Брэслаў, цяпер Уроцлаў) нямецкага славіста Рудольфа Абіхта і таго ж Яна Станкевіча. Усе — лацінкаю. Граматыка Тарашкевіча кірыліцаю выйшла ў тым жа годзе, але пазьней за лацінкавую².

Тарашкевічава кадэфікацыя перамагла канкурэнтаў з колькіх прычынаў: яна была найбольш грунтоўнаю, ахоплівала большыню артаграфічных калізіяў, у значнай ступені працягвала практыку беларускага друку папярэдняга пэрыяду; кніга ўтрымлівала практыкаваньні, што дазваляла выкарыстоўваць яе ў дыдактычных мэтах. Але быў яшчэ адзін чыннік: «Граматыка для школ» з'явілася на замову беларускае палітычнае эліты.

¹ Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск: Нацыянальны цэнтр прававой інфармацыі Рэспублікі Беларусь, 2008.

² Adam Varłyha [Язэп Гладкі]. *Praktyčnyja nazirańni nad našaj żyvoj movaj*. New York, 1966. S. 26.

А сёння, як бы ні ставіліся да тарашкевіцы крытыкі яе сучаснага выкарыстання, аднак і яны ня могуць адмаўляць відавочнага факту, які прызнаваўся нават за савецкім часам:

[Праца Тарашкевіча] прадстаўляе сабой першы і тым не менш вельмі ўдалы вопыт вылучэння асноўных заканамернасцей беларускай мовы. Прапанаваная аўтарам фанетыка-граматычная сістэма беларускай мовы замацавалася як сістэма яе літаратурных норм... Неабвержным доказам правільнасці выбранага напрамку ў развіцці беларускай літаратурнай мовы служыць тое, што сучасная беларуская літаратурная мова адлюстроўвае ўсе галоўныя асаблівасці і нормы, вызначаныя ў свой час Тарашкевічам³.

Такім чынам, усе пазнейшыя праекты і рэформы бралі за аснову зробленае Тарашкевічам — нават калі выступалі з дыямэтральна процілеглымі развязааннямі.

Праект-1930⁴

1920-я гг. сталіся для мовы ў БССР часам вольніцы. Хоць і тады «мелі месца прыкрасыці», калі «прыкрасыцю» можна назваць, напрыклад, арышт «галоўнага артограф» БССР Язэпа Лёсіка ў 1922 г. — пасля таго, як орган ЦК КП(б)Б газета «Звезда» (тады яшчэ празь **е**) назвала Лёсікаву «Практычную граматыку беларускай мовы» контрарэвалюцыйнаю.

Несумненна, зь бегам часу правапісная практыка ставіла новыя пытанні, адказы на якія не заўсёды знаходзіліся ў Тарашкевічавай працы. Братам Язэпу й Антону Лёсікам удалося надаць (калі не навязаць) прадстаўнічай Акадэмічнай канфэрэнцыі 1926 г. артаграфічны акцэнт, хоць пачаткова гэты міжнародны форум задумляўся, відаць, найперш як дэманстрацыя росквіту беларушчыны ў Краіне Саветаў і трыюмфу нацыянальнае палітыкі бальшавікоў.

Канфэрэнцыя, даўшы трыбуну як рэфарматарам, так і іхным апанэнтам, паклала пачатак рэгулярнай кадыфікацыйнай дзейнасці: увосень 1927 г. утварылася Правапісная Камісія ў складзе акадэмікаў Сьцяпана Некрашэвіча (старшыня), Язэпа Лёсіка, Вацлава Ластоўскага, Яна Луцэвіча (Купала), дацэнта БДУ Анатоля Багдановіча (сакратар), доктара навук Пятра Бузукі, навуковых працаўнікоў Інбелкульту Янкі Бялькевіча і Ўладзіслава Чаржынскага.

Да 1929 г. улады яшчэ не мяшаліся ў нутраны працэс моўнага будаўніцтва. Лёзунг «нацыянальнае па форме, сацыялістычнае па зьмесьце» сапраўды працаваў: важна было ня *як*, а *што*. Таму сваю дзейнасць Камісія пачынала ў адносна спрыяльных умовах, аднак працягваць ужо мусіла ў экстрэмальных...

Пад канец 1920-х гг. Савецкі Саюз уступіў у новую стадыю: забарона прыватнай уласнасці (канец НЭПу), пачатак калектывізацыі ды індустрыялізацыі. Экспансія-

³ І. І. Крамко, А. К. Юрэвіч, А. І. Яновіч. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Т. 2. Мінск, 1968. С. 162—163.

⁴ Беларускі правапіс (праект) / Апрацаваны Правапіснай Камісіяй Беларускае Акадэміі Навук. Менск, 1930.

ЗЬМІЦЕР САЎКА

нісцкія пляны («сусьветная рэвалюцыя») савецкага кіраўніцтва патрабавалі ўнітарызацыі савецкай імперыі, што прывяло да аднаўленьня русіфікацыі, якая праходзіла пад лёзунгамі «збліжэньня пролетарыяту і працоўнага сялянства ўсіх рэспублік СССР». Аднак адначасова са сталінскае рыторыкі яшчэ ня зьніклі заклікі барацьбы зь вялікадзяржаўным расейскім шавінізмам⁵. Тым жа мэтам служыла і разгортваньне ня бачанай дагэтуль у гісторыі рэструктурызацыі грамадства — зьнішчэньня традыцыйных станаў (саслоўяў), што вылілася ў барацьбу з «дробнаю буржуазіяй» і ўсімі яе праявамі, у тым ліку — у мове. У газэтах і на сходах усё гучней чуліся патрабаваньні вымесьці ўсё панскае, мяшчанскае, кулацкае, усё старое і прагнае, даць дарогу здаровай творчасці працоўных масаў.

На «нацыянальных ускраінах» спыняецца працэс «каранізацыі», «на месцы» прыбываюць дзясяткі тысяч чыноўнікаў расейскага паходжаньня, «нацыянальныя адраджэньні» імгненна затухаюць, а іх ідэолёгі ды рэалізатары робяцца ня толькі непатрэбнымі, але і непажаданымі элемэнтамі. У Беларусі пачынаецца «барацьба з нацдэмаўшчынай»; у кастрычніку 1929-га Саўнаркам БССР звальняе Некрашэвіча з пасады віцэ-прэзідэнта Беларускай Акадэміі Навук і Правапісная Камісія тут жа спыняе сваю працу. Вынікі яе дзейнасьці ўсё ж такі выходзяць друкам на пачатку 1930 г.

* * *

Збольшага Праект-1930 працягваў і разьвіваў Тарашкевічаў правапіс⁶, а таксама спрашчаў яго, дзеля чаго прапаноўвалася, напрыклад:

— адмовіцца ад выключэньняў зь яканьня ў лічэбніках: *дзьявѣты, дзясѣты, сямнаццаць, васьмнаццаць*, але *пяцьдзесят, семсот, восемсот*;

— не скарачаць **у-**, **і-** на пачатку слова, у службовых словах **у**, **і** (*старая удава*⁷, *яна і ён*);

— пісаць апостраф пасля мяккіх (замест *зьезд* — *з'езд*, а таксама: *рэл'еф, кан'як*);

Такім чынам, ажыццяўлялася пэўная дэфанэтызацыя пісьма.

Цалкам слушнаю трэба прызнаць адмову ад самага спрэчнага тарашкевіцкага правіла — правядзеньня яканьня ў 2-м складзе перад націскам, калі ў 1-м пераднаціскным няма **а/я** (т. зьв. «правіла яканьня ў другім складзе» або «правіла другога складу»):

пад націскам		Пераднаціскныя склады				
		1-шы	2-гі	3-ці		
<i>лѣс</i>	—	<i>лясьнік</i>	—	<i>лясьнікі</i>	—	<i>лесьнічбўка</i>

Таму ў школе існаваў тэрмін «лічэць склады» — выяўляць месца націску і такім чынам выводзіць, «вылічваць», **е** ці **я** мусіць пісацца ў тым ці іншым слове на пэўным месцы. Калі ж у 1-м пераднаціскным складзе апыналіся **а** або **я**, то яканьне ў 2-м складзе не праводзілася.

⁵ Як вядома, Ленін зьвяртаў увагу на схільнасьць Сталіна да праяваў расейскага шавінізму (праца «К вопросу о национальностях или об «автономизации»», таму «Сталин... раз за разом, начиная с X съезда и кончая XVI, декларировал, что «великодержавный шовинизм» является главной опасностью в области национальной политики» (Игорь Шафаревич. Русский вопрос. Москва, 2003. С. 88).

⁶ Прыкладам, заставаліся напісаньні, што ў пазьнейшых кадыфікацыйных працах падлягалі зьменам: *аб'ежчык; парыскі, чэскі; гарадзкі, людзкі; бяз нас, ня руш*.

⁷ Вядома, такі прыклад цяпер наўрад лічыўся б паліткарэктным.

Упершыню звярталася ўвага на артаграфію **о/ё** ў неапошняй частцы складаных словаў, аднак нейкага выразнага разьвязаньня гэтая праблема не знайшла: у «старой» лексыцы прапаноўвалася праводзіць аканьне, а «ў наватворах, у якіх адчуваюцца абедзьве складовыя часткі», пакідаць **о/ё** (*чырвонаармеец, прыродазнаўства, трохпавярховы, штодзённы, цьвёрдакрылы*), інакш кажучы, вырашаць пытаньне ў слоўніковым парадку.

Правапісны збор узбагаціўся новымі разьдзеламі, якія асобна рэгулявалі правапіс іншамоўных словаў — як агульных, так і уласных назваў. Такім чынам, у гэтым дакуманце ўпершыню фармуляваліся *асновы беларускае практычнае транскрыпцыі*, чым ён, відаць, паслужыўся... Зводу-1959, пра што гутарка ніжэй.

Асобна трэба сказаць пра адмову ад паказу асыміляцыйнае мяккасьці (прасьцей кажучы, скасаваньне мяккага знака). Такую прапанову выказаў яшчэ ў сярэдзіне 1920-х Язэп Лёсік, абгрунтоўваючы яе тым, што беларус інакш як мякка **з, с, дз, ц** перад мяккімі вымавіць проста ня здолее, таму паказваньне асыміляцыйнае мяккасьці на пісьме — лішняе, збытکوўнае.

У Праекце ж гэтае рашэньне зьявілася толькі ў карэктуры — гэта значыць на мяжы 1929—1930 гг., калі пачала раскрутвацца антынацдэмаўская кампанія. Дагэтуль Правапісная Камісія згадзілася на тым, што мяккі знак варта прыбраць выключна ў падоўжаных **ньн, льл, зьз, сьс, дзьдз, цьц** (*насенне, сьмецце, суддзя* або *суддзя*). Скасаваць мяккі знак у іншых пазыцыях катэгарычна не згаджаўся старшыня Камісіі Некрашэвіч, які на момант рыхтаваньня дакумэнту да друку ўжо страціў свае званьні й дажываў апошнія месяцы на волі. Рашуча не прыняў скасаваньня **ь** і Купала. Лас-тоўскі прапанаваў фактычна вярнуцца⁸ да лацінкавае дыякрытыкі (надрадковых знакаў), скарыстаўшы замест **ь** — акут: *з'няў, с'нег, ц'мяна*.

* * *

Правапісная Камісія спадзявалася, што плод яе нялёгкіх рашэньняў нарэшце трапіць на шырокае абмеркаваньне грамадзтва, якое ў выніку дэмакратычнае працэдуры выбера найбольш аптымальныя правілы, а сама Камісія прыступіцца да складаньня першага ў гісторыі беларускае мовы артаграфічнага слоўніка. Але цягам лютага-жніўня 1930-га па справе Саюзу вызваленьня Беларусі чэкiсты арыштоўваюць шасьцёх з васьмі аўтараў Праекту. Пасьля «гутарак» у Дзяржпалітупраўленьні Купала рэжа сабе жылы⁹.

Гэтыя падзеі паставілі крыж на Праекце-1930: як створаны «ворагамі народу», ён ужо ня меў шанцаў на апрабату ўладаў:

Праект «Правапіснай камісіі БАН» 1930 г. («Беларускі правапіс») ... быў складзены яшчэ пры нацдэмаўскім кіраўніцтве Інстытуту мовазнаўства, і таму нацдэмаўскія ўстаноўкі выразна адбіваюцца як у самім праекце, так і ў даданных да праекту заўвагах паасобных членаў правапіснай камісіі...¹⁰

⁸ «Вярнуцца», бо кірылічны варыянт граматыкі Тарашкевіча — гэта ўсяго толькі трансьлітарацыя з лацінчнага.

⁹ Пазьбег рэпрэсіяў толькі Анатоль Багдановіч, які прычынiўся й да стварэньня Праекту-1933, аднак у 1934-м перад пагрозам арышту зьехаў з БССР і ніколі не вярнуўся, усё астатняе жыццё выкладаў расейскую мову — пераважна «нацменам», склаў падручнік расейскае мовы для адыгейскіх школаў.

¹⁰ Прадмова да Праекту-1933. С. 4; Электронны рэсурс: <http://andrejzyk.blogspot.com/2006/03/1933.html>.

Праект-1933¹¹

Згортваньне нацыянальных «будоўляў» на мяжы 1920-х — 1930-х і аднаўленьне саветаў русіфікацыйнае палітыкі царызму выклікала да жыцця новую зьяву. Ведамы ўкраінскі мовазнавец Юрый Шэвэльё выявіў наступную асаблівасьць эпохі ў прыкладаньні да ўкраінскае мовы:

Дзяржаўнае ўмяшаньне наагул, а ў нашым выпадку з боку ўладаў, апанаваных расейцамі, унутраныя законы мовы было савецкім вынаходзтвам і навіною. Ні палякі, ні румыны, ні чэхі ў гэта не паглыбляліся, як не паглыблялася царская адміністрацыя дарэвалюцыйнае Расеі. Яны ўсе абмяжоўваліся да захадаў вонкавага ціску: забаранялі ўжываць украінскую мову прылюдна, цалкам або часткова; накідалі дзяржаўную мову праз сыстэму асьветы; зваблівалі ўкраінцаў сваёй культуры ды магчымасьцю рабіць кар’еру; перасялялі іх на неўкраінскую тэрыторыю, а ўкраінскія землі засялялі прадстаўнікамі паноўнае нацыі і г. д. Побач з гэтымі «клясычнымі» мэтадамі савецкая сыстэма ўсталёўвае кантроль над структураю ўкраінскае мовы: забараняе пэўныя словы, сынтаксічныя канструкцыі, граматычныя формы, правапісныя і артаэпічныя правілы, а замест іх накідае іншыя, бліжэйшыя да расейскіх або жыўцом перанесеныя з расейскае мовы. Барацьба адбывалася ня толькі ў людзкой псыхіцы, а і ў самой мове¹².

Гэтае цьверджаньне будзе справядлівым у дачыненьні й мовы беларускай: у адрозьненьне ад іншых вонкавых уладаў, расейскі бальшавізм пачаў ня толькі зьнішчаць іншароднае для яго цела, але перайначваць гэтае цела сьсярэдзіны, перанёшы поле бою ў самое нутро ворага¹³.

Дарэчы, пэўнае саветызацыі не пазьбеглі й іншыя мовы, носьбіты якіх траплялі пад палітычны ўплыў саветаў. Прыкладам, у польскай мове ў 1950-я гг увялі ў якасьці афіцыйнай формы зварот на «*вы* + дзеяслоў 2 ас. мн. л.» — на ўзор расейскае мовы, замяніўшы ім традыцыйны зварот праз «*пан/пані* + дзеяслоў 3 ас. адз. л.». Гэтая форма пражыла ў Польшчы роўна столькі, колькі камуністычнае кіраваньне.

¹¹ Праект спрашчэння беларускага правапісу. Менск, 1933.

¹² Юрій Шевельов. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус. Чернівці, 1998. С. 17. Цьтуецца паводле выдання: Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду: Документи і матеріали. Київ, 2005. С. 6.

¹³ Дзеля справядлівасьці трэба адзначыць, што ня толькі бальшавікі спрабавалі «руліць» моваю. У 1929 г. у Львове польскія ўлады выдалі беларускі «Lemantar» для патрэбаў беларускіх дзяржаўных школаў (на той момант такія ў Польшчы яшчэ былі). Заходнебеларуская грамадзкасьць сустрэла падручнік вельмі крытычна, бо матэрыял у ім выкладаўся не беларускаю, а польскаю лацініцаю. Аўтар, Станіслаў Любіч-Маеўскі, тлумачыўся, што ў друк ён здаў рукапіс з прынятымі ў беларускай лацініцы літарамі **č, ś, ź**, а ня з польскімі **cz, sz, ź**.

А за часоў фашысцкай акупацыі кіраўніцтва генэральнай акругі «Беларусь» не хавала свайго жаданья, каб беларуская мова карысталася лацінічным пісьмом.

Аднак найбольшыя скажэнні зазналі ўкраінская і беларуская мовы. Пакуль у БССР ішлі арышты «нацдэмаў», Сталін у сваім выступе з трыбуны XVI з'езду Кампартыі (чэрвень-ліпень 1930 г.) даваў зразумець, што ўсвядамляе асаблівую ролю ўкраінскага і беларускага чыньнікаў у эўрапейскім геапалітычным пасьянсе:

*...надо принять во внимание... одно обстоятельство, имеющее отношение к ряду наций СССР. Есть Украина в составе СССР. Но есть и другая Украина в составе других государств. Есть Белоруссия в составе СССР. Но есть и другая Белоруссия в составе других государств. Думаете ли вы, что вопрос об украинском и белорусском языках может быть разрешён вне учёта этих своеобразных условий?*¹⁴

Пазней украінска-беларуская «змычка» ня раз адыграе сваю ролю ў гісторыі нашых народаў, у тым ліку — у лёсе нашых моваў.

* * *

Яшчэ не паспела высахнуць друкарская фарба на асобніках Праекту-1930, яшчэ бальшыня сябраў Правапіснае Камісіі БАН заставалася на свабодзе, а створаны імі дакумэнт... ужо стаўся мінуўшчынаю. Аднак патрэба ў правапісных зменах заставалася на парадку дня. Праўда, калі Праект-1930 інспіраваўся людзьмі, якія рупіліся пра будучыню беларушчыны, то цяпер за справу бярэцца камуністычнае кіраўніцтва, якое скарыстоўвае інтэнцыю ператварэнняў далёка ня дзеля ўмацавання пазыцыяў мовы. Складаньне новага праекту даручаецца акадэмічнаму Інстытуту мовазнаўства, калектыў якога ўжо 8 сакавіка 1930-га збіраецца на сваё першае паседжаньне ў гэтай справе. У жніўні арыштоўваюць, але неўзабаве вызваляюць Пятра Бузук (магчыма, паўплывала ягонае небеларускае паходжаньне — арышт украінца з Бэсарабіі за беларускі нацыянал-дэмакратызм мог бы выглядаць непераканаўчым) і ў 1931 г. яму давяраюць ачоліць Інстытут.

Як вядома, бальшавікі пасля ліквідацыі нацдэмаў сталі рыхтавацца да рэформы беларускага правапісу й тэрміналогіі. Восеньню 1932 году сталі ўкладаць праект. Прафэсар Бузук быў кіраўніком Катэдры беларускай мовы ў Беларускай Акадэміі Навук. Напэўна, на яго наляталі камуністыя, каб ён прыняў удзел у рэформе, але прафэсар Бузук быў праціўнікам рэформы¹⁵. Аднаго разу спачатку навучальнага году ён склікаў сход студэнтаў-лінгвістаў усіх курсаў, дзе абгаворваліся тыя словы, што меліся быць зьмененыя. Ён пытаўся ў студэнтаў розных акругаў, як у іх вёсках вымаўляецца тое ці іншае слова. Бальшыня студэнтаў выказвалася, што гэтыя словы ў вёсках на мясцох вымаўляюцца так, як яны пісаліся пры нацдэмах. У гэтым духу й была напісана на гэтым пытаньні рэзалюцыя. Я ня ведаю, ці звальняўся праф. Бузук пры арышце першай групы нацдэмаў, але памятаю, што на яго былі вялікія нападкі ў друку як за працы ў бела-

¹⁴ И. В. Сталин. Заключительное слово по политическому отчёту ЦК XVI съезду ВКП(б) 2 июля 1930 г. // Правда. 1930. № 181. 3 июля; Сочинения. Москва, 1952. Т. 13. С. 7.

¹⁵ Істотна, што Бузук не зьмясьціў у Праекце-1930 свайго асобнага меркаваньня ні па якім правіле, таму можна дапусьціць, што ён і сапраўды хацеў захаваць Тарашкевічаў правапіс.

рускім мовазнаўстве, гэдак і за тое, што ён залічаў Кубаншчыну да ўкраінскага народу. А гэтыя ягоньы «грахі» былі выкрыты надта несумленным парадкам¹⁶.

Пачатак 1933-га. Ідзе вынішчэньне «кулачча»¹⁷, на Ўкраіне і Беларускім Палесьсі лютуе Галадамор, нацыянальная эліта ўжо адбывае тэрміны ў ГУЛАГу або ў высылцы, а газэты надалей поўняцца закідамі на адрас «беларускіх нацдэмаў і нацыянал-фашыстаў, якія імкнуліся пабудаваць штучны бар’ер паміж культурамі братніх савецкіх рэспублік РСФСР і БССР». У такой атмасфэры новы праект мусіць — у ад-розьненьне ад свайго «папярэдніка»-1930 — ужо належным чынам «адгукацца на патрабаваньні часу» і адпавядаць цэламу шэрагу супярэчлівых адно аднаму, узаема-выключных, не заўсёды выканальных (або наагул невыканальных) патрабаваньняў:

1. У свьятле «барацьбы з нацдэмаўшчынай» — дыстанцыявацца ад прынцыпаў і даробку «нацдэмаў», што азначала найперш адмову ад зьменаў, прапанаваных Праектам-1930, а на роўні прынцыпаў — ад пурызму.
2. Як новы праект, рэфармацыйны — істотна адрозьнівацца ад тарашкевіцы¹⁸.
3. Адгукаючыся на патрэбу пашырэння пісьменнасьці — быць істотна прасьцей-шым за тарашкевіцу, што на практыцы магло спрыяць або фанэтызацыі («як чу-ецца — так і пішацца»), або русіфікацыі (стаць наборам мэханічных адпаведнась-цяў расейскаму пісьму ці наўпрост адлюстроўваць расейскія напісаньні).
4. Ухіляючыся ад «вялікадзяржаўніцкіх тэндэнцый, якія выяўляліся ў імкненьні да-няя факты замежных слоў перадаваць абавязкова ў рускім вымаўленьні (*лампа, сацыялогія, арыхмеціка, фанэціка*)» (с. 8) — захоўваць традыцыйнае, уласьцівае тарашкевіцы афармленьне, не дапускаючы расейскага ўплыву.
5. Улічваючы патрабаваньне збліжацца з мовамі іншых народаў СССР — масава ўводзіць саветызмы (найперш русізмы й расейскія наватворы з савецкага навамо-ўя, а таксама «ідэалягічна правільныя» інтэрнацыяналізмы), што адчувальна ўплы-вала на аблічча мовы, на яе графічны бок.
6. У выпадках значнай дыялектнай разьбежнасьці пэўных фанэтычных зьяваў — улічваць іх лінгвагеаграфію, выбіраючы найбольш пашыраныя.
7. «Чуйна прыслушаючыся да народнае мовы, да мовы гарадзкага і сельскага прале-тарьяту, беднякоў і сераднякоў, а не кулацтва, шляхты й мяшчанства» — прася-ваць моўны матэрыял празь сіта палітычнае цензуры.
8. Беручы пад увагу пэрспэктыву аб’яднаньня беларускіх этнічных тэрыгорыяў («да-лейшае разьвіцьцё сусьветнае рэвалюцыі») — не абмінаць моўных праяваў з За-ходняе Беларусі, найперш дыялектных.

¹⁶ Язэп Гладкі. Чутэе — перажытае — бачанае. Машынапіс. Архіў БІНІМу (Нью-Ёрк).

¹⁷ Зьвяртае на сябе ўвагу наяўнасьць гэтага, лагодна кажучы, спэцыфічнага слова ў сьвежавыдадзеных акадэ-мічных слоўніках, нягледзячы на тое, што патрэба гэтага гістарызма ў сучаснай лексыцы — зьнікомая.

¹⁸ Праўда, не было мэты дэманстратыўна адмаўляцца ад зробленага Тарашкевічам: у часе стварэньня Праекту Тарашкевіч, яшчэ ў 1928-м завочна абраны акадэмікам Беларускай Акадэміі Навук за напісань-не «Граматыкі», — у польскай турме, «вязень польскага фашызму». У 1933-м яго (як камуністычнага дзеяча) саветы выменьваюць у палякаў на беларускага драматурга Францішка Аляхновіча (як польскага шпіёна), аднак ні жыць у БССР, ні займацца мовазнаўствам не дазваляюць, адправіўшы ў Маскву.

ПРАПАНОВЫ ПРАЕКТУ-1933

Прапанова	Прыклады	Адпаведнасць маніфэставаным задачам
Скасаваньне мягкага знака	<i>зняць, свет, цвісці</i>	Спрыяла русіфікацыі пісьма, яго дэфанэтызацыі. Сьледаваньне Праекту-1930
Замена разьдзяляльнага ь на апостраф пасля мяккіх зычных	было: <i>зьява, разьюшаны</i> прапанова: з <i>'ява, раз'юшаны</i>	
Сьцягненае напісаньне падоўжаных нн, льл, зьз, сьс, дзьдз, цьц, жж, шш, чч — н, л, з, с, дз, ц, ж, ш, а таксама ў лічэбніках цц — ц	<i>насене, галё, зяе, рызё, калосе, судзя, жыцё, збожа, заціша, ночу; адзінацаць, трыцаць</i>	Рэзка супрацьставіла дакумэнт і тарашкевіцы, і Праекту-1930, набліжаючы адпаведныя словы да польскай мовы. Мела сьведчыць пра ўлік дыялектных фактаў з усёй беларускай этнічнай тэрыторыі ¹⁹
Адсутнасць скарачэньня у- , і- ды словаў у, і пасля галосных	<i>лепшы ударнік, тэмпы і якасьць</i>	Дэфанэтызацыя пісьма. Прапанова аднаго з галоўных «нацдэмаў» — Я. Лёсіка ²⁰
Адмова ад яканьня ў 2-м пераднаціскным складзе	было: <i>нявысокі, бяспрытульны</i> прапанова: <i>неввысокі, беспрытульны</i>	Сьледам за Праектам-1930, спрыяла спрашчэньню
Падпарадкаваньне лічэбнікаў яканьню	<i>дзявяты, дзясяты, пяцьдзясят</i>	У адпаведнасці з Праектам-1930
Афармленьне фіналяў -дзк- , -дзтв- праз -дск- , -дств-	<i>грамадскі, суседства</i>	Як у расейскай мове — насуперак польскай
Правядзеньне аканьня ў пазычаных (толькі ў дачыненні о ў сярэдзіне слова); літара ё ўва ўсіх пазыцыях і канцавое -о застаюцца нязьменнымі	<i>маналёг, каапэрацыя, фанэтыка, Арджанікідзэ, Афэнбах; але нэто, інкогніто, солё, Лёкарно</i>	Ва ўмовах панаваньня расейскае мовы спрыяла фанэтызацыі й пэўнаму спрашчэньню пісьма ²¹ . Прапанова аднаго з галоўных «нацдэмаў» — С. Некрашэвіча ²²
Перадаваньне грэцкага th або праз ф , або праз т — у залежнасьці ад перадаваньня ў расейскай мове	было: <i>міт, арытмэтыка</i> прапанова: <i>міф, арыфмэтыка</i>	Замацаваньне расейскае мовы як пасярэдніка для пазычаньняў з трэціх моваў
Увядзеньне асобных літараў для гукаў [дз] , [дж]	Канкрэтных прапановаў адносна канфігурацыі літараў у Праекце не было ²³	Адпавядала пурызму й фанэтызацыі. Пярэчыла русіфікацыі, «пераадоленьню нацдэмакратызму» ²⁴
Дапускаецца ўжываньне дзеепрыметнікаў на -учы/-ючы, -ачы/-ячы; -омы/-емы, -імы/-ымы	<i>рашаючы, завяршаючы, меншавіцтвуючы; эксплёатуемы, нецярпімы</i>	Уводзяцца неўласьцівыя беларускай мове формы — на ўзор расейскай

¹⁹ «Прапанова замяніць напісаньне падвойных літар... адной літарай... павінна дапамагаць спрашчэньню правапісу, паколькі з розных варыянтаў у гаворках выбіраецца больш простая форма. Улічыў тут праект і асаблівую пашыранасьць форм без падваеньня ў гаворках Заходн. Беларусі» (Праект-1933. С. 6—7).

²⁰ Язэп Лёсік. Да рэформы беларускага правапісу (у суаўтарстве з Антонам Лёсікам); паводле: Язэп Лёсік. 1921—1930: Збор твораў. Мінск, 2003. С. 212—216.

ПРАПАНОВЫ, ДАДАДЗЕННЯ ПА ВЫНІКАХ АБМЕРКАВАНЬНЯ
(улучанья ў выданьне Праекту-1933)

Марфалягічнае напісаньне спалучэньняў «зычны + -ск-»	было: <i>парыскі, каўкаскі</i> прапанова: <i>парыжскі, каўказскі</i>	Адпавядае расейскаму напісаньню
Увядзеньне -й на канцы дзеепрыметнікаў	<i>існуючый, пануючый, існаваўшый, панаваўшый</i>	Уводзілася расейскае напісаньне — насуперак беларускай фанэтыцы; разбурала адзінства афармленьня прыметнікавых словаў
Дапушчэньне канчатка -ей для назоўнікаў 3-га скланеньня	<i>арцелей, сенажацей, плыней, дробязей, далоней</i>	Тоеснае расейскаму словазьмяненьню

Ня дзіва, што ў выніку *Праект-1933* аказаўся *надзвычай супярэчлівым і розна-вэктарным*: яго ніяк не выпадае назваць *ні выразна русіфікатарскім, ні пурыстычным, ні самастойным*. У галіне правапісу ўласнабеларускіх словаў дакумэнт прапаноўваў *глыбокую рэвізію ранейшае практыкі*, у афармленьні іншамоўнае лексыкі — захоўваў тарашкевіцкую аснову і амаль паўтараў *Праект-1930*, нягледзячы на абвешчаную яго стваральнікамі вайну «нацдэмаўскім устаноўкам» (гл. табліцу).

* * *

Не міне й паўгоду з моманту заканчэньня Інстытутам свае працы, як ракавыя па-дзеі лета 1933-га зьмятуць *Праект* у нябыт...

*(Працяг будзе.)**Аўтар шчыра дзякуе за дапамогу Цэзарыю Галіньскаму.*

²¹ «Улічваючы дыялектычны працэс асваеньня шырокімі працоўнымі масамі замежных слоў, як адзін з этапаў стварэньня будучай інтэрнацыянальнай мовы, праект прапаноўвае падпарадкаваць чужаземныя словы правілам аб аканьні..., бо сапраўды, хіба можна сёньня лічыць замежнымі такія словы, як *комуна, соцыялізм*, а тым больш такія скрыжаваныя словы як *колгас, колгасьнік*» (Праект-1933. С. 7).

²² Сыцяпан Некрашэвіч. Да пытання пашырэньня аканьня на чужаземныя словы // *Польмя*. 1926. №5. С. 123—130; паводле: Выбраныя навуковыя працы акадэміка С. М. Некрашэвіча: Да 120-годдзя з дня нараджэньня. Мінск, 2004. С. 23—32.

²³ У Праекце-1930 выказвалася пажаданьне, каб новыя літары «не супярэчылі-б агульнаму стылю ўсёй беларускай азбукі і па сваёй кампозыцыі становілі-б лігатуры тых літар, якімі абазначаюцца складаныя элемэнты зазначаных афрыкат» (С. 9).

²⁴ Гэтае пытаньне публічна дыскутавалася ўжо з 1922 году, а ў 1929-м адбыўся першы прэцэдэнт выкарыстаньня новых літараў на бачынах «нацдэмаўскага» часопісу «*Ўзвышша*». Сярод прыхільнікаў увядзеньня манаграфічных літараў былі «нацдэмы» Язэп Лёсік, Уладзімер Дубоўка, а таксама Кузьма Чорны, Кандрат Крапіва (падрабязней гл.: Зьміцер Саўка. Моваведная канфэрэнцыя 1942 году // *Запісы / БІНІМ*. 2005. 28. С. 238).

Чорная надзея Амерыкі

«**Т**his generation of Americans has a rendezvous with destiny». Гэтыя словы належаць аднаму з самых таленавітых, мудрых і дальнабачных амерыканскіх прэзідэнтаў — Франкліну Рузвельту. Яны былі прамоўленыя больш за семдзсят гадоў таму, калі Амерыка перажывала калапс сваёй эканамічнай сістэмы. У падобных памежных сітуацыях спраўджваецца жыццяздольнасць нацыі: ці зможа яна мабілізаваць свае сілы і супрацьстаяць унутраным і знешнім пагрозам альбо ўвойдзе ў стан як эканамічнага, палітычнага, так і маральнага крызісу. Тады ў самы крытычны момант на палітычнай сцэне ЗША з'явіўся лідэр, які дзякуючы сваім прафесійным і асабістым якасцям здолеў вярнуць Амерыку на шлях дабрабыту і вызначыў перадумовы яе развіцця на бліжэйшыя паўстагоддзя.

Цяпер Амерыка апынулася на новым вітку гістарычнай спіралі, а праблемы 1920-х сталі актуальнымі і для новага XXI ст. Сусветны фінансавы крызіс, які закрануў самыя асновы амерыканскай эканомікі, правалы ў ажыццяўленні знешняй палітыкі і палітыкі нацыянальнай бяспекі і ўсё большая нелюбоў да амерыканцаў у свеце — з такім палітычным багажом на пост 44-га прэзідэнта ЗША ўступіў Барак Абама.

Ён увойдзе ў гісторыю амерыканскай палітыкі не толькі як першы чарнаскуры прэзідэнт ЗША, агітацыйная кампанія якога была самай дарагой у гісторыі краіны, але і як палітык, да якога з часу Франкліна Рузвельта ніводны амерыканскі прэзідэнт не сутыкаўся з такой колькасцю нявырашаных палітычных і эканамічных праблемаў. Ці дасць рады Абама гэтым выклікам, пакажа толькі час.

Вольга Парфенчык — эксперт у галіне міжнародных дачыненняў. Магістар Амстэрдамскага ўніверсітэту. У 2007 г. скончыла аддзяленне міжнароднага права БДУ (кваліфікацыя «юрыст-міжнароднік»).

БАРАК АБАМА — НОВЫ «МЕСІЯ»?

Незаангажаванаму ў палітычныя гульні амерыканскаму абывацелю, які штодзень чуе пра банкруцтва нацыянальных банкаў, спад вытворчасці і масавыя звальненні, Барак Абама з ягонымі «фірмовымі» абяцаннямі рэформаў бачыцца ледзь не як светач перамен. Малады, самаўпэўнены, харызматычны, ён заклікае ўсіх амерыканцаў аб'яднацца дзеля сумеснага пошуку выйсця з крызісу. Ён пакідае праблемы нацыянальнай бяспекі, на якіх робіць акцэнт ягоны супернік Джон Макейн, на заднім плане, высоўваючы ў якасці перадвыбарнай праграмы барацьбу з эканамічнымі і фінансавымі праблемамі, якія ўцягнулі Амерыку, разам з усім астатнім светам, у віхуру эканамічнага спаду.

Абама абяцае амерыканцам, стомленым ад безвыніковай «вайны з тэрарызмам», вывадзенне амерыканскіх войскаў з Ірака і паспяховае сканчэнне вайны ў Афганістане. І дзеля гэтага выпярэджвае свайго канкурэнта, які не можа так крытычна выступаць супраць палітыкі свайго аднапартыйца Джорджа Буша.

Палітычны лексікон Абама свабодны ад згадак пра абранасць і выключнасць амерыканскай нацыі. Наадварот, Абама апелюе да кансалідацыі ўсіх амерыканцаў і да міждзяржаўнага супрацоўніцтва, бо выключна на падставе міжнароднага кансэнсусу магчымы выхад з сучасных крызісаў.

Расчараванне ў палітыцы рэспубліканцаў перадвызначыла паразу Джона Макейна. Тым не менш, на фоне аб'ектыўных перадумаў перадвыбарнай гульні значную ролю адыгралі агітацыйныя кампаніі саміх кандыдатаў. Перадвыбарная кампанія Абама была бліскавая. Дасканалая сваёй прадуманасцю, тактычнасцю, энергічнасцю, яна выглядала бяспрэчна больш эфектыўна, чым спантанная і недынамічная кампанія Макейна. Малады і амбіцёзны інтэлектуал з гарвардскай адукацыяй, цудоўны аратар, ён прыцягваў большую ўвагу, чым абцяжараны досведам вьетнамскай вайны 72-гадовы ветэран. Значнай памылкай Макейна быў і выбар Сары Пэйлін у якасці будучага віцэ-прэзідэнта: ён згубіў апошні козыр сваёй кампаніі — досвед, якога бракавала Абаму¹.

Тут жа варта згадаць і пра шырокае выкарыстанне камандай Барака Абама магчымасцяў інтэрнету. Персанальны сайт Абама быў распрацаваны Крысам Хьюзам (Chris Hughes), вядомым сваім удзелам у стварэнні міжнароднага сацыяльнага сеціва Facebook. Зразумела, што сайт Абама насычаны самымі сучаснымі інструментамі онлайн-камунікацыі. На ім размешчаны спасылкі на такія вядомыя інтэрнет-сэрвісы, як MySpace і YouTube. Ён мае ўласнае сацыяльнае сеціва My.BarackObama.com, а таксама ўтрымлівае сістэму онлайнавых ахвяраванняў. У сваю чаргу Джон Макейн, з яго ўласнага прызнання, толькі пачаў асвойваць функцыянаванне электроннай пошты.

Сярод важных фактараў перамогі Барака Абама ёсць і прычыны этнакультурнага характару. Чарнаскуры прэзідэнт, у выхаванні якога бралі ўдзел сваякі з

¹ Charles Krauthammer. The campaign autopsy // The Washington Post. November 7. 2008.

мусульманскім веравызнаннем, сімвалізуе пераход Амерыкі ад белага расізму і ісламафобіі да культурнага плюралізму.

На выбарах 2008 г. актывізаваліся і лацінаамерыканцы, якія складаюць значную долю амерыканскага насельніцтва. Магчыма, такі кансенсус белых амерыканцаў, афраамерыканцаў і лацінаамерыканцаў і прывёў да ўлады Барака Абама. Як адзначаюць эксперты, самі рэспубліканцы паспрыялі такому этнакультурнаму «меланжу», прызначыўшы на ключавыя пасады Коліна Паўэла і Кэндалізу Райс. Тое, што мы назіраем сёння, гэта чарговы этап у размыванні таго, што мы прывычаліся ўспрымаць як «амерыканскую ідэнтычнасць», якая ад самага пачатку не адпавядала крытэрам тыповай манаэтнічнай нацыі.

ЗША ПАСЛЯ ПРЫХОДУ АБАМЫ

Калі вынікі прэзідэнцкай кампаніі з'яўляюцца адносна заканамернымі і лагічнымі, то спрагназаваць, якую палітыку будзе праводзіць у жыццё Барак Абама і прызначаная ім адміністрацыя, складана. Шмат чаго залежыць ад таго, хто насамрэч стаіць за праектам «Барак Абама», а таксама ад самога палітыка, яго мудрасці, абачлівасці і гнуткасці. Паспрабуем прасачыць некаторыя з найбольш верагодных сцэнароў.

Адным з важных момантаў палітычнай агітацыі Абама была яго заява аб вывадзе войскаў з Ірака цягам наступных 16 месяцаў. Тым не менш, гэтае абяцанне здаецца лёгкім больш на словах, чым на справе. Занадта хуткі вывад войскаў з Ірака можа абярнуцца новымі ваеннымі і тэрарыстычнымі дзеяннямі ў рэгіёне. З іншага боку, выхад войска ЗША з Ірака азначае ўзмацненне пазіцыяў Ірана на Блізкім Усходзе, што, паводле словаў Збігнева Бжазінскага, з'яўляецца ключавым рэгіёнам для дзяржаваў, якія прэтэндуюць на сусветнае лідэрства.

Афганістан з'яўляецца іншым гарачым пунктам, які правярэць на трываласць праграму Абама. Ён не раз у сваёй агітацыйнай кампаніі заяўляў пра магчымае пашырэнне сферы ваенных дзеянняў на тэрыторыю пражывання пуштунскіх плямёнаў у Пакістане, дзе могуць хавацца тэрарысты-талібы. Калі такія прагнозы спраўдзяцца, то ў Азіі ўзнікне адзін з самых небяспечных канфліктаў у свеце, у які будуць уцягнутыя як самыя магутныя тэрарыстычныя групы, так і краіна, што валодае ядзернай зброяй.

Значнае месца ў праграме Абама было адведзенае і наладжванню стасункаў з Іранам. Але, як адзначаюць эксперты, Махмуд Ахмадзінежад не зменіць імгненна свайго стаўлення да Амерыкі толькі таму, што яе ўвасабляць і прадстаўляць на міжнароднай арэне будзе не Джордж Буш, а Барак Абама². Як казаў калісіці Троцкі, «ты можаш быць не зацікаўлены ў вайне, але вайна можа быць зацікаўленая ў табе».

Поспех ці правал у знешняй палітыцы Барака Абама будзе галоўным чынам залежаць ад таго, як будуць пазіцыянаваць сябе ЗША ў свеце. На сённяшні дзень

² Simon Tisdall. Hegemony with a happy face // The Guardian. November 5. 2008.

ЗША застаюцца самай моцнай ваеннай і эканамічнай дзяржавай у свеце, але гэтая рэальнасць усё з большай відавочнасцю змяняецца новай рэальнасцю. У XIX ст. сусветным лідэрам была Вялікабрытанія, у XX яе змянілі ЗША. XXI ст. вызначае іншы расклад сілаў, і акрамя ЗША на пазіцыю сусветнага лідэрства заяўляюць свае прэтэнзіі Кітай, Індыя, ЕС. Паводле ацэнак экспертаў, эканоміка Кітая можа пераўзысці эканоміку ЗША да 2030 г., а яшчэ раней, у 2025-м, Кітай можа стаць роўным ЗША сваёй вайскавай моцай³.

Не ў меншай ступені ад палітыкі новай адміністрацыі ЗША будзе залежаць развязанне эканамічных праблемаў. Іпатэчны крызіс, абвалы фінансавых рынкаў і нулявы рост прамысловасці ў большасці краінаў свету сведчыць пра тое, што існае сусветная фінансавая сістэма аджыла сваё. Як зазначае аўтарытэтны амерыканскі эканаміст Ліндан Ларуш (Lindon Larouche), на яе месцы мусяць быць пабудаваная новая фінансавая сістэма ў духу Брэтан-Вудса Франкліна Рузвельта, падмурак якой павінны складаць прынцыпы ўзбагачэння праз рост вытворчасці, а не фінансавых спекуляцый, стварэнне крэдытнай сістэмы замест чыста валютнай. Ліндан Ларуш падкрэслівае неабходнасць супрацоўніцтва ЗША, Расіі, Кітая і Індыі пры ключавой ролі ЗША ў сілу сваіх канстытуцыйных прынцыпаў і выключным значэнні іх нацыянальнай валюты⁴.

Невядома, ці пойдзе Абама такім шляхам: занадта магутнымі застаюцца фінансавыя спекулянты, для якіх такое развіццё падзеяў азначае банкруцтва і фінансавую смерць. Але і надзеі, якія ўскладаюцца на Абаму як самімі амерыканцамі, так і грамадзянамі іншых краінаў, такія ж вялікія. У любым выпадку, Абама ўвойдзе ў гісторыю ці як чалавек, які выратаваў цывілізацыю ад хаосу, ці які наблізіў яго.

БАРАК АБАМА: «МАЯ СЯМ'Я — ААН У МІНІЯТУРЫ»

У сусветным маштабе ідэалагічная прывабнасць асобы Барака Абама — бесспрэчны факт. Афрыканцы спадзяюцца, што Абама дапаможа ўсталяваць у Афрыцы мір і парадак. Арабы ўскладаюць на яго надзеі ў падтрымцы палестынскай дзяржаўнасці, а самыя кансерватыўныя фундаменталісты ўжо не змогуць абвінаваціць чалавека, другое імя якога гучыць як імя ўнука прарока Мухамеда (Хусэйна), у нянавісці да ісламу. Урады ўсходніх краінаў бачаць у Абаму абачлівага і мудрага суразмоўцу, здольнага да кампрамісу і пошуку лепшых варыянтаў развязання міжнародных праблемаў не толькі для ЗША, але і для ўсяго свету.

Але не варта чакаць ад Абама чудаў. Хутчэй за ўсё, ён расчаруе сваіх выбарцаў: вельмі мала прасторы існуе цяпер для яго манеўраў і занадта складаная

³ Obama's world. How will a 21st-century president fare in a 19th-century world? // *The Economist*. November 6. 2008.

⁴ Lyndon H. LaRouche, Jr. A New Dark Age is Now Near: Today's Brutish Imperialism // *Executive Intelligence Review*. October 18. 2001.

міжнародная абстаноўка ў свеце. Да таго ж, для ўсталявання парадку ў Абама застаецца мала часу. У 2010 г. у ЗША адбудуцца выбары ў ніжнюю палату парламента, і калі Абама цягам наступных двух гадоў не апраўдае ўскладзеных на яго надзеяў, параза дэмакратаў немінучая. Цяпер прадстаўнікі ад Дэмакратычнай партыі пераважаюць у абедзвюх палатах амерыканскага парламента, што забяспечвае прэзідэнта магутнай падтрымкай пры правядзенні ў жыццё ініцыяваных ім законаў. Калі на выбарах 2010 г. перамогуць рэспубліканцы, то правал дэмакратаў будзе такі ж яскравы, як і іх перамога ў 2008 г.

У асобе Абама мы атрымалі прэзідэнта з палітычным інтэлектам Біла Клінтана і жалезнай самадысцыплінай Уладзіміра Пуціна. (Я кажу пра гэта з захапленнем.) Валодаючы такімі якасцямі, Абама зараз зойме палітычную сцэну так сама энергічна і ўпэўнена, як гэта зрабіў Рэйган, —

так выказаўся пра новага прэзідэнта ЗША адзін з галоўных палітычных экспертаў Амерыкі Чарльз Краўтхаммер у газеце «The Washington Post»⁵.

У наступныя чатыры гады будзе відаць, што перамагло 4 лістапада ў ЗША: геній амерыканскіх прынцыпаў дэмакратыі, свабоды і прагрэсу ці сіла тамтэйшых іміджмэйкераў.

⁵ Charles Krauthammer. The Campaign Autopsy // The Washington Post, November 7, 2008.

Ад добрасуседства да партнёрства:

Новы раўнд збліжэння Беларусі і ЕС

Вераснёўскія парламенцкія выбары ў Беларусі прымусілі як мясцовых актараў, так і міжнародную супольнасць заняць новую геапалітычную пазіцыю ў дачыненні да гэтай краіны. Робячы значны крок насустрач Захаду, Мінск вызваліў сваіх апошніх палітычных зняволеных. Узнагародай быў пачатак афіцыйнага дыялогу паміж Еўрасаюзам і Мінскам, а таксама прыпыненне большасці санкцый, якія дагэтуль дзейнічалі датычна Беларусі. Усё гэта адбылося, не зважаючы на «традыцыйны» для Беларусі ход выбарчай кампаніі.

Шмат хто з назіральнікаў лічыць, што Запад згубіў твар, пайшоўшы на гэты крок. Мы прытрымліваемся меркавання, што такія змены ў падыходах былі непазбежныя. Спрабам Бруселя дамагчыся свабодных і сумленных выбараў перашкаджаў брак палітычнай каардынацыі, у першую чаргу паміж Еўракамісіяй, Еўрапейскім Саветам і ўрадам і дзяржаў-удзельніц. Сігналы наконт мінімальнага ўмоў, неабходных для аднаўлення дыялогу, што дасылаліся з іх боку, былі яўна разнародныя. У сваю чаргу, дачасна было чакаць, што Аляксандр Лукашэнка здрадзіць сваім добра адпрацаваным выбарчым метадыкам. Безумоўная перамога на выбарах працягвае з'яўляцца для яго важным сродкам пацяшэння свайго самалюбства і пацвярджэння сваёй значнасці ва ўмовах постсавецкага грамадства. Тым не менш, Брусель адмовіўся ад свайго «мяккага» палітычнага падыходу да Беларусі, увасобленага ў Еўрапейскай палітыцы добрасуседства (ЕПД), і ступіў на шлях «Realpolitik». Цяпер ён мае патрэбу ў распрацоўцы адпаведнай праграмы ўзгодненых дзеянняў.

Гэты тэкст быў напісаны экспертамі разьмешчанай у Браціславе «Pontis Foundation» пад назвай «Канец Еўрапейскай палітыкі добрасуседства» і друкуецца зь іх ласкавай згоды.

РЭЖЫМ: РАШУЧЫ ПАВАРОТ ЦІ ХІСТКАЯ ЭКВІЛІБРЫСТЫКА?

Згодна з логікай сітуацыі, што склалася пасля грузінскага канфлікту, Аляксандр Лукашэнка павінен жадаць эканамічнай інтэграцыі Беларусі з Захадам. Гэта можа аказацца сур'ёзным жаданнем, паколькі незалежнасць краіны ад Расіі сталася першараднай умовай захавання ўлады для прэзідэнта і яго сям'і. Лукашэнка, адзіны постсавецкі лідэр, які наважыўся зрабіць канкрэтныя крокі насустрач Захаду ў часе грузінскага канфлікту, мае як асабістыя, так і агульнапалітычныя падставы для далейшага аслаблення сувязяў з Расіяй. Ён добра ведае, чаго чакаць ад Расіі, якая, відаць, абрала палітычны курс, падобны да таго, якога сам Лукашэнка прытрымліваўся ў 1990-х гг.

Выглядае, што цяпер стратэгія яго рэжыму прадугледжвае мадэрнізацыю і эканамічную трансфармацыю з дапамогай Захаду, але пры захаванні ранейшай палітычнай структуры і пад жорсткім кантролем уладаў. Цяпер, пасля першага ў Лукашэнкавай практыцы звароту па крэдыт да МВФ і ва ўмовах фінансавога крызісу, найбольш яўным індыкатарам рэальнасці такіх жаданняў будзе ажыццяўленне ўжо абвешчаных рэформаў. Новае пакаленне прафесіяналаў, якое прыходзіць цяпер у самыя розныя дзяржаўныя органы, гатовае ўвасобіць меркаваныя змены на практыцы. Чаканае «зьялёнае святло» яшчэ не запалілася. Тым не менш, улічваючы кароткатэрміновыя пазыкі, узятыя Мінскам у заходніх банках, фінансавая стабілізацыя і прыватызацыя дзеля разліку з даўгамі выглядаюць для яго больш чым неабходнымі.

Калі ж паглядзець глыбей, прыватызацыя ўяўляецца першым этапам трансфармацыі Лукашэнка-лідэра ў Лукашэнка — галаву сямейнага холдынга, паколькі і за прыватызацыю, і за сямейныя справы адказвае яго сын Віктар. Мінску даводзіцца пачаць працэс прыватызацыі, як гэта зрабілі алігархі ў Расіі і Украіне, яму трэба забяспечыць узятыя ім пазыкі якімі-небудзь матэрыяльнымі актывамі, накіраванымі на ўласнасці. Гэты працэс, відаць, будзе адбывацца на ўзор прыватызацыі беларускай тэлекамунацыйнай кампаніі «Велком». У гэтым выпадку былі ўзятыя крэдыты ў аўстрыйскім «Рафайзен-банку», а калі спатрэбілася расплачвацца за іх, гэта было зроблена шляхам продажу актываў «Велкома». Лукашэнка можа скарыстаць працэс прыватызацыі для ўмацавання свайго «сямейнага холдынга», як гэта сталася ў выпадку з «Велкомам», які спярша быў прададзены кіпрыйскай кампаніі, магчыма, звязанай з прэзідэнтам, і толькі пасля перапрададзены кампаніі «Тэлеком-Аўстрыя». Гэты працэс, як бы ён ні кантраляваўся «сям'ёй № 1», можа прывесці да ўзнікнення шэрагу алігар-

Безумоўная перамога на выбарах застаецца для Лукашэнка важным сродкам пацяшэння свайго самалюбства і пацвярджэння сваёй значнасці.

Лукашэнка — адзіны постсавецкі лідэр, які наважыўся зрабіць канкрэтныя крокі насустрач Захаду ў часе грузінскага канфлікту.

Незалежнасць краіны ад Расіі сталася першараднай умовай захавання ўлады для прэзідэнта і яго сям'і.

хаў у асяроддзі вышэйшых чыноўнікаў. Усё гэта вядзе да значнага падзення Беларусі ў рэйтынгах арганізацыі «Transparency International».

Працэс прыватызацыі, як бы ён ні кантраляваўся «сям'ёй № 1», можа прывесці да ўзнікнення шэрагу алігархаў у асяроддзі вышэйшых чыноўнікаў.

Але як такая прыватызацыя не гарантуе ні прытоку замежных інвестыцый, ні захавання ранейшага сацыяльнага кантракту, які грунтуваўся на эканамічнай стабільнасці і адносным сацыяльным дабрабыце. Калі звярнуцца да прыкладу Славакіі, то там спатрэбілася правесці дзве свабодныя і сумленныя выбарчыя кампаніі, перш чым у краіну пацяклі замежныя інвестыцыі. У Лукашэнкі няма ні часу, ні цягнення для ажыццяўлення падобнай тактыкі. Яго ўрад апошнім часам вымушаны пераглядаць сацыяльны кантракт, скасоўваючы льготы ў адказ на змяншэнне субсідый з боку Расіі. У цяперашніх умовах ён мог бы вельмі паспяхова скарыстаць фінансавы крызіс у якасці «парасона» для правядзення балючых рэформаў. Калі Мінск сапраўды акажацца гатовы пайсці на такія рэформы, дык рэальныя вынікі не прымусяць сябе чакаць. Гэта тлумачыцца наяўнасцю даволі эфектыўнага цэнтралісцкага ўрада, які мае больш паўнамоцтваў, чым урад любой іншай краіны СНД, адсутнасцю якой бы там ні было палітычнай апазіцыі рэформам, а таксама, відаць, добрай «кіраванасцю» беларускага грамадства. Чуткі аб сумяшчэнні чарговых прэзідэнцкіх выбараў з выбарамі ў мясцовыя саветы 2010 г. маюць на ўвазе, што Лукашэнка застаецца на сваёй пасадае на ўсё перыяд трансфармацыі.

Лукашэнка быў вельмі ўражаны падтрымкай, аказанай Захадам Венгрыі, і абавязаннямі заходніх донараў адносна аднаўлення Грузіі.

30 ARCHE 11 2008

Другі магчымы сцэнарый можа вынікаць з жадання Мінска працягваць імітацыю змен дзеля прыцягнення замежных інвестыцый, пры гэтым імкнучыся здабыць максімум выгады як ад Захаду, так і ад Расіі. Гэта было б паўторам аналагічнай тактыкі, якой Лукашэнка карыстаўся ва ўзаемаадносінах з Расіяй пры стварэнні з ёй «саюзнай дзяржавы». На паперы ўсё выглядае выдатна, хоць у рэальнасці саюз застаецца віртуальным праектам, які дае Мінску максімум выгады за захаванне фармальнай лаяльнасці. Лукашэнка быў вельмі ўражаны падтрымкай, аказанай Венгрыі, і абавязаннямі заходніх донараў адносна аднаўлення Грузіі. Аднак такая імітацыйная палітыка магла б азначаць, што замест далейшага паглыблення разрыву з Масквой Мінск вырашыў проста адтэрмінаваць паглыннанне сваёй эканомікі Расіяй. З другога боку, рэформы і большая эканамічная інтэграцыя з Захадам, у тым ліку членства ў СГА, паставілі б Лукашэнку ў больш выйгрышнае становішча ў параўнанні з Расіяй, якая апошнім часам схіляецца да ізаляцыянісцкай палітыкі.

Ці зведаў Лукашэнка новы, рашучы паварот у сваім светапоглядзе, або ён проста збіраецца выгадаць час, балансуючы паміж процілеглымі пазіцыямі? Незалежна ад важнасці рэформаў для краіны і яе кіроўнай эліты, Лукашэнкава трывалае непрымманне рэформаў і яго негатуўнасць пайсці на любыя палітычныя саступкі робяць падобныя намаганні праблематычнымі. Мінск можа быць эмацыйным і нават скандальным партнёрам. Беларускія ўлады адкрыта пагражаюць еўрапейскім дыпламатам закрыццём нядаўна адкрытага офіса Еўракамісіі ў Мінску, калі ЕС не пойдзе насустрач іх пажаданням у пытаннях накішталт візавых санкцый, нягледзячы на тое, што такія дзеянні могуць пашкодзіць выбранай самім жа Мінскам стратэгіі. Павага да «суверэнітэту, незалежнасці і (палітычных) традыцый», якой Лукашэнка патрабуе ад Захаду, — гэта тое, чаго ЕС не можа сабе дазволіць, калі ўлічыць, што маюцца на ўвазе «традыцыі» аўтарытарнай дзяржавы. Таму сітуацыя сапраўды складаная.

Мінск можа быць эмацыйным і нават скандальным партнёрам.

БЕЛАРУСКАЯ ГЕАПАЛІТЫКА: ШАНТАЖУЮЧЫ АБО ДВА БАКІ

Беларускі рэжым уяўляе з сябе комплексную праблему для ЕС: што рабіць з чалавекам, які паспяхова пабудоваў аўтарытарную сістэму, але які разам з тым з'яўляецца гарантам незалежнасці Беларусі ад Расіі? Апрача таго, спрабуючы прымусіць ЕС прыняць сябе і свае палітычныя традыцыі «як ёсць», беларускі прэзідэнт працуе ў падобным кірунку і з Расіяй, намагаючыся вытаргаваць для сваёй краіны танны газ ды эканамічныя перавагі. Масква цалкам разумее матывы Мінска і, відаць, прадоўжыць падыгрываць яму, пакуль у Лукашэнка не скончыцца час для манеўру. Бруселю варта выкарыстаць дыялог для таго, каб растлумачыць Лукашэнку, што толькі прыняцце еўрапейскіх традыцый можа наблізіць Беларусь да Еўропы, адначасова папярэджаючы яго, што час для прыняцця рашэння сыходзіць. Відаць, з боку Захаду прысутнічае разуменне, што хуткая і бескантрольная палітычная лібералізацыя можа зрабіць краіну менш стабільнай.

Лукашэнка, са свайго боку, таксама ідзе насустрач Захаду, прынамсі ў кароткатэрміновай перспектыве. Зварот да МВФ падштурхнуў Маскву ўхваліць выдзяленне новага двухмільённага крэдыта нават без прызнання Беларуссю незалежнасці Абхазіі і Паўднёвай Асеціі. Масква, аднак, не прырэчыць эканамічнай лібералізацыі ў Беларусі і не мае сур'ёзных падстаў лічыць, што Беларусь вырвецца з яе сферы ўплыву. Такая перакананасць грунтуецца на ўсведамленні таго, што Лукашэнка не жадае лібералізаваць уласную палітычную сістэму, а ЕС баіцца ўсходняй экспансіі ў выпадку свайго далейшага пашырэння. Рускі мядзведзь можа захоўваць цяпенне, але адплата,

Зварот да МВФ падштурхнуў Маскву ўхваліць выдзяленне новага двухмільённага крэдыта нават без прызнання Беларуссю незалежнасці Абхазіі і Паўднёвай Асеціі.

Без рэальных трансфармацый у палітычнай сферы Беларусь заўсёды будзе заставацца бліжэйшай да Расіі, чым да ЕС.

накштальт канфлікту з нагоды санкцый, выглядае непазбежнай. З другога боку, Лукашэнка ведае, што важнасць беларускіх трубаправодаў у якасці транзітнага шляху ўпадзе пасля мадэрнізацыі тэрмінала ў Новарасійску і будаўніцтва «Паўночнага патоку». Таму збліжэнне з ЕС можа даць Мінску стратэгічную перавагу. Аднак Лукашэнку трэба растлумачыць, што без рэальных трансфармацый у палітычнай сферы Беларусь заўсёды будзе заставацца бліжэйшай да Расіі, чым да ЕС.

АПАЗІЦЫЯ: БАЛАСТ ЦІ АПОРА?

Цяперашні дыялог часткова стаўся магчымы дзякуючы крызісу, які перажывае апазіцыя, і адсутнасці якой-небудзь яснай палітыкі з боку Аб'яднаных дэмакратычных сіл. У процілегласць ЗША, Брусель выглядае стомленым ад беларускай апазіцыі, якую напярэдадні выбараў больш хвалявала пытанне, як не страціць заходнюю падтрымку, чым работа з электаратам, што прывяло да правалу яе выбарчай кампаніі. Кіраўніцтва апазіцыі знаходзіцца ў глыбокім крызісе пачынаючы з прэзідэнцкіх выбараў 2006 г. і больш заклапочанае ўнутрыкланавай барацьбой, а не распрацоўкай рэалістычнай праграмы або палітыкі.

З другога боку, шматлікія паведамленні назіральнікаў сведчаць, што як мінімум дваццаць кандыдатаў ад апазіцыі (галоўным чынам з рэгіёнаў) маглі прайсці ў парламент. Здаецца, беларусы разумеюць, што надыходзяць грунтоўныя перамены, і хацелі б бачыць ад апазіцыі нешта большае за звычайную кволю дзейнасць. Улічваючы гэта, Бруселю варта не спісваць апазіцыю з рахунку, а максімальна ўключаць яе ў свае планы і яшчэ актыўней дапамагаць ёй у пошуках уласнай палітычнай лініі.

«REALPOLITIK»: ЯК ПРЫМУСІЦЬ ЯЕ ПРАЦАВАЦЬ?

Галоўны выклік, які стаіць цяпер перад ЕС, — як пераканаць беларускую палітычную эліту давесці справу паступовай лібералізацыі да канца, не зважаючы на магчымыя перашкоды. Мэтай заходняй палітыкі на першым этапе павінна быць заахвочванне самараскрыцця краіны, для чаго трэба дазволіць Лукашэнку рабіць тое, што яму ўдаецца найлепш, — балансаваць паміж Усходам і Захадам. Гэты працэс павінен ісці ў выглядзе маленькіх крокаў, кожны з якіх меў бы на мэце змяненне пэўных правілаў, што ў выніку рабіла б цяперашнюю палітычную сістэму менш жорсткай. Зняцце абмежаванняў на паступленне замежнай дапамогі мясцовым НУА, «легалізацыя» структур грамадзянскай супольнасці, стварэнне належных умоў для дзейнасці незалежных СМІ — вось тыя захады, што стварылі б больш прасторы для палітычнай альтэрнатывы. Аблягчэнне доступу на Беларусь для замежных экспертаў таксама спрыяла б паляпшэнню палітычнага клімату. А падтрымка прафесійных абменаў праз пашырэнне афіцыйных кан-

тактаў на сярэднім узроўні дазволіла б пераканаць чыноўнікаў, што дыялог — гэта не нейкі прывілей, каштоўны толькі для вышэйшых кіроўных структур.

«Узнагароды» павінны выдавацца за канкрэтныя крокі, эфектыўнасць якіх мае ацэньвацца паводле пэўных строгіх крытэрыяў, — гэта «рэальная палітыка», якую разумее Лукашэнка. Вышэйшыя еўрапейскія чыноўнікі не павінны лятаць у Мінск з візітамі, пакуль яны не падрыхтуюцца да гэтага як след. Наймацнейшай зброяй Захаду ў гэтай гульні з’яўляецца Лукашэнкава самалюбства. Пасля адмены візавых санкцый Запад можа перайсці да паступовага прызнання беларускага лідэра за кошт ініцыяваных ім палітычных трансфармацый. Урэшце, у Лукашэнкі з’явіцца шанец ператварыцца з «апошняга дыктара Еўропы» ва «ўлюбёнца» ЕС і чарговы раз зрабіцца «героем Беларусі». Аднак усе крокі насустрач такому прызнанню, а таксама сустрэчы на вышэйшым узроўні павінны быць адказам на канкрэтныя дзеянні беларускага боку.

**Наймацнейшай
зброяй Захаду
ў гэтай гульні
з’яўляецца
Лукашэнкава
самалюбства.**

Але ў самую першую чаргу ЕС павінен проста па-сапраўднаму зацікавіцца Беларуссю. «Realpolitik» вымагае тактыкі, асаблівай увагі і канечне — значных рэсурсаў. Сённяшняе прадстаўніцтва Еўрасаюза ў Мінску мае ў сваім складзе ўсяго двух дыпламатаў і двух мясцовых штатных супрацоўнікаў, што вымушае дзяржавы-ўдзельніцы працягваць абавірацца ў зносінах з Беларуссю на ўласныя — добрыя ці дрэнныя — знешнепалітычныя ініцыятывы. Тым часам ЕС мусіць ахапіць сваёй увагай усе аспекты палітычных і эканамічных узаемаадносін, у тым ліку ён павінен валодаць максімальна поўнай інфармацыяй адносна прыватызацыі, якая, відаць, вызначыць характар усіх будучых пераўтварэнняў.

Лукашэнка будзе працягваць рабіць тое, што яму ўдаецца найлепш, — балансаваць паміж Усходам і Захадам. Беларуская палітычная эліта павінна зразумець, што такая эквілібрыстыка можа быць эфектыўная толькі ў караткасяжнай перспектыве. ЕС павінен у першую чаргу растлумачыць гэта беларускай эліце. Без адкрыцця краіны знешнім уплывам і без паступовай палітычнай лібералізацыі заўсёды застаецца магчымасць, што Беларусь будзе сілком вернута на расійскі шлях. Для Лукашэнкі такі курс азначаў бы рызыку для ўсяго, што ён дасягнуў у Беларусі за чатырнаццаць гадоў сваёй улады. Паколькі ён, відаць, разумее, што прасцей мець справу з ЕС, ён будзе «супрацоўнічаць» з Еўропай, але на сваіх умовах. Задача ЕС — знайсці спосаб пераканаць яго і яго краіну паступова змяніцца. Herzlich willkommen in der neuen Realpolitik.

**Прыватызацыя
вызначыць
характар усіх
будучых
пераўтварэнняў.**

З ангельскай мовы пераклаў Сяргей Петрыкевіч

ПЁТРА РУДКОЎСКИ

Беларускае адраджэньне паміж пагромам і гіпэрмаркетам

Публікацыі, якія абмяркоўваюцца ў аглядзе:

Екадумов, Андрей. *Місіянеры в гипермаркете. Беларуский этнонационализм и потребитель* // <http://www.3dway.org/node/7584>

Екадумов, Андрей. *Белорусская идентичность: в поисках пятого угла* // <http://www.n-europe.eu/content/index.php?p=2814>

Нацыянальнае адраджэньне Беларусі тоіць у сабе нешта несьмяротнае. Яно несьмяротнае прынамсі ў тым сэнсе, што заўсёды знаходзіцца хтосьці, хто хоча гэтае адраджэньне забіць. Ну, альбо не забіць, а так, трохі пабіць ці падбіць. Толькі вось у большасьці выпадкаў я ніяк не магу ўцяміць, ці прычынай біцьця па адраджэньні ёсьць тое, што яно аж такое страшнае, ці таму, што яно аж такое кволае. Бо гэтыя два закіды — слабасьць адраджэнскага руху і страшнасьць гэтага руху — так часта чаргуюцца, што часам трапляеш у разгубленасьць — дык у чым урэшце справа? Найбольш зацятыя крытыкі (заслаба сказана, трэба сказаць «граміцелі») адраджэнскага руху, як, напрыклад, афіцыйныя публіцысты газеты «Во славу Родины!» альбо «незалежны» публіцыст Юры Шаўцоў, адно толькі спаборнічаюць паміж сабой у вышукваньні найбольш калярытных эпітэтаў, якімі можна было б абляпіць страшна-кволае адраджэньне і паказаць сябе як страшна-моцнага антыадраджэнца. Умешвацца ў гэтае прымітыўнае спаборніцтва няма сэнсу.

Пётра Рудкоўскі — філёзаф, сталы аўтар «ARCHE». Апошняя публікацыя — «Białoruska idea narodowa w XXI wieku» (Instytut Europy Środkowo-Wschodniej. Lublin, 2008), палеміка вакол якой разгарнулася ў гэтым нумары нашага часопіса. Аўтарская назва тэксту — «Нацыянальная ідэя, гіпэрмаркет і cosmopolis».

Аднак, апрача прапагандысцкіх памфлетаў беларускіх ідэолягаў і прадуктаў неўтаймаванай графаманіі «аналітыкаў» кшталту Шаўцова, існуюць топасы больш-менш асэнсаванай крытыкі беларускага адраджэнскага праекту, якія зьяўляюцца нечым большым, чым выяўленьнем чорных эмоцый. На старонках «ARCHE» ўжо неаднаразова дыскутавалася праблема тоеснасьці і плюралізму, нацыяналізму і лібэралізму, касмапалітызму і мультыкультурызму. Дзьве адносна нядаўнія публікацыі беларускага філёзафа Андрэя Екадумава «Місіянеры ў гіпэрмаркеце. Беларускі этнанацыяналізм і спажывец» і «Беларуская ідэнтычнасьць: у пошуках пятага кута» правакуюць працягнуць раейшыя дыскусіі.

МАДЫФІКАВАЦЬ, АДКІНУЦЬ ЦІ АДТЭРМІНАВАЦЬ АДРАДЖЭНЬНЕ? НЕВЯДОМА...

У першым тэксце, апублікаваным у верасьні мінулага году, Екадумаў зыходзіць з канстатацыі, што

1) «Нацыянальнае Адраджэньне», «беларушчына» перабываюць на той бок жыцьцёвага гарызонту ільвінай долі беларусаў.

Што ж утварае «жыцьцёвы гарызонт» балышыні беларусаў?

Спажывецтва (Потребляйство). Кансьюмэрызм. Прага дастатку, сытасьці і камфарту валодае душамі і ў застоі, і ў перабудову, валодае і цяпер,

— кажа аўтар. Пасьля апісаньня (хоць лепш сказаць: намаляваньня, бо ў аналізаваным тэксце дамінуе вобразна-мэтафарычная мова) праяваў і генэзісу «потребляйства» постсавецкай пары Екадумаў фармулюе антрапалягічны тэзіс:

2) Чалавек, сапсаваны гіпэрмаркетам, не жадае і не чакае на сваю галаву ні мэсій, ні місіянераў.

Ну і цяпер ужо ня цяжка здагадацца, якім будзе зьмест наступнага тэзісу:

3) Адолец гэты бытавы прагматызм абывацеля ідэалізму беларускага рэ-нэсансу не пад сілу.

Пасьля гэтага ідзе сэрыя павучальных напамінаў пра тое, як функцыянуе «сьвет гіпэрмаркету» і якім чынам беларускія адраджэнцы павінны дапасоўвацца да гэтага «гіпэрмаркету». Хтосьці з чытачоў, ці то ў захапленьні ад трапнасьці воб-разу «гіпэрмаркету», ці ад таго, што беларускім адраджэнцам адолец гэты мар-кет не пад сілу, пакінуў вось такі ўхвальны камэнтар:

Finally! Smart people from my home country are talking... I was starting to think there were none left: either ran away, or got themselves jailed, or got consumed by consumerism... Bravo, Andrei!

Магчыма, Андрэй Екадумаў і сапраўды зьяўляецца адным са *smart people* у Беларусі, аднак тэкст «Місіянеры...», як на мяне, найгорш адлюстроўвае гэтую *smartness*. Хоць гэта залежыць, канечне, як да яго падыходзіць. Калі ўзяць у дужкі апісальна-тлумачальную вартасць гэтага тэксту і засяродзіцца на іншых яго асаблівасцях, напрыклад, мэтафорыцы, экспрэсіўнасці, стылістыцы, то, можа, і зьявіцца падстава выгукнуць: *Smart guy!* Але гэта ўжо справа густу.

Перад тым, як больш сутнасна пракаментуем Екадумава «кансьюмэрысцкі тэзіс», давайце прэзентуем ідэі, выкладзеныя ім у другім тэксце, апублікаваным у «Новай Эўропе» 16 лістапада мінулага году. Мэсыдж, які зьяўляецца на самым пачатку артыкулу «Беларуская ідэнтычнасць: у пошуках пятага кута», вельмі падобны, амаль ідэнтычны мэсыджу папярэдняга артыкулу:

4) Ідэальны вобраз будучай Беларусі зьвязваецца з ідэяй беларускай ідэнтычнасці, у якой канчаткова будуць пераадоленыя імперска-каляніяльныя комплексы. Аднак, думаецца, што пакуль гэты ідэальны вобраз не знаходзіць палкага водгуку ў абывацеля.

Адчужэньне адраджэнцаў і «абывацеляў» — гэта тое ж, што сыцьвярджалася і ў (1). Але ў той час, як у папярэднім тэксце Екадумаў сыцьвердзіў неадпаведнасць «адраджэнскага ідэалізму» рэаліям «супэрмаркету», то тут ён сыцьвярджае іншую неадпаведнасць:

5) ...мабыць, варта высунуць меркаваньне, што і сама ідэалёгія нацыяналізму, цэнтральная ідэя ідэнтычнасці, папросту неадэкватная задачам нацыятварэньня?

Калі «ідэалёгія нацыяналізму» (тэрмін, дарэчы, даволі праблемны, бо існуе шмат «ідэалёгіяў нацыяналізму») «неадэкватная» задачам нацыянальнага будаўніцтва, то якая ідэалёгія адэкватная і што тут трэба разумець пад «задачами»? Досьць няпроста прасачыць у Екадумава лягічную нітку разважаньняў, бо пасья сфармуляваньня тэзы пра «неадэкватнасць» ён пачынае чамусьці разважаць пра «сямейную», а потым «гендэрную ідэнтычнасць», прапануючы пры гэтым своеасаблівыя паняццевыя экспэрымэнты («А што, калі пераставіць прыметнікі ў гэтых спалучэньнях месцамі? Выйдзе «сямейная ідэнтычнасць» і «нацыянальныя вартасці»), функцыя якіх мне незразумелая. Крыху пазней зьяўляюцца самавідавочныя напаміны, што «прафэсійная, узроставая, гендэрная ідэнтычнасць ня менш важная для індывіда, чым нацыянальная», што «нацыянальнасць — гэта адна з «масак-роляў», якія «індывід можа выкарыстоўваць у штодзённай практыцы», а ўрэшце можна

напаткаць тэзу, якая больш-менш рэlevantная для сфармуляванай Екадума-вым напачатку праблемы:

6) *У рамках нацыянальнай ідэнтычнасьці жывы, канкрэтны чалавек зьнікае. Замест яго разглядаецца групавы, нацыянальны суб'ект — носьбіт хаця і ўнікальных, асаблівых групавых адзнак, але ўсё ж не асобава-індывідуальных.*

Ну і затым:

7) *...каб здабыць сацыяльную плоць, нацыянальнае павінна стаць асабовым.*

Тут ужо робіцца больш цікава. Якім чынам «нацыянальнае» можа стацца «асабовым»?

На жаль, замест таго, каб сказаць, як «павінна» нацыянальнае злучыцца з асабовым, Екадумаў заяўляе пра іманэнтную загану нацыянальнага: немагчы-масць яго апісаць мовай унівэрсальных каштоўнасьцяў:

8) *«Нацыянальнае», будучы канструкцыяй сэнаўтваральнай, але, на жаль, ня менш абстрактна-сьмбалічнай, чым усе іншыя групавыя ідэнтыфікатары, ня можа быць апісанае мовай унівэрсальных чалавечых вартасьцяў.*

Ну, а абяцаньне паказаць, як злучаецца «нацыянальнае» з «асабовым», што было б лягічна ў кантэксьце пастаўленай праблемы (4), так і засталася абяцань-нем. У далейшай частцы артыкулу Екадумаў толькі тое і робіць, што разьвівае, а разьвіваючы, радыкалізуе тэзіс:

9) *Пакуль у грамадстве не сфармуляваная шкала ўнівэрсальных вартась-цяў, пакуль у дыскусіі інтэлектуальных эліт ня выяўленыя прыярытэты што да агульначалавечых абязькаў і правоў, пакуль вартасьць нацыяналь-нага бароніцца сама па сабе, па-за сувязьню і з вартасьцю асабістага і агуль-началавечага, нацыяналізм або зусім ня дасьць плёну, або прынясе плён над-та горкі.*

Тэкст «Беларуская ідэнтычнасьць...» даволі «цяжкі» ў пляне інтэрпрэтацыі. Па-першае, зьмяшаныя апісальны і нарматыўны ўзроўні мовы. Незразумела, ці аўтар хоча апісаць пэўны стан рэчаў (напрыклад, стан разрыву паміж адра-дженскім праектам і шырокімі масамі) і выявіць у ім пэўныя заканамернасьці, ці прадпісаць якіясь кірункі дзеяньня. Незразумела, ці аўтар жадае мадыфікаваць (скарэктаваць, палепшыць) змест нацыянальнага праекту, ці адпрэчыць яго, ці адтэрмінаваць. Тэза (7) як быццам сьведчыць пра жаданьне мадыфікаваць, тэза (8), дзе аўтар адназначна проціпастаўляе нацыянальнае ўнівэрсальному, сьвед-чыць пра адмаўленьне якой-кольвечы каштоўнасьці «нацыянальнага», а тэза (9)

прадугледжвае якуюсь «адтэрміноўку» нацыяналізму: маўляў, спачатку «шкала ўнівэрсальных каштоўнасьцяў», а потым — «нацыяналізм».

Па-другое, тэкст характарызуецца празьмернай абстрактнасьцю і мэтафарычнасьцю (напрыклад, што значыць, што «чалавек зьнікае» ў рамках нацыянальнай ідэнтычнасьці?).

Па-трэцяе, падставовыя паняцьці выкарыстоўваюцца тут у неакрэсьленым, недыфэрэнцыяваным стане. Такія тэрміны, як «нацыяналістычная ідэалёгія», «нацыятварэньне», «нацыяналізм» пажадана «прывязаць» да нейкіх *рэальных* носьбітаў. «Нацыятварэньнем» можна называць (і фактычна многія называюць) амэрыканскую дэмакратыю, а можна — пры жаданьні — асацыяваць гэта з палітыкай Трэцяга Райху. Екадумаў тут пакідае чытачу агромністую інтэрпрэтацыйную свабоду, але такая «свабода» толькі запавольвае канструктыўны абмен думкамі.

ЁСЬЦЬ, ЗНАЧЫЦЬ, ХАЙ БУДЗЕ?

Мэтадалягічныя недахопы абодвух тэкстаў Екадумава не дазваляюць адназначна ідэнтыфікаваць яго пазыцыю. Тым ня менш, паспрабую прынамсі прыблізна акрэсьліць матывы яго крытычнасьці ў стасунку да нацыянальнага праекту:

А. *Нацыянальны праект (прынамсі, у наяўным стане) ня ўнісваецца ў набор спажывецкіх апэтытаў сярэднястатычнага беларуса (паводле тэксту «Місіянеры...»).*

Б. *Нацыянальны праект (прынамсі, у наяўным стане) блякуе засвойваньне ўнівэрсальных чалавечых каштоўнасьцяў (паводле тэксту «Беларуская ідэнтычнасьць...»).*

Лягічнае наступства (Б): *беларусы павінны насамперш засвоіць ўнівэрсальныя чалавечыя каштоўнасьці.* Аўтаматычна паўстае пытаньне: а як тут наконт «бядняцкага кансьюмэрызму», які стаўся тытульнай тэзай ранейшага тэксту Екадумава? Ці, на яго думку, тое, што ён называе «ўнівэрсальнымі каштоўнасьцямі» ўваходзіць у рацыён «сапсаванага кансьюмэрызма» (паводле словаў філёзафа) беларуса? Ці — супаставіўшы (А) і (Б) — трэба меркаваць, што ўнівэрсальныя каштоўнасьці зьяўляюцца адным з тых «тавараў» у «супэрмаркеце», якія разыходзяцца, як сьвежыя булчкі?

З тэкстаў Екадумава ніводзін адказ адназначна не вынікае. У адным месцы ён заўважае, напрыклад, што людзі «на кухнях» гавораць не пра «ідэнтычнасьць», а пра «справядлівасьць», «праўду», «сумленнасьць». Дык ці гэта — пытаюся — трэба трактаваць як сьведчаньне таго, што попыт на агульначалавечыя каштоўнасьці большы, чым на ідэнтычнасьць? Ну, ня думаю, што Екадумаў абышоў так многа «кухняў», каб рабіць такія агульныя сьцьвярджэньні. Але нават ня ў гэтым рэч. Спадзяюся, што спадар Екадумаў пагодзіцца з тым, што *ўнівэрсальныя каштоўнасьці важныя ня дзякуючы статыстыцы, а важныя самі па сабе.* Нават калі б людзі перасталі гаварыць «на кухнях» пра справядлівасьць, праўду або сумленнасьць, а нават калі б перасталі і думаць пра гэта, і толькі нешматлікія

«маргіналы» пра гэта гаварылі і думалі, то і тады ўнівэрсальныя каштоўнасьці былі б рэlevantныя. *Каштоўнасьці ў схеме «Sein — Sollen»* (ёсьць — павінна) *існуюць незалежна ад узроўню «Sein».*

Калі Екадумаў пагаджаецца з маёй тэзай, выкладзенай у папярэднім абзацы, трэба тады пераасэнсаваць мэсыдж яго першага артыкулу. Нагадаем, што ў артыкуле «Місіянеры...» ён ацэньваў вартасьць нацыянальнага праекту, зыходзячы з рэфлексіі над фактычным станам рэчаў, які ён апісваў як «гіпэрмаркет». Маўляў, Адраджэньне не адаптавалася да «гіпэрмаркету». Гэтым самым адбылася фузія ўзроўню *Sein* і *Sollen* (званых інакш: *fact — value*).

Зьліцьцё ўзроўню фактаў і ўзроўню каштоўнасьцяў зьяўляецца даволі частай, амаль паўсюднай зьявай у штодзённым жыцьці. Нярэдка, калі пачынаецца гаворка пра якіясь каштоўнасьці (універсальныя, нацыянальныя, сямейныя — усялякія), то амаль заўсёды раней ці пазьней зьяўляецца рэпліка кшталту «*Але ж большасьць людзей паводзіць сябе інакш*» (г. зн. не ў адпаведнасьці з дадзенай каштоўнасьцю). Пасыл за гэтым хаваецца такі: *навошта культываваць гэтую каштоўнасьць, калі большасьць паводзіць сябе не ў адпаведнасьці з гэтай каштоўнасьцю.*

Паколькі згаданая фузія, як пэўны тып мысьленьня, мае велізарны ўплыў на грамадзкія паводзіны і палітычныя прэфэрэнцыі, то думаю, што мэтазгодным будзе ўвесці адмысловы тэрмін, які называў бы сукупнасьць перакананьняў і паставаў, рэlevantных для сацыяльна-палітычных працэсаў, а якія фармуюцца пад уплывам фузіі фактаў і каштоўнасьцяў. Можна было б гэта назваць *кансэрвацыйнымі стратэгіямі.*

«Кансэрвацыйныя стратэгіі» ў нечым нагадваюць — як паводле падобнасьці словаў, так і паводле дэфініцыі — кансэрватыўную пазыцыю. І тут, і там, прадугледжваецца перавага *дадзенасьці* над *новаўвядзеньнем*. Тым ня менш, існуе шэраг прычын, каб старанна адрозьніваць кансэрватыўныя стратэгіі ад кансэрватызму як такога. Першапачаткова кансэрватызм і сапраўды быў ідэалёгіяй, арыентаванай на грамадзка-палітычную і культурна-рэлігійную *дадзенасьць*, інакш кажучы, на захаваньне *status quo*. Але цягам часу адбылася дыфэрэнцыяцыя кансэрватызму, і сёньня большасьць, бадай, кансэрватызмаў настроеныя якраз супраць непасрэднага *status quo* і пастулююць яго пераадоленьне дзеля якойсьці ідэі, зазвычай інспіраванай падзеямі мінуўшчыны (хоць зазвычай без патрабаваньняў дакладнай рэстаўрацыі мінуўшчыны). Такім чынам, кансэрватыўныя стратэгіі розьняцца ад большасьці кансэрватызмаў тым, што першыя палягаюць у рэдукцыі *аксіялягічнага дыскурсу* да разважаньняў *фактуальнага* характару. Інакш кажучы, «каштоўнасьці» ў кансэрватыўным дыскурсе, калі і існуюць, то толькі ў сфэры *Sein*, сфэра *Sollen* пазбаўленая аўтаноміі, яна зьяўляецца хіба што толькі функцыяй *Sein*. *Ці трэба захоўваць вернасьць? — Але ж усе вакол здраджваюць!* — вось тыповы прыклад рэдукцыі *Sollen* да *Sein*.

Кансэрватыўныя стратэгіі аргумэнтацыі зьяўляюцца найчасьцейшымі прыёмам, якія стасуюцца крытыкамі беларускага адраджэнскага праекту. «Большасьць людзей вас ня чуе», «Нацыянальная ідэнтэчнасьць нікому не цікавая»,

«Адраджэньне месцьціца па той бок жыцьцёвага гарызонту ільвінай долі беларусаў» — такія і падобныя фразы сталіся ўжо «дзяжурнымі» ў многіх крытыкаў адраджэньня. Добра, канечне, калі пасля гэтых фраз паўстае сутнасная дыскусія або аксіялягічнага характару (гэта значыць прапанова мадыфікаваць адраджэнскую аксіялёгію, спалучаная з уважлівым яе аналізам), або апісальна-га-тлумачальнага характару — гэта значыць, выяўленьне фактараў, якія абумоўліваюць адчужэньне адраджэнцаў і «большасьці». Але вельмі часта, на жаль, крытыка заканчваецца сугестыяй, што «большасьць вас ня чуе», *ergo* «вашы каштоўнасьці ня маюць сэнсу». Так ёсьць і ў тэксьце «Місіянеры...»: *беларуская рэчаіснасьць* — «гіпэрмаркет», а *Адраджэньне не адпавядае прынцыпам «гіпэрмаркету»* → (сугестыя) *сэнс культываваньня Адраджэньня — пад пытаньнем*. Гэта якраз тое, што падпадае пад маё разуменьне кансэрватыўнай стратэгіі.

ГІПЭРМАРКЕТ ТАВАРАЎ І ГІПЭРДЭФІЦЫТ САЛІДАРНАСЬЦІ. ШТО РАБІЦЬ?

Паставім цяпер пытаньне: што значыць, што наша *грамадства* — «гіпэрмаркет» (тэза першага тэксту Ёкадумава)?

«Гіпэрмаркетам» можна назваць такое грамадства, дзе зьмест жыцьця пераважнай большасьці грамадзянаў вызначаецца імкненьнем задаволіць свае ўтылітарныя і геданістычныя патрэбы. Паколькі тут мы ўвайшлі на антрапалягічна-этычны ўзровень дыскурсу, то варта прадугледзець якісь *framework*, канцэптuallyны шкідлет разважаньняў. Давайце прыгадаем адну з клясычных аксіялёгіяў, а менавіта, каштоўнасьцю сыстэму Макса Шэлера, пры дапамозе якой зможам лякалізаваць «геданістычныя» і «ўтылітарныя» патрэбы ў шырэйшым кантэксьце. Паводле Шэлера, каштоўнасьці ўтвараюць прыкладна такую герархічную структуру:

Першае, што тут трэба адзначыць, гэта тое, што паасобныя катэгорыі каштоўнасьцяў не рэдукуюцца адны да другіх. Па-другое, чалавечая прырода арыентаваная на *інтэгральнасьць*, гэта значыць, такі стан, які найбольш поўна адлюст-

роўвае прадстаўленую вышэй ярархію каштоўнасьцяў. І калі ў нейкага чалавека пачынаюць дамінаваць, напрыклад, утылітарна-геданістычныя каштоўнасьці, то, хутчэй за ўсё, раней ці пазьней у яго зьявіцца «голад» пазнавальных, маральных і духоўных каштоўнасьцяў. Можна, канечне, нейкім чынам «нэўтралізаваць» гэты голад, напрыклад, інтэнсіфікуючы падачу геданістычных імпульсаў, і некаторыя так робяць. Але многія пачынаюць шукаць *вышэйшых* каштоўнасьцяў.

У гэтым выпадку нам трэба ставіць пытаньне не: *як увайсці ў гіпэрмаркет?* а: *што прапанаваць таму, хто выходзіць з гіпэрмаркету?* Што прапанаваць тым, хто адчуў (хай сабе на хвіліну) голад вышэйшых каштоўнасьцяў? Гэтак мы наблізіліся ўсутыч да праблемы аптымальнай аксіялёгіі. Нас цікавіць у дадзеным выпадку *грамадзкая* аксіялёгія, гэта значыць, такая, якая рэгулюе сыстэму адносінаў паміж людзьмі.

Грамадства ня можа існаваць бяз этасу *салідарнасьці*. Але для таго, каб сфармаваўся этас салідарнасьці, неабходнае *адчуваньне супольнасьці* ў маштабе ўсяго грамадства, вызначанага межамі культурных традыцый або/і дзяржаўнымі межамі. Аднак такая «прасторавая» супольнасьць можа існаваць толькі праз пасярэдніцтва сымбалю і вобразаў, якія «ажыўляюць» супольнасьць, пазбаўляюць яе ананімнасьці, дапамагаюць перажываць яе як маральны суб'ект. Вось чаму такую важную ролю іграе *нацыянальная ідэя*.

Нацыянальную ідэю некаторыя залічваюць да т. зв. «цёплых каштоўнасьцяў», якія проціпастаўляюцца «халодным», як, напрыклад, вольны рынак альбо адкрытае грамадства. Акрэсьленьне «цёплая каштоўнасьць» даволі інфарматыўнае, бо нацыянальная ідэя скіраваная перадусім на абуджэньне нашай эмацыйнае сфэры. А тое, наколькі эмоцыі і пачуцьці важныя для нармальнага функцыянаваньня чалавека, выдатна паказаў партугальскі нэўрафізіёляг у кнізе «Памылка Картэзія»¹. Чалавек, які згубіў здольнасьць да пачуцьцёвага перажываньня рэчаіснасьці, — гэта непаўнавартасны чалавек. Шэраг жыцьцёва важных працэсаў, як сацыялізацыя альбо ўнутрысабавая інтэграцыя, патрабуюць эмацыйнага заангажаваньня.

Эмоцыі, як паказвае сама этымалёгія слова (*e-movere* — у-зрушыць, увесці ў рух), маюць значэньне актывізацыі. Вось жа нацыянальная ідэя закранае цэлую гаму «грамадзкіх пачуцьцяў»: спачуваньне, салідарнасьць, памяць, адказнасьць, прыняцьце, самаахвярнасьць і г. д. і падптурхоўвае да адпаведных дзеяньняў.

Ганс Кон, сацыёляг, які мноства дасьледаваньняў прысьвяціў праблематыцы нацыяналізму, падкрэсьлівае значнасьць нацыянальнай ідэі для працэсаў дэмакратызацыі і фармаваньня грамадзянскай супольнасьці. Паўстаньне нацыяналізму, піша Кон у «Слоўніку гісторыі ідэяў»,

было цесна звязанае з паўстаньнем прынамсі праектаванага паўсюднага ўдзелу ўсіх чальцоў народу (грамадзянаў) у справах дзяржавы, народ пераста-

¹ Antonio R. Damasio. *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. — New York: Putnam 1994.

ваў быць адно толькі пасіўным аб'ектам гісторыі. (...) Такім чынам, нацыяналізм «дэмакратызаваў» культуру і — праз паўсюдную асьвету — імкнуўся заснаваць нацыю з супольнай спадчынай даўняй, легендарнай мінуўшчыны².

З падобным поглядам выступае вядомы польскі палітычны філэзаф Анджэй Валіцкі³, а таксама беларускі палітоляг Уладзімер Роўда. Гэты апошні сьцьвярджае нават, што

на суперак дагматычным уяўленьням нацыянальных супольнасьці зьяўляюцца ў пэўным сэнсе больш адкрытымі і плюралістычнымі, чым супольнасьці, якія абаяраюцца на пэўныя сукупнасьці каштоўнасных арыентацыяў, якія ўтвараюць плятформу грамадзянскага кансэнсусу⁴.

**Нацыянальнае
адраджэньне —
гэта абавязковая
ўмова
завяршэньня
этапу
аўтарытарызму
і мінімізацыі
далейшых
магчымасьцяў
унутранага
зьнявольеньня.**

Для Беларусі нацыянальная ідэя мае асаблівае значэньне. Беларускі аўтарытарызм трывалы перадусім дзякуючы ўстойлівасьці посткаляніяльных устаноў у грамадстве. Гэты стан можна апісаць як *стан тутэйшасьці*, быцьця ананімнай папуляцыяй без культуры і без гісторыі, папуляцыяй, якая адно толькі *выпадкова* была названая «Беларусьсю», а чальцы гэтай папуляцыі *выпадкова* былі афіліяваныя да дзяржавы пад назвай «Рэспубліка Беларусь», кіраванай «бацькам» Аляксандрам Лукашэнкам. Пераадоленьне гэтага стану, то бок, трансфармацыя тутэйшых у нацыянальную супольнасьць, зьяўляецца ня менш важнай задачай, чым пераход ад аўтарытарызму да паўнаважнаскай дэмакратыі. Незалежна ад таго, наколькі запозьненай можа здавацца рэалізацыя беларускага на-

цыянальнага праекту і незалежна ад таго, колькі цяжкасьцяў зьяўляецца тут на гарызонце, рэалізацыя гэтага праекту застаецца ўсё гэтак актуальнай справай, бо нацыянальнае адраджэньне — гэта ўмова *sine qua non* завяршэньня этапу аўтарытарызму і мінімізацыі далейшых магчымасьцяў унутранага зьнявольеньня.

Беларуская нацыянальная ідэя зьяўляецца таксама адзінай эфэктыўнай альтэрнатывай для расейскага нацыяналізму, які мае даволі агрэсіўны і ксэнафобскі характар. Прагрэс расейскага нацыяналізму ў Беларусі відавочны: прыкладна ад 1990-х гадоў дзейнічае ў Беларусі (і часам падтрымліваецца ўладамі) філія арганізацыі «Русское национальное единство» (РНЕ), якая натхняецца нацысцкай ідэалёгіяй і расейскім нэапаганствам (хоць афіцыйна падаецца за «праваслаўную»). На пачатку гэтага стагодзьдзя зьявілася яшчэ адна філія крайне на-

² Dictionary of the History of Ideas (Studies of Selected and Pivotal Ideas). Ed. Charles Scribner's Sons, Publishers, Vol. III. — New York 1973. P. 324.

³ Гл.: A. Walicki. Czy mozliwy jest nacjonalizm liberalny? // Znak. № 3 (502). 1997.

⁴ Уладзімір Роўда. Вытокі нацыяналізму // ARCHE. № 2 (16). 2001.

цыяналістычнай расейскай арганізацыі «Национал-большевистская партия» (НБП). Вельмі прасякнутая расейскім нацыяналізмам Камуністычная партыя Беларусі (КПБ), дастаткова тут згадаць хаця б славуага антысэміта-русафіла Сяргея Касьцяна. У Беларусі дзейнічае таксама шэраг расейскіх нацыяналістычных міні-груповак, напрыклад, «Славянские соколы», якія ў любы момант могуць наладзіць супрацоўніцтва з больш значнымі і ўплывовымі арганізацыямі з падобнай ідэалёгіяй.

Чаму ў Беларусі такія моцны расейскі нацыяналізм? *Бо існуе рэальны попыт на нацыянальную ідэю* — гэтую інфармацыю павінны ўсур'ёз успрыняць вызнаўцы міту пра надыход «постнацыянальнай эпохі». Тэза пра «постнацыянальную эпоху», бяздумна паўтараная некаторымі нашымі філэзафамі ўсьлед за Юргенам Габэрмасам (які сфармуляваў яе ў іншым кантэксьце і, здаецца, у іншым значэньні, чым тое, якое прыпісваюць ёй гэтыя філэзафы), адносіцца хіба што да нейкага магчымага сьвету і зьяўляецца своеасаблівай хованкай ад рэальных праблемаў у рэальным сьвеце. Думаю, што замест тэарэтызаваньня аб «постнацыянальнай эпосе» трэба заняцца пытаньнем, як цывілізаваць існыя нацыяналізмы, якія разьвіваюцца ў нас пад носам. Перакананы, што найгоршым рапэньнем было б адмовіцца ад беларускага нацыябудаўніцтва ў імя ці то абстрактнага *Cosmopolis*, ці ня менш абстрактнай ролзаўскай Свабоды. Што ж, панове постнацыяналісты, адмоўцеся ад беларускага нацыятварэньня, якое можна кантраляваць, і стварыце месца для расейскага нацыяналізму, які ўжо кантраляваць наўрад ці здолееце!

* * *

Ані асобны чалавек, ані грамадства ня могуць існаваць у часапрасторавым вакууме. Патрэбныя сымбалі і нарацыі, якія ўтваралі б сыстэму каардынат. Чалавек, каб адчуць сябе свабодным, мусіць знайсці самога сябе ў часе і прасторы. Дзеецца гэта дзякуючы нацыянальнай супольнасьці, якая фундае сябе як абшар культурнай і гістарычнай агульнасьці.

Калі нам ня ўдасца аб'яднаць беларускае грамадства вакол беларускай нацыянальнай ідэі, то зьявіцца іншая інтэгральная ідэя, напрыклад, расейская. Зрэшты, слова «зьявіцца» тут трэба паправіць на «зьяўляецца», а слова «напрыклад» цалкам закрэсьліць, бо расейскі нацыяналізм ёсьць насамрэч адзінай альтэрнатывай беларускаму нацыянальнаму адраджэньню.

І колькі свабоды для Беларусі застанецца ў выпадку рэалізацыі гэтай другой ідэі, хай падлічаць — так, для ўласных патрэбаў — лібэралы-касьміты... прабачце, космапаліты.

АЛЯКСЕЙ ЛАСТОЎСКИ

Будаўніцтва беларускай нацыі праз інтэлектуальнае вынішчэнне апанентаў

Выданні, якія абмяркоўваюцца ў аглядзе:

Rudkouski, Piotr. *Białoruska idea narodowa w XXI wieku*. — Seria wydawnicza «Analizy Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej». Tom 22. Pod redakcją Jerzego Kłoczowskiego, Andrzeja Gila. — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2008.

Мацкевич В., Егоров А., Водолажская Т. *Становление нации в Беларуси: от подданства к гражданству*. — Серия «Беларусь для начинающих». — Минск, 2008.

Выраз «беларуская ідэнтычнасць» стаў метафарай, гатовай апісаць усе сферы сацыяльнага і культурнага жыцця нашай краіны і даць ключ для развязання ўсіх важных праблем. Гэтыя два словы ўвайшлі ў штодзённы лексікон кожнага паважаючага сябе мясцовага інтэлектуала, і нават палітыкі ўжо пачынаюць пакрыху з імі гуляцца. Рыторыка ідэнтычнасці пераўтвараецца ў індустрыю, што таксама спараджае і спробы структураваць гэтае поле і вылучыць нейкія асноўныя стратэгіі. Састарэлая прымітыўная схема «аўтарытарная ўлада — дэмакратычная апазіцыя» праз сваю ўбогасць ўжо мала каго задавальняе, пачынаюць з’яўляцца тэксты, якія вылучаюць у дыскурсе ідэнтычнасці некалькі розных праектаў¹.

Аляксей Ластоўскі нар. у 1979 годзе ў вёсцы Лукашова Пастаўскага раёну. Сацыялаг, кандыдат сацыялагічных навук, навуковы супрацоўнік Інстытуту сацыялёгіі НАН Беларусі. У сферу яго навуковых зацікаўленняў уваходзяць нацыянальная ідэнтычнасць, гістарычная памяць, а таксама моладзевыя субкультуры. Друкуецца ў «ARCHE» ўпершыню. Аўтарская назва тэксту — «Разборкі за тое, хто і як будзе будаваць беларускую нацыю».

Сярод апошніх спроб такога ўпарадкавання можна вылучыць дзве брашуры — «Беларуская нацыянальная ідэя ў XXI стагоддзі» Пятра Рудкоўскага і «Станаўленне нацыі ў Беларусі: ад падданства да грамадзянства» аўтарства Уладзіміра Мацкевіча, Таццяны Вадалажскай і Андрэя Ягорава. Апроч знешняй мэты (апісанне розных інтэлектуальных праектаў беларускай ідэнтычнасці), гэтыя два тэксты маюць і супольную інтэнцыю, якую можна назваць «зачысткай» інтэлектуальнай прасторы. Аўтары больш рупяцца не пра тое, каб дэталева і аб’ектыўна апісаць гэтыя праекты, але імкнуцца даказаць непрыдатнасць і фальш існых спроб інтэлектуальнага афармлення беларускай ідэнтычнасці. Дэструкцыя поглядаў апанентаў вызваляе вольнае месца для новых прарокаў, якія могуць данесці святло ісціны і павярнуць беларускую нацыю на правільную дарогу. Праўда, калектыў аўтараў з Агенцтва гуманітарных тэхналогій, спляжыўшы дашчэнту канкурэнтныя праекты, гэтым і задавальняецца, пакідаючы пустэчу для будучага засваення.

Такім чынам, задачы ў аўтараў гэтых дзвюх кніг былі надзіва падобныя, але да іх вырашэння яны падышлі зусім па-рознаму.

ЦЭНТР ЯК МЕСЦА ДЛЯ ПРАРОКА

Брашура «Беларуская нацыянальная ідэя ў XXI стагоддзі» выйшла ў Любліне на польскай мове і адрасаваная польскаму чытачу. Гэта ў значнай ступені абумовіла стыль кнігі. Часам П. Рудкоўскі змяшчае ў пазіцыю транслятара беларускай рэчаіснасці для польскай публікі, дапускаючы пры гэтым непазбежную прымітывізацыю, а таксама спрабуе данесці беларускі кантэкст з дапамогай польскіх паралеляў. Нічога заганняга ў гэтым няма, але гэтую рамку (беларуская кніжка для польскага чытача) трэба пастаянна мець на ўвазе.

Для патрэб структурызацыі інтэлектуальнага поля аўтар выкарыстоўвае тэрмін «дыскурсы», на жаль, не даючы ніякіх тлумачэнняў, што гэта такое. Калі паспрабаваць выявіць сэнс гэтага слова на падставе тэксту, то відавочна, што гэты тэрмін далёкі ад дыскурсіўнай фармацыі ў Фуко і больш набліжаецца да тэорыі дыскурса ў разуменні Лакло і Муфле. Нагадаю, што гэтыя аўтары разумелі дыскурс як сродак, што выкарыстоўваецца дзеля арганізацыі грамадства ў структураваную цэласнасць дзеля надання яму стабільнасці і значэння. Ідэалогія можа быць ахарактырызаваная як адзін з аспектаў дыскурса, гэта сеціва ўзаемазвязаных канцэптаў, якія задаюць інтэрпрэтацыю рэальнасці². Толькі ў версіі Лакло і Муфле падтрымліваецца структуралісцкі тэзіс пра «смерць аўтара», а Рудкоўскі прыняцыва разумее дыскурс як нешта аўтарскае. У яго дыскурсы — гэта нейкія аў-

¹ На нашу думку, найбольш уважана апісвае розныя праекты беларускай ідэнтычнасці Грыгоры Ёфэ. Гл.: Беларусь: дзяржава, але яшчэ ня нацыя // Геапалітычнае месца Беларусі ў Эўропе і сьвеце. Варшава, 2006. С. 149—164.

² Падрабязней гл.: Sutherland C. Nation-building through discourse theory // Nations and Nationalism. 11 (2). 2005. P. 185—202.

тарскія тэксты, якія абумоўліваюць у дадзеным выпадку перспектыву разумення нацыі (кантэкст практык і сацыяльных інстытутаў тут, зразумела, ігнаруецца). Такім чынам, калі Рудкоўскі аналізуе нейкі дыскурс, то ён прыводзіць нейкі тэкст і ўступае ў палеміку з яго аўтарам. Ад стандартаў сучаснага дыскурс-аналізу гэта вельмі далёка, але гэта не вельмі турбуе Рудкоўскага.

Наагул дзіўна, што такія выдатны знаўца тэорыі і метадалогіі навуковага даследавання, якім безумоўна з'яўляецца аўтар «Беларускай нацыянальнай ідэі ў XXI стагоддзі», зусім не хоча яе выкарыстоўваць. Вылучэнне розных інтэлектуальных дыскурсаў адбываецца паводле прынцыпу «а як мне захацелася», то бок, тлумачыцца толькі патрэбамі арганізацыі тэксту. Пра тое, што засталася па-за ўвагай аўтара, мы яшчэ пагаворым пазней.

Таксама незразумелымі застаюцца прынцыпы адбору тых ключавых тэкстаў, якія вызначаюцца як рэпрэзентатыўныя для дыскурсаў. Мы ўжо казалі, што Рудкоўскі адсякае сацыяльны кантэкст³, таму тут таксама застаецца задаволіцца спасылкай на волю (ці сваволю) аўтара. Можна аспрэчваць адбор у якасці рэпрэзентатыўнага для дыскурса практычна кожнага тэксту, але гэта працэдура робіцца бессэнсоўнай, паколькі толькі Рудкоўскі мог бы сказаць, чаму ён палічыў гэтыя тэксты такімі важнымі. Натуральна, ён гэтага не зробіў.

Больш за тое, дзеля патрэбаў структурызацыі ён выкарыстоўвае падзел на правыя, левыя і цэнтрысцкія (centrum) дыскурсы. У правыя дыскурсы залічваюцца тыя дыскурсы, у якіх аксіялагічным цэнтрам з'яўляецца народ-нацыя з яго кананічнымі атрыбутамі (мова, культура, гісторыя). Тут відавочная аналогія з культурным нацыяналізмам у апісанні Майнэке і Кона. У левыя дыскурсы трапляюць тыя, якія праводзяць дэканструкцыю нацыі і нацыянальнай ідэнтычнасці. Цэнтрысцкі дыскурс можна апісаць як ліберальны нацыяналізм, дзе ідэя каштоўнасці нацыянальнай дзяржавы спалучаецца з прызнаннем ролі кананічных ліберальных каштоўнасцей.

Відавочна, што такі падзел прама адсылае да ўсім выдатна знаёмай паліталагічнай класіфікацыі палітычных партый і рухаў. Між тым, аўтар заклікае не атажсамлтваць сваю тыпалогію з адпаведнымі паліталагічнымі крытэрыямі, бо *«значэнні гэтых катэгорый не з'яўляюцца цалкам адназначнымі, а хутчэй аналагічнымі да таго, што ў паліталогіі азначаецца як левіца, правіца ці цэнтр»*. Усё роўна паўстае нейкая блытаніна, яе можна было б дараваць, калі б вылучэнне гэтых катэгорый несла б у сабе нейкую карысць тэарэтычнага ці практычнага плана.

Але пры рэалізацыі гэтай класіфікацыі ў беларускай інтэлектуальнай прасторы паўстае шмат праблемаў. Напрыклад, дэканструкцыю нацыі і нацыянальнай ідэнтычнасці ажыццяўляюць і розныя традыцыяналісцкія рухі, якіх ніякім чынам як «левы дыскурс» апісаць нельга (можа таму Рудкоўскі пра іх і не згадвае). Спраба разгледзець творы Валянціна Акудовіча нараджае незразумелы «права-

³ Праўда, робіць гэта ён зноў жа непаслядоўна.

левы» дыскурс. Да таго ж, з гэтай схемы выключаны афіцыйны дыскурс, усё ж найбольш эфектыўны і жыццяздольны ў нашай краіне.

Фактычна гэтая крытыка ўжо значна перавышае сам тэкст уводзін у кнігу, і напэўна, не было б столькі падставаў для заўваг, калі б аўтар не абмінуў тэарэтычна-метадалагічнага абгрунтавання сваёй працы. Як вынік, кніга можа ўспрымацца толькі як нейкае суб'ектыўнае бачанне Рудкоўскім беларускай інтэлектуальнай прасторы, як палемічная рэпліка, якая не можа прэтэндаваць на статус навуковага аналізу.

Услед за аўтарам усё ж пяройдем да разгляду канкрэтных дыскурсаў. Першым разбіраецца правы нацыянальны беларускі дыскурс, і напачатку Рудкоўскі вельмі сцісла апісвае кантэкст развіцця гэтага руху, які, у прынцыпе, зводзіцца да выкладання простае схемы маргіналізацыі нацыяналістычнага дыскурсу ў выніку кіравання Аляксандра Лукашэнкі (на якога і звальваюцца ўсе папрокі за палітычную і ідэалагічную паразу беларускага нацыяналізму⁴).

Для характарыстыкі правага альбо нацыяналістычнага дыскурсу выкарыстоўваюцца два тэксты. Першы з іх — артыкул «Нацыяналізм» Леаніда Лыча ў газеце «Літаратура і мастацтва» за 1997 г. Адразу паўстае пытанне, а хто наагул, акрамя Рудкоўскага, чытаў гэты артыкул? Ужо адзначалася, што ніякай аргументацыі для адбору рэпрэзентатыўных тэкстаў аўтар не прыводзіць, таму гэта пытанне стала паўстае на працягу чытання «Беларускай нацыянальнай ідэі ў XXI стагоддзі», але больш мы задаваць яго не будзем.

Рудкоўскі вылучае некалькі асноўных ідэй у артыкуле Лыча, якія ў яго разуменні з'яўляюцца і падставовымі для правага дыскурсу:

- «школа» нацыяналізму абвясчаецца непазбежным этапам у «нармальным» развіцці кожнай нацыі;
- вымалёўваецца выразная іерархія вартасцей, на вяршыні якой знаходзіцца народ-нацыя, а ўсе астатнія вартасці ёй падпарадкоўваюцца;
- дзяржава і нацыя мусяць арганічна з'яднацца;
- нацыянальныя меншасці павінны цалкам падпарадкаваць свае інтарэсы нацыянальнай дзяржаве тытульнай нацыі.
- нацыяналізм — гэта сутнасць, душа дзяржавы.

Рудкоўскі пакуль што толькі пераказвае пазіцыі Лыча, не даючы ніякай крытыкі. Адзінае, напрыканцы асцярожна адзначае, што ад такога нацыяналізму недалёка і да фанатызму.

Затое дастаецца на арэхі Зянону Пазыняку, якога дужа любіць крытыкаваць спадар Рудкоўскі⁵. Пазынякоўская версія нацыяналізму характарызуецца як «інтравертны месіянізм», дзе беларускай нацыі адводзіцца ганаровая місія ратавання

⁴ Трэба адзначыць, што Рудкоўскі выкарыстоўвае тэрміны «нацыяналізм» і «нацыяналістычны» не ў сучасным значэнні ідэалогіі і практык пабудовы нацыянальнай дзяржавы, а ў састарэлым атаясамліванні з этнакультурным нацыяналізмам.

⁵ Гл. Напрыклад: Рудкоўскі П. Парадоксы Зянона, або Як Пазыняк стаў закладнікам Гісторыі // Паўстаньне Беларусі. Вільня, 2007. С. 78—91.

хрысціянскай Еўропы не праз нейкія агрэсіўныя дзеянні, а праз нацыянальнае і маральнае адраджэнне. Беларусь у гэтай гістарыясофіі грае ролю «бастыёну хрысціянства», які стагоддзямі абараняў Еўропу ад нашэсця варвараў-недачалавекаў з Усходу.

Супрацьпастаўленне Пазняком лібералізму і дэмакратыі Рудкоўскі лічыць інтуіцыйнай паліталогіяй, ніякім чынам не звязанай з эмпірыкай ды лагічным аналізам⁶. Праўда, дзеля абвяржэння такога супрацьпастаўлення выбудоўваецца яшчэ больш сумнеўная генеалогія дэмакратыі з ліберальнай думкі, бо першымі лібераламі былі Дэмакрыт і Перыкл (!!!).

Далей развенчаецца тэзіс Пазняка пра Вялікае Княства Літоўскае як беларускую дзяржаву. Рудкоўскі цалкам слушна акрэслівае рэтраспекцыйны характар такога вызначэння і палітычную ангажаванасць падобных «гістарычных» інтэрпрэтацый.

У якасці падсумавання Рудкоўскі адзначае пазітыўную ролю, якую беларускія нацыяналісты адыгралі ў перамозе над камунізмам, але ж праграма уніфікацыі грамадства паводле монанацыянальнага прынцыпу для яго з'яўляецца непрымальнай.

І ўсё ж, беларускі этнакультурны нацыяналізм у памяркоўнай версіі відавочна даспадобы аўтару, бо зноў жа ў якасці пазітыўнага моманту падкрэсліваецца, што беларускі нацыяналізм куды менш агрэсіўны і адкрыты да дыялогу, чым ягоныя расійскі і польскі суродзічы.

Калі правы дыскурс апісваецца як даволі аднастайны і ўпарадкаваны, то яго супрацьлегласць — левы дыскурс — у інтэрпрэтацыі Рудкоўскага пераўтвараецца ў нейкі кантраверсійны збор стратэгіі, якія аб'ядноўвае толькі дэканструкцыя тых катэгорый, якія ў правым дыскурсе ўспрымаюцца як арганічныя і натуральныя. Ці можа прынцып дэканструкцыі стаць стрыжнем асобнага дыскурса, з'яўляецца сумнеўным.

Слабасць свайго падыходу адчувае і сам аўтар, калі нават не можа зразумець, адносіцца выразнік дэканструктывісцкага падыходу Валянцін Акудовіч да левага дыскурсу ці не? Урэшце, каб «упарадкаваць» Акудовіча, ствараецца нейкая шызафрэнічная хімера — «права-левы дыскурс» у асобе гэтага беларускага філосафа. Я думаю, спадара Акудовіча такая выключнасць вельмі б усцешыла.

Нацыяналізм у сваёй «права-левай» версіі набывае містычную афарбоўку, дзе месца трансэндэнтнага бога займае бог іманентны і лакальны — Этнос у форме «Архіпелагу Беларусі». Такая замілаванасць Этнасам павінна была б аўтаматычна адносіць Акудовіча да правага дыскурсу, але ж тады незразумела, як яго туды можна занесці, калі беларускі філосаф відавочна прытрымліваецца дэканструкцыйнага падыходу?

Каб зняпраўдзіць вартасць Акудовіча як дэканструктара, вылучаюцца чатыры асноўныя элементы дэканструкцыі ў яго мысленні:

⁶ Напэўна, усіх сучасных палітолагаў, якія ўсё ж разводзяць дэмакратыю і лібералізм, таксама трэба спісаць туды ж, куды і Пазняка — на сметніцу гісторыі.

- Адмаўленне ролі рэлігіі і царквы (ці касцёлу) у паўстанні беларускай нацыі;
- Пераасэнсаванне ролі ВКЛ у нацыягенезе беларусаў;
- Апісанне Расійскай імперыі як калыскі беларускай нацыі;
- Ліквідацыя апазіцыі паміж БНР і БССР.

Усе гэтыя тэзы Рудкоўскі аспрэчвае і разбівае іх дашчэнтку. У дадзеным выпадку нас хутчэй цікавіць не сутнасць аргументаў ці тое, на чым баку праўда. Здзіўляе тое, што каб аспрэчыць тэзісы Акудовіча, аўтар «Беларускай нацыянальнай ідэі ў XXI стагоддзі» часцяком паўтарае рыторыку, якая прадукцеца ў межах правага дыскурсу. Фактычна ўслед за нацыянальна арыентаванымі гісторыкамі Рудкоўскі паўтарае, што «царскія ўлады ў сваю чаргу знішчылі ўсе сімвалы і інстытуты, якія маглі б паспрыяць пераўтварэнню тутэйшых у самасвядомы культурны суб'ект», а БССР была «антыбеларускай дзяржавай». Мы не хацелі б тут удавацца ў гістарычную палеміку, толькі трэба адзначыць, што ў праблемных пытаннях Рудкоўскі займае пазіцыі нацыянальнай гістарыяграфіі (якая пестуецца ва ўлонні правага дыскурса), папросту ігнаруючы ўсю крытыку, якая была здзейснена мадэрнай тэорыяй нацыяналізму.

Але больш за ўсё насцярожвае іншы тактычны ход Рудкоўскага, які напачатку здзіўляе, а потым прымушае рабіць гіпатэтычныя рэканструкцыі. Пры разглядае поглядаў Акудовіча чамусьці выключаецца апошняя яго кніга «Код адсутнасці», дзе дэкларуецца параза этнанацыянальнага праекту беларускай ідэнтнасці і абвешчаецца пераход на пазіцыі грамадзянскага нацыяналізму. Калі б гэтая кніга была ўведзеная ў аналіз, то яна шмат што магла б патлумачыць, як у сутнасці «права-левага дыскурсу» Акудовіча, так і ў тым, што наагул робіцца з рознымі дыкурсамі беларускай ідэнтнасці. Між тым, Рудкоўскі палічыў за найлепшае прамаўчаць пра гэтую кнігу.

Як ужо адзначалася, «Беларуская нацыянальная ідэя ў XXI стагоддзі» больш падобная да зачысткі інтэлектуальнай прасторы і вызвалення месца для новага прарока, які абвесціць сапраўдны гарманічны шлях для Беларусі. Але рэцэпт Рудкоўскага падобны да дубліката таго, што ўжо прамоўлена ў «Кодзе адсутнасці». На месцы прарока ўжо топчацца Акудовіч, і трэба ж было нешта зрабіць, каб яго адтуль прагнаць. Як вядома, найлепшы спосаб інтэлектуальнага забойства — гэта замоўчванне, і ім эфектыўна карыстаецца Рудкоўскі.

Калі з класіфікацыяй Акудовіча паўстаюць выдавочныя праблемы, то адзіным рэпрэзэнтантам левага дыскурсу становіцца Янаў Палескі. Адзіным тэкстам, з якога можна разабрацца ў тым, што сабою ўяўляе левы дыкурс, становіцца артыкул «Невозможность симбиоза», напісаны на хвалі дыскусій пасля рашэння аб пачатку трансляцыі «Deutsche Welle» перадач для Беларусі на рускай мове.

Рудкоўскі для разбору гэтага тэксту выкарыстоўвае ўжо знаёмы нам прыём, вылучае чатыры асноўныя тэзісы і потым іх аспрэчвае.

Янаў Палескі сцвярджае, што:

- Дыскусію паміж «беларускамоўнымі» і «рускамоўнымі» можна звесці да падзелу паміж камунітарэстамі і лібераламі;

— Прынцыповае адрозненне паміж гэтымі дзвюма «партыямі» ў тым, што лібералы вызнаюць вяршэнства права над дабром, а камунітарысты робяць наадварот;

— Заклікі «больш дэмакратыі» ці «больш мовы» на самай справе хаваюць імкненне да дамінацыі;

— Янаў Палескі робіць свядомы выбар на карысць «лібералаў», паколькі аб'ядноўвае яго з гэтым лагерам гульня супраць «паталогіі нацыянальнага пачуцця».

Адразу адзначым, што з гэтых чатырох тэзісаў зразумець, што робіцца ў межах левага дыскурсу, вельмі складана.

На гэтыя чатыры кароткія тэзы Рудкоўскі дае разгорнуты адказ (які аб'ёмам перавышае характарыстыку ўсяго правага дыскурсу), які ўяўляе сабою даволі слушнае развянчанне атаясамлівання нацыяналізму выключна з рамантычнымі поглядамі і разгляд развіцця нацыянальных рухаў у арганічнай сувязі з асветніцкімі ідэямі.

Раздзел пра левы дыкурс заканчваецца апендыксам пад назвай «Расійскамоўныя інтэлектуалы і выбарачная крытыка нацыяналізму». Гэты кавалак тэксту выбіваецца з агульнай структуры кнігі, паколькі пабудаваны ўжо зусім паводле іншых прынцыпаў. Калі аналіз дыскурсу ў інтэрпрэтацыі Рудкоўскага ўяўляе сабой палеміку з нейкімі аўтарскімі тэкстамі, то дадзены апендыкс з'яўляецца закідам у бок расійскамоўных інтэлектуалаў (асноўных носбітаў левага дыскурсу) у ігнараванні пагрозы рускага нацыяналізму. Крыху раней Рудкоўскі абвінавачвае Палескага ў «*безадказным нагрувашчванні метафар, алюзій і асабістых экспрэсій*», але ж і сам часам хварэе на тую ж хваробу. Дадатак напісаны ў выключна алармісцкім тоне, які нагадвае стылістыку рапартаў антыфашысцкіх арганізацый. Асноўныя тропы ў такім жанры ўжо даўно распрацаваныя — гэта: а) экстрэмісцкія арганізацыі, якія набіраюць сілы ў падполлі; б) розныя ўплывовыя асобы з падазронымі сімпатыямі; в) палітычныя партыі з незразумелай арыентацыяй; г) публікацыі ў прэсе падазронага характару. Галоўнае пры гэтым стварыць атмасферу надзвычайнай небяспекі, пагрозы. Сама прырода такіх тэкстаў ужо будуюцца на скажонай інтэрпрэтацыі рэальнасці, дзе фактура перабудоўваецца паводле ідэалагічных патрэб аўтара.

Параўнайма, напрыклад, з артыкулам Давіда Мельцэра «Будет ли конец юдофобству в Беларуси?»⁷. Два тэксты напісаныя практычна адзін у адзін, толькі ў Рудкоўскага ў якасці жупела выступаюць рускія нацыяналісты, а ў Мельцэра — антысеміты. Больш за тое, хутчэй за ўсё, артыкул Мельцэра быў адной з крыніц для алармісцкага тэксту пра пагрозу рускага нацыяналізму, паколькі тады становіцца зразумелай дзіўная парачка рускіх нацыяналістычных арганізацый, якую прыводзіць Рудкоўскі — «Славянские соколы» і Беларускае партыя свабоды (!!!). Вельмі дзіўным можна палічыць уключэнне адной са старэйшых беларускіх на-

⁷ <http://www.vestnik.com/issues/98/0804/koi/melts.htm>.

цыяналістычных арганізацый у лік «рускіх нацыяналістаў», з якімі БПСаўцы некаторы час зацята змагаліся не толькі ідэалагічна, але і фізічна.

Усё тлумачыцца даволі проста. Мельцэр спачатку піша свой паранаідальны тэкст:

У краіне актыўна дзейнічаюць такія радыкальныя і экстрэмісцка настроеныя арганізацыі, як «Славянскія сокалы», Беларускае партыя свабоды, рэгіянальны аддзел баркашоўцаў і іншыя. Іх яднаюць чалавеканенавісніцкія ідэі і адзіная мэта, абвешчаная ў лозунгу «Беларусь для беларусаў».

Тут у кашу змяшаныя розныя арганізацыі, якія аб'ядноўвае палітычны радыкалізм, але ж дакладна не лозунг «Беларусь для беларусаў» (асабліва фантазмагарычна выглядае абвінавачанне РНЕ ў падтрымку гэтага лозунгу).

Рудкоўскі бярэ паранаідальны тэкст дзесяцігадовай даўніны і робіць на яго падставе яшчэ адну ідэалагічную агітку, якая ўжо губляе ўсялякую сувязь з рэальнасцю. У выніку маем фантастычныя высновы:

У Беларусі дзейнічае таксама некалькі меншых рускіх нацыяналістычных групавак, такіх як «Славянскія сокалы» ці Беларускае Партыя Свободы, якія могуць у любы момант параўнацца з нашымі большымі і ўплывовымі арганізацыямі і стварыць рэальную пагрозу для грамадскага спакою.

Няўважліва прачытаны артыкул 1998 г. выкладчык логікі і метадалогіі навуковага даследавання лічыць падставай для сенсацыйных высноваў пра «рэальную пагрозу грамадскаму спакою» ў нашыя дні.

У падобным жа стылі напісаны і наступны абзац пра «сімбіёз рускага нацыяналізму з беларускім рэжымам». Становіцца зразумела, чаму ў сваёй класіфікацыі дыскурсаў беларускай нацыянальнай ідэі Рудкоўскі не знаходзіць месца для афіцыйнага дыскурсу, які ён лічыць правадніком рускага нацыяналізму⁸. Зноў жа, вельмі моцны тэзіс, пазбаўлены практычна ўсялякага абгрунтавання. Адну цытату з падручніка Мельніка можна параўнаць з экспансіяй прапагандысцкіх плакатаў па ўсёй краіне пад лозунгам «Мы — беларусы!». Нешта ж укладаецца ў гэтую катэгорыю стваральнікамі гэтай прапагандысцкай кампаніі, няўжо не трэба з гэтым разбірацца? Наагул незразумела, як можа беларуская ўлада быць выключанай з працэсу фармавання беларускай нацыянальнай ідэі, паколькі яна з'яўляецца найбольш уплывовым і эфектыўным агентам сацыякультурных пераўтварэнняў у нашай краіне. Можа, гэта будзе і некарэктнае параўнанне, але адна

⁸ Трэба сказаць, што ў іншым месцы Рудкоўскі спрабуе разабрацца з дзяржаўнай ідэалогіяй, але нас цікавіць той момант, што ў гэтай кніжцы пра беларускую нацыянальную ідэю афіцыйны дыкурс прынцыпова праігнараваны. Гл.: Рудкоўскі П. Сіняявокая Беларусь з чырвона-зялёным тварам // Паўстаньне Беларусі. Вільня, 2007. С. 15—70.

прамова Лукашэнкі ў сацыялагічным вымярэнні куды больш важкая, чым дыскусія купкі маргінальных інтэлектуалаў.

Толькі вельмі скажоная оптыка, якая больш даспадобы прафесійным апазіцыянерам, чым незаангажаванаму інтэлектуалу, можа даць візію Беларусі, дзе яе будучыня вырашаецца на сайце belintellectuals.com. Я не хачу прынізіць годнасць інтэлектуалаў правых, левых і цэнтрысцкіх дыскурсаў, але ж мы жывем у Рэспубліцы Беларусь, і без разумення гэтага кантэксту любыя высокатэарэтычныя канструкцыі так і застаюцца гіпатэтычнымі. А той чалавек, які хоча сфармуляваць для нашай краіны нацыянальную ідэю, павінен ведаць яе жыццё не з артыкулаў нью-йоркскіх прафесараў.

Але ж што ўласна прапаўняецца ў якасці рэальнай альтэрнатывы праваму і леваму дыскурсу? Цэнтрысцкі дыкурс апісваецца ў іншай манеры, тут ужо няма крытыкі канкрэтных тэкстаў, а ідзе абгрунтаванне перавагі і глыбіні гэтага тыпу мыслення пра Беларусь. Існаванне гэтага дыскурсу атрымлівае аб'ектывацыю як вынік збліжэння пазіцый «беларускамоўных» і «рускамоўных» інтэлектуалаў пасля дыскусіі над артыкулам «Невозможность симбиоза». Але гэта збліжэнне хутчэй выглядае як бліскучая перамога Булгакава, Дынька і Рудкоўскага над рускамоўнымі інтэлектуаламі, якія вымушаны былі змяніць свае пазіцыі і далучыцца да шэрагаў прыхільнікаў беларускай нацыянальнай ідэі.

Зразумела, што Рудкоўскі ўжо не крытыкуе гэты дыкурс, наадварот, ён прамаўляе ад яго імя, выступае тэарэтыкам і агітатарам цэнтрысцкіх пазіцый. Замест адмежавання ад нацыянальных пачуццяў прапаўняецца прапагандаванне нацыянальнай ідэі, угрунтаванай на прынцыпах талерантнасці і дыялогу з прадстаўнікамі іншых культур.

Нічога надзвычайнага ў такіх ідэях няма, гэта хутчэй адаптацыя для беларускай глебы філасофіі ліберальнага нацыяналізму, на якую Рудкоўскі спасылаецца падчас крытыкі левага дыскурсу.

Асноўнае сумненне, якое паўстае пры азнаямленні з гэтым «правільным» дыкурсам, хаваецца хутчэй у практычнай плашчыні. А ці здатны гэты дыкурс да працы, што ён можа даць «тутэйшым», якіх так здзекліва апісвае аўтар? У гэтага дыскурсу сапраўды ўжо ёсць неафіты — тыя ж Вольга Шпарага ці Янаў Палескі, — але ці можа ён выйсці за межы маргінальнага мыслення?

Ніякіх шляхоў для гэтага Рудкоўскі не прапісвае, яго як сапраўднага філосафа такія прыземленыя рэчы асабліва не турбуюць. Хутчэй, ён верыць у лагічнасць і праўдзівасць сваіх ідэяў, і таму сапраўды нагадвае прарока, які сваёй верай натхняе іншых. Толькі пашыраецца гэтая вера ў межах маленькага гета, якое выключанае з працэсаў будаўніцтва беларускай нацыянальнай дзяржавы.

ПУСТЭЧА ЯК ПРАСТОРА ДЛЯ ДЗЕЙНАСНАЙ РЭАЛІЗАЦЫІ

Іншы метадалагічны падыход (але з падобнымі інтэнцыямі да крытычнага вынішчэння канкурэнтаў у справе будаўніцтва беларускай нацыі) рэалізаваны ў кнізе «Станаўленне нацыі ў Беларусі: ад падданства да грамадзянства». Нягле-

дзячы на невялікі аб'ём (68 с.), у гэтай кнігі ажно тры аўтары — Уладзімір Мацкевіч, Таццяна Вадалажская і Андрэй Ягораў. Цяжка сказаць, ці нясе ў сабе нейкае значэнне парадак аўтараў, бо ў афармленні кнігі ён прысутнічае ў розных варыянтах. Кніга выйшла ў серыі «Беларусь для пачаткоўцаў», якую выдае АГТ/ЦСІ, і калектыўнае аўтарства наагул характэрнае для гэтай серыі. Адразу адзначым добра пастаўленую мову: тэкст чытаецца практычна злёту, без усялякіх збіваў, характэрных для сумеснага аўтарства.

Аўтары ставяць перад сабою задачу выкласці ўласную канцэпцыю грамадзянскай адукацыі, якая б адпавядала беларускай рэчаіснасці, а не была простым капіяваннем заходніх стандартаў. Гэта слушна патрабуе і вызначэння зместу паняткаў «грамадзянін», «грамадзянства», «грамадзянскасць». І можна пагадзіцца з тым, што «*не маючы сталых уяўленняў аб нацыі, вельмі цяжка фармуляваць паняцце аб элеменце, г. зн. аб грамадзяніну*» (с. 5). З гэтага вынікае амбітная задача аўтараў:

нам неабходнае такое «схопліванне» Беларусі, якое прыдатнае для дзейнаскага, кіраўнічага (управленческага) стаўлення да яго... Неабходна разваражыць і рацыяналізаваць гісторыю беларускай нацыі, каб авалодаць і свядома кіраваць ёю (с. 6).

То бок, спачатку трэба разабрацца з тым, што сабою ўяўляе Беларусь як нацыя і дзяржава (ці папросту нацыянальная дзяржава), і тады можна казаць пра тое, што значыць быць беларускім грамадзянінам (і больш за тое, якім ён павінен быць).

Але на с. 54 пастаўленыя высокія задачы непрыкметна здымаюцца:

Рамкі нашай тэмы не прадугледжваюць падрабязнага абмеркавання катэгорый нацыі і нацыяналізму, нацыянальнага развіцця, прадметам нашага інтарэсу ёсць грамадзянства, грамадзянскасць і часткова грамадзянская супольнасць.

Праўда, адразу пасля гэтых словаў усё ж ідзе кароткі (на старонку) нарыс нацыянальнага развіцця Беларусі ў складзе Расійскай імперыі, але наўрад ці ён цягне на «*зняцце чараў з гісторыі беларускай нацыі*».

Выходзіць, напачатку аўтары кажуць, што без канцэптуалізацыі нацыі нельга разабрацца з грамадзянствам, а потым самі ж робяць тое, чаго «рабіць нельга». Зразумела, што такую канцэптуалізацыю можна паспрабаваць знайсці ў іншых тэкстах Мацкевіча (напрыклад, у той жа кнізе «Беларусь: вопреки очевидности») ці Вадалажскай, але навошта было тады адразу ва ўводзінах менавіта гэтай кнігі выстаўляць рамкі, якія потым парушаюцца?

⁹ Адзначым, што назва параграфа не зусім адэкватная, паколькі слова «утопіі» ў тэксце, акрамя назвы, не згадваецца, гаворка ідзе толькі пра праекты.

Але ўсё ж такі праблематыка Беларусі і беларускай нацыі прысутнічае на старонках гэтага выдання. У параграфі 1.3 «Сучасныя ўтопіі і праекты для Беларусі»⁹ характарызуюцца (ці дакладней, крытыкуюцца) розныя інтэлектуальныя праекты афармлення беларускай нацыі. Тут больш ясна вымалёўваецца канкрэтнае аўтарства: хутчэй за ўсё, гэты кавалак кніжкі напісаны Таццянай Вадалажскай.

Пад інтэлектуальным праектам разумеецца *«цэльны (у большай ці меншай ступені) комплекс уяўленняў аб Беларусі, беларускай нацыі, яе сутнасці, гістарычным мінулым і кірунках яе развіцця»* (с. 15). Моўчкі пагаджаемся. Падставамі для вылучэння інтэлектуальных праектаў сталі *«выразнасць змястоўных адрозненняў і аформленасць ідэй у рамках дзейнасці дзяржаўных або грамадскіх арганізацый, рухаў, сацыяльных або культурных праектаў і г. д.»* (с. 17). Тут трэба адзначыць, што ў апошнім сказе слова «праект» выкарыстоўваецца хутчэй за ўсё ў двух розных значэннях, паколькі цяжка зразумець, як можна вылучаць праект на падставе таго, што ён ужо рэалізуецца ў рамках праектаў.

Для працэдуры апісання розных інтэлектуальных праектаў таксама вылучаюцца крытэрыі адэкватнасці і перспектывнасці, паводле якіх потым яны ацэньваюцца. Такімі крытэрыямі названыя:

- арыентацыя ідэй, узораў і стандартаў на будучыню, на станаўленне новых формаў сацыяльных, эканамічных і палітычных адносін;
- сінхранізацыя развіцця Беларусі і беларускай нацыі з асноўнымі сусветнымі працэсамі і тэндэнцыямі;
- утрыманне балансу між дынамічнасцю і гнуткасцю будучыні нацыі і краіны, з аднаго боку, і выразнасцю і вызначанасцю базавых прынцыпаў, з другога;
- змястоўнасць і глыбіня, наяўнасць уласных, новых ходоў і распрацовак.

Такім чынам, у беларускай інтэлектуальнай прасторы вылучаюцца:

- 1) афіцыйны ці дзяржаўны праект;
- 2) нацыянальна-дэмакратычны праект «Адраджэнне»;
- 3) «Крыўскі праект»;
- 4) ліберальна-дэмакратычны праект;
- 5) постмадэрнісцкі праект.

Аднак высокая крытычнасць аўтара (ці ўсё-ткі аўтараў?) да стану беларускага інтэлектуальнага поля руйнуе тэарэтычныя канструкцыі, якія самаруч жа былі і ўзвядзеныя:

Уласна праектамі ў поўнай меры можна назваць толькі два першыя. Яшчэ тры ўяўляюць сабой хутчэй філасофскія ці ідэалагічныя кірункі (с. 17).

Да таго ж, праблемы паўстаюць і з аднясеннем да «інтэлектуальных праектаў» афіцыйнага праекту, які найбольш поўна выяўлены ў ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці. Насамрэч,

нават пры абсалютнай змястоўнасці і прынцыповай гнуткасці распрацаваная «ідэалогія» не выконвае сваёй функцыі і практычна не адпавядае ніводнаму з пазначаных намі крытэраў (с. 19).

Застаецца толькі нацыянальна-дэмакратычны праект, дый той «не можа служыць дзейнасным арыенцірам для развіцця беларускай нацыі».

І нават у такую непаслядоўную лінію абсалютна не ўпісваецца «постмадэрнісцкі праект». Хібнасць вылучэння постмадэрнісцкага праекту адчуваецца і аўтарам:

Гэтыя інтэлектуальныя пошукі не маюць і не могуць мець прагматычных памкненняў, а адпаведна не могуць аформіцца як канцэптуалізацыя Беларусі, беларускага грамадзянства і нацыі (с. 24).

І сапраўды, калі гэтая «інтэлектуальная інтэнцыя» не адпавядае выстаўленым вышэй крытэрам, то навошта было яе апісваць як нейкі асобны праект?

Паўстае такая карціна. Для аналізу беларускага інтэлектуальнага поля і апісання яго структуры выкарыстоўваецца катэгорыя «інтэлектуальны праект», але ж насамрэч тое, што апісваецца, гэтымі праектамі не з'яўляецца. Можа, тады не варта было і выкарыстоўваць гэтай катэгорыі? Ці назваць іх «неда-праектамі», каб яшчэ раз падкрэсліць іх убогасць і неэфектыўнасць?

Цікава, што ўсе названыя праекты апісваюцца ў адным стылі — спачатку даецца некалькі пазітыўных сентэнцый, паводле якіх мы павінны зразумець, у чым жа сутнасць і своеасаблівасць чарговага праекту, а потым даецца знішчальная яго крытыка.

Афіцыйныя ці дзяржаўныя праекты падаецца як скіраваны на сучаснасць, які выходзіць з патрэбаў сучаснага беларускага грамадства. Але гэтым усе яго перавагі і абмяжоўваюцца, куды больш сур'ёзным выглядае пералік недахопаў — тут і адсутнасць змястоўнасці, эклектычнасць і павярхоўнасць, канфліктнасць савецкіх падыходаў і дэмакратычных рытарычных фігур, непрапрацаванасць канцэптуальных і дзейнасных уяўленняў. Усё ж такі, як паказвае практыка, эклектычнасць і павярхоўнасць можа быць не толькі недахопам, але і перавагай, што дэманструе сучасная беларуская ўлада, якая з дапамогай камбінаторыкі рознародных элементаў даволі ўдала прыстасоўваецца да сітуацыйных зменаў.

Нацыянальна-дэмакратычны праект «Адраджэнне» апісваецца як пераемца «беларускай нацыянальнай ідэі» канца XIX — пачатку XX стст., якая абапіралася на каноны этнакультурнага нацыяналізму. Гэты праект мае рэтраспектыўны характар, паколькі скіраваны на аднаўленне прававой і палітычнай культуры, сацыяльнай арганізацыі з мадэляў, што існавалі ў мінулым (ВКЛ ці БНР)¹⁰. Асноўным закідам становіцца таксама адсутнасць далейшай канцэптуалізацыі і тэарэтычнай распрацоўкі, што прыводзіць да архаічнасці погляду на беларускую нацыю. Дыягназ, як мы ўжо цытавалі, змрочны: нацыянальна-дэмакратыч-

¹⁰ Гэты праект па апісанні супадае з правым дыскурсам у версіі Рудкоўскага.

АЛЯКСЕЙ ЛАСТОЎСКИ

ны праект не можа служыць дзейнасным арыенцірам для беларускай нацыі.

Крыўскі праект паўстае як адно з адгалінаванняў праекту «Адраджэнне». Крыху падрабязней мы спынімся на крытыцы менавіта гэтага праекту, паколькі часцей за ўсё ён папросту ігнаруецца пры апісанні беларускай інтэлектуальнай прасторы (як гэта зрабіў і Рудкоўскі).

Адразу вылучым тое, з чым пагадзіцца можна.

«Крыўскі праект», з аднаго боку, мае ўласныя глыбока распрацаваныя і найбольш радыкальныя ідэі аб паходжанні беларусаў і іх спрадвечнай традыцыйнай культуры. Гэтыя ідэі становяць сабой сродак (сама)крытыкі беларускасці як дзяржаўнага (афіцыйнага) узору, так і нацыянальна-дэмакратычнага. Асноўны змест ідэй у рамках праекту, у якім этнагенез беларусаў паддаецца найглыбейшаму перагляду, засяроджаны на аднаўленні сапраўднага паходжання беларускага народа, а дакладней, народа, «памылкова названага беларусамі» (с. 21).

Слушна, але далей ужо ідзе такая крытыка:

З другога боку, ён абмежаваны развіццём акурат гэтага складніка, збольшага ігнаруючы пытанні сацыяльнага і палітычнага парадку. У гэтым плане гэты праект яшчэ больш несучасны, паколькі цэнтруюцца на выключна этнакультурным складніку беларускай нацыі, абмяжоўваючыся культурнай археалогіяй і антрапалогіяй (с. 21).

Тут ужо ўзнікае некалькі супярэчанняў.

Па-першае, пачнем з таго, што «Крыўскі праект» — гэта не нейкая ізаляваная інтэлектуальная з’ява. Таксама як нельга ізалявана разглядаць і іншыя праекты беларускай ідэнтычнасці, фактычна ўсе яны актыўна карыстаюцца ўжо гатовымі мадэлямі і напрацоўкамі. Нельга ж, напрыклад, крытыкаваць ліберальна-дэмакратычны праект толькі паводле праграмы АГП... Так і «Крыўскі праект» актыўна сілкуецца з ідэяў і канцэптаў, якія выходзяць за межы беларускай інтэлектуальнай прасторы. Акрамя цэнтральнасці пытанняў этнагенезу, падставамі для гэтага кола ідэяў з’яўляюцца ідэі заснавальнікаў традыцыяналізму (Эвола, Генон) і напрацоўкі руху «новых правых». То бок, у інтэлектуальным багажы «Крыўскага праекту» маюцца як прапрацаваная крытыка мадэлі нацыянальнай дзяржавы (Эвола, дэ Бенуа), так і ўласная візія Новай Еўропы.

Таму нельга пагадзіцца з тым, што

у рамках развіцця «крыўскай ідэі» не разглядаюцца пытанні нацыі, нацыянальнай дзяржавы, не кажучы ўжо аб грамадзянстве (с. 22).

Наадварот, яны разглядаюцца, і ім надаецца асабліва ўвага. Варта звярнуць увагу на такія тэксты, як «Харызма тутэйшасці» і «Еўрапейская «новая правіца»

і беларуская перспектыва» ў першым нумары «Druvis», а таксама тэзісы «Традыцыя і Беларусь, альбо пра заганнасць беларускага нацыяналізму» на адным з «крыўскіх семінараў», якія змяшчаліся ў сеціве¹¹.

Сапраўды, этнакультурная праблематыка выходзіць на першы план у «Крыўскім праекце», але гэта не азначае, што іншыя вымярэнні папросту адсутнічаюць. Больш за тое, выглядае на тое, што балцкая ідэя ўжо набыла пэўную ступень легітымнасці ў беларускай інтэлектуальнай прасторы, і таму «Крыўскі праект» можа (і будзе) цяпер развівацца ў іншых кірунках.

Далей па тэксце:

У той ж час адсутнасць гатовых, ужо прадуманых і аформленых узораў і сацыяльнага ўладкавання нацыі магла б стаць падставай і крыніцай разгортвання інтэлектуальнай работы. Пагатоў што ў прадстаўнікоў гэтага кірунку ёсць такі патэнцыял (с. 21—22).

Як было напісана вышэй, гатовыя мадэлі палітычнага і сацыяльнага ладу ў традыцыяналісцкай думцы ёсць, але яны яшчэ патрабуюць належнай адаптацыі для беларускай глебы, і сапраўды тут неабходна яшчэ шмат працы.

Аднак гэтыя нешматлікія спробы афармлення палітычных і сацыяльных формаў існавання беларускай нацыі цяпер апелююць пераважна да данацыянальных або анархічных мадэляў без усякіх абгрунтаванняў і прапрацоўкі магчымасці іх убудовы ў сучасны свет (с. 22).

Тут відавочна чытаецца крытычная пазіцыя да архаічнасці «Крыўскага праекту». Але ж традыцыйнасць, архаічнасць — гэта якраз яго стрыжань, таму вяртанне да данацыянальнага светаўладкавання мае тут свае арганічныя падставы. Да таго ж, нацыянальная дзяржава паступова губляе сваю значнасць адзінай магчымасці дзяржаўнага ладу ў сучасным свеце, які становіцца ўсё больш постнацыянальным. Можа тады спроба ўхапіцца за тое, што адыходзіць у нябыт, будзе не менш архаічная і нежыццяздольная?

Анархізм тут зусім дарма згаданы, данацыянальны свет ніколі не быў анархічным, а воль манархічным — так. І манархізм як паўназначная маніфестацыя сакральнасці вышэйшай улады з'яўляецца для «Крыўскага праекту» сапраўдным ідэалам дзяржаўнага ладу.

Але ў гэтых словах ёсць нейкая рацыя. Традыцыяналісцкі светагляд — ідэалістычны, таму ён хутчэй бачыць, як сучасны свет павінен быць зменены паводле традыцыйных ідэалаў (ці, яшчэ лепш, разбураны), чым як традыцыяналізм будзе адаптавацца пад сучасныя каштоўнасці. Галоўная праца Юліуса Эвола называлася «Паўстанне супраць сучаснага свету», якое ўжо тут можа быць «*убудовай у сучасны свет*».

¹¹ <http://triath88.livejournal.com/36635.html#cutid1>.

Выключэннем можна лічыць перакананне, што спрадвеку ўласцівае беларусам паганства найбольш адэкватнае сучасным ідэям плюралізму (с. 22).

Толькі гэта хутчэй знешняя інтэрпрэтацыя, чым нейкае інтэлектуальнае дасягненне ў межах «Крыўскага праекту». Паганцам начхаць, ці адпавядаюць яны сучасным ідэям плюралізму.

Па сутнасці ж самавызначэнне беларусаў у свеце звязваецца з завяршэннем дэкаланізацыі, пазбаўлення ад «русскости», якое павінна адбыцца праз змену назвы краіны і этноніма (с. 22).

Так, але «дэкаланізацыя» — гэта не канцавая мэта «Крыўскага праекту», так было, можа, толькі ў Вацлава Ластоўскага (паводле Андрэя Казакевіча, у перыяд канцэптуалізацыі крыўскае ідэі¹²). Цяпер гэта толькі адзін з патрэбных этапаў да поўнай рэстаўрацыі традыцыйнага светагляду.

Такім чынам, што датычыць «Крыўскага праекту», то крытыка ў гэтай кнізе засталася шмат у чым павярхоўнай, прынамсі, такім выглядае абвінавачанне ў ігнараванні пытанняў нацыі і нацыянальнай дзяржавы.

Куды больш важкім каменем у «крыўскі» агарод было б абвінавачанне ў слабой рэпрэзентатывнасці гэтых ідэяў у сацыяльна-палітычнай сферы. Пакуль што яны цалкам існуюць ў інтэлектуальнай і мастацкай прасторы, і таму «Крыўскі праект» застаецца практычна незаўважным пры паліталагічных ці сацыялагічных апісаннях.

Ліберальна-дэмакратычны праект уяўляе сабою сукупнасць ідэй, у якіх пажаданая будучыня Беларусі і беларускага народу падаецца ў катэгорыях «сучаснай еўрапейскай нацыянальнай дзяржавы» і развітай грамадзянскай супольнасці як асновы нацыі. Этнанацыянальная мадэль нацыі прызнаецца неадпаведнай сучаснасці, а галоўнай кансалідоўнай ідэяй вызначаецца грамадзянства. Носьбітамі выступаюць рускамоўныя інтэлігенты, што нагадвае левы дыкурс у рэдакцыі Рудкоўскага. З усіх пералічаных праектаў гэта адзіны, які паводле апісання скіраваны на будучыню (а гэта быў адзін з асноўных крытэраў для ацэнкі перспектывнасці нацыянальных праектаў). Аднак і тут не абышлося без праблемаў, паколькі выкарыстанне ўжо гатовых тэарэтычных мадэляў яшчэ патрабуе працы дзеля адаптацыі, стварэння механізмаў пераносу на беларускую глебу. Пакуль што відаць толькі рэпрадукцыю шаблонаў і лозунгаў, і як вынік — *«ліберальна-дэмакратычны праект не адэкватны задачам нацыянальнага будаўніцтва»*.

Постмадэрнісцкі праект апісваецца як сукупнасць інтэлектуальных пошукаў сучаснай беларускай ідэнтычнасці, дзе сучаснасць разглядаецца з пазіцыі постмадэрнізму і посткаланіялізму. Як і дзяржаўны праект, ён зыходзіць з акту-

¹² Казакевіч А. Кароткая генеалогія крыўскае ідэі // Палітычная сфера. № 6. 2006. С. 4—10.

альнасці сітуацыі, але яе асэнсаванне адбываецца з дапамогай катэгорый («па-межжа», «каланізацыя», «крэольства»), пазычаных з замежнай гуманітарыстыкі. Нягледзячы на значны інтэлектуальны патэнцыял, гэты інтэлектуальны кірунак не мае нейкіх прагматычных памкненняў, а таму наагул не можа быць успрыняты як канцэптуалізацыя Беларусі, беларускага грамадзянства і нацыі. На наш погляд, не варта было яго наагул адносіць да праектаў беларускай ідэнтэчнасці менавіта з-за свядомага і прынцыповага адмаўлення прадстаўнікоў гэтай інтэлектуальнай плыні ад магчымасцей практычнай рэалізацыі.

Такім чынам, у версіі Агенцтва гуманітарных тэхналогій інтэлектуальнае поле Беларусі куды больш разнастайнае, чым у схеме Рудкоўскага (праўда, аўтары «Станаўлення нацыі» ў сваю чаргу праігнаравалі цэнтрысцкі дыкурс, ад імя якога так пранікнёна прамаўляе Рудкоўскі). Толькі вось *«ні ў адным праекце няма змястоўных і адэкватных адказаў на патрабаванні часу»* (с. 24). Жорсткая і прынцыповая крытыка наяўных інтэлектуальных праектаў беларускай нацыі і нацыянальнай ідэнтэчнасці пакінула пасля сябе пустэчу, якая павінна ў ідэале быць запоўненая новымі канцэптуальнымі распрацоўкамі.

Толькі ў далейшым тэксце брашуры аўтары пераключаюцца на вызначэнне панятку «грамадзянін» і на змену ўяўленняў пра грамадзяніна і грамадзянства на працягу гісторыі, што не дае нейкіх ясных адказаў, а што нам трэба рабіць з нашай краінай ды як дабудоўваць нацыю.

Заяўка на фармулёўку нацыянальнага праекту зроблена (у прынцыпе, яна прагучала яшчэ ў кнізе «Беларусь: вопреки очевидности»), але ж пакуль што мы маем толькі востракрытычнае асэнсаванне наяўных праектаў беларускай нацыі.

У цэлым, дадзены тэкст, як і кніга Рудкоўскага, нагадвае інтэлектуальнае вынішчэнне магчымых апанентаў, якія могуць прэтэндаваць на ганаровае месца на чале будаўніцтва беларускай нацыі.

Этыкеткавая аргументацыя

Паўгоду таму Інстытут Цэнтральна-Ўсходняй Эўропы зь сядзібай у Любліне зьвярнуўся да мяне з прапановай напісаць тэкст, прысьвечаны пошукам аптымальнай вэрсіі беларускай нацыянальнай ідэі. Тэкст быў апублікаваны сёлета ў лістападзе пад назвай «Беларуская нацыянальная ідэя ў XXI ст.» у якасьці 22 тому выдавецкай сэрыі «Аналізы Інстытуту Цэнтральна-Ўсходняй Эўропы».

Праца ўяўляе зь сябе абагульненую прэзэнтацыю асноўных нацыянальных праектаў, спалучаную з аксіялягічным аналізам гэтых праектаў і сфармуляваньнем уласнай аксіялягічнай пазыцыі. Фраза ў загалоўку, «нацыянальная ідэя ў XXI ст.», сьведчыла пра намер прыцягнуць увагу да пытання пра *аптымальную ў аксіялягічным пляне* вэрсію нацыянальнай ідэі.

Дзеля патрэбаў аналізу былі ўведзеныя праекцыйна здэфініраваныя тэрміны «правіца», «лявіца» і «цэнтар». У духу мэтадалягічнага наміналізму гэтыя тэрміны былі выкарыстаныя як *назвы* пэўных тэндэнцыяў у беларускім інтэлектуалізьме. Прынцыпы асацыяваньня гэтых назваў зь філязафічнымі тэндэнцыямі я падаў ува ўступе.

У духу мэтадалягічнага фальсыфікацыянізму (які, нагадаю, пастулюе *апрыёрнае* фармуляваньне тэорый, але такіх, якія падлягалі б крытычнай праверцы) была сканструяваная наступная дэскрыпцыйная мадэль: поле дыскусіі вакол беларускай нацыдэі вызначаецца: 1) тэндэцыямі да абсалютызацыі *нацыі* як вярхоўнага элементу грамадзкай аксіялёгіі; 2) тэндэнцыямі да дэканструкцыі (татальнай альбо частковай) канцэпту нацыі як аксіялягічна рэlevantнага; 3) тэндэнцыямі да замірэньня (рэканцыліяцыі) нацыяналізму і лібэралізму. Кірунак крытыкі (фальсыфікацыі) гэтай мадэлі абмалёўваецца тут даволі выразна: ці існу-

Аўтарская назва тэксту — «Прароцтва contra шарлятанства. (Адказ А. Ластоўскаму)».

юць тэндэнцыі, рэлевантныя для гэтай дыскусіі, якія не прадугледжаныя дадзенай мадэллю? Ці прапанаваныя ў тэксце дыскурсы ў якасці экзэмпліфікацыі адэкватна адлюстроўваюць вылучаныя тэндэнцыі?

Слова «дыкурс» (як і мноства іншых «тэарэтычна абцяжараных» тэрмінаў, напрыклад, «культура», «ідэнтэчнасьць», «праект» і інш.) пакінута вольным ад якога-кольвечы германэўтычнага кантэксту, паколькі ўвядзеньне якіх-небудзь германэўтычных кантэкстаў (напрыклад, канцэпцыяў Фуко, Лакло і Муфле, пра якія згадвае спадар Ластоўскі, а да гэтага яшчэ трэба было б дадаць канцэпцыі Остына і Сэрля) азначала б неабходнасьць правядзеньня прынамсі павярхоўнага аналізу канкурэнцыйных канцэпцыяў дыскурсу з мэтай вылучэньня «найлепшай» канцэпцыі. Але пісаць трактат на тэму дыскурсу ў тэксце, прысьвечаным аксіялягічнаму аналізу розных нацыянальных праектаў, было б яўным перагібам (зрэшты, паўстала б пытаньне, чаму б тады не пісаць аналягічных трактатаў на тэму таго, што такое культура, што такое ідэнтэчнасьць, што такое ідэя і г. д.). Як казаў Умбэрта Эка, дасьледуючы праблематыку эстэтыкі ў сярэднявеччы, замест таго, каб зыходзіць зь нейкай акрэсьленай канцэпцыі эстэтыкі і пытацца, ці пасуе яна да сярэднявечча, варта зыходзіць з «найбольш сынкратэчнага яе разуменьня», а потым ужо глядзець, да чаго гэта прывядзе. Вось жа «дыкурс» у маім тэксце пазбаўлены прывязкі да якога-небудзь германэўтычнага кантэксту, паколькі для патрэбаў майго аналізу дастаткова было найбольш агульнага, кажучы словамі Эка, «найбольш сынкратэчнага» разуменьня гэтага слова.

Разважаныя аксіялягічнага характару падлягаюць крытычнай праверцы шляхам: 1) выяўленьня магчымай некагерэнцыі паміж экспліцытна сфармуляванымі каштоўнасьцямі; 2) выкрыцьця тоеснасьці паміж прапанаванымі і крытыкаванымі каштоўнасьцямі; 3) выяўленьня маўкліва прынятых тэзаў, якія з тых ці іншых прычынаў выклікаюць сумненьні; 4) паказаньня непамысных практычных наступстваў прыстасаваньня дадзенай сыстэмы каштоўнасьцяў да грамадзкіх практык. Вартасьць аксіялягічных прапановаў не ацэньваецца пры дапамозе сказаў фактуальнага характару, як гэта спрабуе рабіць у адным месцы спадар Ластоўскі.

Я тут адмыслова прысьвяціў амаль паўтары старонкі раскрыцьцю сваіх мэтадалягічных прадпасылак, паколькі мэтадалягічны аспект маёй працы надта ж моцна зацікавіў майго крытыка Аляксея Ластоўскага, які адзін з двух разьдзелаў свайго артыкулу прысьвяціў крытыцы маёй кніжыцы «Беларуская нацыянальная ідэя ў XXI ст.». Давайце цяпер разгледзім асобныя моманты гэтай крытыкі.

* * *

1. Не растлумачана, «што такое дыскурсы»

Функцыя «дыкурсаў» у маім тэксце была збольшага прадстаўлена вышэй. Тут я толькі тое-сёе дагавару, зыходзячы з таго, што спадар Ластоўскі выступае з патрабаваньнем *растлумачыць*, што такое «дыкурс». Маўляў, без тлумачэньняў гэтае слова незразумелае.

Найбольш тыповым спосабам тлумачэння слова зьяўляецца *дэфініцыя* (азначэнне). Увядзенне дэфініцыі тэрміну Т патрэбна тады, калі: 1) разуменьне тэксту залежыць ад разуменьня тэрміну Т; 2) тэрмін Т як такі зьяўляецца незразумелым; 3) *definiens* тэрміну Т можа быць выражаны на больш зразумелай і няконтравэрсійнай мове, чым *definiendum*. Ці спадар Ластоўскі лічыць, што *definiens* тэрміну «дыкурс», сфармуляваны на грунце ці то фукізму, ці канцэпцыі Лакло з Муфле надаў бы гэтаму тэрміну *большую зразумеласьць*, а мова, на якой быў бы сфармуляваны *definiens*, была б пазбаўленая ўсякіх контравэрсіяў? Моцна сумняюся ў гэтым.

Азначыць усе тэрміны, якія выкарыстоўваюцца ў тэксьце, немагчыма (зрэшты, дэфініцыі таксама складаюцца з тэрмінаў, якія таксама трэба было б азначаць). Немагчыма таксама гарантаваць абсалютную дакладнасць ужываных намі тэрмінаў; гэтая дакладнасць заўсёды адносна, і нам трэба задавальвацца той дакладнасцю, якая патрэбная для дадзенага аналізу. Адносна большасці тэрмінаў трэба прыняць стратэгію Людвіга Вітгенштайна, які казаў, што «значэнне слова — гэта спосаб яго ўжывання» («*Meaning just is use*») і ня множыць без патрэбы дэфініцыі і тэарэтычныя дывагацыі, якія ў шэрагу выпадкаў не праясняюць значэння тэрміну, а ўводзяць яшчэ большую цьмянасьць і неакрэсьленасьць (казус *ignotum per ignotius*).

«Рудкоўскі прынцыпова разумее дыкурс як нешта аўтарскае» — кажа спадар Ластоўскі, а я ў адказ: «Ластоўскі прынцыпова не разумее дыкурсу як маніфэстацыі пэўнай ідэі» (дзе «суб'ектнасьць» ці «асуб'ектнасьць» дыкурсу не прадвырашаецца, а папросту пакідаецца адкрытай).

2. «Лявіца», «правіца» і «цэнтар» і праблема «рэпрэзэнтатывнасьці»

Для тэрмінаў «лявіца», «правіца» і «цэнтар» у маім тэксьце дадзеныя *праекцыйныя* дэфініцыі. Тое, што яны маюць праекцыйны (а не справаздачны) характар, было мною выразна пазначана пры дапамозе адпаведных зваротаў.

У тэксьце Ластоўскага чытаем:

Відавочна, што такі падзел прама адсылае да ўсім выдатна знаёмай паліталягічнай клясыфікацыі палітычных партый і рухаў. Між тым, аўтар заклікае не атаясамліваць сваю тыпалёгію з адпаведнымі паліталягічнымі крытэрыямі... (далей ідзе цытата з майго тэксту, дзе я гавару пра аналягічнасьць, а ня тоеснасьць уведзеных мною тэрмінаў і аднолькавых паводле гучаньня паліталягічных тэрмінаў. — П. Р.). Усё роўна паўстае нейкая блытаніна, яе можна было б дараваць, калі б вылучэнне гэтых катэгорый несла б у сабе нейкую карысьць тэарэтычнага ці практычнага пляну.

Хачу асабліваю ўвагу зьвярнуць на тэзіс, які імпліцытна прысутнічае ў апошнім сказе: *блытаніну можна дараваць, калі яна нясе карысьць тэарэтычнага ці практычнага пляну*. Што-што, а заінтрыгаваць загадкавымі зваротамі мой апа-

нэнт умее: аказваецца, існуе нешта такое, як «карысная блытаніна» (у іншым месцы можна спаткаць ня менш забаўнае словазлучэнне: «непазьбежная прымітывізацыя»). Мой крытык заяўляе пра наяўнасць «блытаніны», аднак ня ўказвае, што з чым пераблытана, заяўляе пра тое, што нешта ня мае «*тэарэтычнай або практычнай карысці*», аднак не пазначае, якое патрабаванне тут ня выкананае, каб быць кваліфікаваным як нешта карыснае. Вяз гэтага невядома, у чым канкрэтна палягае праблема.

Яшчэ адна рэч, якой спадар Ластоўскі дэкларатыўна «не разумее»: «*Спроба ўзяцца за Валянціна Акудовіча нараджае незразумелы «права-левы» дыскурс*». А я ў сваю чаргу не разумю, што тут выклікала «неразуменне» майго апанэнта. У маім тэксьце даволі ясна і даступна растлумачана, зь якой прычыны нацыялягічныя разважаньні Акудовіча могуць быць асацыяваныя з «правым» дыскурсам, а зь якой прычыны — зь «левым» (калі каротка: з *правым* — з прычыны абагаўленьня Этнасу і галоўнага яго атрыбуту — мовы, зь *левым* — паколькі дэканструкцыя нацыяналістычнай нарацыі займае ў Акудовіча пачэснае месца). Нічога незразумелага тут няма. А калі А. Ластоўскага заінтрыгавала тое, якім чынам Акудовіч умудрыўся спалучыць нацыяналістычныя і дэканструктывісцкія падыходы, ну, то гэта ўжо пытаньне не да мяне. Зьвяртайцеся ў гэтай справе да самага Акудовіча.

Тое, чаго спадар Ластоўскі, найвідавочней, сапраўды не разумее, дык гэта функцыі *праекцыйных дэфініцыяў*, і гэтым, бадай, абумоўлены яго параксізм у стасунку да маіх тэрміналягічных разьвязак.

Тое-сёе пра «рэпрэзэнтатыўнасць». Катэгорыя рэпрэзэнтатыўнасці зьяўляецца даволі праблемнай, нават у абшары сацыялёгіі. Як вядома, «спроба» лічыцца рэпрэзэнтатыўнай тады, калі адлюстроўвае калектыўную структуру дасьледаваных аб'ектаў. А гэта значыць, што вызначэньне рэпрэзэнтатыўнасці прадугледжвае *папярэдняю веду* пра структуру дасьледаванай рэчаіснасці. У сацыялёгіі да пэўнага моманту няма асаблівых праблемаў з кансэнсусам адносна структуры папуляцыі. Няцяжка пагадзіцца з тым, што ў дадзенай папуляцыі ёсьць, напрыклад, мужчыны і жанчыны, старыя і маладыя, сяляне і гараджане і г. д. Больш праблемным момантам бывае вызначэньне прапорцыяў паміж сацыяльнымі групамі, а яшчэ больш праблемным — выбар фактараў, рэlevantных для дасьледаванай зьявы. Існуюць сытуацыі, калі нават самы паслядоўны эмпірык вымушаны прымаць рашэньні на базе інтуіцыі (напрыклад, вырашыць, што фактар Φ_1 зьяўляецца рэlevantным для дасьледаваньня зьявы Z , а фактар Φ_2 — не).

Ставіць пытаньне пра рэпрэзэнтатыўнасць у дачыненні да такіх абшараў навукі, як культуралёгія, этыка ці эстэтыка — гэта тое самае, што пытацца ў сацыёляга, пры дапамозе якіх мікраскопаў ён праводзіць свае дасьледаваньні. У выпадку згаданых абшараў навукі праблемы са стасаваньнем крытэру рэпрэзэнтатыўнасці пачынаюцца ўжо «на парозе»: *як паразумецца наконт калектыўнай структуры прадуктаў чалавечай творчасці?* Калі спадар Ластоўскі падкажа тут якія-небудзь эфэктыўныя спосабы паразуменьня, то буду вельмі ўдзячны.

На дадзены момант я абсалютна перакананы, што шырока разуметым «навукам аб культуры» наканавана паслугоўвацца германэўтычным мэтадам, гэта значыць: 1) трактаваць сфэру культуры як своесаблівы тэкст (паводле прапановы Рыкёра і Гадамэра); 2) інтуітыўна вызначаць аўтаномныя структуры ў абшары тэксту; 3) інтэрпрэтаваць (г. зн. выяўляць сэнсавыя залежнасьці ўнутры дадзенай структуры) і літаралізаваць (г. зн. выконваць сэміятычна-лягічны аналіз і супастаўляць з эмпірычнымі дадзенымі).

Інтуітыўнасьць германэўтычага падыходу зусім не азначае адсутнасьці акрэсленых спосабаў крытычнай праверкі. Германэўтыка не выключае фальсыфікацыянізму. Гэта праўда, што Карл Попэр — штандаровы прадстаўнік фальсыфікацыянізму — крытыкаваў усякага роду «эмпатыю» альбо «interpretative understanding» у якасьці мэтадаў. Тут ня месца падрабязна аналізаваць гэтую крытыку, адзначу толькі, што Попэрава крытыка «інтуіцыйных» мэтадаў тычылася адно тых выпадкаў, калі інтуіцыя выступала ня толькі ў «кантэксьце адкрыцьця», але таксама ў «кантэксьце абгрунтаваньня». Маё дасьледаваньне, хоць пазначана інтуіцыйнасьцю ў «кантэксьце адкрыцьця», не патрабуе інтуітыўнасьці для «кантэксту абгрунтаваньня». Калі хтось трохі знаёмы з сучаснай мэтадалёгіяй, то ведае, што кантэкст адкрыцьця не падлягае рэглямэнтацыі. Пытаньні кшталту «*На аснове якіх сьведчаньняў сфармуляваная твая тэорыя?*» ня маюць значэньня. Значэньне маюць пытаньні кшталту «*Ці можна праверыць тваю тэорыю?*» А кірунак крытычнай праверкі (фальсыфікацыі) маіх цьверджаньняў быў пададзены вышэй.

3. Адсутнасьць разгорнутага абмеркаваньня беларускай дзяржаўнай ідэалёгіі

Белдзяржыдэалёгіі я прысьвяціў багата ёмістых артыкулаў. Чаму ў кніжцы на тэму беларускай нацыянальнай ідэі я прысьвяціў гэтай ідэалёгіі так мала месца? Беручы пад увагу, што спадара Ластоўскага вельмі рупіць «кантэкстуальны» падыход, то спашлюся тут спачатку на абумоўленьне кантэкстам (хоць ён ня ёсьць галоўным фактарам): паміж мной і рэдактарамі былі пэўныя дамоўленасьці на конт прыкладнага аб'ёму майго тэксту. Ну і на гэтую штучную дактрыну, якая са зьменай улады рассыпецца на дробныя кавалкі, было папросту шкада месца (і часу таксама).

Тое, што хаваецца пад назвай «беларуская дзяржаўная ідэалёгія», — гэта пэўная колькасьць рытарычных зваротаў і рэкліамных лёзунгаў, якія немагчыма — узяўшы разам — трактаваць як асобную дыскурсіўную структуру. У сваім ідэйным пляне гэта — некагерэнтная сумесь самых розных канцэпцый, ёсьць у ёй элементы марксізму, лібэралізму і кансэрватызму, можна ў ёй знайсці і «пазьнякоўскія» акцэнтны, і «вялікарускія», хрысьціянскія і атэістычныя, правыя, левыя, цэнтрысцкія, якія заўгодна. Калі гэты гібрыд ўяўляецца спадару Ластоўскаму як адна з вэрсіяў беларускай нацыянальнай ідэі, то, мушу сказаць, вельмі спэцыфічнае ў яго разуменьне паняцьцяў «беларускасьць», «нацыянальнасьць» і «ідэя».

Белдзяржыдэалёгія ня ёсьць ані «беларускай», ані «нацыянальнай», ані «ідэяй»; гэта сукупнасьць мэдычных і адміністрацыйных захадаў, прызначэньне якіх толькі адно: гарантаваць трываласьць савецкага этатызму.

Гэтая ідэалёгія найбольш уплывовая? Ну, так, уплывовая ў сэнсе блякаваньня канцэптואльных дыскусіяў на тэму беларускай нацыянальнай ідэі. Маналёгічная дзяржаўная ідэалёгія паклікана стаць заменай публічных дэбатаў на важныя грамадзка-палітычныя тэмы, пазытыўнага мэсыджу яна не зьмяшчае.

4. Залічэньне Беларускай партыі свабоды да ліку расейскіх нацыяналістычных арганізацыяў

Тут мой апанэнт мае рацыю. Я памылкова залічыў гэту арганізацыю да расейскіх нацыяналістычных.

Ці з гэтага вынікае, што мая тэза пра наяўнасьць расейскага нацыяналізму ў Беларусі пустая? Ці спадар Ластоўскі лічыць, што актыўнасьць РНЕ альбо нацыянал-бальшавікоў настолькі маргінальная, што ня варта гэтым пераймацца? Ці ён лічыць, што КПБ і ЛДПБ зьяўляюцца вольнымі ад расейскага нацыяналізму? Хіба няма ў беларускіх мэдыях ксэнафобіі і антысэмітызму, інспіраванага расейскім нацыяналізмам? Ці спадар Ластоўскі адмаўляе наяўнасьць узаемнай сымпатыі паміж расейскім нацыяналізмам і прадстаўнікамі беларускай улады?

Слушнае выкрыцьцё памылкі, якую я сапраўды дапусьціў у дачыненьні да адной з арганізацыяў, не зьяўляецца падставай, каб намякаць на чыюсьці паранаідальнасьць ці прадузятасьць. Каб адхіліць тэзу пра наяўнасьць і прагрэс расейскага нацыяналізму ў нашай краіне, патрэбна неяк па-новаму інтэрпрэтаваць факты пра РНЕ, нацболаў, КПБ і іншых, паказаць, што гэтыя факты насамрэч «бяскрыўдныя» альбо іррэlevantныя для працэсу нацыябудаваньня і паўставаньня грамадзянскай супольнасьці ў Беларусі.

5. На кіраваньне Аляксандра Лукашэнкі «звальваюцца ўсе папрокі за палітычную і ідэалагічную паразу беларускага нацыяналізму»

Насамперш хацеў бы спытаць: ці гэтая фармулёўка: «звальваюцца ўсе папрокі» зьяўляецца непазьбежнай, ці ўсё ж *пазьбежнай* прымітывізацыяй?

Падрабязны аналіз лёсу беларускага нацыяналізму ня быў аб'ектам майго тэксту, таму я абмежаваўся толькі да ўказаньня на два фактары яго слабасьці (хоць А. Ластоўскі заўважыў толькі адзін): 1) панаваньне прасавецкага (і адначасова прарасейскага) рэжыму; 2) разьвіцьцё гуманітарных навук (у прыватнасьці, пранікненьне ў беларускую навуку сацыяльнага канструктывізму, які паставіў пад сумнеў эсэнцыялісцкія прадпасылкі нацыяналізму 1990-х гг.). Калі спадар Ластоўскі з гэтым ня згодны, то ахвотна пазнаёмлюся зь ягоным поглядам. Аднак у сваім крытычным водгуку ён абмежаваўся камэнтарам, сфармуляваным нейкай прасьяцкай мовай, прымітывізуючы такім чынам маё меркаваньне на гэты конт.

Іншы прыклад «непазьбежнай прымітывізацыі»:

ПЁТРА РУДКОЎСКИ

Збліжэньне [«беларускамоўных» і «расейскамоўных»] хутчэй выглядае як бліскучая перамога Булгакава, Дынька і Рудкоўскага над расейскамоўнымі інтэлектуаламі, якія вымушаныя былі зьмяніць свае пазыцыі і далучыцца да шэрагаў прыхільнікаў беларускай нацыянальнай ідэі,

— рэфэруе спадар Ластоўскі. Брыдка дэзынтэрпрэтацыя. Што «выглядае» з майго тэксту, дык гэта тое, што погляды «Булгакава, Дынька і Рудкоўскага» фармаваліся ў значнай ступені ў кантэксьце дыскусіі з «расейскамоўнымі», а ніякіх намёкаў на «бліскучую перамогу» першых над другімі ў мяне няма. Няма ў мяне таксама выказваньняў, якія б выяўлялі стаўленьне да В. Шпарагі ці Я. Палескага як да нейкіх «нэафітаў»; аўтарскія правы на гэта акрэсьленьне належаць выключна спадару Ластоўскаму.

6. Цытата:

Супрацьпастаўленьне Пазьняком лібэралізму і дэмакратыі Рудкоўскі лічыць інтуіцыйнай паліталёгіяй, ніякім чынам не звязанай з эмпірыкай ды лягічным аналізам. Праўда, дзеля абвяржэньня такога супрацьпастаўленьня выбудоўваецца яшчэ больш сумнеўная генэалёгія дэмакратыі зь лібэральнай думкі, бо першымі лібэраламі былі Дэмакрыт і Пэрыкл (!!!).

У зноскы спадар Ластоўскі дадае:

Напэўна, усіх сучасных палітолягаў, якія ўсё ж разводзяць дэмакратыю і лібэралізм, таксама трэба сьпісаць туды ж, куды і Пазьняка — на сьметніцу гісторыі.

Першае: у мяне ёсьць тэза, што лібэралізм і дэмакратыя — рэчы ўнутрана ўзаемазвязаныя, а спадар Ластоўскі прыпісаў мне тэзу, што дэмакратыя, маўляў, генэалёгічна выводзіцца зь лібэралізму. Пытаньняў «генэалёгіі» я не ўздымаў.

Другое. Таго, што Дэмакрыт і Пэрыкл былі «першымі» лібэраламі, я не казаў. Ну, а тое, што яны рэпрэзэнтавалі лібэральную думку, па-мойму, відавочна. Хоць небагата захавалася дакумэнтаў наконт грамадзка-палітычных поглядаў гэтых двух старажытных грэкаў (першы зь іх — філэзаф, другі — военачальнік), то ўсё ж тых фрагмэнтаў, якія засталіся, дастаткова, каб ідэнтыфікаваць іх грамадзкую аксіялёгію. Дазволю тое-сёе зацытаваць: «*Убогасьць дэмакратыі лепшая, чым дабрабыт манархіі або арыстакратыі, гэтаксама як свабода лепшая за няволью*», — казаў Дэмакрыт. А вось цытата з прамовы Пэрыкла:

Свабода, якой мы цешымся [у грамадзка-палітычным жыцьці], пашыраецца на наша штодзённае жыцьцё: мы не пазіраем з падазрэннем адзін на аднаго і не асуджаем суседа, калі той хоча ісьці ўласным шляхам. (...) У палітыч-

ных справах мы не ўспрымаем дыскусію як нагоду для абразы, але як неабходны крок на шляху мудрага дзеяння. Мы верым, што шчасьце ёсьць плёнам свабоды, а свабода — плёнам мужнасці...

Калі прымем, што канстытуцыйным элемэнтам лібэралізму — пры ўсёй яго дыфэрэнцыяванасьці і разгалінаваньнях — ёсьць акцэнт на свабоду як найвышэйшую каштоўнасьць, то Дэмакрыт і Пэрыкл (і шэраг іншых старажатнагрэцкіх мысьляроў і дзеячаў) паўстануць як прадстаўнікі лібэральнай думкі. Цікава таксама, што, крытыкуючы лібэралізм, Пазьняк паслугоўваецца вельмі падобнымі рытарычнымі прыёмамі, што і Плятон, калі крытыкуе дэмакратыю.

Трэцяе. «Інтуіцыйнасьць» пазьнякоўскай паліталёгіі сыцьверджана *не* на падставе самаго факту, што Пазьняк фармулюе тэзу Т, а на той падставе, што Пазьняк падмацоўвае яе *per analogiam*: лібэралізм у стасунку да дэмакратыі — гэта тое самае, што маньерызм у стасунку да рэнэсансу. (Спадзяюся, спадар Ластоўскі бачыць розніцу паміж *тэзаі* і *спосабам падмацоўваньня* тэзы.) Ну і калі тыя ананімныя сучасныя палітолягі, пра якіх згадвае А. Ластоўскі, «разводзяць» дэмакратыю і лібэралізм, абапіраючыся на аналёгію паміж маньерызмам і рэнэсансам (хоць ня думаю, што яны так робяць), то так, я гатовы іх таксама прызнаць адэптамі «інтуіцыйнай паліталёгіі». Толькі надалей ня бачу сувязі паміж азначэньнем кагосьці як «*інтуіцыйнага палітоляга*» і «*выкіданьнем на сьметнік гісторыі*». Гэтае інтэрпрэтацыйнае свавольства А. Ластоўскага — пастаяннае прыпісваньне апанэнту нейкіх «цёмных» намераў — ставіць пад сумнеў яго інтэлектуальную сумленнасьць.

7. Цытата:

У дадзеным выпадку нас хутчэй цікавіць ня сутнасьць аргументаў ці тое, на чым баку праўда. Зьдзіўляе тое, што каб аспрэчыць тэзісы Акудовіча, аўтар «Беларускай нацыянальнай ідэі ў XXI стагоддзі» часьцяком паўтарае рыторыку, якая прадукцеца ў межах правага дыскурсу.

Гэта чарговая падстава, каб паставіць пытаньне пра матывы напісаньня спадаром Ластоўскім крытычнага водгуку. «Сутнасьць аргументаў» яго не цікавіць. Не цікавіць яго таксама «*тое, на чым баку праўда*». Пазначана, праўда, «*у дадзеным выпадку*», але я хацеў бы спытацца: а ці ёсьць такія выпадкі, у якіх спадар Ластоўскага цікавяць праўда і сутнасьць аргументаў?

Што значыць «*аўтар часьцяком паўтарае рыторыку з правага дыскурсу*»? Аналіз «дэканструктарскіх» тэзаў Акудовіча праведзены ў мяне згодна з навуковымі стандартамі: ёсьць ідэнтыфікацыя абшару, да якога адносяцца тэзы, ёсьць лягічны аналіз (літаралізацыя), і ёсьць супастаўленьне тэзаў з фактамі з адпаведнага абшару. І ён, гэты аналіз, не зьяўляецца ні правым, ні левым, гэтаксамма як не зьяўляецца сінім або зялёным. Зь ім можна не пагаджацца, але пры ўмове, што ўказаныя тыя месцы, якія выклікаюць сумневы і названыя падставы

ПЁТРА РУДКОЎСКИ

сумневу. Спасылка на нейкую «правую рыторыку», якая «здзіўляе», — гэта свайго роду *этыкеткавая аргументацыя*.

Што ж, прыкра, што майго апанэнта не цікавіць — як ён сам прызнаецца — сутнасьць аргументаў. Калі крытыка не арыентаваная на сутнасьць аргументаў і на выясьненьне праўды, то гэта ўжо ня крытыка, а вэрбалізм і пустая лягамахія.

8. Цытата:

Пры разглядзе поглядаў Акудовіча чамусьці выключаецца апошняя яго кніга «Код адсутнасьці» (...) Рудкоўскі палічыў за найлепшае прамаўчаць пра гэтую кнігу. Як ужо адзначалася, «Беларуская нацыянальная ідэя ў XXI стагоддзі» больш падобная на зачыстку інтэлектуальнай прасторы і вызваленьне месца для новага прарока, які абвясціць сапраўдны гарманічны шлях для Беларусі. Але рэцэпт Рудкоўскага падобны на дублікат таго, што ўжо прамоўлена ў «Кодзе адсутнасьці». На месцы прарока ўжо топчацца Акудовіч, і трэба ж было нешта зрабіць, каб яго адтуль прагнаць. Як вядома, найлепшы спосаб інтэлектуальнага забойства — гэта замоўчваньне, і ім эфэктыўна карыстаецца Рудкоўскі (вылучана мною. — П. Р.).

Тут мне ўспомнілася адно драматычнае апавяданьне пра сталінскую эпоху (на жаль, ня памятаю назвы гэтага апавяданьня). Аднаго з журналістаў пэўнай мясцовай газеты, якая называлася, здаецца, «Сталінскі весьнік», начальства абвінаваціла ў тым, што той выступае супраць камунізму, у прыватнасьці, супраць таварыша Сталіна. На якой падставе? Бо гэты журналіст казіў выказваньне Сталіна. Цытуючы Сталіна, ён замяніў працяжнік на коску... Працяжнік — казалі ідэолягі — сьведчыць пра тое, што таварыш Сталін надаваў асаблівае значэньне выражанай думцы, а тут хтосьці робіць *сьвядомую* спробу прынізіць значэньне гэтае думкі, замяняючы працяжнік на коску. Вось так.

Чаму я — са словаў спадара Ластоўскага — «прамаўчаў» пра кнігу? Прамаўчаў — ён адказвае — бо хацеў здзейсьніць «інтэлектуальнае забойства» Акудовіча. Разумаваньне як у тым апавяданьні: не паставіў працяжнік, значыць, хацеў казіць важную думку таварыша Сталіна...

З гэткага разумаваньня спадара Ластоўскага можна было б проста пасьмяяцца, калі б не было ў гэтым нечага трагічнага. А трагічнасьць (не бяз дозы камізму, канечне) палягае ў тым, што Ластоўскі, апантаны выкрываньнем апанэнта і прыпісваньнем яму самых чорных інтэнцыяў, не заўважыў, што апошняя кніга Акудовіча «Код адсутнасьці» ў мяне ня толькі «не замоўчваецца», а цэлыя пяць старонак прысьвечаныя прэзэнтацыі і абмеркаваньню гэтай кнігі (!!!). Спадару Ластоўскі, разгарнеце яшчэ раз маю кніжку і прагледзьце старонкі ад 19 да 24. На гэтых старонках я тое і раблю, што ўважліва, з належнай эмпатыяй, абмяркоўваю «сьвядома замоўчаную» кнігу «Код адсутнасьці». Праўда, спасылкі ў мяне пададзеныя там на электронную вэрсію гэтай кнігі, а менавіта, лекцыі Акудовіча пад назвай «Нацыянальная парадыгма», што чыталіся ў Белкалегіюме. Кніга «Код адсутнасьці» — гэта папросту папяровая вэрсія тых лекцыяў.

Што мяне страшэнна здзіўляе, дык гэта тое, што спадар Ластоўскі, прачытаўшы мой вялізны пасус, прысьвечаны *de facto* «Коду адсутнасці», нават не заўважыў, што абмяркоўваецца там менавіта гэтая кніга. Беручы пад увагу, што ў гэтым пасусе маецца добры тузін цытатаў (прычым даволі разгорнутых) з «Коду адсутнасці», не магу паверыць, што хтосьці, хто чытаў гэтую кнігу, мог не заўважыць, што менавіта гэтая кніга зьяўляецца прадметам аналізу. Значыць, спадар Ластоўскі не чытаў «Коду адсутнасці» альбо чытаў яго вельмі павярхоўна. Значыць, тое «адкрыццё», якое з важным выглядам робіць спадар Ластоўскі, што, маўляў, калі б Рудкоўскі ўзяў пад увагу «Код адсутнасці», то «*многае праясьнілася б*», ёсць ня чым іншым, як пантовым прыёмам ідэоляга, які, імітуючы інтэлектуальную крытыку, намагаецца выставіць апанэнта ў максымальна непрывабным сьвятле. Але такія мэтады зазвычай абарочваюцца супраць тых, хто іх ужывае.

* * *

Што можна сказаць пра «крытыку» А. Ластоўскага? Што можна сказаць пра тэкст, які характарызуецца нізкай лягічнай культурай, ігнараваньнем прадмету дыскусіі, прыпісваньнем апанэнту цёмных матываў і дзе замест сутнаснай аргументацыі зьяўляецца этыкеткавая аргументацыя? Ці мэтай палемічнага выступу А. Ластоўскага была сапраўды крытыка (аргументаванае выяўленьне інтэлектуальных хібаў), ці, хутчэй, перадражніваньне апанэнта? Колькі ў ім рацыянальнасьці, а колькі — інтэлектуальнага шарлятанства?

Як адказаць на пытаньне, што ўяўляе зь сябе беларускай нацыя?

Паслоўе да рэцэнзіі А. Ластоўскага

Бадай, крытыка і рэцэнзаваньне становяцца ўжо натуральным элемэнтам Беларускага інтэлектуальнага жыцьця. І гэта ня можа ня радаваць. Тым больш, калі рэцэнзэнта адрозьнівае бліскучы палемічны стыль, трапнасьць заўвагаў, мэтадычнасьць і скрупулёзнасьць разбору асабліва значных момантаў. Рэцэнзія Ластоўскага важная ня толькі выкананьнем свайго наўпроставага прызначэньня, але і тымі развагамі, якія яна выклікае.

Развагі зьяўляюцца зь некалькіх нагодаў, што тычацца нормаў інтэлектуальнай працы. Ці існуе якаясьці форма ажыцьцяўленьня канцэптуалізацыі паняткаў, у дадзеным выпадку паняткаў «нацыя» і «краіна»? У якіх працэдурах магчымая рэалізацыя заявы на пабудову той ці іншай канцэпцыі? І, урэшце, як мы можам распазнаваць усе гэтыя працы, каб ставіцца да іх па сутнасьці і па зьмесьце? І ці становіцца ўсё гэта неадрозным і нераспазнавальным, калі ўсе гэтыя працы ствараюцца згодна зь іншымі падыходамі?

Тацяна Вадалажская — сацыёляг, кандыдат сацыялягічных навук, старшы навуковы супрацоўнік Інстытуту сацыялёгіі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Суаўтар кніг «Этнічная і грамадзянская прыналежнасьць у воспрыятці населення сучаснай Беларусі». (Мінск: Беларуская навука, 2006 (разам з Л. Навуменкай)), «Становленне і развіццё супольнасцяў» (Мінск, 2008 (разам з В. Мацкевічам)), «Арганізацыйна-дзейнасць іграў» (Мінск, 2008 (разам з А. Ягоравым)), «Якасць і абраз жыцця ў Беларусі: эвалюцыя і магчымасці трансфармацыі» (Мінск, 2008 (разам з В. Мацкевічам)). Апошняя публікацыя ў «ARCHE» — палеміка «Ці руйнуюцца дыктатуры» (10/2006).

Мяркую, усе яны не пустыя. Гэта пытанні функцыянавання інтэлектуальнага поля і нашага ўзаемадзеяння адносна такога агульназначнага аб'екту, як «нацыя» альбо «нацыянальная ідэнтычнасць». Аўтар рэцэнзіі мае даволі выразныя ўяўленні пра тое, як павінна ісці канцэптуалізацыя. Аўтары кнігі — таксама. І гэта зусім розныя ўяўленні і розныя падыходы. Але гэтае адрозненне не адлюстраванае ў самой рэцэнзіі. Таму лічу неабходным пазначыць важныя моманты ў канцэптуалізацыі, якімі мы кіруемся ў сваім падыходзе і якія былі рэалізаваныя ў кнізе. Яны ня самыя распаўсюджаныя сярод беларускіх інтэлектуалаў, калі не сказаць экзатычныя. Але, як нам падаецца, для тых, хто працуе ў іншых падыходах, карысьней паспрабаваць асвоіць іншыя магчымасці, чым, ігнаруючы іх, выбіраць адно той змест, які ўкладаецца ва ўласныя схемы і ўяўленні.

Такім чынам, у сваёй працы мы зыходзім з наступных уяўленняў:

1. Пабудова канцэпцыяў, тэорыяў, праца з паняткамі і г. д. заўсёды зыходзіць з практычнай дзейснай задачы. Акурат з гледзішча развязання гэтай задачы мы можам вызначаць адэкватнасць тэорыяў і канцэптаў. Задачи заўсёды зьвернутыя ў будучыню, нават калі для іх развязання нам трэба разбірацца зь мінулым. (К. Лютца: «Тое, што павінна быць, зьяўляецца падмуркам таго, што ёсць».)

2. Любая канцэпцыя мае мноства формаў падачы: ад ляканічнага тэзісу да шматтомных выданняў з тэарэтычнымі вышукамі і дакументамі дзеля арганізацыі дзейнасці, што рэалізоўвае гэтую канцэпцыю. Кожная з гэтых формаў мае сваё месца і прызначэнне.

3. Праца дзеля пабудовы канцэпцыі можа пачынацца практычна зь любога змястоўнага элементу, толькі з тым абмежаваннем, што на дадзены момант ён самы важны і праблемны для вызначэння і далейшага канцэптуальнага развіцця. (У прыватнасці, для канцэпцыі сучаснай беларускай нацыі мы лічылі такім самым праблемным элементам уяўленні пра сучаснага грамадзяніна Беларусі. Адсутнасць такіх распрацаваных уяўленняў альбо нават пастаноўкі гэтай праблемы ў інтэлектуальных доследах беларускай ідэнтычнасці зьяўляецца падставай для крытыкі праектаў ідэнтычнасці.)

4. Праца з паняткамі і ўяўленнямі ў рамках канцэпцыі, з аднаго боку, арыентаваная на развязанне задачы (будучыня), зь іншага боку, абапіраецца на гістарычнае разгортванне і змену зместу гэтых паняткаў.

5. Распрацоўванне канцэпцыі, якая прэтэндуе на рэалізацыю ў сацыяльнай практыцы, ня можа ажыццяўляцца вузкім колам інтэлектуалаў, якой бы высокай кваліфікацыі яны ні былі. Гэта працэс шырокай камунікацыі, у тым ліку з прадстаўнікамі альтэрнатыўных прапановаў, з спецыялістамі ў розных дысцыплінах, здольных паглыбляць распрацоўкі, і, вядома, з практыкамі. Тут важныя крытыка, наяўнасць апанентаў і сумесная праца. Можна сказаць, што канцэптуалізацыя пачынаецца з «укідвання» і потым разгортваецца паралельна з трансляцыяй, рэалізацыяй і змястоўным узбагачэннем.

ТАЦЯНА ВАДАЛАЖСКАЯ

Таму, беручы пад увагу сапраўды каштоўныя заўвагі з нагоды аналізу праектаў беларускай ідэнтычнасці, бачым неабходнасць крытыкі і самога спосабу працы, і, галоўнае, асноўнага руху ў зьмесьце. Гэты рух застаўся незаўважны ў рэцэнзіі. Зьмест жа кнігі палягае ў фармулёўцы праблемы панятку сучаснага беларускага грамадзянства як цэнтральнага элементу нацыянальнага праекту для Беларусі і зьместу грамадзянскай адукацыі. З працы над гэтым паняткам мы пачынаем канцэптуалізацыю.

Кніга не выпадкова выйшла ў сэрыі «Беларусь для пачаткоўцаў»: мы разам з чытачамі пачынаем разьбірацца з тымі пытаньнямі, якія актуальныя з моманту зьяўленьня незалежнай дзяржавы Беларусь, але да гэтага часу не разьвязаныя. З гэтай пазыцыі крытыку і супрацьлеглыя погляды мы разглядаем як далучэньне да гэтай працы ў той самай меры, як і ўлучэньне ў дапрацоўку і разьвіцьцё нашых ідэяў.

З расейскай

ВІТАЛЬ ПАНАМАРОЎ

Фэнамэналёгія нацыі

Публікацыя, якая абмяркоўваецца ў артыкуле:

Грох, Міраслаў. *У нацыянальных інтарэсах. Патрабаваньні й мэты эўрапейскіх нацыянальных рухаў XIX ст. у параўнаўчай пэрспэктыве*. Пераклад з чэскай Алеся Карцеля // ARCHE. 2007. № 6, 7—8, 10.

Ёсьць нейкая дзіўная эпістэмалягічная чароўнасьць у чытаньні ў Кіеве працы Міраслава Гроха «Патрабаваньні й мэты эўрапейскіх нацыянальных рухаў XIX ст. у параўнаўчай пэрспэктыве» ў беларускім перакладзе. Гэтае чытаньне спакушае паводле прадпісаньняў Імануіла Канта «накінуць» здабыткі Грохавай кампаратывістыкі на ўкраінскі ды беларускі досьвед *запозьненага нацыятварэньня* (згодна з знакамітым вызначэньнем Міколы Рабчука¹). Яно таксама сьведчыць пра запозьненасьць тэарэтычнага забесьпячэньня ўкраінскага нацыятварэньня ў параўнаньні зь беларускім, і адставаньне тут — прынамсі на пераклад гэтага Грохавага твору. Асаблівая прыемнасьць гэтага чытаньня — назіраць, наколькі *sine ira et studio* праскі прафэсар дасьледуе тэму, як заўзята ён трымаецца ўласнай мэтадалягічнай устаноўкі: пакінуць у перадпакоі свайго рабочага кабінэту і нацыянальныя, і антынацыянальныя прымхі і забабоны. Адмысловае задавальненьне — чытаць, як аўтар разьвейвае чуткі пра прывід нацыяналізму, што блукае па Эўропе, або як ён кпіць зь «лекараў», якія шукаюць лекаў ад «небясьпечнай хваробы» нацыяналізму. І ўжо амаль эстэтычная асалода — прасочваць у разнастайнасьці формаў эўрапейскіх нацыянальных рухаў XIX ст. лёгкіку разгортваньня этнічнай супольнасьці ў мадэрную нацыю.

Дзейныя асобы Грохавай кнігі — блізу трох дзясяткаў эўрапейскіх этнасаў (а пасья нацый), якія тады жылі (а сякія-такія і дагэтуль жывуць) на сваёй зямлі ў чужой дзяржаве. Георг Вільгельм Фрыдрых Гэгель называў іх «негістарычнымі народамі», Пётар Аркадзевіч Сталыпін — «іншародцамі», Юры Андруховіч² — «нешчаслівымі супольнасьцямі», а Міраслаў Грох у адпаведнасьці з паняцьцевым апаратам нацыялэгіі сярэдзіны мінулага стагодзьдзя мянуе сваіх герояў «малымі народамі» і «непаноўнымі этнічнымі групамі».

Віталь Панамароў — філёзаф, эсэіст. Жыве і працуе ў Кіеве. Апошняя публікацыя ў «ARCHE» — эсэ «Адна душа, у адным доме» (10/2008). Гэтае эсэ было напісанае для кіеўскага мясечніка «Крытыка» і друкуецца з дазволу яго рэдакцыі і аўтара.

Насамрэч усе гэтыя «нешчасьлівыя супольнасьці» проста занадта гістарычныя, каб быць шчасьлівымі. Да таго ж шэраг тых «малых» народаў налічваў колькі мільёнаў чалавек кожны — напрыклад, у 1897 г. украінцаў толькі ў Расейскай імперыі было 35 мільёнаў, а беларусаў — больш за 5 мільёнаў. Таму гнасэалягічнай нязграбнасьці гэтага паняцця не зьмякчае нават аўтарава спроба апраўдацца: маўляў, вызначэньне «малыя» (у прыватнасьці, што да нацыянальных меншасьцяў) ёсьць ня колькасным, а тыпалягічным. А «непануючыя этнічныя групы» ў Эўропе XIX ст. не *панавалі ў сваёй старонцы*³ проста ў выніку таго, што былі свайго часу заваяваныя шчасьлівейшымі за іх «дзяржаўнымі» народамі (зрэшты, народы недзяржаўныя ды народы паняволеныя разрозьніваў яшчэ Вячаслаў Ліпінскі⁴). Дзеля гэтага нацыянальныя рухі ў эўрапейскіх калёніях Аўстрыйскай, Асманскай і Расейскай імперыяў былі рухамі сутнасна вызвольнымі, нават калі тыя *белыя нэгры* да пары ня бралі зброі ў рукі (і тут будзе карэктным Грохава *тыпалягічнае* вызначэньне такіх рухаў як паўстанчых). Таму кожнаму зь безьдзяржаўных тады эўрапейскіх этнасаў можна было закінуць тое, у чым *кіевлянін* Васілі Шульгін⁵ увосень 1919 г. вінаваціў кіеўскіх габрэяў: усе гэтыя нацыянальныя рухі сапраўды руйнавалі дзяржавы, якіх яны не стваралі.

Але пераўтварэньне імперыяў Эўропы ў *мёртвы попел*⁶ яшчэ не было патрабаваньнем ці мэтай гэтых рухаў ані ў фазе А (акадэмічнай), ані ў фазе Б (асьветніцкай і агітацыйнай). Паводле Гроха, на гэтых стадыях галоўным матывам дзейнасьці *піянэраў* нацыянальных рухаў было жаданьне дамагчыся для сваіх этнасаў паўнаважнага сацыяльнага існаваньня — найперш моўнага раўнапраўя, палітычнага самавызначэньня і паўнаты сацыяльнай структуры (чытач у Кіеве, напэўна, прыгадае тут народніцкую ідэю «безбуржуазнасьці ўкраінскай нацыі» і знакаміды афарызму аднаго з урадоўцаў Украінскай Народнай Рэспублікі: маўляў, украінская дзяржава мае быць дзяржавай мужыцкай, або яе ня будзе зусім). Паколькі на кожным этапе мадэрнізацыі недзяржаўныя і паняволеныя этнічныя супольнасьці мелі розныя ўяўленьні пра паўнату нацыянальнага быцьця, то й патрабаваньні і мэты нацыянальных рухаў былі розныя. Аднак усе яны абапіраліся на тры падставы: першая — новыя палітычныя і сацыяльныя патрэбы «безьдзяржаўнай» этнічнай групы, якіх яна ня можа задаволіць у рамках дзяржавы паноўнай нацыі; другая — перажываньне членамі гэтай групы адчуваньня ўласнага бяспраўя на сваёй зямлі і ўсведамленьне гэтай дыскрымінацыі ақурат як нацыянальнай, а ня станавай, клясавай, ідэалягічнай ці канфэсійнай; трэцяя — разуменьне імі такога стану рэчаў як канфлікту інтарэсаў.

Тым ня менш *абуджальнікамі* рухала яшчэ і адчуваньне пагрозы самому існаваньню іхнага *заснулага народу*, усведамленьне таго, што без трансфармацыі ў

¹ Сучасны ўкраінскі пісьменьнік, паэт, культуроляг і палітоляг.

² Сучасны ўкраінскі паэт і пісьменьнік.

³ Словы з украінскага гімну: «Запануем і ми, браття, у свойй сторонці».

⁴ Украінскі гісторык першай траціны XX ст.

⁵ Рэдактар газеты «Киевлянин», ідэоляг расейскага манархізму.

⁶ «Попел імперыяў» — галоўны твор украінскага паэта-наэклясыка Юр'я Клёна (сапраўднае імя — Освальд Бургардт).

мадэрную нацыю — такую, як усе суседнія «дзяржаўныя» народы, — ад яго проста *не застаецца сьледу на зямлі*⁷. Вось жа, *піянеры* эўрапейскіх нацыянальных рухаў дамагаліся для сваіх супольнасьцяў палітычнага статусу найперш як «брані» для абароны ад асыміляцыі. Яна, на думку Гроха, набыла звыклую для нас нэгатыўную маральную афарбоўку адно з пашырэннем у Эўропе мадэрных уяўленьняў пра нацыю як індывідуальнасьць, што мае адну мову, адны *душу й цела*⁸, адну мінуўшчыну й адну будучыню, і з таго часу ўсе намаганьні расчыніць недзяржаўны народ у паноўнай нацыі *абуджальнікі* будуць успрымаць як замах на забойства гэтай унікальнай індывідуальнасьці.

На жаль, Грох не бярэ да ўвагі таго, што пагроза асыміляцыі аказалася яшчэ й магутным чыннікам фармаваньня нацыянальных рухаў — яна, так бы мовіць, вырабіла зь нібыта негістарычнага народу палітычную (і ўжо таму гістарычную) нацыю. Акурат так, напрыклад, палітыка *обрусения инородцев*, у якой аб'ядналі свае высілкі чыноўнікі Расейскай імперыі, расейскія інтэлігенты і ўжо русіфікаваныя прадстаўнікі нацыянальных меншасьцяў, парадаксальным чынам паскорыла паўстаньне нацыяў зь недзяржаўных этнасаў. Таму «Самостійна Украіна» Міколы Міхноўскага⁹ была адказам на «Эмскі акт»¹⁰ Аляксандра II Раманава — хаця й адкладзеным на чвэрць стагодзьдзя, але *адэкватным і асымэтрычным*.

Яго адэкватнасьць была простым наступствам тагачаснай нацыянальнай палітыкі імперскіх урадаў — досыць згадаць, у прыватнасьці, што прэм'ер-міністар і адначасова міністар унутраных справаў Расейскай імперыі Стальпін акурат барацьбу з украінскім рухам уважаў гістарычнай задачай расейскай дзяржаўнасьці. А асымэтрычнасьць гэтага адказу ня толькі выявіла несумяшчальнасьць архаічнага палітычнага ладу імперыяў ды патрабаваньняў мадэрных эўрапейскіх нацыянальных рухаў, яна яшчэ і засьведчыла дваістую прыроду тых рухаў — адначасова нацыянальных і грамадзянскіх. На індывідуальным узроўні гэтая дваістацьць выяўлялася ў сынхроннасьці ператварэньня аднаго і таго чалавека з, прыкладам, русіна (або малароса) ва ўкраінца і зь *вернападданага* — у грамадзяніна-ўласьніка-выбарніка. А на калектыўным узроўні гэты працэс адлюстроўваўся ў паралельнай трансфармацыі супольнасьці тых самых русінаў/маларосаў з *хлопства ў панства, з грамады ў сярмягах*¹¹ у *палітычны народ*, — урэшце, у тое палітычна «ізатропнае» грамадзтва юрыдычна раўнапраўных асоб, якое пасля Гэгеля называецца грамадзянскім. Што такія пераўтварэньні былі немагчымыя ў межах імперскай палітычнай сыстэмы, заснаванай на сэгрэгацыі паводле нацыянальнай, рэлігійнай і сацыяльнай адзнак, добра разумелі нават ідэйныя апанэнты *абуджальнікаў* — нездарма ж Міхаіл Юзэфовіч¹² *всеподданейше доносил*, што «ўкраінцы хочучь вольнай Украіны ў форме рэспублікі з гетманам на чале».

⁷ Словы зь вершу Т. Шаўчэнкі.

⁸ Словы з украінскага гімну: «Душу й тэло ми положим за нашу свободу».

⁹ Тэарэтык украінскага нацыяналізму.

¹⁰ «Эмскі акт» (1876) забараняў выданьне кніг на ўкраінскай мове на тэрыторыі Расейскай імперыі.

¹¹ Словы зь вершу Т. Шаўчэнкі, гэтак ён акрэсьліў сялянцаў.

¹² Памочнік апекуна Кіеўскай школьнай акругі, сябра «Асаблівай нарады для прыпыненьня ўкраінафільскай прапаганды», высновы якой сталі асноваю для «Эмскага акту».

Калі такія жаданні інтэлектуалаў становяцца патрабаваннямі й мэтамі нацыянальнага руху, гэта сьведчыць пра тое, што ён нарэшце набыў так жаданай імі масавасці, што «безьдзяржаўная» этнічная група ўжо дасягнула фазы В (масавы рух) і ўсьведамляе сябе культурна непаўторнай і палітычна самадастатковай супольнасьцю, г. зн. нацыяй. З гэтага часу крыніцай яе палітычных аргументаў і патрабаваньняў будуць згадкі пра ўласную дзяржаўнасьць, няхай і страчаную ў далёкім мінулым — як Кіеўская дзяржава, Галіцка-Валынскае княства, Полацкае княства, Вялікамараву́ская дзяржава або Вялікае Княства Літоўскае (праўда, для гэтага *абуджальнікі* маюць абгрунтаваць або нават «выдумаць» гістарычную пераемнасьць супольнасьці, бесьперапыннасьць яе існаваньня аkurat на вась гэтай зямлі).

Вядома, найцікавейшымі выглядаюць апошнія старонкі кнігі Гроха, на якіх ён параўноўвае патрабаванні і мэты эўрапейскіх нацыянальных рухаў у XIX ст. і цяпер. І хоць сучасныя гісторыкі страшэнна ня любяць аналёгіі, Грохавы гістарычныя, геаграфічныя і тыпалёгічныя паралелі выглядаюць настолькі пераканаўча, што нават на самога аўтара падабенства паміж «тады» і «цяпер» робіць уражаньне дэжаву (насамрэч тут, мабыць, дарэчней гаварыць пра новыя формы клясычных нацыянальных рухаў у новую эпоху і ва ўжо нібыта постнацыянальнай Эўропе).

Цяперашнія эўрапейскія нацыянальныя рухі таксама ўяўляюць зь сябе адказ супольнасьцяў на выклікі асыміляцыі і пагрозу зьнікненьня, аднак гэты адказ абцяжараны досьведам этнічных чыстак і генацыдаў XX ст. Мэтай мадэрных эўрапейскіх рухаў зьяўляецца таксама і дасягненьне паўнаты нацыянальнага быцьця, але сёньня ўяўленьні пра яе ўключаюць яшчэ і бясьпечнае сталае разьвіцьцё нацыі пад абаронай Шэнгенскага муру і паўночнаатлянтычнага «парасона» — у таварыстве, паводле выразу Юр'я Андруховіча, «народаў уратаваных (спасенных)». Цяперашнія масавыя нацыянальныя рухі таксама ёсьць вынікам асьветніцкіх высілкаў *абуджальнікаў*, аднак выкарыстаньне імі сучасных сродкаў камунікацыі робіць іхнюю працу непараўнальна больш эфэктыўнай, чым у XIX ст. Гэта вельмі паскарае дасьпяваньне супольнасьцяў з фазы Б да фазы В і дазваляе хутка мабілізаваць іх на нацыятворчыя акцыі, на шталт Майдану ў Кіеве або Плошчы ў Менску. Цяпер эўрапейскія рухі, як і 120 гадоў таму, таксама абаяваюцца на нацыянальную ідэнтычнасьць, аднак яе ядром ужо ёсьць не фальклёр ці бацькоўская вера, а культурны міт і гістарычная памяць супольнасьці, «сканструяваная» інтэлектуаламі паводле тэхналёгіі «ўспамінаць, забываць і прыгадваць ізноў».

Таму, нягледзячы на высновы Гроха, сучасныя эўрапейскія нацыянальныя рухі не завяршаюцца з дасягненьнем імі сваёй мэты — стварэньня шырокай аўтаноміі або ўласнай дзяржавы. Дый для палітычных і адначасова культурных супольнасьцяў, што ўжо разбудаваці дзяржавы ва ўласных *нацыянальных інтарэсах*, «канец гісторыі», г. зн. завяршэньне нацыянальнага руху — цяпер ужо як працэсу рэгулярнага «перафарматаваньня» гістарычнай памяці і «перазагрузкі» калектыўнай і індывідуальнай ідэнтычнасьці, — пакуль што не праглядаецца. Таму кнігу Міраслава Гроха «*V národním zájmu*» можна рэкамендаваць інтэлектуалам яшчэ і як зборнік мэтадычных рэкамендацый наконт ператварэньня імі сваіх нацыянальных супольнасьцяў.

Беларуская вэгетацыя ў Магілёве і Менску

Выданьні, якія абмяркоўваюцца ў аглядзе:

Козлов В. *Школа*. — Москва: Ад Маргинем, 2003. — 288 с.

Козлов В. *Варшава*. — Москва: Ад Маргинем, 2004. — 240 с.

Калі ўвосень 2005 г. у мас-мэдыях падалі вынік прэзыдэнцкіх выбараў у Польшчы, знаёмыя зь недаверам праймаюцца адзін у аднаго: слухай, а адкуль ён узяў 54 %? Ці ведаеш каго-небудзь, хто за яго галасаваў? Не. Ну і ня я. Можна, нейкія знаёмыя тваіх знаёмых? Выключана. Дык хто? Раптам аказалася, што акрамя людзей, зь якімі штотды размаўляем, працуем і п’ем піва, ёсьць і іншыя. Вельмі іншыя. І іх багата. Адкуль яны бяруцца і чаму мы іх ня ведаем?

Пра гэта разважаецца ў дзвюх нашумелых кнігах Уладзімера Казлова «Школа» і «Варшава». Казлоў паходзіць з Магілёва, вучыўся ў Менску і ЗША, даўно жыве ў Маскве, піша па-расейску.

ШКОЛА

Перабудова. Хлопец з рабочага раёну Магілёва, Сяргей, вучань дзевятай клясы. Усё ягонае жыцьцё — гэта ўласна школа, у якой нічога не адбываецца, сустрачы з сябрамі з «рабочага» раёну, практыка на заводзе, дом з аб’якавымі, замкнёнымі ў сабе бацькамі і дзяўчатамі. Сябры ў такой самай сытуацыі, як Сяргей, — нічым асабліва не цікавяцца (акрамя двух аднаклясьнікаў, маньякаў элек-

Малгажата Бухалік — польская перакладчыца, крытык. Пераклала на польскую творы Барыса Акуніна, Ігара Бабкова, Віктара Ерафеева, Віктара Пялевіна, Аксаны Робскі і іншых культурных беларускіх і расейскіх пісьменьнікаў. На пачатку 2009 г. у яе перакладзе мае выйсьці раман Наталкі Бабінай «Рыбін горад». Друкуецца ў «ARCHE» ўпершыню.

тронікі, зь якіх кпяць астатнія), часам ідуць на нейкі матч, але пераважна папросту стаяць на вуліцы, паляць, гавораць ні пра што ці пра дзяўчат і выпіваюць пляшку самагонкі ці піва; часам б'юцца з хлопцамі з суседніх раёнаў, але неяк нязграбна. Абавязковая вакацыйная практыка на заводзе аказваецца жахліва нуднай: дарослыя паводзяць сябе абсалютна гэтаксама — гавораць ні пра што ці пра жонак, часам ходзяць на футбол і пры кожнай нагодзе дый безь яе расьпіваюць у нейкай забягалаўцы (зразумела, у працоўны час) пляшку гарэлкі. Дом: тое самае, маразм. Ніякіх размоваў і агульных тэмаў. Бацька павучае, абкладае матам і задае жыцьцёва важныя пытаньні накшталт «Ці ты наагул задумваецца, што далей, пасьля школы? Ці ня трэба ўжо падумаць?», маці гатуе, дае грошы на вопратку і дакарае, але ўсё гэта без ідэі, бяз мэты, «як ва ўсіх». Відаць, такая пасіўная схема пануе ў сям'і пакаленьнямі. Звонку ўсё ОК, у параўнаньні з навакольнымі паталягічнымі сем'ямі — ідылія (ніхто нікога ня б'е, бацькі згодна ездзяць на лецішча, зарабляюць, сварацца, калі бацька вяртаецца нападпітку, маюць таксама нейкія плыткія інтэлектуальныя патрэбы: маці, напрыклад, выпісвае і роўненька ставіць на паліцы кнігі з сэрыі «Бібліятэка кнігалюба» — хоць не чытае, але прынамсі збірае). Бацькі паходзяць зь вёскі і лічаць, што шмат чаго ў жыцьці дасягнулі: кватэра ў панэльным доме і добрая праца паблізу. Яны, відаць, задаволеныя гэтым, хоць чытач раптам уяўляе непазьбежны крах усёй гэтай малой стабілізацыі ў наступныя гады перабудовы; ну але яны яшчэ пра гэта ня ведаюць.

Наступнае пакаленьне — Сяргей і яго адналеткі — таксама пагарджае палітыкай і новымі шанцамі на выбар працы (гандаль, мафія і так далей). Відаць, што ў горадзе «яшчэ не пачалося», яшчэ не зьявіўся зачын «новага», і рабіць можна толькі тое, што бацькі: адразу пасьля школы ісьці працаваць на завод, завесці сям'ю і гадаваць дзетак або скончыць навучаньне і вярнуцца на той жа завод з дыплёмам інжынэра і крыху вышэйшым заробкам. Два ці тры чалавекі з клясы Сяргея выпраўляюцца вучыцца ў Маскву ці Ленінград і, пэўна, нават маюць нейкія амбіцыі і зацікаўленьні, але Сяргей пра гэта не задумваецца, нават не стараецца іх зразумець. Для яго магчымае навучаньне ў ВНУ азначае папросту далейшы працяг школы: зазубрыць, здаць, забыць, а ня новы этап у жыцьці, не магчымасьць зразумець тое, што выходзіць па-за схему жыцьця бацькоў. Да яго не даходзіць, што можна жыць іначай. Разам з бацькамі ён кпіць зь няўключных аматараў электронікі (якія, пэўна, неўзабаве зоймуцца ўсталяваньнем у нейкім гаражы першых юнікс-сэрвэраў — гэта таленты такога тыпу). Але калі ён закахаецца ў дзяўчыну з падрыхтоўчых курсаў да экзаменаў у ВНУ (на якія ходзіць зь неахвотай, каб бацькі не дапякалі), адбываецца цалкам незразумелае для яго фіяска. Вось жа, дзяўчына запрашае яго да сябе на гарбату. У доме мноства кніг (бацькі — настаўнікі), слухае цікавую музыку і сапраўды спрабуе наладзіць размову хоць на якую тэму. Сяргей ня ўмее размаўляць, задае банальныя пытаньні, паўтарае цалкам бессэнсоўныя звесткі пра сваіх сяброў, школу, бацькоў — сытуацыя становіцца няёмкай, урэшце дзяўчына ў меру далікатна просіць яго, каб больш не спрабаваў зь ёй сустракацца, бо яны адназначна адзін аднаму не пады-

ходзяць. Фактычна, два абсалютна розныя сьветы, але да Сяргея нават не даходзіць, што ён непрывабны. Нуль праблемы: я ёсьць такі, які ёсьць, ня хоча мяне — ну дык што зробіш. У яго лепей выходзіць зь дзяўчатамі, падобнымі да яго — «ходзіць» зь некалькімі па чарзе, без асабліва вялікіх эмоцый (марозіва ў кавярні, сэкс у адсутнасьць бацькоў, провады дадому і г. д.) і відаць, што з часам гэта скончыцца так, як у яго блізкага сябра: «залётам» і шлюбам. Шлюб у гэтым асяродзьдзі — натуральнае наступства «залёту», нейкія іншыя прычыны не ўваходзяць у гульню, прычым ніхто (разам са згаданым сябрам) на гэта ня скардзіцца. Больш за тое, вядома, што такія людзі будуць па меры сваіх магчымасьцяў клапаціцца пра дзяцей і старацца як мага прыстойней суіснаваць у насамрэч выпадковых стасунках — так сама, як і іх бацькі, суседзі і г. д.

З усяе кнігі б'е фаталізм, але фаталізм у досыць мяккай вэрсіі. Сяргей-наратар — хоць моцна абмежаваны (не інтэлектуальна, бо ён досыць спрытны хлапчына, а сацыяльна і, так бы мовіць, мэнтальна), але не ўсьведамляе гэтага, жыве спакойна і, у прынцыпе, здавальняюча. Ніякай экзистэнцыйнай пусткі, ніякіх душэўных канфліктаў, ніякіх комплексаў. У яго асяродзьдзі няма яшчэ імкненьня да фрэаерства, прагнасьці да фірмовых шмотак і прыбамбасаў ці наагул да грошай — пара рублёў на піва і цыгарэты заўжды знойдзецца (ад бацькоў), праца на заводзе надзейная, жытло службовае або па бацьках на гарызонце — чаго больш хацець. Нічога ня зьменіцца нават тады, калі СССР разваліцца і Магілёў апынецца ў Беларусі.

Сяргея не цікавяць замежныя гарады і краіны. Падчас школьнай экскурсіі ў Ленінград уся кляса пасьля стандартнага і нуднага наведваньня Эрмітажу «адрываецца» (ладзіць дыскатэку) у спортзалі школы, у якой начуе. Яны не ідуць «у горад», бо не спадзяюцца там ні на што адрознае ад Магілёва. Перад гэтым свабодную палову дня праводзяць на паляваньні па крамах на сэrvэлат і торцікі для сям'і. Бясьпечны маразм і поўная адсутнасьць фантазіі, амбіцый, хобі. Да таго ж у самым заканчэньні мілая, поўная спакою сцэна: лета, Сяргей ляжыць зь цяперашняй дзяўчынай на даху панэльнага дому, загарае і паглядае на раён.

— Як выпускны? — пытаецца Волька.

— Я ж табе ўжо ўсё раскажаў.

— Не, пытаюся ўвогуле, што ты цяпер пра гэта думаеш? Ты ж учора скончыў школу...

— Нічога я асабліва ня думаю. Скончыў — і скончыў.

Унізе нечая мама галосіць:

— Саша! Саша! Быстра дадому!

— Мяне так таксама матка дапякала, калі я быў малы, — кажу я.

— Мяне мая і цяпер дапякае, калі хоча павыпінацца.

Я выкідаю бычок. Іскры ад яго разьлятаюцца па даху. Сунуся да Волькі, мы смочамся. Потым я бяру бутэльку, выпіваю глыток і аддаю ёй.

І канец.

ВАРШАВА

1992 год. Вова (фармальна іншы герой, не такі, як у «Школе», гэтым разам сын выкладчыкаў з Магілёва, але падыход да жыцця ідэнтычны) прыяжджае вучыцца ў Менск. Ня мае ніякіх адмысловых плянаў, надзеяў ці патрабаванняў; «падалася ангельская», таму пайшоў на ангельскую філіялгію, вучыцца без запалу; атрымлівае мізэрную стыпэндую, здымае пакой у пэнсіянэркі (пазьней, на другім курсе, пераяжджае ў інтэрнат), бярэ нейкую дробязь ад бацькоў, але ўсяго гэтага ледзьве хапае на існаваньне. Яму даводзіцца шукаць працу.

Кніга галоўным чынам пра пошукі працы. Паволі раскручваецца свабодны рынак, узнікаюць першыя фірмы, хоць пераважае дробны «чаўночны» гандаль, продаж на базарных латках і *рэкет*, г. зн. выбіваньне даніны з дробных гандляроў. Зьяўляецца таксама матывацыя: дарагія заходнія шмоткі, алькаголь, машыны (зразумела, патрыманыя іншамаркі). Вову гэта неяк асабліва не крапае, уласна кажучы, ён ня мае асаблівых патрэбаў і не зайздросьціць нечакана абагачэным знаёмым, але трэба зарабіць прынамсі на ежу і жылло. Найперш традыцыйна дабіваецца пасады начнога вартаўніка ў нейкіх дзяржаўных прадпрыемствах, але нічога з гэтага не выходзіць. Першы шоп-тур з магілёўскім сябруком у Маскву па сьнікерсы таксама скончыцца фіяска (аптовія цэны якраз падскочылі, і ўся двухдзённая выправа пайшла марна, затое Вова каштуе бутэроброды з «Макдональдзу», «бо так трэба»). Адчайна бярэцца за продаж піва на вакзале (традыцыйны занятак пэнсіянэрак, пара бутэлек на дзень за грашы), празь некалькі дзён адбіваецца ад *рэкетэраў*, а пазьней — ад міліцыі. Урэшце вырашае ехаць на гандаль у Польшчу.

Паездкі арганізуе студэнцкі каапэратыў. У кожнай групы ёсьць свой «старшы» — дасьведчаны гандляр, які разьбіраецца ў польскіх базарах; езьдзяць людзі самых розных прафэсій і рознага ўзросту, поўны сацыяльны зрээ. Схема простая: два-тры дні на мясцовых базарах, продаж рэшткаў тавару мясцовым гандлярам, польская гарэлка ў разьвіталны вечар (танная беларуская ўжо прадалася, таму адбываецца, як у анэкдоце: «Што зробіш з гэтым сьпіртам?» — «Прадам». — «А што з грашыма?» — «Прап'ю».), закуп у беластоцкіх гуртоўнях і — дадому. Польшчы з гэтага гледзішча далёка да зямлі абяцанай: паліцыя «ня ўменьваецца» ў справы беларусаў (г. зн. робіць выгляд, што ня бачыць рэкету), базары паўсюль выглядаюць падобна, наведваць польскія крамы ці хоць бы заскочыць у іх ніхто ня мае ні часу, ні ахвоты. Тавар ідзе па-рознаму, трэба ўважліва слухаць, што добра прадаецца, каб не змарнаваць грошай. Ня маю паняцьця, якім цудам, аплаціўшы білеты, начлегі і зборы, наагул можна зарабіць на адной валіцы барахла — відаць, усё ж можна. Капейкі, канечне, але заўсёды нешта, дадатак да пэнсій, стыпэндый і г. д., што абясцэньваюцца на вачах. Ага, няма рамантыкі ў гэтых паездках за грош. Ну, можа адна гісторыйка пра чалавека, які адразу пасля пераезду мяжы адкінуўся праз сэрца, а паколькі людзі не хацелі вяртацца, труп запакавалі ў мех у багажнік і спакойна паехалі гандляваць. Наагул паездкі ў агульных рысах выглядаюць так, як іх сабе ўяўляюць палякі: брудныя «гатэлі»,

брудныя аўтобусы, няспынны пералік грошай, гарэлка, выпадковы сэкс (напрыклад, са «старшым» групы — нават не для нейкай канкрэтнай выгады, а хутчэй ад нуды).

Сябры Вовы з Магілёва даюць сабе рады па-рознаму. Большасць надалей загразае ў маразьме, але, напрыклад, нейкі Гура круціць інтарэсы ў Польшчы (рэкет, як пазьней аказваецца) і досыць няблага з гэтага жыве — мае машыну (напаўразвалены «форд»), здымае кватэру ў цэнтры ў зьбяднелага навукоўца, п'е і чапляе цэлыя касякі аглуджаных ягонай тачылай дзяўчат. Для бацькоў Вовы — ён звычайны бандыт. З аднаго боку, цяжка здзіўляцца іхнаму падыходу, з другога, Гура — адзіны зь нямногіх хлопцаў у Магілёве, якія наагул спрабуюць нешта зрабіць са сваім жыцьцём. Так дрэнна, і так нядобра.

Празь некалькі паездак «у Польшчу» Вова вырашае пашукаць сталай працы ў Менску і як-небудзь выкарыстаць сваё веданьне ангельскай. Зачапіўся за фірму, якая займаецца сыгналізацыяй для машын (ненадоўга, бо фірму абкрадаюць і яна банкрутуе); пазьней у турыстычным агенцтве. Грошы невялікія, але агенцтва — гэта ўжо цывілізаваная мадэль бізнэсу: яе ўладальнік-энтузіяст доўгія гады арганізоўваў краязнаўчыя экскурсіі, заплывы на байдарках і г. д., ён ня робіць «падставаў», выстаўляецца на турыстычных кірмашах, падпісвае кантракты з замежнымі бюро. Агенцтва сур'ёзна змяняе ўспрыняцьце ўсяе кнігі: сьпяраша яна чытаецца як твор пра сучасную Беларусь, пазьней — нечакана — пачынаецца параўнаньне з пачаткам 1990-х у Польшчы...

І яшчэ: Беларусь стала незалежнай дзяржавай, што Вову і большасць яго знаёмых мала цешыць. *«Раньше Масква была столица, и все знали, а ты пер? Ты пер што, Минск — столица? Гауно этат Минск, гауно»*, — кажуць людзі і нават ня думаюць пераходзіць на беларускую мову, хоць яна ўжо зьяўляецца ў мэтро, рэкламе і мас-мэдыях. Нешматлікія (пераважна старыя і неадукаваныя) карыстаюцца трасянкай, па-беларуску раптам загаварыў адзін унівэрсытэцкі выкладчык, і на кожным кроку патэтычна за гэта апраўдваецца. Пэнсіянэрка Ніна, у якой жыве Вова, наракае на трасянцы, што ва ўсім вінаватыя *«Ўсё гэтыя палякі паганьне... — Шушкевич и Кебич. Ня любяць яны беларусаў...»*. П'яны мужык у цягніку:

А чаго цяпер па радыё гаварат «наважанья спадары»? Вот ты мне патлумач, чаго эта я — і «спадар»? Быў усю жызьнь таварыш, а цяпер, на хуй, спадар.

На гэтым фоне часам зьяўляецца нейкая маніфэстацыя нацыяналістаў, якую падазрона ўспрымаюць мінакі (зноў лезуць немаведама куды). Маразм, нестабільнасьць і перадусім уражаньне, што «здабыцьцё незалежнасьці» — гэта нейкая маніпуляцыя, пераапрапаньне, за якім стаяць цёмныя інтарэсы намэнклятуры.

Вова ўсё жыцьцё плыў па цячэньні, і нека гэта выходзіла, аднак цяпер нават пры яго сьціпрых патрабаваньнях — жыцьцё па здымных кватэрах, харчаваньне ў дабітых сталожках, старыя шмоткі, часам нейкае піва — грошай са стыпэндый

не хапае нават на тое, каб проста выжыць. Бацькі няўкладна спрабуюць дапамагчы, ва ўсякім разе робяць выгляд, што дапамагаюць, хоць самі, пэўна, у гэта ня вераць: бацька пэрыядычна ўрачыста ўручае сыну пакамечаныя пяць даляраў (якраз столькі каштуюць два напоі ў менскім клюбе ці порцыя «травы» на пяць касякоў) і абячае «ў разе чаго» прадаць сабраны за гады «крышталь». Маці пратэстуе:

— Ня дам я табе яго прадаваць — яшчэ, можа, на хлеб прыйдзеца мяняць. Калі ўжо закруцілася — ня спыніцца. Хоць бы грамадзянскай вайны не было.

«Вучыся, вучэньне найважнейшае», — гучыць у ягоных вуснах недарэчна, бо самі яны ў гэта ня вераць. Менскія знаёмыя бацькоў, добра выхаваныя, стараюцца трымаць планку, але бядуюць: ім не стае на асноўныя рэчы, яны эканомяць нават на сьвятле ў прыбіральні. Вова са сваёй вучобай застаецца абсалютна самотны, старэйшае пакаленьне дэзарыентаванае і ў распачы, даюць сабе рады толькі прайдзісьветы з тых, што выжывуць ва ўсякіх умовах. Сустрэты ў псыхіятрычнай клініцы (лекар канстатаваў у Вовы «агульнае псыхічнае зьнясіленьне») бізнэсовец кажа, што толькі адзін чалавек з тысячы мае талент да бізнэсу, а рэшта раней ці пазьней завальвае справу. Пэўна, мае рацыю, Вова адназначна ня той адзін з тысячы.

Зь дзяўчатамі ў яго таксама ня ладзіцца. Большасць, асабліва прыезныя, разглядаюць хлопцаў як спонсараў, дабіваючыся ад першага спатканьня выпіўкі на дарагіх (хоць і паганых) дыскатэках, а калі «ў фраера канчаецца бабло», без тлумачэньня перасядаюць да іншага століка. Прыезныя заляцаюцца да арабаў, «заяляюць» і робяць абарты, спрабуючы «падчапіць» добра забясьпечаных «круцікаў». Дзяўчаты зь Менску — гэта, у сваю чаргу, іншы сьвет: яны на ўтрыманьні бацькоў, у іх нібыта ўсё ёсьць, але яны мараць зьехаць на Захад, на стыпэндый ці да сваякоў, і практычна робяць уражаньне, што пастаянна сядзяць на валізках. Вяршыня мараў адных і другіх дзяўчат — гэта, зразумела, шлюб з «іностранцем».

Ва ўсёй кнізе, а дакладней, у жыцьці Вовы, не стае цясьнейшых міжасабовых адносін, сяброўства, любові, гутарак. Вельмі прыгнятальная атмасфэра адчужэньня. Выпадковыя спатканьні, пустыя размовы пра цэны і задумы пра дробны бізнэс (накшталт зборкі тэлевізараў у гаражы ці гандлю на стадыёне), у інтэрнаце практычна тое самае. Адна гэтая пустка не прэтэндуе на «знак часу» — выразна відаць, што яе крыніца — гэта сам Вова: безрэфлексійны, пазбаўлены зацікаўленьняў, замкнёны ў сабе і пасіўны (дакладна такі, як герой «Школы»). Большасць людзей вакол яго жыве падобна. Аднак здараюцца выключэньні, з пэрспэктывы якіх Менск пачатку 1990-х выглядаў цалкам іначай: дзяўчаты-панкі ў каляровых шмотках, якія слухалі добрую музыку на першых плэерах, студэнты, якія зьяжджалі ў ЗША ў летнія лягеры (зразумела, як абслуга, за невялікія грошы, але з надзеяй наладзіць кантакты і для моўнай практыкі) і шукалі стыпэндый у эўрапейскіх унівэрсытэтах. Калі нехта хоча, то здолее. Вова ня здолее і папросту ня

ведае, што можа чагосьці хацець. Пад самы канец кнігі едзе аўтобусам у Бэрлін, наведаць Волю, сяброўку з унівэрсытэту. Бадзяецца крыху па горадзе, п'е мясцовае піва, не захапляецца — для яго гэта хутчэй «крыжык» у графе «пабыць на Захадзе». Размова з Воляй:

— *Лепей застанься яшчэ на пару дзён. Куды ты так сьпяшаецься, назад у «савок»?*

— *А што тут такога асаблівага? Краіна як краіна.*

— *Ты што, ня бачыш, наколькі тут лепш?*

— *Бачу. Грошай болей.*

— *Ня толькі грошай. Тут — зручней, утульней неяк. Няма ўсяго гэтага гаўна...*

— *А што ёсьць?*

— *Ды ўсё, што хочаш, усё, што заўгодна.*

— *Як пры камунізьме?*

— *Можна і так сказаць*

Варшава, якая дала назву кнізе, — гэта хутчэй архетып «блізкага Ёсходу», чым горад. Яна зьяўляецца ў творы двойчы: аднойчы як Стадыён дзесяцігодзьдзя падчас хуткапыннага шоп-туру (маланкавы шопінг у «down town», бо на стадыёне, кажучь, шмат рэкэтэраў), другі раз — пралётам, калі Вова вяртаецца з Бэрліна зь беларускім перагоншчыкам машын Генам. Бачаць Палац культуры і навукі. Гена пытаецца:

— *Як табе наагул Эўропа?*

— *Нармальна. Цікава ўвогуле.*

— *А чаму не захацеў застацца? Замацаваўся б...*

— *А каму я ў гэтай Эўропе патрэбны?*

— *Тож правільна.*

Казлоў піша вельмі праўдападобна. Няма тут жореткасьці і псэўдарамантыкі «гопнікаў», наркаманаў ці кантрабандыстаў, няма ніякіх асаблівых падзей і рэфлексій. Пэўна, таму кнігі такія моцныя — плоскія, поўныя і моцныя, як іх мова. Супэраскетычная форма і сюжэт у стылі «дзень пры дні», абсалютна празрыстая проза, нешта накшталт мэдузы. Супрацьлегласьць «Чароўнай гары» Томаса Мана (героі ва ўзросьце Ганса Касторпа) і любой энэргічнай, экзальтаванай, інтэлектуальнай, візіянэрскай літаратуры, напісанай для людзей у гэтым узросьце. Вельмі ашчадная мова: простыя, кароткія, эскізныя сказы, мноства дыялёгаў, лексыкон моцна абмежаваны (падобна, слоўнік адносна адукаванага чалавека складаецца з 10—20 тысяч словаў, але ёсьць такія, якім для жыцьця хапае 2 тысяч — і тут менавіта такі выпадак). Зацягвае, як добры дакумэнтальны фільм.

Пры чытаньні «Школа» і «Варшава» не выклікаюць ніякіх эмоцый. Хутчэй прымушаць разважаць: дакладней, зазірнуць у выпадковыя адрэзкі жыцьця хлоп-

МАЛГАЖАТА БУХАЛІК

ца родам з панэльных дамоў — прычым не абавязкова магілёўскіх, бо панэльныя раёны хіба ва ўсім сьвеце падобныя і населеныя падобным тыпам людзей. У даўжэйшай пэрспэктыве трохі палохаюць. Вэгетацыя, якая ня ведае, што ёсьць толькі вэгетацыяй. У спакойным рытме нават аб'ектыўна жорсткія сцэны (напрыклад, групавое згвалтаваньне п'янай разумова адсталай дзяўчыны) упісваецца ў канву маральнай абьякавасьці. Атмасфэра досыць цяжкая, паўсюль нейкія дзіравыя калготкі, прышчы, абасцаныя сьцены. Людзі сварацца адзін на аднаго, лаюцца без прычыны. Наратар увесь час апавядае пра тое, што ён менавіта цяпер бачыць (таму часта пракручваюцца выпадковыя нумары тэлефонаў, вагонаў мэтро, нейкія дробязі), ніяк не ператраўляючы вобразаў ці дзеяньняў. Грызе і ператраўляе чытач. І ёсьць што грызыці. Вельмі адкрытая формула тэксту, па-свойму інтэрактыўная. І зонд, запушчаны ў сьвет, якога ня ведаем.

З польскай мовы пераклаў Алясь Кузьміч паводле аўтарскага арыгіналу

УЛАДЗІМЕР ФУРС

Структурныя прынцыпы альтэрнатыўнага нацыятварэння

1. ПАСТАНОЎКА ПЫТАНЬНЯ

Каб на пытаньне можна было асэнсавана адказаць, яго неабходна карэктна паставіць (хрэстаматыйны прыклад падступнага пытаньня з памылковай лёгікі: «Вы яшчэ п'яцё каньяк ранкам?» — «Не, ну што вы!» — «Ага, то бок раней усё-ткі пілі!»). Пытаньне нацыянальнай ідэнтычнасьці — з тых, якія кранаюць за жывое і патрабуюць вызначыць сваю пазыцыю практычна значэнным спосабам. Гэтае пытаньне — мабілізацыйнае, і невыпадкова ім так часта злоўжываюць «ідэолягі» (ці то шчыра апантаныя ідэяй, ці то махляры), бо ўжо самой ягонай пастаноўкай яны набываюць уладу над тымі, хто адказвае, і ў значнай ступені перадвызначаюць адказ. Дзеля таго, каб пазьбегнуць схаванай ідэалогічнай індактрынацыі, важна карэктна вызначыць сэнс таго калектыўнага «мы, беларусы», якое азначае ляяльнасьць індывідаў, ахопленых гэтым «мы».

Дзеля гэтага трэба найперш пераадолець «натуралізацыю ідэі нацыі» — разуменьне нацыі як натуральных чалавечых супольнасьцяў, паводле якога кожны чалавек адпачатку амаль непазьбежна належыць да той ці іншай нацыі і ў вялікім сьвеце сутыкаецца зь іншымі людзьмі як прадстаўнік сваёй нацыі з прадстаўні-

Уладзімер Фурс — філэзаф, загадчык катэдры філязофіі Эўрапейскага гуманітарнага ўнівэрсытэту, кіраўнік магістарскай праграмы «Сацыяльная тэорыя і палітычная філязофія». У сфэру яго навуковых інтарэсаў уваходзяць сацыяльная філязофія, сацыяльна-крытычная тэорыя, сучасная сацыяльная тэорыя. Апошняя манаграфія — «Социальная философия в непопулярном изложении» (Вильнюс: Издательство ЕГУ, 2006). Аўтарская назва тэксту — «Да пытаньня аб «беларускай ідэнтычнасьці»».

камі іншых. Пры гэтым лічыцца, што нацыянальная самасьвядомасьць — адрозна ад «натуральна» ўласьцівай усім людзям нацыянальнай прыналежнасьці, — гэта тое, ступень чаго можа зьмяняцца і што нацыянальнай эліце варта мэтанакіравана абуджаць; чалавек без разьвітай і недвухсэнсоўнай нацыянальнай самасьвядомасьці ўяўляецца як «недачалавек», як істота, якая не ўсьведамляе сябе і сваіх каранёў, як пазбаўлены памяці «манкурт». Натуралізацыя ідэі нацыі (альбо «мэтадалягічны нацыяналізм») зьяўляецца цэнтральным «тэарэтычным апірышчам» таго схаванага шантажу, які ўзьнікае пры некарэктнай пастаноўцы пытаньня пра нацыянальную ідэнтычнасьць.

«Няхай жыве розум!» — у сучасных сацыяльна-навуковых ведах «мэтадалягічны нацыяналізм» дэзавуюваны, галоўным чынам дзякуючы асэнсаваньню таго складанага комплексу працэсаў, які звычайна пазначаецца словам «глябалізацыя». Нацыі — гэта ня нейкія ўяўленьня сацыяльных сутнасьці, якія заўсёды ўжо існуюць і натуральным чынам яднаюць вялікія групы людзей, а калектыўныя творы ці, больш дакладна, палітычныя праекты. Пры гэтым «палітыка» разумеецца тут не як барацьба за ўладу ці сыстэма кіраваньня, а як супольная справа вольных людзей: палітыка надае жыцьцям людзей дадатковае вымярэнне, што належыць ужо не да парадку індывідуальнай біяграфіі альбо сямейнай генэалёгіі, а да парадку гісторыі. І нацыянальнае «мы» перастае быць фантомам дзякуючы ідэнтыфікацыі (усьвядомленай ці неўсьвядомленай) людзей з дынамічнай палітычнай супольнасьцю: людзі інвестуюць сябе ў той ці іншы нацыянальны праект, і толькі дзякуючы гэтаму ён становіцца практычнай рэальнасьцю, характарыстыкай масавых сацыяльных паводзінаў, а ня толькі дэкларацыйнай палітычных актывістаў.

Нацыянальная (сама)ідэнтыфікацыя сёньня — гэта ў значнай ступені прадмет свабоднага выбару, які, аднак, не азначае самавольства: чалавек ня здольны далучыцца да любой нацыі, да якой хоча — неабходнымі ўмовамі зьяўляюцца падзяляныя ім каштоўнасьці, перажываная салідарнасьць (небіялягічная роднасьць), адзінства ладу жыцьця. Я, напрыклад, не магу стаць кітайцам, але, у прынцыпе, мог бы стаць расейцам альбо літоўцам. Акрамя таго, трэба ўлічваць, што нацыя — не адзіны від дынамічных палітычных супольнасьцяў, якія дазваляюць «удзельнічаць у гісторыі» — цалкам магчымая ідэнтыфікацыя з транснацыянальнымі палітычнымі праектамі (не «я — беларус», а, напрыклад, «я — зялёны» ці «я — змагар за гендэрную раўнапраўнасьць» і да т. п.); больш за тое, магчыма таксама і сьвядомае ўхіленьне ад любой шырокамаштабнай палітычнай мабілізацыі, і няма рацыянальных падставаў, каб лічыць людзей, якія абмяжоўваюць свае жыцьцёвыя праекты сфэрамі прыватнага і штодзённага жыцьця, «недачалавекамі».

2. АФІЦЫЙНАЯ ВЭРСІЯ БЕЛАРУСКАЙ ІДЭНТЫЧНАСЬЦІ

Сапраўдная сёньняшняя праблема — ня ў тым, што нацыянальны праект у Беларусі слабы альбо неразьвіты, а ў відавочным дамінаваньні афіцыйнай вэрсіі

калектыўнага «мы, беларусы»: гэта вельмі магутны (ён умацоўваецца ідэалыгічнымі і рэпрэсіўнымі апаратамі аўтарытарнай дзяржавы) і эфэктыўны ў сваім мабілізацыйным уздзеянні нацыянальны праект. І гэтая праблема зьяўляецца найперш «тэарэтычнай», а не практычнай: каб выбудаваць жыццяздольную альтэрнатыву афіцыйнаму нацыянальнаму праекту, неабходна высветліць ягоную будову і ўмовы магчымай альтэрнатывы.

А чым, уласна кажучы, гэты праект бліжэй? Па-першае, тым, што ён зьяўляецца дэзарыентацыйным і маніпуляцыйным — ён будзе на падмене паняткаў: ляляльнасьць нацыі як палітычнай супольнасьці свабодных людзей тут падмяняецца ляляльнасьцю аўтарытарнай дзяржаве; «сапраўдны беларус» — гэта паслухмяны жыхар дзяржавы, безумоўны патрыёт лукашэнкаўскай Беларусі.

Удакладнім: афіцыйны нацыянальны праект настолькі ўплывовы ня толькі таму, што ён навязваецца аўтарытарнай дзяржавай, але і (у вельмі значнай ступені!) таму, што ён пазытыўны: гэта «праект шчасьця» — шчаслівага жыцця для мільёнаў грамадзян Рэспублікі Беларусі, і, як такі, ён — пры адсутнасьці пераканаўчых альтэрнатываў — заслужана атрымлівае масавую падтрымку. Тым ня менш, афіцыйны нацыянальны праект кепскі (па-другое) тым, што прапануе хлусьлівае шчасьце, сьвядома ўрэзанае. І рэч тут зусім ня ў тым, што прапануецца жыць паводле сродкаў (гэта непазбежна), а ў тым, што ўмовай даступнасьці шчасьця зьяўляецца прызнаньне грамадзянамі сваёй фундаментальнай падпарадкаванасьці дзяржаве. Ідэнтыфікацыя з афіцыйным нацыянальным праектам патрабуе ад беларускіх грамадзянаў самаабмежаваньня самасьці шляхам рэгрэсіўнага аднаўленьня ўласнага «Я».

Коротка патлумачым гэтую важную тэзу. З апорай на аналітычную псыхалёгію можна вызначыць рэгрэсію як спэцыфічную рэакцыю асобы на шок уласнай неўладкаванасьці пры зьмене сытуацыі альбо ў сытуацыі сур'ёзнай няпэўнасьці. Бо чалавечэе «Я» — гэта ў значнай ступені «я магу (быць тым і тым, здзейсьніць тое і тое)», і калі раптам выяўляецца, што «не, аніяк не магу!», то выйсьцем з гэтай фрустрацыі («я — ніхто», «я — лопнутая мыльная бурбалка») можа быць, у прыватнасьці, зьніжэньне недарэчна завышаных патрабаваньняў і фармаваньня больш сьціплага вобразу «Я». Наагул, рэгрэсіўнае аднаўленьне сябе (уласнага «Я») — звычайная рэч у псыхічнай дынаміцы асобы (падкрэсьлім, што ў Юнга кароткатэрміновая рэгрэсія мае станоўчы сэнс: зваротны рух лібіда да больш раньняга спосабу адаптацыі, разняволеннае ўяўленьне можа быць перадумовай прасоўваньня наперад у сьвядомай адаптацыі да вонкавых умоваў, новай «прагрэсіі»). Іншая рэч — рэгрэсія затрыманая, патагенная, якая азначае ня простае зьніжэньне завышанага самаразуменьня, а структурную паталёгію асобы — самаабмежаваньне самасьці, перадавер (наўзамен на гарантыі бясьпекі і мінімальнага дабрабыту) камусьці іншаму (у выпадку Беларусі — аўтарытарнай дзяржаве) уласнага права дарослага чалавека разумець дабро і зло і адпаведным чынам рабіць вольны выбар.

У межах афіцыйнай вэрсіі нацыянальнага праекту беларусы, падобна да псыхічна нездаровых людзей, маюць патрэбу ў фундаментальнай апецы з боку дзяр-

жавы — нібыта пакінутыя на волю лёсу яны б абавязкова самі сабе нашкодзілі (каб пазьбегчы непаразумення, падкрэсьлю, што пад «апекай» тут разумецца не забеспячэньне сацыяльных правоў грамадзянаў — гэта падставовы абавязак любой сацыяльнай дзяржавы, — а частковае прысвойваньне дзяржавай права дзеяздольных грамадзянаў самастойна вызначаць, што зьяўляецца добрым ці кепскім і дзейнічаць адпаведна з гэтым меркаваньнем). Нават калі абстрагавацца ад маральнага боку справы, адначым прынцыпова ўрэзаны характар шчасьця, якое прапануецца афіцыйным праектам беларускай ідэнтычнасьці. Бо сытуацыі рызыкі ня тоесныя зь небясьпекай — яны ўяўляюць зь сябе пэўныя суадносіны пагрозаў і новых магчымасьцяў, — і сутыкненьне зь імі мае вынікам такое творчае перавызначэньне сябе, якое дазваляе гэтыя новыя магчымасьці рэалізаваць, то бок быць шчаслівым на шляху праяўленьня крэатыўнасьці і ўласных (індыўдуальных і калектыўных) высілкаў. Але ў выпадку патагеннай рэгрэсіі гэты шлях ад пачатку блякаваны: шчасьце магчымае толькі ў межах «уяўленага» (у тым сэнсе, які гэтаму тэрміну надалі Карнэліус Кастарыядзіс, Бэнэдыкт Андэрсан, Чарлз Тэйлар і Арджун Ападураі) сацыяльнага ляндшафту «сувэрэннай Рэспублікі Беларусь» і па ягоных унутраных «панятках».

3. МАГЧЫМАЯ АЛЬТЭРНАТЫВА

Такім чынам, афіцыйная вэрсія нацыянальнага праекту, нягледзячы на свае відавочныя вартасьці (пазытыўную скіраванасьць — на будаўніцтва, а не разбуральную барацьбу, кансалідацыю беларускага грамадства, забеспячэньне мінімальнага прымальнага ўзроўню шчаслівага жыцьця беларусаў), зьяўляецца прынцыпова непаўнаватаснай: па-першае, гэты нацыянальны праект падначалены задачы самазахаваньня беларускага аўтарытарнага рэжыму і не арыентаваны на фармаваньне паўнаватаснай нацыі, па-другое, ён збудаваны так, што блякуе крэатыўнасьць і таму, нягледзячы на часовыя посьпехі, зьяўляецца тупіковым шляхам разьвіцьця. Але калі карэктная пастаноўка пытання пра беларускую ідэнтычнасьць у сваім нэгатыўным складніку мае на ўвазе крытыку паноўнай афіцыйнай вэрсіі «мы, беларусы», то яе пазытыўны складнік павінен пазначаць абрысы жыцьцяздольнай альтэрнатывы.

Пачнем з абмаляваньня каштоўнасных арыенціраў апошняй. Для гэтага найперш неабходнае вызваленьне ад нэалібэральных ідэалёгічных шораў «постсацыялістычнага дэмакратычнага транзыту». Па-першае — таму, што «чорна-белая транзыталёгія» відавочна непераканаўчая як тэарэтычна, так і эмпірычна; постсацыялістычны арэал вельмі разнастайны і таму «транзыт» у розных краінах значыў рознае. Напрыклад, у краінах Балты гэта было «вызваленьне ад савецкай акупацыі і вяртаньне ў Эўропу (уступленьне ў Эўразьвяз)», у той час як у постсавецкім «ядры» (Беларусь, Расея, Украіна) — «траўматычны распад вялікай краіны, згубны грамадзкі хаос, безадказныя і бязглуздыя «дэмакратычныя» рэформы». Па-другое — таму, што які б зьмест ні набываў «постсацыялістычны транзыт», «пераходная эпоха» практычна паўсюль ужо скончы-

лася і настаў іншы час. Іхны прыход у глябальным маштабе, як падаецца, адзначаецца цяперашнім крызісам фінансавай сыстэмы: мяркуючы па ўсім, гаворка ідзе пра заканчэньне нэалібэральнай эпохі, якая пачалася пасля пасьпяховага выхаду з тупіка «грамадства ўсеагульнага дабрабыту», якое пацярпела паразу ў канцы 60-х — пачатку 70-х гг. XX ст. Хоць нэалібэралізм ужо даўно стаў прадметам крытыкі і быў памячаны «палітыкай Трэцяга шляху», «культуралізмам», праектамі «радыкальнай дэмакратыі», дзяржаўным кантролем над «глябальнымі патокамі» і г. д., менавіта ён служыў палітычна-эканамічным абгрунтаваньнем для глябальнай гегемоніі лібэральнага Захаду. Дзеля падмацаваньня сваіх дамарослых глябальных мудраваньняў спашлюся на нядаўні артыкул Фрэнсіса Фукуямы «Закат карпарацыі Амэрыка». Гэты сусьветна вядомы, хоць не такі ўжо і глыбокі мысьляр, вельмі тонка адчувае зьмены — калі і не *Zeitgeist*, то глябальнай каньюнктуры.

У прыватнасьці, у Беларусі ў канцы 1990-х гг. (а крыху пазьней — таксама ў Расеі і ва Ўкраіне) склалася арыгінальная грамадзкая «канстэляцыя» з уласным патэнцыялам разьвіцьця, і гэтае — пакуль малазразумелае — разьвіцьцё заслугуе самага ўважлівага сацыяльна-навуковага вывучэньня. А пакуль уласны каштоўнасны далягляд гэтага магчымага разьвіцьця не зусім зразумелы, даводзіцца задавальняцца вельмі абстрактна вызначанымі каштоўнасьцямі, асноўнай зь якіх зьяўляецца, натуральна, свабода. Ня трэба «змагацца за дэмакратыю» — усяго толькі трэба быць вольнымі людзьмі. Гэта цяжка (асабліва калі каленцы слабыя), але проста: «калі хочаш быць свабодным — будзь ім!»; адзіная рэальная перашкода — у табе самім.

Абстрактную ідэю свабоды датычна да грамадства можна канкрэтызаваць выкарыстаньнем панятку «грамадзкай дамовы», разьвітага ў палітычнай філязофіі Новага часу. Гэты панятак дазваляе зразумець пераход чалавечых супольнасьцяў з «натуральнага» стану ў «палітычны». Ён відавочна некарэктны ў пляне гістарычнага тлумачэньня, але значны ў нарматыўным пляне: сапраўдная палітычная супольнасьць павінна ўтварацца шляхам узаемнай дамовы індывідаў і групаў на грунце падзяляных каштоўнасьцяў. Нацыя — гэта супольная справа аўтаномных (цалкам самастойных, непадапечных) грамадзянаў; навязьліваму апекуну ў пытаннях агульнага добра і агульнага зла (дзяржаве) варта ветліва сказаць: «Дзякуй, ня трэба, як-небудзь самі дамо рады». Асноўным генэратарам і структурным прынцыпам альтэрнатыўнага нацыянальнага праекту зьяўляецца не апазыцыйная дзейнасьць і не прапаганда беларускай мовы і культурнай спадчыны, а гарызантальны грамадзкі дыялёг.

Аптымальнай жа формай гэтага праекту ўяўляецца інклюзіўны грамадзянскі нацыяналізм, які ўтвараецца альянсам індывідаў і групаў, якія дзяржаўную незалежнасьць Беларусі лічаць каштоўнасьцю і якія скіраваныя на добраўпарадкаваньне роднай зямлі на аснове свайго ўласнага, а не накінутага кімсьці разуменьня. Адрозна ад «эксклюзіўнага» этнакультурнага нацыяналізму, які прадугледжвае выключэньне «іншых», дадзены тып нацыяналізму характарызуецца адкрытасьцю і прыцягваньнем «усіх тых, хто...» (зьяўляецца патрыётам незалежнай

УЛАДЗІМЕР ФУРС

Беларусі і прымае каштоўнасьці індывідуальнай і калектыўнай аўтаноміі). Пры гэтым неабходна падкрэсьліць, што ў прапанаваным альянсе беларускі этнанацыяналізм цалкам здольны адыграць важную ролю.

Зразумела, аднак, што нават калі значныя ідэйныя і арганізацыйныя складанасьці першапачатковага ўтварэньня падобнага альянсу (найперш беларускага этнанацыяналізму, расейскамоўнага беларускага нацыяналізму, «эўраінтэграта-раў» і «касмапалітычных лібэралаў») будуць урэшце вырашаныя, дзеля таго, каб стаць уплывовай грамадзкай сілай, інклюзіўны беларускі нацыяналізм павінен стаць канкурэнтаздольным «праектам шчасьця» для беларусаў, а не ўсяго толькі элітысцкім «праектам годнасьці».

З расейскай

ДЭВІД МАРПЛЗ, УЛАДЗІМІР ПАДГОЛ

Палітыка новай памяці ў другой расійскамоўнай дзяржаве

УВОДЗІНЫ

Гэты артыкул разглядае важнасць гістарычнай памяці і той яе часткі, што датычыць Другой сусветнай вайны, у сучаснай беларускай палітыцы. Ён аналізуе тое, як улада ўключае ваенныя падзеі ў кантэкст дзяржаўнай філасофіі і нацыянальнай гісторыі, а таксама ўжывае мас-культуру для ўвечнення вайны як найважнейшай падзеі беларускай мінуўшчыны. Артыкул закранае і актуальныя дачыненні Беларусі і Расіі, а таксама павязі паміж вайной і маладым пакаленнем беларусаў, г. зн. дваццацігадовымі юнакамі і дзяўчатамі, якіх заахвочваюць да ўступлення ў БРСМ, дзе ім навязваюць нават менш рэалістычную канцэпцыю ваенных падзей, чым тая, што панавала ў савецкай прапагандзе. Артыкул пастулюе, што Лукашэнкаў рэжым у сваёй новай прапагандысцкай кампаніі «За неза-

Дэвід Марплз — прафэсар катэдры гісторыі ўніверсітэту Альбэрты (University of Alberta, Edmonton), дырэктар праграмы даследаванняў сучаснай Украіны імя Стасюка пры канадзкім Інстытуце ўкраінскіх даследаванняў. Летась убачыла свет яго даследаваньне, прысьвечанае фэномэну лукашэнкаўскай улады «The Lukashenka Phenomenon: Elections, Propaganda, and the Foundations of Political Authority in Belarus (Trondheim, Norway: Trondheim Studies on East European Cultures and Societies. No. 21, 2007), а таксама нарыс сучаснай украінскай гістарыяграфіі «Heroes and Villains: Creating National History in Contemporary Ukraine» (Budapest and New York: Central European University Press, 2007). Апошняя публікацыя ў «ARCHE» — палеміка з Грыгорыем Ёфэ «Выбары і нацыятварэньне ў Беларусі» (6/2007).

Уладзімер Падгол — публіцыст, аўтар рамана «Куля для прэзыдэнта», які на старонках «ARCHE» разгледзеў Пётра Рудкоўскі.

Аўтарская назва тэксту — «Стварэньне новай гісторыі на базе старой: роля гістарычнай памяці і Другой сусветнай вайны ў сучаснай Беларусі».

лежную Беларусь» спрабуе выкарыстоўваць вайну як інструмент кантролю над розумамі. У процілегласць савецкаму перыяду Вялікая Айчынная вайна, як яе звычайна называюць, цяпер выкарыстоўваецца не як прыклад міжнацыянальнага братэрства ў барацьбе з бязлітаснымі захопнікамі, а як падзея, у якой асабліва вызначыліся беларусы.

Сёння існуе шмат праяваў памяці аб ваенным часе: манументы, музеі, мемарыяльныя комплексы, магілы герояў, усенародныя святкаванні Дня Перамогі і Дня абаронцаў Айчыны, а таксама дакументальныя фільмы, навукова-папулярныя працы, тэлеперадачы і акадэмічныя даследаванні. Прэзідэнт неаднаразова выступаў з прамовамі на тэму вайны, у тым ліку ў Брэсцкай крэпасці — адным з галоўных мемарыяльных комплексаў. Гэты артыкул — частка новага праекту, які мае на мэце ахапіць усе гэтыя праявы, каб ацаніць ролю вайны ў грамадскім жыцці сучаснай Беларусі, і найперш у яе папулярнай культуры — бо наўрад ці большасць жыхароў рэспублікі рэгулярна чытае новыя навуковыя працы пра вайну, якімі сістэматычна папаўняецца Нацыянальная бібліятэка. Наш артыкул абмяжуецца адной галоўнай тэмай, а менавіта працэсам стварэння сувязей паміж вайной і беларускай моладдзю.

ДЗЕНЬ ПЕРАМОГІ-2008

8 мая 2008 г., у дзень, калі ў большасці еўрапейскіх краін адзначаюць параду гітлераўцаў, беларускі прэзідэнт Аляксандр Рыгоравіч Лукашэнка выступіў з прамовай з нагоды 63-й гадавіны заканчэння Вялікай Айчыннай вайны¹. Адрозна ад папярэдніх гадоў, гэтым разам прмова вызначалася сцісласцю. У друку яна выйшла пад загалоўкам «Мы перамаглі!»². Некаторыя тэзісы прамовы можна назваць рытуальнымі, закліканымі абудзіць у аўдыторыі тыя самыя пачуцці, што і дзесяцігоддзі таму, напрыклад:

Гэта самая памятная і ўрачыстая дата ў гісторыі нашага народа, якая сімвалізуе яго гераізм, мужнасць і самаадданасць у барацьбе з фашысцкімі захопнікамі за свабоду роднай краіны.

Аднак у іншых адносінах прмова вызначаецца менавіта сваімі адсылкамі да сучаснасці:

Новыя накаленні беларусаў высока ўшаноўваюць подзвіг дзядоў і бацькоў і пабудовай міралюбнай суверэннай дзяржавы, дэманструюць вернасць запаветам тых, хто праліваў кроў за права на існаванне нашай Айчыны.

¹ Мы победили // Советская Белоруссия. 8 мая 2008.

² Такі самы лозунг ужываўся ў савецкі перыяд і прысутнічае на многіх прапагандысцкіх плакатах, якія можна знайсці ў музеі Вялікай Айчыннай вайны ў Мінску.

Тут няма згадак пра сумесную барацьбу ці шкадавання з нагоды распаду Савецкага Саюза. Лукашэнка асобна ўспамінае пра Хатынь — вёску, якую спалілі немцы разам з усімі жыхарамі, апрача аднаго старога і хлопчыка, пра якіх сёння нагадвае вялікі помнік на ўваходзе ў мемарыяльны комплекс.

9 мая, калі ў Расіі і Беларусі (як раней ва ўсім СССР) адзначаецца Дзень Перамогі, Лукашэнка прысутнічаў на афіцыйных святкаваннях у Мінску. Ва ўрачыстым шэсці ё сталіцы ўзялі ўдзел каля 6000 чалавек, у тым ліку былі 500 прадстаўнікоў ад кожнай вобласці. У сваёй прамове прэзідэнт спыніўся на палітыцы ізаляцыі Беларусі з боку краін Захаду. Ён згадаў пра велізарныя арсеналы зброі масавага знішчэння, назапашаныя на планеце, і «асобныя краіны», якія «ўявілі сябе звышдзяржавамі» і дазваляюць сабе ўмешвацца ва ўнутраныя справы іншых краін. Лукашэнка выказаўся і пра рост актыўнасці блока НАТО, а таксама пра размяшчэнне элементаў амерыканскай сістэмы стратэгічнай проціракетнай абароны ў цэнтры Еўропы. Беларусы, сказаў Лукашэнка, ніколі не імкнуліся падзяліць перамогу 1945 г. на сваю і чужую, і ўдзячныя тым, хто змагаўся разам з імі, але «ўсе павінны помніць пра вядучую ролю Савецкага Саюза ў разгроме фашызму». Тым часам «сёй-той спрабуе перагледзець вынікі Другой сусветнай вайны. Перакройць карту Еўропы». Беларусь жа зазнае эканамічны шантаж³.

Праводзіцца, такім чынам, прамая сувязь паміж вайной і сучаснымі праблемамі Беларусі. Адно што ў прамове 9 мая прысутнічаюць згадкі пра Савецкі Саюз. Прэзідэнт завяршыў выступленне сцверджаннем, што ўзброеныя сілы Беларусі стаяць на варце «рубяжоў Айчыны», г. зн. ахоўваюць як Беларусь, так і Расію. Аднак не Расія знаходзіцца пад непасрэднай пагрозай. Падставай для слоў прэзідэнта несумненна стала забарона на ўезд у ЗША і ЕС беларускіх чыноўнікаў, а таксама забарона на гандаль з беларускай кампаніяй «Белнафтахім». У час, калі рабілася прамова, Беларусь распачала захады дзеля скарачэння персаналу амерыканскага пасольства ў Мінску, якія прывялі да ад'езду пасла і змяншэння колькасці дыпламатаў з трыццаці пяці да пяці чалавек. У ранейшыя гады беларускі лідэр нязменна падкрэсліваў вялікую ролю цеснага супрацоўніцтва з Расіяй як у перамозе ў Другой сусветнай вайне, так і ў сучасным процістаянні Захаду. Аднак гэтыя ўзаемаадносіны ўсё часцей пачалі рабіцца прадметам перагляду. Так, пытанне пра расійска-беларускі саюз выклікае вострыя дэбаты не толькі ў колах апазіцыі, але і сярод прадстаўнікоў беларускіх уладаў.

У красавіку 2008 г. пытанне пра ўзаемаадносіны з Расіяй прынамсі двойчы закраналася назіральнікамі. Аляксандр Фадзееў, загадчык аддзела Беларусі

**Пытанне
пра расійска-
беларускі саюз
выклікае
вострыя дэбаты
не толькі
ў колах апазіцыі,
але і сярод
прадстаўнікоў
беларускіх
уладаў.**

³ Гл.: Беларусы и рынок. 12—19 мая 2008.

ў Інстытуце краін СНД, заявіў, што элітам дзвюх краінаў яшчэ належыць выпрацаваць адзіную рэалістычную канцэпцыю міждзяржаўнай інтэграцыі. У Беларусі ж тым часам працягваюць змагацца дзве спрадвечныя тэндэнцыі: з аднаго боку, любоў да Расіі і надзея на яе дапамогу, а з другога — боязь страціць нацыянальную незалежнасць, падпаўшы пад расійскі ўплыў і ўладу. У Генадзя Давыдзькі, дэпутата Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Беларусі, як уяўляецца, больш аптымізму наконт супрацоўніцтва з Расіяй; яго таксама больш турбуе стаўленне да гэтага пытання беларускай моладзі. Так, ён адзначыў (не надта дбаючы пра гістарычную дакладнасць), што ва ўсіх войнах, якія перажыла Расія, — са шведамі, французамі і туркамі — беларускі народ стаяў на полі бітвы поплич з рускім. У час Вялікай Айчыннай вайны «*Беларусь была рэспублікай-партызанкай, рэспублікай-гераняй*». Ваенная еднасць была, на яго думку, галоўнай перадумовай поўнай перамогі. Але «*нам трэба ўкараняць сярод моладзі разуменне гэтых каштоўнасцей*». Давыдзька згадвае пра шэраг ключавых праблем, з якімі цяпер сутыкнулася краіна. Па-першае, ён лічыць трагедыяй паступовае забыццё беларусамі сваіх культурных адметнасцей і гістарычных здабыткаў, чым хутка карыстаюцца суседзі і палітычныя апаненты. Па-другое, з парадку дня па-ранейшаму не сыходзіць пытанне, як абараніць незалежнасць, выстаяць перад разнастайнымі выклікамі і пагрозамі, а таксама захаваць «*нашу культуру*» ды «*маральнае здароўе*» маладых людзей⁴.

ПОМНІКІ І МУЗЕІ

Лукашэнкаў рэжым пераняў ад савецкай улады большасць памятных дат і рытуалаў, якім у перыяд «часовага праўлення» Вярхоўнага Савета на чале са Станіславам Шушкевічам надавалася мала ўвагі. Хоць прызнанне Мінска «горадам-героем» зацягнулася амаль на трыццаць год, перш за ўсё праз палітычныя матывы⁵, канец савецкай эпохі стаў часам актыўнага ўзвядзення помнікаў і ме-

⁴ Абодва каментары былі апублікаваныя ў матэрыяле «На глабальныя выклікі мы мусім даць глабальны адказ» у газеце расійска-беларускага саюза «Союзное вече». № 10. 10—16 красавіка 2008. С. 2—3.

⁵ У маі 1945 г. меркавалася, што Мінск будзе ўзнагароджаны званнем горада-героя разам з Ленінградам, Сталінградам, Севастопалем і Адэсай. Гэтая ідэя знайшла падтрымку ў шэрагу Герояў Савецкага Саюза, а таксама ў першага сакратара ЦК КПБ П. Панамарэнкі. Аднак прапанову адхіліў НКВД на чале з Л. Берыем, а многіх простых мінчукоў і падпольшчыкаў абвінавацілі ў супрацоўніцтве з ворагам. У верасні 1959 г. ідэя была зноў агучаная тагачасным партыйным лідэрам і былым партызанам К. Мазуравым, аднак і гэтая спроба не мела поспеху. Трэцяя спроба была зробленая ўвесну 1965 г., гэтым разам з ініцыятывы Масквы, уладу ў якой у той час узначаліў Л. Брэжнеў. Аднак яе ажыццяўленню перашкодзіў М. Падгорны, другі сакратар ЦК КПСС, якому здавалася, што ў выпадку атрымання такой узнагароды Мінскам Беларусь апырэдзіць яго родную Украіну ў знаках ваеннай славы. Толькі падчас падрыхтоўкі да святкавання 30-годдзя заканчэння вайны ў Еўропе, 26 чэрвеня 1974 г., Мінск атрымаў ганаровае званне «Горад-герой» за

марыялаў. Апошнія гады ў рамках кампаніі «За незалежную Беларусь» і дзеля фармавання новай формы патрыятызму, заснаванага на ваенных подзвігах, сучасны аўтарытарны рэжым дапоўніў савецкія намаганні шэрагам новых ініцыятыў. Такім чынам, Лукашэнка і яго паплечнікі імкнуцца да таго, каб вайна на няпэўны тэрмін засталася галоўнай падзеяй у нацыянальнай гісторыі і народнай памяці. Акцэнт робіцца пераважна на пакутах і гераізме, прыкладамі якога выступаюцца найперш дзейнасць партызан, акты супраціву на самым пачатку вайны (у прыватнасці, у Брэсцкай крэпасці), а таксама вызваленне Беларусі Чырвонай Арміяй. Мы коратка разгледзім разнастайныя прыклады ўшанавання ваеннай мінуўшчыны, але з прычыны абмежаванасці месца пытанне помнікаў будзе прааналізаванае на прыкладзе адной Віцебскай вобласці⁶.

У 1980-я гг. у Віцебскай вобласці быў створаны шэраг новых помнікаў, афіцыйны статус якіх замацавала пастанова Віцебскага абласнога Савета ад 27 снежня 1990 г. Раскіданыя па розных раёнах, большасць гэтых помнікаў або пахаванняў былі прысвечаныя германска-савецкай вайне. Як правіла, такімі помнікамі з’яўляліся памятныя знакі на месцах, дзе гераічна загінулі савецкія салдаты, на брацкіх магілах ахвяр фашызму, а таксама мемарыялы на месцы вёсак, спаленых акупантамі. У цэнтры Віцебска высіцца вялікі манумент у гонар Перамогі з традыцыйнымі трыма шпілямі, якія ўвасабляюць гераізм Чырвонай Арміі, падпольшчыкаў і беларускіх партызан. Як і многія іншыя помнікі, гэты манумент дамінуе над наваколлем і размешчаны на велізарнай забрукаванай плошчы ў адным з найвышэйшых пунктаў горада. У прырэднай частцы плошчы знаходзяцца два прастакутныя басейны з фантанамі, а з яе процілеглага краю разгортваецца від на даліну Дзвіны. Немцы акупавалі Віцебск 11 ліпеня 1941 г. пасля шасцідзённых баёў з 19-й, 20-й і 22-й арміямі Заходняга фронту. Горад быў вызвалены 28 чэрвеня 1944 г.

Іншыя раёны вобласці таксама маюць свае значныя памятныя месцы. У красавіку 1966 г., напрыклад, у Воршы былі заснаваны мемарыяльны парк Герояў з Курганам Неўміручасці, ад якога адыходзяць шэсць алей, названых у гонар Герояў Савецкага Саюза (у тым ліку К. Заслонава і Ю. Смірнова). На вяршыні Кургана ўстаноўлена Залатая Зорка Героя Савецкага Саюза з прысвячэннем палеглым у «барацьбе за свабоду». У 2004—2005 гг. мемарыяльны парк Герояў быў рэканструяваны⁷. У канцы 2007 г. беларускія ўлады абвясцілі пра будаўніцтва новага мемарыялу ў выглядзе партызанскай вёскі на тэрыторыі Сенненскага раёна Віцебскай вобласці — як паведамляецца, у месцах дзейнасці брыгады Героя Са-

гераізм яго жыхароў у барацьбе супраць гітлераўскіх акупантаў і ў разгортванні партызанскага руху ў Беларусі. На пачатку 1978 г. кіраўніцтву Беларусі і Мінска ўручылі ордэн Леніна і медаль «Залатая Зорка». Гл. артыкул Яўгена Бараноўскага «Мінск мог стаць горадам-героем амаль на 30 гадоў раней — яшчэ ў пераможным 1945-м?» (Звязда. 8 верасня 2007).

⁶ <http://dubrovno.vitebsk-region.gov.by/en/region/history> (Заслонаў).

⁷ http://www.orsha.by/index.php-mode=cat_browse&cat_id=10.htm

вецкага Саюза Канстанціна Заслонава. Падчас стварэння мемарыялу прадугледжвалася пабудаваць акопы, зямлянкі і іншыя аб'екты, якія дазволілі б аднавіць карціну штодзённага жыцця ў тыповай партызанскай зоне. Заслонаў, расіец па нацыянальнасці, быў забіты 13 лістапада 1942 г. у баі з атрадам нямецкіх карнікаў. Яго магіла знаходзіцца на платформе чыгуначнай станцыі Ворша-Цэнтральная, там жа ўзведзены вялікі помнік яму. Заслонаў быў камандзірам легендарнай партызанскай брыгады, якую ўзначальваў пад псеўданімам «Дзядя Косця». Пры жыцці ён быў двойчы ўзнагароджаны ордэнам Леніна, а пасмяротна яму надалі званне Героя Савецкага Саюза. Яго імем названы вуліцы ў Санкт-Пецярбургу, Цвяры, Белгарадзе і Краматорску. Паколькі з 1939 г. ён працаваў на чыгуначнай станцыі Воршы, ёсць пэўныя падставы лічыць яго нацыянальным героем Беларусі⁸.

У 2005 г. Лукашэнка прысутнічаў на цырымоніі адкрыцця «Лініі Сталіна» — гістарычна-культурнага комплексу непадалёк ад Заслаўя, які быў створаны на сарака гектарах поля побач з шашой Мінск—Маладэчна. На адкрыццё комплексу былі запрошаны ветэраны, якім прадстаўнікі Беларускага рэспубліканскага саюза моладзі падаравалі экзэмпляры кнігі «Сталіну, Европа, поклонись»⁹. Тэарэтычна створаны на грамадскіх пачатках, комплекс быў пабудаваны пры падтрымцы ўрада, унутраных і памежных войскаў, а таксама грамадскіх арганізацый¹⁰. Прэзідэнт нярэдка выкарыстоўвае «Лінію Сталіна» як аб'ект паказу для замежных гасцей, што наведваюць Мінск. Гістарычна-культурны комплекс уключае ў сябе доты (некаторыя з якіх аснашчаныя кулямётамі), музей ваеннай тэхнікі і разнастайнага ўзбраення часу не толькі Другой сусветнай, але і пазнейшай халоднай вайны, у тым ліку даволі сучаснага. Часам там наладжваюцца рэканструкцыі баёў паміж вермахтам і Чырвонай Арміяй. «Лінія Сталіна» мае вялікае значэнне з дзвюх прычынаў. Па-першае, як паказвае вышэйпрыведзены прыклад з ветэранамі, комплекс можна разглядаць як спробу яго стваральнікаў і, ускосным чынам, Лукашэнкавага рэжыму рэабілітаваць Сталіна. На карысць гэтага сведчыць і велізарны бюст былога савецкага дыктатара, пастаўлены на ўваходзе ў комплекс. Калі мы там былі, бюст Сталіна быў укрыты вянкамі. Па-другое, што больш важна з ракурсу гэтага артыкула, комплекс грунтуецца на старым і трывалым міфе, які добра стасуецца з сённяшняй афіцыйнай канцэпцыяй Вялікай Айчыннай вайны: што поступ нацыстаў быў запаволены і сур'ёзна стрыманы магутнай лініяй умацаванняў, якая распасціралася ад Балтыйскага да Чорнага мора і ўключала чатыры такія зоны ў Беларусі, з цэнтральнай часткай у раёне Заслаўя.

Аднак нічога падобнага да такой лініі ў часе нямецкага ўварвання ў СССР не існавала. Сталін на самай справе загадаў ліквідаваць згаданыя ўмацаванні.

⁸ Для дадатковай інфармацыі пра Заслонава гл.: <http://www.peoples.ru/military/hero/zaslonov/>

⁹ Вясна. 30 чэрвеня 2005.

¹⁰ Andrei Liankevich. The Stalin Line Museum // <http://www.anzenberger.com/en/article/58838.html>.

У Беларусі яны мелі мала сэнсу, паколькі ў верасні 1939 г., пасля далучэння зямель Усходняй Польшчы да Савецкага Саюза, мяжа БССР была перанесеная на Запад, а раён вакол Заслаўя апынуўся ў цэнтры краіны. Доты ішлі ўздоўж ранейшай мяжы, і цяпер іх рэшткі, больш ці менш разбураныя, можна знайсці на пэўнай адлегласці ад комплексу. Аднак яны ўвасаблялі ў найлепшым выпадку бачнасць пунктаў супраціўлення. Надпісы крывёй на сценах некаторых дотаў, што знаходзяцца за межамі комплексу, дазваляюць дапусціць, што іх абаронцы загінулі ў баях з немцамі, але невядома, калі былі зробленыя гэтыя надпісы.

Дык якая ж мэта комплексу «Лінія Сталіна»? Гэта новы ўзор міфатворчасці на тэму германска-савецкай вайны, непасрэдна натхнёны Лукашэнкавым рэжымам. Адрозна ад Брэсцкай крэпасці на заходняй мяжы Беларусі, гераічнае супраціўленне абаронцаў якой было засведчана нават у нямецкіх рапартах, «Лінія Сталіна» з'яўляецца вобразам вайны на службе інтарэсаў дзяржавы. Немалаважна і тое, што комплекс наведваецца як старымі, так і моладдзю. Частку яго персаналу складаюць курсанты вайсковых вучэльняў, і гэта таксама спрыяе ўсталяванню сувязі паміж ветэранамі Вялікай Айчыннай вайны і беларускай моладдзю. Пры гэтым «кантакт пакаленняў» адбываецца ў цікавай для моладзі форме на шырокіх прасторах комплексу, добра бачных з шашы.

БЕЛАРУСКІ РЭСПУБЛІКАНСКІ САЮЗ МОЛАДЗІ

Як адзначана вышэй, рэжым імкнецца да пашырэння сярод моладзі ідэалаў мінуўшчыны, а таксама такога вобразу сучаснай Беларусі, які стварае прэзідэнт. Адным з галоўных сродкаў для выхавання, так бы мовіць, «новага патрыятызму» з'яўляецца Беларускі рэспубліканскі саюз моладзі (БРСМ)¹¹, які паўстаў на аснове былога Ленінскага камуністычнага саюза моладзі Беларусі (камсамола). Працяг традыцый былога камсамола сімвалізуе, сярод іншага, той факт, што БРСМ займае той самы будынак у цэнтры Мінска насупраць адміністрацыі прэзідэнта, што і яго савецкі «бацька». Некаторы час суіснавалі дзве буйныя моладзевыя арганізацыі — Беларускі саюз моладзі і Беларускі патрыятычны саюз моладзі, але ў верасні 2002 г. яны былі афіцыйна аб'яднаныя пад назвай БРСМ. У студзені 2003 г. А. Лукашэнка выдаў указ аб дзяржаўнай падтрымцы БРСМ, закліканага аб'яднаць людзей ва ўзросце ад 14 да 31 года. Сёння БРСМ на чале з яго першым сакратаром Леанідам Кавалёвым працуе паводле разлічанай на чатыры гады (2007—2010) праграмы «Будучыню Радзімы ствараць маладым», якая прадугледжвае такія формы работы з моладдзю, як будаўнічыя атрады, суботнікі, а таксама шэраг патрыятычных акцый. Пад эгідай БРСМ дзейнічае і вайскова-патрыятычны клуб «Памяць». Заяўленымі мэтамі клуба з'яўляюцца фармаванне ў моладзі пачуццяў грамадзянскасці і патрыятызму, выхаванне любові да Радзімы, прыцягненне ўвагі да гераічнай мінуўшчыны народа, а таксама далучэнне

¹¹ Уся наступная інфармацыя ўзята з афіцыйнага сайта БРСМ (<http://www.brsm.by>).

моладзі да актыўнага ўдзелу ў рабоце па аказанні дапамогі ветэранам Вялікай Айчыннай вайны. Вэб-старонка і практычна ўсе публікацыі аб дзейнасці БРСМ прадстаўленыя выключна на расійскай мове. Прысутнічае таксама моцна скарочаная англамоўная версія. Такім чынам, моладзевы патрыятычны саюз не карыстаецца нацыянальнай мовай краіны, якую закліканы прадстаўляць.

У лютым 2008 г. БРСМ абвясціў акцыю «Служым Беларусі», якой спадарожнічаў дэвіз «Мы — унукі салдат Вялікай Перамогі». Канец акцыі быў запланаваны на 28 мая; такім чынам, яна мела ахапіць чатыры дзяржаўныя святы: 23 лютага — Дзень абаронцаў Айчыны і Узброеных Сіл Рэспублікі Беларусь, 4 сакавіка — Дзень міліцыі, 18 сакавіка — Дзень унутраных войскаў — і 28 мая — Дзень памежных войскаў. Мерапрыемствы акцыі ўключалі ўдзел у дзейнасці саветаў ветэранаў часцей, злучэнняў і аб'яднанняў у рамках праграмы «Наша памяць вечная». З 30 красавіка да 11 мая — г. зн. зноў-такі ў рамках акцыі «Служым Беларусі» — БРСМ і Беларуская рэспубліканская піянерская арганізацыя (БРПА) праводзілі ўсебеларускі праект «Дзякуй за жыццё!», прымеркаваны да Дня Перамогі. Лозунгам усіх мерапрыемстваў, прысвечаных гэтаму дню, сталі словы «Мы перамаглі!». Такі дэвіз быў закліканы сімвалізаваць галоўныя каштоўнасці БРСМ — еднасць нацыі, непарыўнасць гісторыі і трывалую павязь пакаленняў. Маладыя людзі меліся даведацца пра велічную гісторыю Беларусі і дзякуючы гэтаму вырасці «свядомымі грамадзянамі» сваёй краіны. У Дзень Перамогі моладзь, апранутая ва уніформу БРСМ, удзельнічала ў святочных гуляннях нароўні з ветэранамі, што было зафіксавана на афіцыйных фотасправаздачах з гэтых падзей у Мінску.

Тут выглядаюць дарэчнымі некалькі каментарыяў. Па-першае, даволі працяглы час было відавочным непрыманне лукашэнкаўскага рэжыму маладым пакаленнем. Шмат моладзі было на многіх масавых акцыях, якія мелі за мэту пратэст супраць уладаў, у тым ліку ў пятнаццацітысячным наметавым лагеры пратэсту, які з'явіўся на Кастрычніцкай плошчы пасля змадэляваных прэзідэнцкіх выбараў 19 сакавіка 2006 г. Такія рухі, як колішні «Зубр» і «Малады фронт», раздражняюць прэзідэнта і яго паплечнікаў. Маладыя людзі складаюць значную долю асуджаных за «дробнае хуліганства» і іншыя антыўрадавыя акцыі ў розных гарадах і мястэчках Беларусі. Разрыў між пакаленнямі выяўляецца і ў тым, што найбольш трывалую падтрымку прэзідэнту аказваюць прадстаўнікі старэйшых пакаленняў. Такім чынам, моладзевы саюз, які ў той ці іншай форме існаваў ужо даўно, быў прызнаны найлепшым сродкам для пашырэння сярод моладзі лалянасці не толькі да цяперашняй улады, але і да прынцыпаў, на якіх яна стаіць. Абедзве арганізацыі — БРСМ і БРПА — нагадваюць пра савецкі час; розніца толькі ў тым, што цяпер сфера іх дзейнасці абмяжоўваецца адной рэспублікай, а не саюзам братэрскіх народаў. Такім спосабам уяўленні пра подзвігі і самаахвярнасць беларускага народа пашыраюцца сярод моладзевага руху, які ў сваю чаргу пільна кантралююць органы ўлады.

ГІСТАРЫЧНАЯ ПАМЯЦЬ І ЛУКАШЭНКАЎСКІ РЭЖЫМ

Аднак інтарэс да гісторыі культывуецца толькі ў вельмі вузкай перспектыве — датычна падзей Вялікай Айчыннай вайны¹². Прычым гаворка ідзе не пра крытычнае асэнсаванне тых віхурных падзей, а хутчэй пра індактрынацыю моладзі афіцыйнымі міфамі пра вайну. Прысутнасць гэтай падзеі ў штодзённым жыцці, можна сказаць, ашаламляльная. У кожным горадзе і пасёлку ёсць шматлікія помнікі, прысвечаныя вайне. У сталічным Мінску ёсць не толькі плошча Перамогі, але і найвялікшы музей Вялікай Айчыннай вайны на постсавецкай прасторы. Ёсць так званы Курган Славы непадалёк ад горада на Маскоўскай шашы, а таксама мемарыяльны комплекс «Хатынь» за 50 кіламетраў ад Мінска ды новыя мемарыялы накшталт «Лініі Сталіна». Альтэрнатыўныя памятныя мясціны таксама існуюць. Напрыклад, усё больш звычай з’яваў робяцца помнікі ахвярам яўрэйскіх гета, але яны ствараюцца коштам замежнікаў. Менавіта гераічная карціна вызвалення ад немцаў была прынятая ўладамі ў якасці адпраўнога пункта ў працэсе стварэння суверэннай Беларусі. Так, хоць афіцыйная кампанія «За незалежную Беларусь» нібыта не прывязвалася ні да якой канкрэтнай даты, ясна, што яна зусім не датычыла падзей ні 27 ліпеня 1990 г., калі прынялі Дэкларацыю аб суверэнітэце, ні 25 жніўня 1991 г., калі была абвешчана незалежнасць ад СССР.

Сёння не праводзіцца выразнага адрознення паміж Савецкай Беларуссю (БССР) і Рэспублікай Беларусь пасля 1995 г. — у адпаведнасці з вынікамі рэферэндуму, на якім былі зменены дзяржаўны герб і сцяг. 1991—1994 гг. маюцца лукашэнкаўскімі ідэолагамі найперш як перыяд смуты, калі дзяржава збілася з тропу, апынуўшыся пад кіраўніцтвам авантурыстаў, што дзейнічалі па ўказцы Захаду¹³. Таму існаванне незалежнай дзяржавы не замянае спасылкам на 1941—1945 гг.

Здавалася б, выкарыстанне германска-савецкай вайны ў якасці палітычнага і прапагандыскага інструмента не можа працягвацца доўга. Ветэраны хутка паміраюць, і неўзабаве ваеннае пакаленне адыдзе. Аднак логіка ніколі не была моцным бокам Лукашэнкі. Яго палітыка ажыццяўляецца праз спалучэнне грубай сілы і прапаганды. І хоць ён зрабіў пэўныя саступкі адносна іншых гістарычных падзей і асобных дзеячаў мінулага — накшталт помніка Скарыну каля Нацыянальнай бібліятэкі, — большасць яго ініцыятыў у галіне гістарычнай памяці звязаныя з вайной супраць фашыстаў. У той жа час роля Расіі цяпер прыніжаецца;

¹² Адносна дэбатаў наконт гістарычнай памяці ў Беларусі і дзяржаўных утварэннях, што папярэднічалі ёй, гл., напрыклад, артыкул Андрэя Катлярчука «The Tradition of Belarusian Statehood: Conflicts About the Past of Belarus» у зборніку пад рэдакцыяй Эгле Рындревічутэ «Contemporary Change in Belarus» (Huddinge, Sweden: Baltic and East European Graduate School, 2004. С. 41—72).

¹³ Больш рацыянальны аналіз эканамічных праблем гэтага перыяду гл. у працы І. Коўкеля і Э. Ярмусіка «История Беларуси с древнейших времён до нашего времени» (Мінск: Аверсэв, 1998). С. 572—573.

СМІ робяць акцэнт на тым, што расіяне не апраўдалі ўскладзеных на іх спадзяванняў: яны не ўхвалілі «*прынцыпу раўнапраўя*» пры стварэнні саюзнай дзяржавы; яны здрадзілі старой дружбе, павысіўшы цэны на газ і паставіўшы пад пагрозу беларускі суверэнітэт; яны загрузлі ў дробных войнах у процілегласць міралюбнаму беларускаму народу.

Расійцы па-ранейшаму ўспрымаюцца як браты і найбліжэйшыя сябры беларусаў. Лукашэнка нярэдка заўважае, што не лічыць расіян чужаземцамі. Аднак кіраўніцтва Расіі — асабліва ў час прэзідэнцтва Уладзіміра Пуціна — не заўсёды паводзіла сябе рацыянальна. Таму другой расійскамоўнай дзяржаве даводзіцца выжываць самастойна, хоць яе і яднае з большай суседкай супольная мінуўшчына. Гісторыя вайны з гэтай прычыны павінна падавацца з беларускага гледзішча.

«Неабьякаваасць» рэжыму да германска-савецкай вайны не толькі шкодзіць вывучэнню астатняй беларускай гісторыі, але і абмяжоўвае народнае ўспрыманне самой вайны. Так, напрыклад, вельмі мала ёсць аб'ектыўных прац, прысвечаных антысавецкаму руху ў Беларусі ў перыяд нямецкай акупацыі¹⁴. Рэдка згадваюцца сталінскія злачынствы супраць беларускага народа; недастаткова вывучаны халакост у Беларусі і наступны заняпад яўрэйскага жыцця ў рэгіёне. Пакуль замежнікі не пачалі праяўляць ініцыятыву што да ўзвядзення помнікаў беларускім яўрэям, ахвярам вайны, такіх помнікаў зусім не было. Акцэнт на моладзевы рух, ваенную славу і самаахвярнасць таксама выглядае досыць злавесна і нагадвае хутчэй 1930-я гг., а не XXI ст. Памяць пра чужаземную акупацыю выкарыстоўваецца для малявання новых трывожных карцін магчымай акупацыі Беларусі войскамі краін НАТО — і ў першую чаргу ЗША. Што да паказу «заходняй пагрозы», то тут няма амаль ніякіх змен у параўнанні з часам халоднай вайны, хоць зрэдку беларускія ўлады праводзяць адрозненне паміж Еўрапейскім Саюзам — патэнцыяльна добразычлівым — і Злучанымі Штатамі, што ўмешваюцца ва ўнутраныя справы краін, якія ім не даспадобы. Германска-савецкая вайна, такім чынам, зручны інструмент для лукашэнкаўскага рэжыму, паколькі тагачаснае процістаянне можна перанесці на сённяшнюю сітуацыю, калі Беларусь зноў чуе пагрозы з боку магутных дзяржаў і адчувае брак дапамогі ад сваіх сяброў, пры тым што яе войскі па-ранейшаму бароняць рубяжы былога Савецкага Саюза. Так навіязваецца спрошчанае, але зусім не бяскрыўднае ў прапагандысцкіх адносінах сувязь паміж мінуўшчынай і сучаснасцю.

¹⁴ Нядаўна ў вёсцы Дражна (Мінская вобласць) быў пастаўлены памятны крыж у памяць аб жыхарах вёскі, 15 красавіка 1943 г. забітых мясцовымі партызанамі. Як паведамляецца, партызаны знішчылі 37 двароў і забілі 25 мірных жыхароў (БелаПАН. 19 красавіка 2008). Пазней улады дэмантавалі гэты крыж.

ТАЦЯНА ЧУЛІЦКАЯ

Дыскурсы беларускіх студэнтаў

Студэнцкая супольнасць, як і ўся моладзь увогуле, разглядаецца ў палітычнай тэорыі і з'яўляецца на ўзроўні палітычнай практыкі адной з найбольш істотных мэтавых груп для стварэння, а таксама сімвалічнага абгрунтавання ўнутранай палітыкі любой дзяржавы. Беларуская сітуацыя і беларуская моладзь не з'яўляецца ў гэтым выпадку выключэннем. Неабходна вызначыць дастаткова спецыфічныя як унутрана-, так і замежнапалітычныя ўмовы, якія ўплываюць на фармаванне светапогляду супольнасці беларускіх студэнтаў. Спроба выяўлення спецыфікі дадзенага светапогляду паўстане на падставе аналізу інтэрпрэтацый паняцця «дэмакратычны светапогляд» у дыскурсіўных практыках кожнай з вылучаных у дадзеным артыкуле дыскурсіўных плыняў і супольнасцей, што фармуюцца на іх падставе.

Даследчыкі падзяляюць палітычную і публічную прастору Беларусі на два мейнстрымавыя дыскурсы¹: афіцыйны і апазіцыйны. Можна сказаць, што першы з іх накіраваны на абгрунтаванне і далейшае замацаванне існуючым беларускім рэжымам прааўтарытарных камунікацыйных практык і спецыфічных інтэрпрэтацый такіх каштоўнасна-арыентаваных паняццяў, як «свабода» і «дэмакратыя». Паралельны «апазіцыйны дыкурс» утварае ўмовы дзеля фармулявання тых самых паняццяў на падставе больш шырокага еўрапейскага кантэксту альбо з карысных дзеля яго стварэння праеўрапейскіх інтэрпрэтацыяў, адначасова далучаючы вымярэнне нацыяналістычнай арыентаванасці.

Зыходзячы з вызначанага вышэй падзелу, можна казаць і пра два мейнстрымавыя кірункі ў развіцці паняцця «дэмакратычны светапогляд» у моладзевым студэнцкім асяроддзі. Менавіта студэнцкая моладзь, якая традыцыйна разгляда-

Тацяна Чуліцкая — палітолаг, выкладчыца Эўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэту. Аўтарская назва тэксту — «Аналіз паняцця «дэмакратычны светапогляд» у дыскурсе беларускіх студэнтаў».

еще как найбільш прывабная мэтавая аўдыторыя для забеспячэння людскога рэсурсу для тых альбо іншых ідэалагічных плыняў, становіцца своеасаблівым цэнтрам увагі як для прадстаўнікоў цяперашняга рэжыму, так і для апазіцыйных дзеячаў.

Разам з тым, нягледзячы на відавочную наяўнасць ідэалагічных і каштоўных адрозненняў, фармаванне абодвух вышэй азначаных дыскурсаў у Беларусі адбываецца паводле падобных схемаў і імкнецца хутчэй да замацавання «ідэалагічна слухных» і неабходных дзеля далейшага палітычнага дзеяння ўзораў, чым дзеля сапраўднай змены каштоўнасцей. То бок, фармаваныя дыскурсы «дэмакратычнага» светапогляду на сучасным этапе развіцця палітычнай сістэмы Беларусі трэба разглядаць хутчэй як метады палітычных тэхналогіяў, чым як сапраўдныя светапоглядныя змены ў асяроддзі беларускіх студэнтаў. Ускосным доказам дадзенай тэзы з'яўляецца той факт, што моладзь і ў межах «афіцыйнага», і ў межах «апазіцыйнага» дыскурсаў з'яўляецца не толькі і не столькі суб'ектам фармавання сваіх светапоглядных каштоўнасцей, колькі аб'ектам успрымання прапанаваных іншымі палітычнымі суб'ектамі сэнсаў. Моладзь, хутчэй, успрымае і рэалізоўвае навязаныя ім каштоўнасці і мадэлі паводзінаў, а не займаецца іх утварэннем.

Істотная розніца паміж афіцыйным і апазіцыйным дыкурсамі палягае ў тым, што ў першым выпадку моладзь дастаткова асэнсавана (і далёка не заўсёды шчыра) успрымае і рэалізуе прапанаваныя ёй дзяржаўнай ідэалогіяй асновы мадэлі паводзін, атрымліваючы за гэта, перш за ўсё, матэрыяльныя бонусы (напрыклад, ільготы пры аплаце навучання ў ВНУ, атрыманне льготных крэдытаў). Другім, не менш значным, стымулам да «гульні» ў сэнсавых межах акурат афіцыйнага дыскурсу з'яўляюцца прымусовыя ўладавыя практыкі. Утварэнне нейкіх самастойных сэнсаў альбо інтэрпрэтацый не будзе ў гэтым выпадку мець асаблівага сэнсу альбо, нават, можа стаць небяспечным для тых, хто іх прадукуюе. «Паказальныя» пакаранні за нелаяльнасць у выглядзе выключэння студэнтаў з ВНУ з палітычных матываў з'яўляюцца пераканаўчым узорам для шэрагу студэнтаў, якія не жадаюць ставіць свае перакананні вышэй за права на адукацыю.

У межах жа дыскурсу апазіцыйнага — матывацыя адпаведнасці прапанаваным моладзі ўзорам мае на сённяшні дзень найперш сімвалічную каштоўнасць. У сваю чаргу гэта ўплывае на ўзровень даверу і пчырасць успрымання прапанаваных дыскурсіўных высноў, які значна вышэйшы ў параўнанні з дыкурсам афіцыйным. Між тым, неабходна адзначыць, што дадзены тып мабілізацыі ў значнай ступені абумоўлены не такой значнай (у параўнанні з дзяржаўнай) сістэмай фінансавых, арганізацыйных і інфармацыйных магчымасцей, а таксама амаль поўнай немагчымасцю ўжывання забарончых практык. Другі істотны момант, які дае падставы гаварыць пра вышэйшы ўзровень «ідэйнасці», — гэта тое, што прапанаваныя рознымі апазіцыйнымі плынямі сэнсы ключавых паняццяў (у тым ліку і паняцця «дэмакратыя») з'яўляюцца больш прывабнымі ў сувязі з тым, што

¹Андрэй Казакевіч, Імке Гансэн.

не маюць падабенства з ідэалагічнымі практыкамі былога СССР, прапаноўваючы больш прыцягальныя для значнай часткі студэнцтва праеўрапейскія і прабеларускія ідэі дэмакратыі і дэмакратычнага ладу жыцця (які таксама можа тлумачыцца як вольны/свабодны).

Зыходзячы з прапанаванага дыхатамічнага дыскурсіўнага падзелу, трэба згадаць адну істотную акалічнасць — за межамі ідэалагізаванага і палітызаванага моладзевага падзелу існуе яшчэ адна дастаткова моцная плынь, якую можна ўмоўна пазначыць у тэрмінах «абыякавасць» як да тых працэсаў і з’яваў, што адбываюцца ў палітычнай сферы сённяшняй Беларусі, так і да «дэмакратычных каштоўнасцей». Для гэтай плыні ідэалагічная пазіцыя (а таксама разуменне дэмакратыі) увогуле не з’яўляецца істотнай альбо неяк уплывае на разуменне публічнай рэчаіснасці. У гэтым выпадку студэнты ставяцца да абодвух дыскурсаў альбо як да «бессэнсоўнага марнавання часу», альбо як да «фармальнага абавязку». Яшчэ адной магчымай інтэрпрэтацыяй гэтай з’явы можа быць стаўленне да «дэмакратыі» і яе каштоўнасцей як да ўмоваў альбо сімвалічнага «праязнога квітка» на шляху да заходняга ладу жыцця, альбо проста для жыцця ў іншай краіне свету. У гэтым выпадку можна гаварыць пра тое, што «свабода быць іншым» змяняецца «свабодай быць нікім»².

МЕТАДАЛОГІЯ

Спраба аналізу паняцця «дэмакратычны светапогляд» будзе праводзіцца на прыкладах аналізу беларускіх медыяў і інтэрнет-крыніцаў, вынікаў апытанняў студэнтаў Еўрапейскага гуманітарнага універсітэту ў Вільні, а таксама на падставе параўнання наступных якасных і колькасных паказчыкаў:

- агульнае апісанне дыскурсіўнай плыні;
- прастора і інстытуты яе замацавання;
- сродкі замацавання дыскурсу ў публічнай прасторы;
- распаўсюджанасць дыскурсу ў моладзевым студэнцкім асяроддзі.

«АФІЦЫЙНЫ ДЫСКУРС»

Агульнае апісанне

Дадзены тып дыскурсу характарызуецца агульным разуменнем паняцця «дэмакратыя» як напоўненага наступнымі істотнымі сэнсамі:

- «асаблівы шлях» Беларусі;
- «беларуская мадэль развіцця»;
- «пошук самастойных каштоўнасцей падставаў» для развіцця праекту беларускай дзяржавы³.

² Ігар Бабкоў. Чатыры вэрсіі ідэі свабоды. <http://frahmenty.knihi.com/8babkow.htm>.

³ Основы идеологии белорусского государства: Учебное пособие для вузов. Под ред. С. Князева, С. Решетникова. Минск: Академия управления при президенте РБ, 2004. С. 327—341.

Дадзеныя сэнсы з'яўляюцца адлюстраваннем стаўлення афіцыйнай беларускай улады да дэмакратыі і прапанаваных ёю каштоўнасцей як з'явы, якая хоць і з'яўляецца, можа, і істотнай, аднак не першараднай. Так, у падручніку па дзяржаўнай ідэалогіі ў частцы «Светапоглядныя асновы ідэалогіі беларускай дзяржавы» само паняцце «дэмакратыя» з'яўляецца толькі бліжэй да сярэдзіны часткі і разглядаецца як бы паміж іншым.

Такім чынам, вяршэнства закона, плюралізм меркаванняў, шматпартыйнасць, шматстайнасць формаў уласнасці як вызначальныя вартасці ў фармаванні светапоглядных прывярытэтаў грамадзян Беларусі... даюць падставы сцвярджаць аб фармаванні ў грамадскай свядомасці парадыгмы дэмакратычных вартасцяў, палітычнай спеласці і высокім узроўні правасвядомасці...⁴

У апошнія два гады паняцце «дэмакратычны светапогляд» усе больш і больш падмяняецца альбо ў значнай ступені дапаўняецца паняццем «патрыятычнае выхаванне», якое павінна спыніць «палітычны экстрэмізм» і накіраваць маладых грамадзян на шлях рэалізацыі «пазітыўных моладзевых ініцыятыў»⁵. Характэрна, што ў якасці пазітыўных ініцыятыў у дадзеным выпадку разглядаюцца тыя, якія «адпавядаюць дзяржаўнай ідэалогіі»⁶.

Дадзенае ссоўванне сэнсавых значэнняў можа сведчыць пра спробы змяніць матэрыяльную і прымусовую матывацыю падтрымкі афіцыйнай рыторыкі на сімвалічную і светапоглядную, калі студэнцтва насамрэч будзе ўспрымаць афіцыйныя мэсіджы як частку свайго светапогляду. Падстаў дзеля такой змены можа быць некалькі. Перш за ўсё, большая абмежаванасць у фінансавых сродках і меншыя магчымасці выкарыстоўваць ільготы ў якасці «ўдзячнасці» тым студэнтам, хто падтрымлівае ўладу, што звязана з агульным эканамічным становішчам Беларусі. Па-другое, адносна працяглы тэрмін актыўнага распаўсюджвання паняццяў і практык афіцыйнага дыскурсу (пачынаючы прыкладна з 2002 г.) на ўсіх ступенях адукацыі, а таксама ў СМІ мог выклікаць змены ў каштоўнасных характарыстыках студэнцкай моладзі. Дадзеная перспектыва падаецца магчымай, паколькі большасць маладых людзей з прычыны свайго сацыяльнага ўзросту (і, перш за ўсё, перыяду сацыялізацыі) не мае аніякіх магчымасцей дзеля параўнання з іншымі ўзорамі. Прывабнасць жа для гэтай групойкі «апазіцыйных» каштоўнасцей застаецца пад пытаннем.

Разам з тым неабходна падкрэсліць ідэалагізацыю самага дыскурсу і ўжываных ім паняццяў праз выкарыстоўванне разнастайных інстытуцыянальных пад-

⁴ Основы идеологии белорусского государства: Учебное пособие для вузов. Под ред. С. Князева, С. Решетникова. Минск: Академия управления при президенте РБ, 2004. С. 355.

⁵ Республиканская программа «Молодежь Беларуси» на 2006—2010 годы. <http://www.president.gov.by/press28323.html#doc>.

⁶ Тамсама.

ставаў. То бок, існаванне палітычных інстытуцыяў, неабходных дзеля актуалізацыі карысных уладзе паняццяў. Падрабязней гаворка пра гэты феномен пойдзе ў частцы, дзе разглядаюцца прастора і інстытуты дыскурсіўнага замацавання. Цяпер жа трэба звярнуць увагу на тое, што ў якасці інстытуцый для замацавання дадзенага паняцця «дэмакратыя» выкарыстоўваюцца як усе існуючыя ўстановы (напрыклад, адукацыйныя ўстановы, вайсковая служба, СМІ і інш.), так і новыя інстытуты, створаныя і падтрымліваныя афіцыйнай уладай (БРСМ, структуры па ідэалагічнай працы і г. д.).

Як было паказана раней, моладзь у межах дадзенага дыскурсу ўжывае ў публічным вымярэнні свайго жыцця прапанаваныя з боку ўлады мадэлі ўспрымання палітычнай рэчаіснасці, узнаўляючы чаканыя практыкі лаяльнасці. Будучы аб'ектам уплыву і мэтавай групай моладзевай дзяржаўнай палітыкі, лаяльная да рэжыму студэнцкая моладзь гатовая пагадзіцца на тое, каб рэалізоўваць запраграмаваныя афіцыйнымі ўладамі каштоўнасныя ўстаноўкі дзеля забеспячэння сваіх адукацыйных і сацыяльна-эканамічных правоў. Прыкладам такога роду «пагаднення» можа быць удзел у мерапрыемствах БРСМ як умова рэкамендацыі з боку БРСМ на зніжэнне платы за навучанне ў ВНУ, рэкамендацыі з боку адміністрацыі ВНУ (пры ўмовах лаяльнасці) пры працаўладкаванні і г. д.

ПРАСТОРА І ІНСТЫТУТЫ ЗАМАЦАВАННЯ АФІЦЫЙНАГА ДЫСКУРСУ

Прастора, у якой распаўсюджваецца афіцыйнае разуменне паняцця «дэмакратычны светапогляд», па межах прыкладна супадае з інфармацыйнай прасторай Беларусі, а таксама ахоплівае шэраг адукацыйных і грамадзянскіх інстытуцыяў, сярод якіх неабходна вылучыць:

1. адукацыю: увядзенне абавязковага ідэалагічнага элементу;
 - 1.1. вышэйшыя навучальныя ўстановы: кантроль лаяльнасці, праца ўладавых структураў з адміністрацыямі універсітэтаў, а таксама абмежавальныя і забарончыя практыкі (выключэнне з ВНУ, права адсылаць на вайсковую службу адлічных паводле палітычных матываў студэнтаў)⁷;
2. заканадаўчыя ініцыятывы і заканадаўчую базу для замацавання «ідэалагічна слухных» паняццяў. Адным з найбольш яркіх прыкладаў з'яўляецца Рэспубліканская праграма «Моладзь Беларусі», а таксама мерапрыемствы для яе рэалізацыі;
3. ідэалагічныя ўстановы: курсы па ідэалогіі, стварэнне суполак для ідэалагічнай працы з моладдзю;
4. СМІ, якія забяспечваюць трансляцыю і рэтрансляцыю асноўных вымярэнняў стварэння сэнсаў;

⁷ Тут трэба ўдакладніць, што фармальна ў такіх выпадках выключэнне з ВНУ адбываецца альбо з прычыны «акадэмічнай непаспяховасці», альбо праз «парушэнне ўнутранага распарадку» ВНУ. Заканадаўчае абгрунтаванне прызыву на вайсковую службу ў дадзеным выпадку — артыкул 32 Закона РБ «Аб вайсковым абавязку і вайскавай службе».

5. утварэнне і развіццё «псеўдаграмадзянскіх» (фэйкавых⁸) лаяльных моладзевых арганізацый (БРСМ).

СРОДКІ ЗАМАЦАВАННЯ АФІЦЫЙНАГА ДЫСКУРСУ Ў ПУБЛІЧНАЙ ПРАСТОРЫ

Дзеля замацавання дадзенага тыпу дыскурсу ў публічнай прасторы выкарыстоўваецца шэраг сэнсавых і інстытуцыяналізаваных сродкаў. Гаворачы пра першыя, трэба згадаць:

- Трансляваны афіцыйнымі ўладамі вобраз моладзі як асновы «будучыні нацыі». Так, дастаткова тыповым прыкладам ужывання гэтага вобразу з'яўляецца стаўленне да моладзі ў дакуменце пад назвай «Асноўныя напрамкі рэспубліканскай праграмы «Моладзь Беларусі», дзе гаворыцца:

Увасабленне ў жыццё палажэнняў праграмы таксама дазволіць умацаваць здароўе і павысіць узровень фізічнай падрыхтоўкі моладзі, адрадіць вартасць і значнасць сям'і ў грамадскай свядомасці, умацаваць сям'ю, павялічыць нараджальнасць, кансалідаваць грамадскі маладзёжны рух у мэтах пабудовы моцнай і квітнеючай Беларусі⁹.

- Супрацьпастаўленне лаяльнай уладзе (альбо ўспрыманай у дадзенай якасці) моладзі «афіцыйнай» — моладзі «апазіцыйнай». Прыкладам можа быць паўтораная шэрагам інфармацыйных агенцтваў выказванне А. Лукашэнкі:

Скажу шчыра, што апазіцыя, якая існуе за замежныя грошы, — гэта не апазіцыя, а баявыя атрады для правадзення чужых інтарэсаў і палітыкі ў нас у краіне¹⁰.

Сімвалічна, што дадзенае выказванне было агучана менавіта падчас сустрэчы з студэнтамі БДУ.

- Прыўнясенне ў светапогляд моладзі і студэнцтва дзяржаўных навучальных устаноў дыхатаміі «свой-вораг», у якой ворагам можа быць не толькі ўнутраная альбо замежная апазіцыя, але і альтэрнатыўныя інтэрпрэтацыі паняцця «дэмакратыя» і «дэмакратычнае развіццё». Так, пасля закрыцця Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта ў Мінску А. Лукашэнка заявіў, што ЕГУ ў Мінску спрабаваў выхаваць

новую беларускую эліту, якая павінна была б з цягам часу прывесці Беларусь на Захад. Выйшла, што заходнікі ў цэнтры Мінска рыхтуюць будучых кіраў-

⁸ Fake — падробка (англ.).

⁹ <http://www.president.gov.by/press28321.html#doc>.

¹⁰ <http://news.belta.by/ru/news/president?id=199569>.

*нікоў, эліту. ...Іх папярэджвалі, што ў гэтай ВНУ павінны рыхтаваць студэнтаў так сама, як у Брэсце і Мінску. Калі не, то нам такая ВНУ не патрэбная*¹¹.

Аналітычная значнасць гэтага выказвання ў тым, што праведзены і артыкуляваны падзел паміж «правільнымі» студэнтамі і «няправільнымі», якія адпаведна выхоўваюцца «добрамі» дзяржаўнымі альбо «благімі» праеўрапейскімі ВНУ, а таксама тымі светапогляднымі ўстаноўкамі, якія яны прапануюць моладзі.

У якасці інстытуцыяналізаваных сродкаў рэалізацыі дадзенага тыпу дыскурсу і яго каштоўнасных паняццяў ужываюцца наступныя. Перш за ўсё, фінансавая і метадычная падтрымка праўрадавых моладзевых арганізацый (БРСМ) і СМІ (газеты «Переходный возраст», «Зорька», «Знамя юности», радыёстанцыя «Пилот FM»). Па-другое, забеспячэнне функцыянавання інтэрнет-парталаў (напрыклад, «Молодежь Беларуси»). Па-трэцяе, выпуск прома-матэрыялаў (бордаў, улётак, плакатаў і г. д.), якія ўвасабляюць асноўныя сэнсавыя вымярэнні прапагандаваных афіцыйнымі ўладамі каштоўнасцей¹². Трэба нагадаць і яшчэ адзін дастаткова істотны сродак — выкарыстанне дзяржаўных СМІ дзеля распаўсюду негатыўнай інфармацыі пра апазіцыйны дыскурс і тую моладзь, якая выкарыстоўвае і падтрымлівае яго. Прыкладамі тут могуць быць сюжэты БТ пра студэнтаў «праграмы Каліноўскага» альбо публікацыі агенцтва БелТА адносна студэнтаў ЕГУ¹³.

Можна казаць пра дастаткова высокую ступень распаўсюджанасці дадзенага дыскурсу, якая забяспечваецца яго інстытуцыяналізаванай прысутнасцю (у той ці іншай форме) амаль ва ўсіх звязаных з выхаваннем і адукацыяй моладзі інстытуцыях, а таксама актыўным ужываннем СМІ. Можна таксама сцвярджаць, што колькасць асоб, якія ў той ці іншай ступені ўключаныя ў дадзены дыскурс, прыкладна супадае (альбо накладаецца) з колькасцю сяброў БРСМ. Цікава, што афіцыйны сайт БРСМ не дае дакладных лічбаў адносна колькасці студэнтаў, якія ўваходзяць у склад дадзенай арганізацыі.

АПАЗІЦЫЙНЫ ДЫСКУРС: АГУЛЬНАЕ АПІСАННЕ

Гаворачы пра ўплыў «апазіцыйных сэнсаў» на моладзь, трэба паказаць іх значна меншыя (колькасна) магчымасці ўплыву як на публічную прастору Беларусі ўвогуле, так і на моладзь як мэтавую групу. Магчымасці распаўсюджваць інфармацыю праз адукацыйныя ўстановы, грамадскія аб'яднанні і медыйныя сродкі дас-

¹¹ Беларусь сегодня. № 183 (22 093). 28 верасня 2004.

¹² Мероприятия по реализации республиканской программы «Молодежь Беларуси» на 2006—2010 годы. <http://www.president.gov.by/press28325.html#doc>.

¹³ В. Ловгач. Политпромысловный вуз: www.belta.by/ru/print?id=159907. На жаль, спасылка можа не адчыняцца. Гэта не першы выпадак, калі праз некаторы час пасля размяшчэння матэрыялаў дыскрэдытацыйнага характару афіцыйныя СМІ здымаюць іх з сваіх сайтаў.

таткова абмежаванья, як і сама сфера ўплыву гэтых інстытуцый на беларускае грамадства. Апазіцыйнаму дыскурсу ўласцівая ідэйная (альбо ідэалагічная) неаднароднасць, то бок існаванне шэрагу разнастайных плыняў і суб'ектаў, што ўвогуле можа ставіць пад пытанне саму магчымасць іх аб'яднання. Сярод найбольш уплывовых і акрэсленых можна вылучыць ліберальны, нацыяналістычны і левы (пратэстны) дыскурсы, якія будуць разгледжаныя далей. Пры гэтым мы зыходзім з таго, што

— уключэнне дадзеных дыскурсаў у адну групу носіць дастаткова ўмоўны характар, бо разуменне і інтэрпрэтацыі імі паняцця «дэмакратыя» маюць у сваім фокусе розныя вымярэнні, дзеля аналізу якіх трэба праводзіць асобныя даследаванні;

— разгляд гэтых дыскурсаў у адзінай групе і перспектыве абумоўлены іх пазіцыянаваннем у публічнай прасторы Беларусі. То бок, тым месцам, на якім яны аказваюцца ў выніку іх фактычнай маргіналізацыі, прыдушэння іх афіцыйнымі палітычнымі структурамі;

— найбольш істотным сярод акрэсленых дыскурсаў з'яўляецца нацыяналістычны, у якім паняцце «дэмакратыя» набывае элементы неакансерватыўнага і неаліберальнага вымярэнняў.

Неабходна дадаць, што аналіз вызначаных плыняў ускладняецца яшчэ і тым фактарам, што не ўсе яны маюць відавочных суб'ектаў іх утварэння. Каштоўнасць асновы дадзенага дыскурсу маюць дастаткова дысперсныя крыніцы ўтварэння і распаўсюджвання, што ў значнай ступені перашкаджае даследаванням гэтай прасторы.

Ліберальны дыкурс характарызуецца распаўсюджаннем ідэй еўрапейскай дэмакратыі ў краіне, якая цяпер знаходзіцца па-за межамі Еўрапейскага Звяза. Уплыў на студэнцкую моладзь мае не толькі і не столькі інстытуцыяналізаваны характар, колькі ўспрыманне так званых «еўрапейскіх дэмакратычных ідэй» як светапогляднай асновы, якая, паміж іншым, можа забяспечыць дастаткова высокі сацыяльна-эканамічны ўзровень жыцця. Моладзь у гэтым выпадку разглядаецца як «актыўная сацыяльная групоўка», якая ў будучыні зможа дабіцца пераменаў у Беларусі на падставе агульнадэмакратычных каштоўнасцей. Пры гэтым студэнты пазіцыянуюцца ў публічнай прасторы менавіта як «носьбіты дэмакратычных ідэй», якія ўспрымаюць і асэнсоўваюць дэмакратычныя ідэі і змогуць данесці іх да беларусаў. Прыкладамі ўжывання і распаўсюджвання менавіта такога стаўлення да моладзі і ўжывання ліберальнага паняцця «дэмакратыя» могуць быць выказванні шэрагу еўрапейскіх палітыкаў падчас сустрэч са студэнтамі Еўрапейскага гуманітарнага ўніверсітэта¹⁴.

Кансерватыўна-нацыяналістычны дыкурс альбо нацыяналістычны дыкурс, у падмурку якога таксама знаходзіцца разуменне дэмакратыі як агульнаеўрапей-

¹⁴ Адзін з прыкладаў — сустрэча з прэзідэнтам Еўрапейскага парламента спадаром Потэрынгам: <http://en.ehu.lt/news/news/0010122>.

скай каштоўнасці, але побач з гэтым значная ўвага надаецца хрысціянскім і нацыяналістычным каштоўнасцям. Менавіта гэтыя каштоўнасці разглядаюцца і выносяцца ў якасці найбольш істотных для сучаснай моладзі. Прыкладам можа быць праграма «Маладога фронту», у якой адзначаецца:

*Базавая каштоўнасць — нацыянальная ідэя. Задачы: пабудова незалежнае дэмакратычнае еўрапейскае дзяржавы, выхаванне новага пакалення й ажыццяўленне духовага Адраджэння ў грамадстве. Светапоглядная сутнасць маладзёвага нацыянальнага руху — найлепшая, самая сучасная беларушчына, заснаваная на хрысціянскіх прынцыпах...*¹⁵

Левы (альбо лявацкі) дыскурс, які таксама падзяляецца ў сваіх інтэрпрэтацыях на: сацыялістычны (сацыял-дэмакратычны), антыглабалісцкі, анархісцкі і г. д. Дадзеныя плыні (перш за ўсе з прычыны сваёй маргіналізаванасці) маюць невялікі ўплыў у студэнцкім асяроддзі. Між тым, менавіта прадстаўнікі дадзенага дыскурсу з'яўляюцца аднымі з найбольш каштоўна-арыентаваных, бо існуюць найперш дзякуючы ўпэўненасці ў патрэбнасці той дзейнасці, якую ажыццяўляюць. Што да іхняга разумення і стаўлення да «дэмакратыі», то яно залежыць ад той ідэалагічнай плыні, да якой яны далучаюцца. Напрыклад, беларускія анархісты (арганізацыя «Аўтаномнае дзеянне»)¹⁶, пратэстуючы супраць «спажывецкага грамадства» і «любых формаў улады», увогуле не аперуюць паняццем «дэмакратычны светапогляд», а, калі б і разглядалі яго інтэрпрэтацыі, то ставіліся б негатыўна. Сацыял-дэмакраты (БСДП «Грамада»), і ў прыватнасці, яе моладзевая плынь акцэнтуюць увагу на сацыяльна-эканамічным вымярэнні дэмакратыі, але ў той жа час выступае з прапагандай абароны палітычных правоў, што было б нетыповым для заходнееўрапейскіх партыяў падобнага кшталту.

ПРАСТОРА І ІНСТЫТУТЫ ЗАМАЦАВАННЯ АПАЗІЦЫЙНАГА ДЫСКУРСУ

Прастора распаўсюджання апазіцыйнага дыскурсу значна меншая ў параўнанні з афіцыйнай плыню. Фактычна ён выціснуты ў дастаткова маргінальную сферу апазіцыйных СМІ і інтэрнет-прасторы, зведзены да ўзроўню асобных групавак моладзі ў межах дзяржаўных ВНУ і праграм для моладзі, якая з палітычных абставінаў не можа працягваць адукацыю ў беларускіх ВНУ і з'язджае ў іншыя краіны (прыклад «праграмы Каліноўскага»). Свайго роду выключэннем тут з'яўляецца ЕГУ, студэнты якога ва ўмовах адсутнасці курсаў па ідэалогіі апынаюцца ў сітуацыі сутыкнення разнастайных палітызаваных дыскурсаў. Неабходна адзначыць дастаткова высокі інтарэс студэнтаў да палітыкі і палітычных падзеяў¹⁷ і стаўленне да такіх базісных дэмакратычных паняццяў, як «абарона грамадзянскіх

¹⁵ <http://mfront.net/content.php?content.2>.

¹⁶ <http://belarus.avtonom.org/?cat=5>.

¹⁷ Больш за 60 % пры выбарцы са 133 удзельнікаў апытання.

правоў і свабод» і «неабходнасць удзелу ў прыняцці палітычных рашэнняў» як да найбольш істотных. Разам з тым, існуе відавочны падзел і барацьба паміж разуменнем дэмакратыі як «еўрапейскай каштоўнасці» і «нацыянальнага шляху Беларусі», то бок паміж (як мінімум) дзвюма азначанымі плынямі ў межах апазіцыйнага дыскурсу.

СРОДКІ ЗАМАЦАВАННЯ АПАЗІЦЫЙНАГА ДЫСКУРСУ У ПУБЛІЧНАЙ ПРАСТОРЫ

Сімвалічнымі і сэнсавымі кірункамі замацавання «апазіцыйнага» разумення «дэмакратыі» з'яўляецца супрацьпастаўленне «сябра-вораг» у некалькіх вымярэннях. Перш за ўсё, з паняццем «дэмакратыя», якое трансліюецца з боку ўлады. Па-другое, з паняццямі, якія ўводзяцца з боку прысутных у самім дадзеным асяроддзі поглядаў. Неабходна адзначыць лепшую (больш якасную?) у параўнанні з «афіцыйным дыскурсам» паводле сваёй формы камунікацыю ў дадзеным кірунку. Нацыянальнае і моўнае пытанні выступаюць як сродкі, так і як каштоўнасныя асновы афармлення дадзенага віду дыскурсу. У значнай ступені вымушанае ўжыванне яркавых сімвалаў, якія ва ўмовах недастатковасці рэсурсаў з'яўляюцца магчымасцю аказваць больш значны ўплыў на моладзевое асяроддзе.

Гаворачы пра распаўсюджванне гэтага дыскурсу, неабходна адзначыць, што ў параўнанні з афіцыйным дыскурсам колькасць яго прыхільнікаў меншая. Часткова гэта можна патлумачыць абмежаванай колькасцю інстытуцыяў, дзе ён існуе і можа існаваць. Пры гэтым паводле шэрагу знешніх праяваў апазіцыйны дыкурс бывае нават больш відавочны ў параўнанні з афіцыйным (прыклад: падзеі на Кастрычніцкай плошчы пасля прэзідэнцкіх выбараў). Яшчэ адна асаблівасць у тым, што існуе дастаткова моцная падтрымка, найперш фінансавая і арганізацыйная, з боку знешніх палітычных суб'ектаў і ўтвораных імі сэнсаў. Напрыклад, тэлеканал «Белсат», на якім працуюць некаторыя беларускія студэнты, падтрымліваецца шэрагам еўрапейскіх структураў.

АЛЬТЭРНАТЫЎНЫ ДА МЭЙНСТРЫМАВЫХ ДЫСКУРС. АПІСАННЕ СІТУАЦЫІ

Альтэрнатывы альбо «абыякавы» дыкурс з'яўляецца адным з найбольш цяжкіх для даследавання, бо амаль немагчыма прывесці нават яго фармальныя (якасныя альбо колькасныя) характарыстыкі. Разам з тым, праз шэраг ускосных паказнікаў можна сказаць, што дадзеная групоўка аб'ядноўвае як студэнтаў дзяржаўных навучальных устаноў, так і частку студэнтаў, якія вучацца ў замежных ВНУ. Адзін з асноўных матываў дадзенага дыскурсу — адукацыя без ідэалогіі. Каштоўнасці «дэмакратыі», «свабоды», «актыўнай грамадзянскай пазіцыі» прызнаюцца і вылучаюцца ў якасці істотных і наяўных, але разам з тым яны нібыта не патрабуюць актыўнай дзейнасці альбо нейкага ўплыву з боку грамадзянскай супольнасці. З іншага боку, існаванне «абыякавага» дыскурсу можа азна-

чаць стомленасць маладых людзей ад палітызаванай рыторыкі беларускай публічнай прасторы і жаданне не дапускаць у сваю асабістую прастору аніякіх палітычных паняццяў.

Прастора дадзенага дыскурсу — гэта прастора «няўдзелу», якая ўтвараецца пад час ігнаравання грамадзянскіх актыўнасцяў. То бок, падлічыўшы тое, колькі людзей не ўдзельнічае ў нейкіх звязаных з афіцыйным альбо апазіцыйным дыскурсам мерапрыемствах, можна прыкладна зразумець прастору існавання. У якасці інстытуту можа выступаць амаль што любая інстытуцыя, якая займаецца адукацыяй альбо працай з моладдзю.

Сімвалічны сродак замацавання дыскурсу — пазіцыянаванне сябе як выключэнне з мейнстрымавых плыняў. Адасабленне ад існуючых у іх вызначэнняў паняцця «дэмакратыя».

Што да распаўсюджанасці дыскурсу ў моладзевым студэнцкім асяроддзі, то атрымаць колькасныя дадзеныя тут дастаткова складана. З іншага боку, няўдзел у грамадскім, а тым больш, палітычным жыцці сведчыць пра існаванне дадзенага настрою і неабходнасць яго аналітычнага ўліку.

ВЫСНОВЫ

Падводзячы рысу пад разглядам пытанні пра «дэмакратычны светапогляд» сярод беларускіх студэнтаў, можна зрабіць выснову пра значную палітызаванасць студэнцкага асяроддзя, якая ўтвараецца коштам:

а) дзяржаўнай скіраванасці на ўключэнне ідэалагічнага вымярэння ў адукацыю;

б) існавання апазіцыйнага праекту распаўсюджання каштоўнасцей, сярод якіх «дэмакратыя» і «дэмакратычны светапогляд»;

Асноўныя дыскурсы, што існуюць вакол паняцця «дэмакратычны светапогляд», заснаваныя найперш на бінарных супрацьпастаўленнях «сябар-вораг», а таксама «правільнае-няправільнае» разуменне дэмакратыі. Сама пабудова паняцця «дэмакратыя» зыходзіць (прынамсі, у двух асноўных дыскурсах) з іх супрацьпастаўлення адзін аднаму. Адным з вынікаў акрэсленага дыскурсіўнага падзелу з'яўляецца ўзнікненне асобнага «маргінальнага» студэнцкага дыскурсу, які, успрымаючы існаванне дэмакратычных каштоўнасцей, ні ў якім разе не імкнецца да іх рэфлексійнага ўспрымання, а таксама не мае аніякіх намераў рэалізоўваць іх на ўзроўні палітычнага дзеяння. Студэнцкая моладзь (у сваёй большасці) незалежна ад дыскурсіўных плыняў, з'яўляецца хутчэй сродкам распаўсюджання ідэй, чым сапраўдным суб'ектам утварэння самастойных светапоглядных сэнсаў.

АЛЯКСАНДР ЧУБРЫК

Ці патрэбныя Беларусі рэформы?

1. УВОДЗІНЫ

Эканоміка Беларусі вельмі доўга ўспрымалася рознымі дасьледчыкамі найменш як «загадка», а нярэдка — як «цуд». Прычынай такога стаўленьня эканамістаў быў даволі хуткі эканамічны рост, які адбываўся насуперак адсутнасьці рынковых рэформаў. Але ж Беларусі не было наканавана давесьці сьвету, што абраная яе ўладамі эканамічная мадэль можа стала генэраваць эканамічны рост. Першае ж істотнае падвышэньне цаны на расейскі газ для Беларусі, якое адбылося ў 2007 г., раптам паставіла рынковыя рэформы на парадак дня.

Апроч эканамічных чыннікаў, на дызайн эканамічных зьменаў у Беларусі могуць мець пэўны ўплыў эканамічныя каштоўнасьці насельніцтва. З аднаго боку, пасля столькіх гадоў скажэньня стымулаў эканамічных агентаў, якія звывкліся з «клопатам» дзяржавы, рынковыя захады могуць успрымацца варожа. Зь іншага боку, простае параўнаньне ўласнага жыцьцёвага досьведу з умовамі жыцьця ў суседніх краінах, якія перайшлі да рынковай эканомікі, ці нават параўнаньне эфэктыўнасьці працы прыватных і дзяржаўных прадпрыемстваў можа прывесці да станоўчага стаўленьня да рэформаў.

Успрыманьне беларусамі рынковых рэформаў вывучалася Дасьледчым цэнтрам ІІМ на падставе дадзеных нацыянальнага апытаньня насельніцтва, якое праводзілася пры канцы 2007 г. Дадзеная праца прапануе асобныя вынікі гэтага дасьледаваньня. Пабудаваная яна наступным чынам. У другой частцы разгляда-

Аляксандар Чубрык — эканаміст менскага дасьледчага цэнтру ІІМ (www.research.by), намесьнік дырэктара CASE-Беларусь (Польшча). Летась у «ARCHE» друкаваўся яго аналіз «Новая эканамічная палітыка старога аўтарытарнага рэжыму» (10/2008). Аўтар дзякуе Алене Талапіле за кансультацыю ў моўных пытаннях. Тэкст друкуецца зь нязначнымі скарачэньнямі.

ещца мэтадалёгія выяўленьня стаўленьня да рэформаў і асноўныя вынікі гэтай працэдуры. Далей аналізуюцца асобныя эканамічныя, сацыяльныя й інтэграцыйныя погляды розных групаў насельніцтва ў залежнасьці ад іх стаўленьня да рэформаў. Завяршаюць працу кароткія высновы.

2. СТАЎЛЕНЬНЕ ЛЮДЗЕЙ ДА РЫНКАВАЙ ЭКАНОМІКІ

2.1. Мэтадалёгія

Эўрапейскі банк рэканструкцыі й разьвіцьця мае мэтадалёгію экспэртнай ацэнкі прагрэсу ў рынкавай трансфармацыі. Паводле яе, дзевяць паказьнікаў трансфармацыі ацэньваюцца па шкале ад 1 (плянавая эканоміка) да 4+ (4.33) — стандарты разьвітай індустрыяльнай эканомікі. Для кожнай з ацэнак ёсьць дакладны крытэр, паводле якога яна выстаўляецца краіне.

Крытэры для крайніх ацэнак былі перапрацаваныя Дасьледчым цэнтрам ШПМ для выяўленьня стаўленьня насельніцтва да рынкавай эканомікі. Падчас нацыянальнага апытаньня людзей прасілі зрабіць выбар паміж двума супрацьлеглымі меркаваньнямі, адно зь якіх апісвала цалкам плянавую эканоміку (аналяг адзнакі «1» ЭБРР), другое — цалкам рынкавую (аналяг адзнакі «4+»). Да дзевяці індэксаў ЭБРР былі дададзеныя яшчэ два — зямельная рэформа і рэформа рынку працы. Атрыманыя ў выніку варыянты прыведзеныя ў Табліцы 1.

Табліца 1. Крытэры стаўленьня да рынкавай эканомікі: прапанаваныя варыянты

	Варыянты, адпаведныя плянавай эканоміцы	Варыянты, адпаведныя рынкавай эканоміцы
1.	Набыцьцё й продаж малых прадпрыемстваў павінны адбывацца з дазволу дзяржавы; частка малых прадпрыемстваў мае знаходзіцца ва ўласнасьці дзяржавы	Малыя прадпрыемствы павінны быць у прыватнай уласнасьці й вольна купляцца й прадавацца
2.	Большасьць цэнаў мусіць усталёўвацца й кантралявацца дзяржавай	Большасьць цэнаў мусіць усталёўвацца на падставе попыту й прапановы безь дзяржаўнага ўмяшаньня
3.	Пераважная большасьць буйных прадпрыемстваў павінна быць у дзяржаўнай уласнасьці	Пераважная большасьць буйных прадпрыемстваў павінна быць у прыватнай уласнасьці
4.	Найбуйнейшыя банкі мусяць быць ва ўласнасьці дзяржавы й выконваць дзяржаўныя праграмы	Рэгуляваньне дзейнасьці банкаў павінна абапірацца на міжнародныя нормы

АЛЯКСАНДАР ЧУБРЫК

5.	Дзяржава павінна субсыдаваць стратныя й неканкурэнтаздольныя прадпрыемствы	Жыццяздольнасьць прадпрыемстваў павінна вызначацца здольнасьцю вырабляць канкурэнтную прадукцыю
6.	Экспарт, імпарт і гандаль валютай мусяць жорстка кантралявацца дзяржавай	Экспарт, імпарт і гандаль валютай павінны кантралявацца ў мінімальнай ступені і ў адпаведнасьці зь міжнароднымі нормамі
7.	Дзяржава павінна ствараць асаблівыя ўмовы для асобных прадпрыемстваў і галінаў і падтрымліваць айчынных вытворцаў	Для ўсіх прадпрыемстваў (у тым ліку замежных) павінны існаваць агульныя празрыстыя «правілы гульні»
8.	Дзяржава павінна вызначаць, акцыі якіх прадпрыемстваў могуць прадавацца, а якіх — не	Набыцьцё й продаж каштоўных папераў мусяць быць вольныя й абاپірацца на міжнародныя нормы
9.	Энэргетыка, тэлекамунацыя, жыльлёва-камунальная й дарожная гаспадаркі павінны быць ва ўласнасьці дзяржавы	Трэба дазволіць доступ да энэргетыкі, тэлекамунацыяў, жыльлёва-камунальнай і дарожнай гаспадарак прыватным кампаніям
10.	Занятасьць і заробак павінны жорстка рэгулявацца дзяржавай нават на прыватных прадпрыемствах	Пытаньні занятасьці й заробку павінны быць прадметам працоўнай дамовы паміж работнікам, наймальнікам і прафсаюзам
11.	Зямля мусяць быць ва ўласнасьці дзяржавы, за выняткам невялікіх дзялак, набыцьцё й продаж якіх таксама павінны быць абмежаваныя	За невялікім выняткам, зямля можа вольна набывацца й прадавацца, у тым ліку замежным грамадзянам

Заўвага. Нумары пазыцыяў адпавядаюць наступным кірункам рэформаў: 1 — малая прыватызацыя, 2 — лібэралізацыя цэнаў, 3 — буйная прыватызацыя, 4 — банкаўская рэформа, 5 — рэструктурызацыя прадпрыемстваў, 6 — лібэралізацыя замежнага гандлю, 7 — палітыка спрыяньня канкурэнцыі, 8 — стварэньне фундавага рынку, 9 — рэформа інфраструктуры, 10 — рэформа рынку працы, 11 — зямельная рэформа.

Крыніца: Дасьледчы цэнтар ППМ.

Рэспандэнтам прапанавалася зрабіць выбар паміж гэтымі варыянтамі паводле пяцібальнай шкалы з наступнымі характарыстыкамі: 1 — цалкам пагаджаюся зь першым (плянавым) сыьвьярджэньнем, 2 — хутчэй пагаджаюся зь першым сыьвьярджэньнем, 3 — ня згодны(-ая) зь ніводным сыьвьярджэньнем, 4 — хутчэй пагаджаюся з другім (рынкавым) сыьвьярджэньнем, 5 — цалкам пагаджаюся з другім сыьвьярджэньнем.

2.2. Стаўленьне да розных кірункаў рэформаў

З разьмеркаваньня прыхільнасьці рэспандэнтаў да адной зь дзвюх альтэрнатываў па адзінаццаці кірунках рэформаў відаць, што беларусы часцей пагаджаюцца зь сьцьвярджэньнямі, якія характарызуюць плянавую эканоміку (Малюнак 1). Толькі рэструктурызацыя прадпрыемстваў карыстаецца падтрымкай большасьці насельніцтва. Рэформа рынку працы мае больш прыхільнікаў, чым супраціўнікаў. Але ўжо нават прыхільнікі малой прыватызацыі ня маюць перавагі над тымі, хто лічыць патрэбным умяшаньне дзяржавы ў дзейнасьць малых прадпрыемстваў.

Найменш папулярныя аказаліся рэформа інфраструктуры й буйная прыватызацыя (яны даволі цесна зьвязаныя, бо рэформа інфраструктуры азначае магчымасьць прыватнай уласнасьці на буйныя прадпрыемствы энэргетыкі й тэлекамунікацыяў). Прыхільнікаў рынку тут блізу 10 %, а тых, хто лічыць патрэбным захаваньне дзяржаўнай уласнасьці на буйныя прадпрыемствы і аб'екты інфраструктуры, больш за 70 %. Такое адмоўнае стаўленьне да прыватызацыі, часткова сфармаванае шматгадовай прапагандай, напэўна, мае істотны ўплыў на дзеяньні й рыторыку ўладаў у дачыненні да продажу беларускіх прадпрыемстваў замежнікам і будзе больш падрабязна разгледжанае ў разьдзеле 3.4.

Асаблівай увагі заслугоўваюць два аспекты «рынкавасьці» эканомікі — свабода цэнаўтварэньня й банкаўскай дзейнасьці. У параўнаньні з астатнімі кірункамі рэформаў (за выняткам рэформы інфраструктуры) выбар на карысьць рынку ці пляну аказаўся найменш складаны: адсотак тых, хто ня вызначыўся з выбарам, істотна ніжэйшы за сярэдні. Прытым доля прыхільнікаў рынку нетыпова вялікая для долі прыхільнікаў пляну. Такім чынам, хоць большасьць і бачыць дзяржаву як паратунак ад росту цэнаў і несумленых банкараў, але ж даволі значны адсотак людзей зьняверыўся ў здольнасьцях дзяржавы разьвязаць гэтыя праблемы.

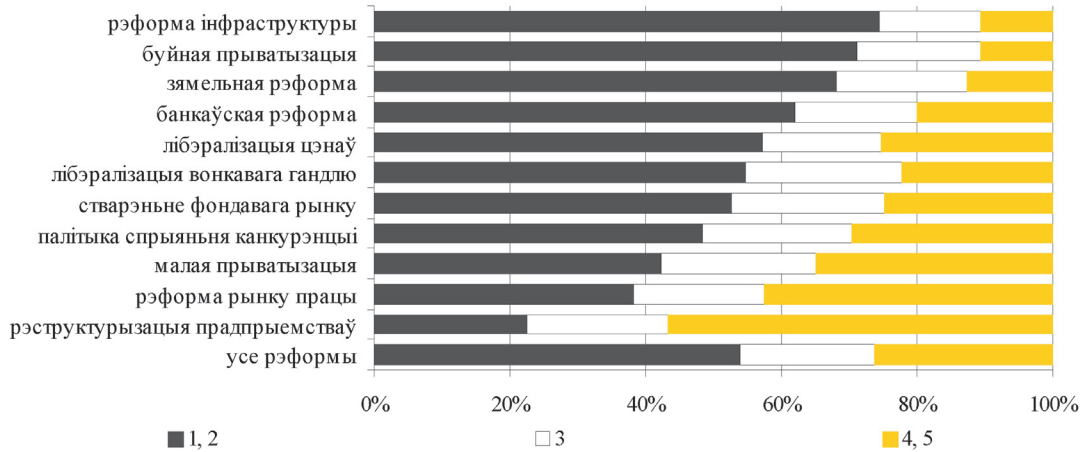
У сярэднім выглядае, што рынкавая эканоміка мае падтрымку 26,4 % насельніцтва, а плянавая (ці эканоміка з надзвычай вялікай роляй дзяржавы) — у 53,8 % (то бок у большасьці) насельніцтва. Ня вызначыліся ў сваім выбары блізу 20 % апытаных. Адылі сярэднія велічыні няшмат кажуць пра тое, як асобныя людзі ставяцца да рынкавай эканомікі ўвогуле, альбо колькі беларусаў *паслядоўныя* ў сваіх поглядах на эканамічную сыстэму.

2.3. Тыпалёгія падтрымкі рэформаў: кластэрны аналіз

Адасобіць паслядоўных прыхільнікаў рэформаў можна з дапамогай кластэрнага аналізу. Такі аналіз выявіў пяць кластэраў (Дадатак А):

- тыя, хто ня вызначыўся з стаўленьнем да рэформаў (ацэнка 3 па ўсіх кампанэнтах);
- патэрналісты (сярэдня ацэнка 1,5, то бок паміж 1 і 2 па ўсіх кампанэнтах);
- рынківакі (сярэдня ацэнка 4 і вышэй па ўсіх кампанэнтах, апроч буйной прыватызацыі, рэформы інфраструктуры й зямельнай рэформы);

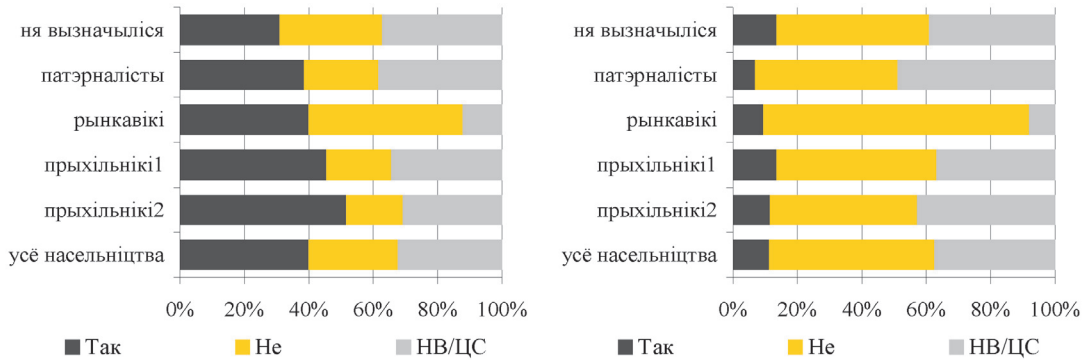
Малюнак 1. Стаўленьне насельніцтва да розных кірункаў рэформаў

Заўвага. Усе рэформы — сярэдняе арытмэтычнае 11 паказчыкаў. Удзельная вага прыведзеная за выняткам тых, хто адказаў «ня ведаю / цяжка сказаць».

Крыніца: Дасьледчы цэнтар ШІМ.

Малюнак 2. Як людзі разумеюць рынкавыя рэформы

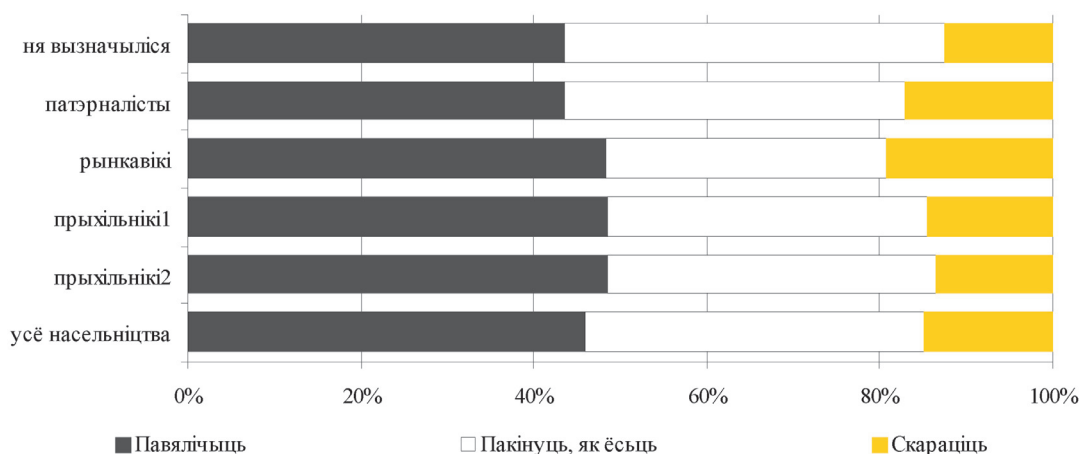
(а) Разуменьне рэформаў і стаўленьне да іх

(б) Ацэнка патрэбы ў рэформах і стаўленьне да іх

Заўвага. На малюнках (а) і (б) адлюстраваная сувязь паміж адказамі на пытаньні «Ці ажыццяўляюцца ў Беларусі рынкавыя рэформы?» і «Ці згодныя вы з тым, што Беларусі не патрэбныя рынкавыя рэформы?» з стаўленьнем да рэформаў. Тут і далей: прыхільнікі 1 — прыхільнікі рэгуляванай канкурэнцыі, прыхільнікі 2 — прыхільнікі рэструктурызацыі без прыватызацыі.

Крыніца: Дасьледчы цэнтар ШІМ.

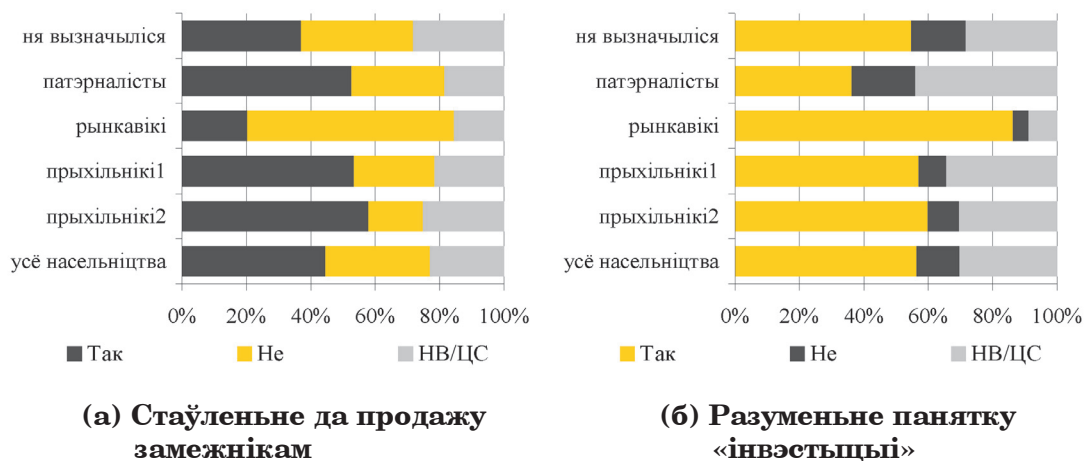
Малюнак 3. Што рабіць з выдаткамі бюджэту

Заўвага. Усе выдаткі — сярэдняе арытмэтычнае 15 паказчыкаў. Удзельная вага прыведзеная за выняткам тых, хто адказаў «ня ведаю / цяжка сказаць».

Крыніца: Дасьледчы цэнтар ІПМ.

Малюнак 4. Стаўленьне да замежных інвэстыцыяў

Заўвага. Малюнак (а): «Ці згодныя вы з тым, што продаж прадпрыемстваў замежнікам недапушчальны?»; малюнак (б): «Ці згодныя вы з тым, што беларускай эканоміцы патрэбныя замежныя інвэстыцыі?».

Крыніца: Дасьледчы цэнтар ІПМ.

- прыхільнікі рэгуляванай канкурэнцыі (больш за 4 па рэструктурызацыі й палітыцы спрыяння канкурэнцыі, сумневы наконт фондавых рынкаў);
- прыхільнікі рэструктурызацыі без прыватызацыі (блізу 4 па рэструктурызацыі й рынку працы, сумневы наконт малой прыватызацыі)¹.

Цяпер можна параўнаць абраную мэтадалёгію з простым пытаннем кшталту «Як вы ставіцеся да рынкавых рэформаў?». У анкеце былі два падобныя пытанні: «Ці ажыццяўляюцца ў Беларусі рынкавыя рэформы?» і «Ці згодныя вы з тым, што Беларусі не патрэбныя рынкавыя рэформы?». Першае адлюстроўвае разуменне людзьмі словазлучэння «рынкавыя рэформы», другое — ацэнку беларусамі патрэбы рэформаў у краіне (мы ня будзем браць да ўвагі шматаспэктнасць такой ацэнкі).

З малюнка 2а відаць, што каля 40 % насельніцтва лічыць, што рэформы ў краіне ідуць — насуперак экспертным ацэнкам ЭБРР, паводле якіх Беларусь ня толькі адна з найменей рэфармаваных постсавецкіх краінаў, але й рэформы ў ёй ня рухаюцца зь месца. За апошнія пяць гадоў ЭБРР падвысіў адно ацэнку банкаўскай рэформы (з 2- да 2). Але ж істотна тое, што блізу траціны беларусаў ня ведаюць, ці ідуць рэформы ў Беларусі. Найлепей разумеюць сытуацыю рынкавікі — сярод іх амаль палова адмаўляецца называць тое, што адбываецца ў Беларусі, рэформамі (адылі 40 % зь іх таксама пагаджаюцца з тым, што рэформы ў краіне ажыццяўляюцца).

З малюнка 2б вынікае, што больш як палова беларусаў лічаць рынкавыя рэформы патрэбнымі краіне. Яшчэ амаль 40 % ня вызначыліся, ці яны патрэбныя. Нават сярод патэрналістаў амаль палова не пагаджаецца з тым, што рынкавыя рэформы не патрэбныя — і гэта пры тым, што яны выступаюць за цалкам плянавую эканоміку.

3. АСОБНЫЯ ПОГЛЯДЫ РЭСПАНДЭНТАЎ, ШТО ЎВАЙШЛІ У КЛАСТЭРЫ

3.1. Рэйтынг праблемаў Беларусі

Тут мы параўноўваем успрыманьне праблемаў сучаснай Беларусі рознымі кластэрамі. Высьветлілася, што ўсе яны лічаць найбольш істотнымі восем праблемаў (Табліца 2). Галоўную ролю грае інфляцыя й звязаныя зь ёй праявы — уздаражэньне паслугаў ЖКГ, высокія цэны на жылло, павышэньне цэнаў на газ і нафту, а таксама нізкія даходы й беднасць істотнай часткі насельніцтва. Про-

¹ Упэўненасць апошніх двух кластэраў у неабходнасці рэструктурызацыі ці павышэння канкурэнцыі, верагодна, грунтуецца на ўласным досьведзе. Напрыклад, прыхільнікі рэструктурызацыі — гэта зазвычай людзі перадпэнсійнага веку зь сярэднім даходам, сярэдняй адукацыяй, якія працуюць на дзяржпрадпрыемствах, і матэрыяльны стан якіх за мінулы год пагоршаў. Яны разумеюць, што праца дзяржпрадпрыемстваў неэфэктыўная, і бачаць вырашэньне праблемы ў іх рэструктурызацыі бяз зьмены формы ўласнасці.

ста ці ўскосна не звязаныя з інфляцыяй толькі дзеве топ-праблемы: беспрацоўе (пры афіцыйным яго паказчыку 1 %) і алькагалізм.

Адрознымі ад астатніх выглядаюць рынкавікі. Эканамічныя праблемы для іх не настолькі істотныя, як для іншых групаў. На іх думку, пасля інфляцыі галоўнай праблемай Беларусі з'яўляецца алькагалізм, потым ідуць беспрацоўе й нізкі ўзровень даходаў. Апошнія тры пазыцыі для ўсяго насельніцтва наагул не ўваходзяць у пяцёрку найважнейшых. Гэта характарызуе рынкавікаў як групу, якая лепей за іншых здольная вырашыць уласныя эканамічныя праблемы і таму болей увагі надае агульнаграмадзкім праблемам.

Табліца 2. Праблемы, найбольш істотныя для беларусаў (%)

Праблемы:	Ня вызначыліся	Патэрналісты	Рынкавікі	Прыхільнікі 1	Прыхільнікі 2	Усё насельніцтва
Рост цэнаў	63,5	62,6	59,8	76,0	69,8	65,3
Падвышэнне цэнаў на газ і нафту	40,7	42,1	34,1	43,8	52,5	43,5
Высокія цэны на жылло	40,0	46,8	30,2	41,2	48,8	42,1
Беднасць істотнай часткі насельніцтва	45,6	42,3	30,2	42,6	44,4	41,8
Высокія тарыфы на паслугі ЖКГ	43,6	38,1	33,5	21,5	25,3	41,6
Алькагалізм	32,7	43,6	41,7	40,5	37,9	38,0
Нізкі ўзровень даходаў людзей	28,3	33,2	36,8	36,8	48,2	36,3
Беспрацоўе	43,6	37,2	37,5	46,7	38,8	33,6

Заўвага. Рэспандэнтам прапанавалі абраць ня больш за пяць праблемаў з 19 (ці варыянт «Гэтыя праблемы не ўласцівыя для Беларусі»). Шэрым вылучаныя топ-5 праблемаў.

Крыніца: Дасьледчы цэнтар ШПМ.

3.2. Успрыманьне сыстэмы сацыяльнай абароны і дзяржаўных фінансаў

Аналіз сыстэмы дзяржфінансаў і сацыяльнай абароны закранае пытаньні аб падатках, выдатках ды «клопаце» дзяржавы аб розных сацыяльных групах. Хоць высокія падаткі адзначылі як праблему толькі 15,6 % апытаных (дзявятае месца ў рэйтыngu праблемаў), з ускосных прыкметаў можна зрабіць выснову, што людзі лічаць іх сучасны ўзровень вельмі высокім (Батурчык, Чубрык (2008))². Адным з такіх ускосных сьведчаньняў было разьмеркаваньне адказаў на пытаньне «Як лепш накіроўваць сродкі на разьвіцьцё эканомікі, вытворчасці: (а) дзяржава павінна зьбіраць праз падаткі значную частку даходаў прадпрыемстваў, каб потым накіроўваць іх у патрэбныя галіны, ці (б) прадпрыемствы павінны самі распараджацца ўласнымі даходамі, бо лепш ведаюць, куды іх варта ўкласьці?» Ва ўсіх групах апроч патэрналістаў з істотнай перавагай перамог варыянт (б), які выглядае амаль як гатовы палітычны лёзунг.

Тым часам аналіз меркаваньняў наконт эфэктыўнасьці дзяржаўных выдаткаў сьведчыць аб непасьлядоўнасьці поглядаў пераважнай большасьці насельніцтва. Нягледзячы на тое, што большасьць лічыць падаткі высокімі і выступае супраць іх павышэньня, усе кластэры й насельніцтва ўвогуле адзначылі неабходнасьць павелічэньня фінансаваньня дзяржаўных выдаткаў (Малюнак 3). Адназначна занадта высокімі ўсе палічылі толькі выдаткі на ўтрыманьне органаў дзяржаўнай улады. Фінансаваньне астатніх 14 кірункаў выдаткаў лічылася ці аптымальным, ці недастатковым. Недастаткова фінансаваным, на думку большасьці ва ўсіх кластэрах, лічыліся ахова здароўя, сацыяльныя трансфэрты, выдаткі на навуку, тэхналёгіі (за выняткам патэрналістаў), ахову прыроды (тое ж выключэньне) і сельскую гаспадарку (апроч рынкавікаў).

Адылі жаданьне падвысіць выдаткі можна трактаваць як жаданьне палепшыць сучасны стан рэчаў у той ці іншай галіне. Калі гэта слухная трактоўка, то выснова аб непасьлядоўнасьці эканамічных поглядаў людзей істотна зьмякчаецца. Бліжэйшым да праўды падаецца тое, што яны нізка ацэньваюць эфэктыўнасьць працы дзяржавы па шэрагу кірункаў, а як выйсьце прапануюць падвысіць адпаведныя выдаткі.

Нарэшце, «сацыяльная скіраванасьць» эканамічнай палітыкі, што тэставалася праз ацэнку насельніцтвам дзяржаўнага «дбаньня» аб 14 сацыяльных групах (Дадатак Б), успрымаецца неадназначна, і амаль ня мае адрознасьцяў паміж кластэрамі. З 14 сацыяльных груп чатыры адназначна патрапілі, паводле ацэнак рэспандэнтаў, у сфэру дзяржаўнага дбаньня (чыноўнікі, вайскоўцы, міліцыя й АМАП і спартоўцы). Наконт астатніх групаў пазыцыя насельніцтва падзяляецца амаль напалову. Наконт трох зь іх (пэнсіянэры, шматдзетныя сем'і й дзеці)

² Сярод рынкавікаў і тых, хто ня вызначыўся з стаўленьнем да рэформаў, гэты адсотак большы — 26,4 і 20 % адпаведна.

пераважае меркаваньне аб сацыяльнай абароненасьці, наконт сямёх астатніх (беспрацоўныя, маладыя сем'і, маладыя адмыслоўцы, студэнты й аспіранты, працоўныя, бюджэтнікі й вяскоўцы) — меркаваньне аб сацыяльнай неабароненасьці. Калі ня браць да ўвагі чатыры вельмі абароненыя групы, то выходзіць, што палова з тых, хто здолелі вызначыцца з стаўленьнем да сыстэмы сацыяльнай абароны, схільныя лічыць сацыяльную абароненасьць уразлівых групаў недастатковай, а другая палова мяркуюе, што дзяржава дастаткова добра дбае аб іх.

3.3. Стаўленьне да продажу беларускіх прадпрыемстваў замежнікам

Найбольш істотныя адрознасьці паміж кластэрамі атрымаліся ў іх стаўленьні да прыватызацыі праз продаж замежным грамадзянам, якое вывучалася праз тры пытаньні:

- Ці згодныя вы з тым, што продаж прадпрыемстваў замежнікам недапушчальны?
- Ці згодныя вы з тым, што беларускай эканоміцы патрэбныя замежныя інвэстыцыі?
- Калі дзяржаўныя прадпрыемствы будуць прыватызавацца, то ўласнікам зь якіх краінаў вы б аддалі перавагу?

Вядома ж, большасьць рынківакаў палічыла продаж прадпрыемстваў замежнікам магчымым (Малюнак 4а). Астатнія групы выявіліся нашмат больш стрыманымі. Тыя, хто ня вызначыўся наконт рэформаў, падзяліліся ў гэтым пытаньні на тры амаль роўныя часткі: можна, нельга й ня ведаю. А вось патэрналісты не апынуліся ў лідэрах па супраціве прыватызацыі праз продаж замежнікам — амаль 30 % зь іх палічылі такое магчымым. Найболей згодных зь яго недапушчальнасьцю было сярод тых, хто верыць у магчымасьці рэструктурызацыі й рэгуляванай канкурэнцыі. Відаць, навадзеньне парадку на беларускіх прадпрыемствах ды ўладкаваньне ўмоваў іх функцыянаваньня будзе для іх дастатковым. Гэтая пазыцыя нагадвае заявы пра тое, што прыбытковыя прадпрыемствы ня будуць прадавацца прыватнікам ды замежнікам, таму можна сказаць, што гэтыя заявы адпавядаюць чаканьням істотнай часткі грамадзтва.

Адылі вельмі істотная частка насельніцтва — 26,7 % — ня звязвае замежных інвэстыцыяў з продажам прадпрыемстваў замежнікам (то бок лічыць, што і прадпрыемстваў прадаваць нельга, і што Беларусі патрэбныя замежныя інвэстыцыі). Найбольш непаслядоўнымі зьяўляюцца тыя ж прыхільнікі рэструктурызацыі без прыватызацыі й рэгуляванай канкурэнцыі — прыцягненьне замежных грошай бязь зьмены ўласніка вельмі добра ўкладаецца ў іх схему павышэньня эфэктыўнасьці прадпрыемстваў. Больш паслядоўныя рынківакі ў пераважнай большасьці выпадкаў лічаць замежныя інвэстыцыі неабходнымі, а патэрналісты праўдзіва адказваюць, што ня ведаюць, ці патрэбныя гэтыя інвэстыцыі (Малюнак 4б).

АЛЯКСАНДАР ЧУБРЫК

Апошняе пытаньне наконт жаданых уласьнікаў беларускіх прадпрыемстваў сталася даволі актуальным у кантэксьце апошніх прыватызацыйных угодаў. Яно таксама паказала істотную розьніцу паміж кластэрамі. Прыхільнікі рэструктурызацыі й канкурэнцыі (бяз рынку), вядома ж, палічылі найлепшым выйсьцем продаж беларускіх прадпрыемстваў беларускім уласьнікам (Табліца 3). Адылі й паміж імі выявілася розьніца — тыя, каму падабаецца канкурэнцыя, на другое месца паводле пажаданасьці паставілі ЭЗ, а прыхільнікі рэструктурызацыі — Расею. На другое месца паставілі Расею й патэрналісты. Цалкам супрацьлеглую пазыцыю занялі рынкавікі — яны адназначна за ўласьнікаў з ЭЗ, а Беларусь і Расея набралі ў іх пароўну. Тыя, хто ня вызначыўся, з адрывам 10 % разьмеркавалі свае прыярытэты так: Беларусь, ЭЗ і Расея.

Табліца 3. Уласьнікам зь якіх краінаў аддавалася б перавага падчас прыватызацыі (%)

	Ня вызначыліся	Патэрналісты	Рынкавікі	Прыхільнікі 1	Прыхільнікі 2	Усё насельніцтва
Беларусь	52,0	79,3	35,1	73,0	76,6	63,6
ЭЗ	43,4	8,6	89,9	25,2	15,6	33,8
Расея	32,5	18,1	35,8	15,3	18,8	24,5
Украіна	12,1	6,0	6,8	4,9	2,3	6,9
ЗША	8,3	1,7	16,2	2,5	0,5	5,5
Кітай	4,6	0,0	4,7	1,8	1,8	2,6
Ізраіль	1,7	0,0	4,1	1,2	0,0	1,2
Іран, Венэсуэла й інш.	1,4	0,4	0,7	1,2	0,0	0,8
НВ/ЦС	8,0	11,6	6,8	9,2	9,2	9,3

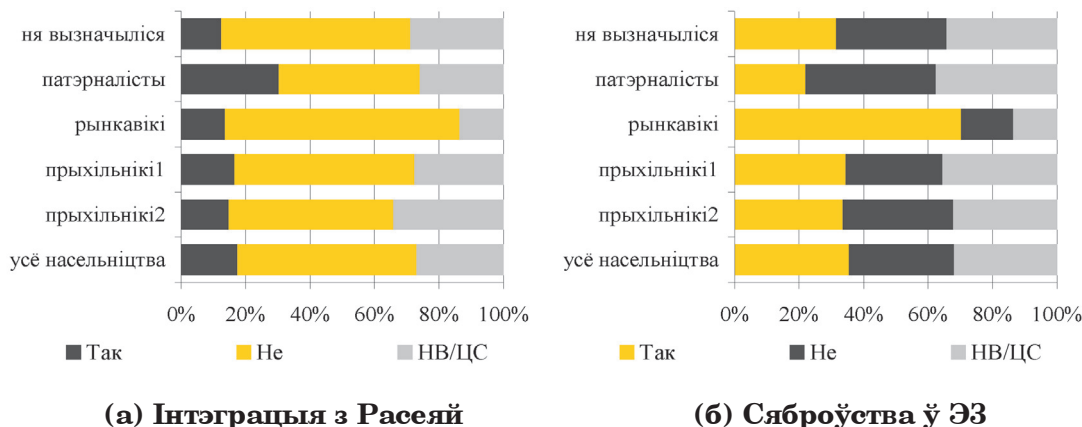
Заўвага. Пытаньне «Калі дзяржаўныя прадпрыемствы будуць прыватызавацца, то вы б аддалі перавагу ўласьнікам зь якіх краінаў?» (рэспандэнтам прапанавалася абраць ня больш за тры краіны, тлустым вылучаныя тры найбольш пажаданыя). Краіны ЭЗ падзяляліся на чатыры групы: краіны Балтыі (Літва, Латвія, Эстонія), краіны Ўсходняй Эўропы (Польшча, Чэхія й інш.), краіны Заходняй Эўропы (Нямеччына, Францыя й інш.) і скандынаўскія краіны (Фінляндыя, Швэцыя, Нарвэгія).

Крыніца: Дасьледчы цэнтар ПММ.

3.4. Выбар кірунку інтэграцыі

На выбар інвэстара пэўны ўплыў зрабілі погляды рэспандэнтаў на інтэграцыю. Тыя, хто лічыць, што Беларусь павінна ўступіць у ЭЗ, схільныя аддаваць перавагу інвэстам з ЭЗ (ці зь Беларусі). Тыя, хто жадае стварэння саюзнай дзяржавы Беларусі й Расеі з адным прэзыдэнтам, парламэнтам ды валютай, аддаюць перавагу ці беларускім, ці расейскім уласьнікам. Аднак, беручы да ўвагі нешматлікасыць прыхільнікаў аб'яднаньня Беларусі з Расеяй (іх удвая менш, чым прыхільнікаў сяброўства Беларусі ў ЭЗ³), можна зрабіць выснову, што сувязь паміж інтэграцыйнымі ўстаноўкамі й выбарам патэнцыйных замежных інвэстараў слабая.

Малюнак 5. Выбар кірунку інтэграцыі

Заўвага. Малюнак (а): «Ці згодныя вы з тым, што Беларусь і Расея мусяць пабудаваць саюзную дзяржаву з супольнай валютай, прэзыдэнтам і парламэнтам?»; малюнак (б): «Ці згодныя вы з тым, што Беларусь павінна стаць сябрам Эўрапейскага Зьвязу?».

Крыніца: Дасьледчы цэнтар ІІМ.

Тым часам сувязь паміж стаўленьнем да рэформаў і кірункаў інтэграцыі аказалася вельмі моцнай (Малюнак 5). У прыватнасьці, 70,3 % рынкавікаў згодныя з тым, што Беларусь мусяць увайсці ў ЭЗ, і 73 % — што яна не павінна будаваць саюзную дзяржаву з Расеяй. Сярод патэрналістаў найменей прыхільнікаў эўра-

³ 17,4 і 35,5 % адпаведна. Прытым большасьць (55,6 %) беларусаў упэўненыя ў тым, што Беларусь і Расея ня мусяць ствараць ніякай саюзнай дзяржавы, у той час як нагонт адсутнасьці патрэбы ў сяброўстве ў Эўразьвязе упэўненыя толькі 32,6 % апытаных.

пейскага выбару й найболей — расейскага «вэктару» (22 і 30,2 % адпаведна). Большасць астатніх кластэраў адназначна супраць саюзу з Расеяй і збольшага за сяброўства ў ЭЗ (прыкладна па траціне кожнага з трох кластэраў). Такім чынам, стаўленьне да рэформаў можа быць абумоўленае тымі ж фактарамі, што й выбар кірунку інтэграцыі, — у прыватнасці, каштоўнасці, каштоўнасці ўстаноўкамі.

4. ВЫСНОВЫ

Большасць беларускага грамадства ня вызначылася ў сваім стаўленьні да рынковай эканомікі й рэформаў. Гэтыя людзі, якіх больш за 30 %, мяркуюць, што эканамічная сыстэма мусіць быць дзесьці паміж плянам і рынкам. Яшчэ 35 % лічаць, што сучасны стан рэчаў някепскі і бракуе толькі больш вольнага рынку працы, канкурэнцыі ды спынення субсыдавання дзяржавай неэфэктыўных прадпрыемстваў. Паслядоўных прыхільнікаў рынку аказалася менш, чым паслядоўных прыхільнікаў пляну — 13,3 супраць 21 %. І нават паслядоўныя рынкі кавікі падазрона ставяцца да буйной прыватызацыі й зямельнай рэформы.

Праблемы, якія хвалююць прадстаўнікоў усіх кластэраў, даволі падобныя — найперш гэтыя эканамічныя праблемы, наўпрост ці ўскосна звязаныя з ростам цэнаў. Сярод іншых кластэраў вылучаюцца рынкі кавікі, для якіх асобныя сацыяльныя праблемы Беларусі (такія, як беспрацоўе і алькагалізм) больш істотныя за эканамічныя.

Дзяржаўныя фінансы ўспрымаюцца беларусамі як ня вельмі эфэктыўныя. Істотная частка насельніцтва (і тут адрознасьці паміж кластэрамі мінімальныя) бачыць праблему ў недастатковым фінансаванні асобных (у прыватнасці, сацыяльных) выдаткаў бюджэту. Калі ня браць пад увагу «прывілеяваных» групаў (чынавенства, спартоўцы, міліцыя, сілавікі й войска), дзяржаўны клопат аб якіх не выклікае ў людзей сумневаў, стаўленьне да сыстэмы сацыяльнай абароны падзяліла грамадства: 50 % насельніцтва лічыць, што дзяржава не клопаціцца пра ўразлівыя групы насельніцтва, а 50 % — што такі клопат адчуваецца.

Наконт магчымасці продажу беларускіх прадпрыемстваў замежнікам большасць грамадства выказваецца адмоўна (за выключэннем рынкі кавікі). Адначасова большасць людзей лічыць, што Беларусі патрэбныя замежныя інвэстыцыі, то бок ня звязвае інвэстыцыяў з прыватызацыяй (ізноў жа, рынкі кавікі больш паслядоўныя). Калі прыватызацыя ўсё ж пачнецца, то найлепш прадаваць прадпрыемствы грамадзянам Беларусі. З замежных пакупнікоў больш шанцаў у прадстаўнікоў ЭЗ (33,8 % насельніцтва), чым Расеі (24,5 %). Адзіныя, хто паставіў уласнікаў з Эўразьвязу вышэй за суайчынікаў, аказаліся тыя ж рынкі кавікі.

Параўнаньне інтэграцыйных устаноў розных кластэраў паказала, што найбольш арыентаванымі на сяброўства ў ЭЗ зьяўляюцца рынкі кавікі, на саюз з Расеяй — патэрналісты. Але нават сярод апошніх ідэя саюзу з Расеяй не набрала большасці. Не папулярная яна й на ўзроўні ўсяго грамадства, набраўшы 17,4 % галасоў у параўнанні з 35,5 % прыхільнікаў ідэі сяброўства Беларусі ў ЭЗ.

Дадатак А. Асноўныя характарыстыкі кластэраў (%)

	Ня вызначыліся	Патэрналісты	Рынкавікі	Прыхільнікі 1*	Прыхільнікі 2**
Усё насельніцтва:	31,4	21,0	13,3	14,7	19,6
Памер гораду:					
> 1 млн жыхароў (Менск)	26,6	15,9	15,4	15,0	27,1
100—500 тыс. жыхароў	43,1	19,1	11,1	13,5	13,2
50—100 тыс. жыхароў	25,3	11,5	34,5	12,6	16,1
10—50 тыс. жыхароў	26,1	19,3	12,4	18,0	24,2
5—10 тыс. жыхароў	29,6	33,3	0,0	11,1	25,9
< 5 тыс. жыхароў	25,5	30,3	9,5	15,3	19,3
Век (поўных гадоў):					
18—24	42,0	13,8	20,1	13,2	10,9
25—34	35,3	14,0	19,9	12,7	18,1
35—44	31,4	18,6	12,7	17,6	19,6
45—54	26,8	22,7	14,5	12,7	23,2
55—64	26,6	28,7	7,7	14,7	22,4
65—75	23,3	32,9	0,7	18,5	24,7
Адукацыя:					
Пачатковая, няпоўная сярэдняя	14,1	52,6	1,3	12,8	19,2
Сярэдняя	24,6	24,3	8,6	18,9	23,6
Сярэдняя спецыяльная	36,1	20,7	11,2	15,7	16,4
Вышэйшая, няскончаная вышэйшая	35,8	10,4	23,8	9,4	20,5
Форма ўласнасці:					
Дзяржаўная	31,9	19,6	11,5	15,4	22,0
Недзяржаўная (прыватная)	45,8	6,5	23,9	10,3	13,5
Не працую	26,9	28,2	11,4	15,2	18,4
Узровень даходу на чалавека ў сям'і:					
Менш за 200 тыс. руб.	26,3	23,0	12,5	18,4	19,7
200 тыс. — 500 тыс. руб.	32,2	20,7	12,1	14,5	20,5
500 тыс. — 750 тыс. руб.	34,3	15,7	19,4	7,5	23,1
Больш за 750 тыс. руб.	34,5	17,2	13,8	17,2	17,2
Змяненне матэрыяльнага стану за мінулы год:					
Пагоршала	23,6	22,9	16,9	14,6	22,0
Не змянілася	34,1	21,4	10,6	15,5	18,4
Палепшала	34,3	16,3	18,0	10,7	20,8

Дадатак Б. Успрыманыне дбанья дзяржавы

	Ня вызна- чыліся	Патэрна- лісты	Рынка- вікі	Прыхіль- нікі 1	Прыхіль- нікі 2	Усё насель- ніцтва
Беспрацоўныя						
дбае	24,2	24,1	16,9	20,9	19,3	21,8
ня дбае	63,1	57,8	78,4	63,8	62,4	64,0
Пэнсіянэры						
дбае	52,0	53,2	42,2	43,6	47,9	48,9
ня дбае	42,5	43,3	56,5	50,9	47,0	46,7
Шматдзетныя сем'і						
дбае	61,5	58,4	49,3	62,0	56,2	58,3
ня дбае	26,4	23,6	43,2	24,5	30,4	28,6
Дзеці						
дбае	59,8	60,3	49,7	55,8	62,7	58,5
ня дбае	31,9	25,0	45,6	33,7	31,8	32,6
Маладыя адмыслоўцы						
дбае	38,0	50,9	33,3	35,2	39,2	39,9
ня дбае	53,9	31,9	59,2	44,4	46,1	47,1
Маладыя сем'і						
дбае	34,0	43,5	30,4	29,6	36,9	35,4
ня дбае	58,2	42,7	66,2	59,9	51,6	55,0
Студэнты й аспіранты						
дбае	37,2	42,9	28,4	42,0	41,9	38,8
ня дбае	53,9	34,3	64,2	40,7	45,2	47,5
Вайскоўцы						
дбае	72,6	78,0	79,7	73,6	67,4	73,8
ня дбае	13,5	5,2	7,4	11,7	14,2	10,8
Міліцыя, спэцслужбы, АМАП						
дбае	76,7	86,6	91,2	81,5	78,9	81,8
ня дбае	8,1	3,4	1,4	4,3	6,0	5,2
Працоўныя						
дбае	34,6	34,1	33,1	27,6	22,9	31,0
ня дбае	50,4	56,9	62,2	63,8	68,8	58,9

ЦІ ПАТРЭБНЫЯ БЕЛАРУСІ РЭФОРМЫ?

Вяскоўцы						
дбае	39,5	32,3	25,9	26,4	30,7	32,5
ня дбае	44,7	57,8	69,4	69,3	60,6	57,5
Выкладчыкі, настаўнікі, дактары						
дбае	35,2	60,8	26,5	40,5	42,4	41,6
ня дбае	51,9	29,7	71,4	49,1	50,2	49,1
Дзяржаўныя службоўцы						
дбае	73,5	90,1	89,2	85,3	87,1	83,5
ня дбае	11,5	2,6	6,8	8,0	5,5	7,3
Спартоўцы						
дбае	72,3	72,1	75,8	77,8	77,5	74,6
ня дбае	9,8	7,3	12,1	10,5	11,0	9,9
Усе адзначаныя групы						
дбае	54,0	58,3	51,1	52,7	53,7	54,3
ня дбае	34,8	28,9	43,1	36,5	36,1	35,2
Усе адзначаныя групы, апроч вайскоўцаў, міліцыі, дзяржслужбоўцаў і спартоўцаў						
дбае	46,1	48,9	37,8	41,9	44,0	44,6
ня дбае	44,4	38,7	57,6	47,6	46,9	45,9

Заўвага. Пытаньне: «Ці добра дбае дзяржава пра наступныя групы людзей?» Сума адказаў «дбае» і «ня дбае» меншая за 100 % на колькасць адказаў «ня ведаю / цяжка сказаць».

Крыніца: Дасьледчы цэнтар ІПМ.

ДЗМІТРЫ КРУК

Ці пачаліся ў Беларусі рэформы?

УСТУП

Разглядаючы рэфармаванне беларускай эканомікі, большасць аналітыкаў засяроджвае ўвагу найперш на працэсах прыватызацыі. У гэтым выпадку аналізуюцца планы прыватызацыі асобных прадпрыемстваў, змены ў заканадаўстве аб прыватызацыі, уплыў асобных прыватызацыйных угодаў на структуру рэальнага сектара эканомікі. Такі падыход да аналізу абумоўлены асноўнай адметнай рысай беларускай эканамічнай сістэмы ў параўнанні з іншымі краінамі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы і СНД — дамінантнай роляй дзяржаўнай формы ўласнасці ў эканоміцы¹. Структуру ўласнасці ў рэальным сектары эканомікі можна разглядаць як фундамент эканамічнай сістэмы, які ўплывае на фармаванне інстытуцыянальных умоваў і з’яўляецца адным з галоўных фактараў яе развіцця ў доўгатэрміновым перыядзе. Безумоўна, што змены ў формах уласнасці, прыватызацыя і адпаведна павелічэнне долі прыватнага сектара ў беларускай эканоміцы будзе набліжаць апошнюю да «эталоннай» эканамічнай сістэмы. Таму гэты паказчык — прапарцыю дзяржаўнага і прыватнага сектара ў эканоміцы² — можна апрыёры лічыць найбольш канцэптuallyным індыкатарам працэсу эканамічных рэформаў.

Але прааналізаваць верагоднасць прыватызацыі, яе дынаміку недастаткова ў выпадку Беларусі. На сённяшні дзень шэраг мераў структурнай эканамічнай палітыкі забяспечвае функцыянаванне беларускай эканомікі праз механізмы, якія значна адрозніваюцца ад стандартных механізмаў у пераходнай эканоміцы. Гэтыя

Дзьмітры Крук — эканаміст Даследчага цэнтру Інстытуту прыватызацыі і мэнэджмэнту. Друкуецца ў «ARCHE» ўпершыню.

меры палітыкі («правілы гульні», «інстытуты», «інстытуцыянальныя ўмовы»)³ усталяваліся на працягу апошняга дзесяцігоддзя і па сваёй сутнасці заснаваныя і адпавядаюць логіцы эканамічнай сістэмы, якая трымаецца пераважна на дзяржаўнай форме ўласнасці. Нягледзячы на тое, што інстытуцыянальныя ўмовы з'яўляюцца ў пэўным сэнсе другаснымі адносна формаў уласнасці эканамічнай сістэмы, у кароткачасовым перыядзе менавіта яны аказваюць найбольшы ўплыў на вынікі функцыянавання эканомікі. Акрамя таго, мы лічым, што нават у выпадку моцных замежнаэканамічных або палітычных шокаў хуткая і масавая прыватызацыя рэальнага сектара ў Беларусі малаверагодная. Таму ў дадзенай працы мы найперш прааналізуем інстытуцыянальныя ўмовы функцыянавання эканамічных агентаў у Беларусі і паспрабуем вызначыць умовы, якія значна ўплываюць на іх паводзіны. Такім чынам, асноўнай мэтай гэтай працы з'яўляецца ацэнка стану рэфармавання беларускай эканомікі праз пэўныя крытэры, а таксама ацэнка перспектываў такога рэфармавання.

Спярша мы разгледзім адметнасці ў паводзінах эканамічных агентаў і функцыянаванні рынкаў, якія скажваюць базавыя (тэарэтычныя) функцыі. Затым мы вызначым тыя меры эканамічнай палітыкі ў Беларусі, якія прыводзяць да інстытуцыянальных адметнасцяў беларускай эканомікі. Зразумела, што ў выпадку рэфармавання і трансфармацыі гэтых мераў будзе таксама аказвацца ўплыў на ўсю эканамічную сістэму. Такім чынам, гэтыя рашэнні (меры) эканамічнай палітыкі можна разглядаць у якасці індикатараў эканамічных рэформаў. Такі падыход таксама дазваляе рабіць якасныя параўнанні і ранжыраваць гэтыя індикатары, у залежнасці ад іх уплыву на ўсю эканамічную сістэму. Для вылучаных індикатараў эканамічнай палітыкі мы дадаткова праводзім аналіз іх прыналежнасці да таго ці іншага тыпу эканамічнай палітыкі, разглядаючы яе як сукупнасць інстытуцыянальнай (агульнаэканамічнай), манетарнай, фіскальнай, фінансавай⁴, гандлёвай палітыкі.

АСАБЛІВАСЦІ ЭКАНАМІЧНЫХ АГЕНТАЎ БЕЛАРУСІ

У дадзенай працы мы засяродзім увагу толькі на тых адметных рысах у паводзінах эканамічных агентаў Беларусі, якія ўплываюць на ўвесь макраўзровень (гл. Табл. 1 для рэальнага сектара).

¹ 75 % у адпаведнасці з дадзенымі ЕБРР.

² Трэба адзначыць, што дыскусія аб прыватызацыі і суадносінах прыватнага і дзяржаўнага сектара ў пэўнай ступені сыходзіць ад эканамічнага аналізу да ідэалагічнай дыскусіі, а таму не заўсёды адлюстроўвае прагрэс у рэфармаванні і павышэнні эфектыўнасці эканомікі.

³ Пад інстытутамі разумеюцца шэраг прававых нормаў і нефармальных правілаў, якія рэгулююць паводзіны эканамічных суб'ектаў.

⁴ Гэты тэрмін, як правіла, больш ужываецца ў айчыннай і расійскай практыцы. Азначае шырокі спектр рашэнняў па рэгуляванні фінансавых патокаў у эканоміцы і з'яўляецца шырэйшым за фіскальную палітыку ў яе традыцыйным азначэнні.

Табліца 1. Адметныя рысы ў рэальным сектары Беларусі

№	Характарыстыка і механізм рэалізацыі	Форма рэалізацыі	Сфера эканамічнай палітыкі
1	Дамінаванне дзяржаўнай формы ўласнасці	Дэкрэт і Закон «Аб прыватызацыі...», нефармальныя правілы	Інстытуцыянальная палітыка
2	Рэгуляванне аб'ёму вытворчасці	Зацвярджэнне прагнозных паказчыкаў на ўзроўні асобных галінаў вытворчасці і прадпрыемстваў (указы)	Інстытуцыянальная палітыка
3	Стымуляванне дзяржавай асобных галінаў вытворчасці сродкамі бюджэтных інвестыцый, займаў, субсідый і інш.	Закон «Аб бюджэце»	Фінансавая палітыка
4	Рэгуляванне ўзроўню занятасці	Нефармальныя правілы, адзіны кваліфікацыйны даведнік	Інстытуцыянальная палітыка

Сярод гэтых рысаў у дадзеным кантэксце (пакідаючы прапорцыю формаў уласнасці па-за межамі аналізу) на першы план выходзіць уплыў на рэальны сектар праз меры фінансавай палітыкі. Па-першае, трэба адзначыць наагул значную ролю дзяржаўнага бюджэту ў якасці крыніцы фінансавання інвестыцый у асноўны капітал (26 % у 2007 г., значны рост да ўзроўню больш за 40 % у першым квартале 2008 г.). Па-другое, надзвычай высокую долю бюджэтных інвестыцый, а таксама субсідый і субвенцый агентам рэальнага сектара эканомікі — каля 10 і 9 % ад валавых расходаў бюджэту адпаведна — у структуры бюджэтных расходаў. Значны аб'ём гэтых фінансавых патокаў прыводзіць да паглыблення ў эканоміцы так званай сістэмы мяккіх бюджэтных абмежаванняў і адпаведна зніжае фінансавую дысцыпліну прадпрыемстваў. Праблемай у дадзеным выпадку ёсць вызначэнне той мяжы, пасля якой павелічэнне бюджэтных фінансавых патокаў прыводзіць да значных негатыўных тэндэнцый у межах усяго рэальнага сектара.

Для фінансавага сектара мы вылучаем шэраг асаблівасцяў у беларускай эканоміцы (гл. Табл. 2).

Прыведзеныя характарыстыкі фінансавага сектара значна ўплываюць на эканамічную сістэму. Па-першае, для рэальнага сектара амаль няма альтэрнатывы банкаўскім крэдытам у якасці запазычаных сродкаў. А паколькі фінансавы сектар у эканоміцы павінен забяспечваць эфектыўнае пераразмеркаванне рэсурсаў

Табліца 2. Адметныя рысы ў фінансавым сектары Беларусі

№	Характарыстыка і механізм рэалізацыі	Форма рэалізацыі	Сфера эканамічнай палітыкі
1	Дамінаванне адзінага класа фінансавых пасярэднікаў — банкаў (адсутнасць інстытуцыйнальных умоваў для ўскосных фінансавых патокаў праз фондавы рынак)	Праграма развіцця банкаўскага сектара на 2006—2010 гг., заканадаўства ў сферы фондавага рынку	Інстытуцыйная палітыка
2	Дамінаванне дзяржаўнай формы ўласнасці ў банкаўскім сектары	Праграма развіцця банкаўскага сектара на 2006—2010 гг., нефармальныя правілы	Інстытуцыйная палітыка
3	Абмежаванні формаў прысутнасці замежных банкаў і долі замежнага капіталу ў банкаўскім сектары	Банкаўскі кодэкс, указы, нефармальныя правілы	Інстытуцыйная палітыка
4	Забеспячэнне канкурэнтных пераваг для дзяржаўных банкаў (забеспячэнне статутнага капіталу, гарантыя дэпазітаў і інш.)	Закон «Аб бюджэце», указы, нарматыўныя акты Нацыянальнага банка	Інстытуцыйная палітыка, фінансавая палітыка

праз рынак капіталу, то зніжаецца яго станоўчы ўплыў на эканамічны рост. Такое становішча пагаршаецца ў выніку штучнага абмежавання канкурэнцыі ў банкаўскім сектары (характарыстыкі 3 і 4). У гэтай сітуацыі рэформы акурат у фінансавым сектары, на наш погляд, з'яўляюцца найбольш змястоўнымі з гледзішча прапорцый усёй эканамічнай сістэмы.

Адметнасці, уласцівыя дзяржаўнаму сектару, часткова пераклікаюцца з разгледжанымі вышэй, але тут існуе і шэраг асобных (гл. Табл. 3).

Своеасаблівым беларускім «ноў-хаў» з'яўляецца выкарыстанне дзяржаўнага бюджэту для забеспячэння інвестыцый, субсідый і іншага не толькі на ўзроўні асобных прадпрыемстваў, але і ж на ўзроўні асобных галінаў эканомікі. У пэўнай ступені гэтыя функцыі выконваюць бюджэты большасці краінаў, але зноў знайсці мяжу паміж абгрунтаваным пераразмеркаваннем і гіпертрафаваным даволі цяжка.

Адзіным сектарам, уплываць на функцыі якога амаль немагчыма мерамі асобных відаў палітыкі, з'яўляецца сектар хатніх гаспадарак. У гэтым кантэксце можна зацеміць толькі асаблівасці іх спажывецкага попыту, звязанага з высокай доляй працоўных (пераразмеркаваных) даходаў. Таксама магчыма зазначыць асаб-

Табліца 3. Адметныя рысы ў дзяржаўным сектары Беларусі

№	Характарыстыка і механізм рэалізацыі	Форма рэалізацыі	Сфера эканамічнай палітыкі
1	Выкарыстанне дзяржаўнага бюджэту як крыніцы фінансавання інвестыцый і стварэння канкурэнтных перавагаў для асобных сектараў эканомікі	Закон «Аб бюджэце»	Інстытуцыянальная палітыка, фінансавая палітыка
2	Выкарыстанне дзяржаўнага бюджэту як сродку для прадстаўлення дадатковых трансфертаў хатнім гаспадаркам (жыллёвае будаўніцтва)	Закон «Аб бюджэце»	Інстытуцыянальная палітыка, фінансавая палітыка
3	Накіраванне дадатковых фінансавых патокаў у дзяржаўны бюджэт (механізм збору экспартных пошлін і фармаванне Фонда нацыянальнага развіцця)	Закон «Аб бюджэце»	Інстытуцыянальная палітыка, фіскальная палітыка

лівасці ў іх інвестыцыйных паводзінах (у сферы жыллёвага будаўніцтва) у сувязі з мерамі інстытуцыянальнай палітыкі ў гэтай сферы (праз законы, указы, падзаконныя нарматыўна-прававыя акты).

Таксама ўплывовым фактарам для беларускай эканомікі з’яўляецца непасрэднае рэгуляванне рынкаў — тавараў і паслуг, грашовага, капіталу і рынку працы (гл. Табл. 4).

Непасрэднае рэгуляванне рынкаў у сістэме эканамічных адносінаў аказвае ўплыў на фундаментальныя эканамічныя пераменныя, якія балансуюць эканамічную сістэму і прыводзяць яе да агульнай раўнавагі. Такімі пераменнымі з’яўляюцца цэны, працэнтная стаўка і заробатная плата. У выніку здзяйсняецца другасны ўплыў на паводзіны эканамічных агентаў, якія вымушаныя прыстасоўвацца да дырэктыва вызначаных паказчыкаў.

Сярод вызначаных фактараў скажэнняў эканамічнай рэчаіснасці большасць адносіцца да сферы інстытуцыянальнай эканамічнай палітыкі. Іншымі словамі, гэтыя меры маюць адмысловы і комплексны характар, а іх рэфармаванне патрабуе ўзаемадзейння большасці дзяржаўных органаў і рэалізацыю мер палітыкі, галоўным чынам праз заканадаўчыя і нарматыўна-прававыя акты.

Табліца 4. Асаблівасці рэгулявання рынкаў у Беларусі

№	Характарыстыка і механізм рэалізацыі	Форма рэалізацыі	Сфера эканамічнай палітыкі
	Рынак тавараў і паслуг		
1	Скажэнне адносных цэнаў	Указы, пастановы	Інстытуцыянальная палітыка
2	Замяшчэнне імпарту	Пастановы, нефармальныя правілы	Гандлёвая палітыка
	Грашовы рынак		
3	Рэгуляванне рынку па сродках аб'ёму прапановы грошай, а не праз іх цану — працэнтную стаўку	Практыка правядзення манетарнай палітыкі	Манетарная палітыка
4	Штучнае рэгуляванне працэнтнай стаўкі ў эканоміцы (усталяванне максімальнай крэдытнай маржы)	Пісьмо Нацыянальнага банка	Інстытуцыянальная палітыка
	Рынак капіталу		
5	Прамае рэгуляванне крэдытных патокаў банкаўскай сістэмы	Указы і пастановы	Інстытуцыянальная палітыка
	Рынак працы		
6	Рэгуляванне велічыні і дынамікі заробтнай платы прамымі метадамі ў адпаведнасці з цыклам	Пастановы, нефармальныя правілы	Інстытуцыянальная палітыка
7	Уніфікацыя велічыні заробтнай платы праз адзіную тарифную сетку (адсутнасць перагаворнага механізму пры вызначэнні ўзроўню заробку), рэгуляванне тарифнай стаўкі першага разраду на ўзроўні БПМ (або за кошт прыбытку)	Дэкрэты, пастановы	Інстытуцыянальная палітыка

ІНДЫКАТАРЫ ЭКАНАМІЧНЫХ РЭФОРМАЎ

Вызначыўшы асноўныя характарыстыкі беларускай эканомікі, мы можам больш выразна сфармуляваць тыя меры эканамічнай палітыкі, якія можна разглядаць як індыкатары комплекснага рэфармавання беларускай эканомікі. Для

аб'ектыўнай ацэнкі адноснай важнасці гэтых індыкатараў патрэбны як больш шырокі тэарэтычны інструментарый, так і эмпірычныя даследаванні. У межах жа дадзенай працы гэтыя ацэнкі з'яўляюцца ў значнай ступені суб'ектыўнымі, зробленымі ў адпаведнасці з вышэйпрыведзеным аналізам.

У першую чаргу трэба адзначыць асаблівасці, уласцівыя фінансавому сектару. Гэта тлумачыцца яго значнай роляй у размеркаванні рэсурсаў у эканоміцы, што накладвае адбітак на паводзіны іншых агентаў. Больш за тое, акурат рэфармавання фінансавага сектара ў многіх выпадках з'яўляецца перадумовай далейшага рэфармавання ў іншых сектарах. Разглядаючы непасрэдна беларускую рэчаіснасць, мы лічым, што развіццё дадатковага сегменту фінансавага сектара — фондавага рынку — можа аказаць найбольшы ўплыў на усю сістэму. Па-першае, для эканамічных агентаў узнікае новая альтэрнатыўная крыніца для здзяйснення пазыкаў. Па-другое, па сваёй сутнасці фондавы рынак прадугледжвае больш высокія стандарты празрыстасці эканамічных агентаў і раскрыцця інфармацыі і, у меншай ступені, у параўнанні з банкамі, дае магчымасці для ўплыву на сваё функцыянаванне мерамі эканамічнай палітыкі.

У наступную групу трэба аднесці індыкатары, звязаныя з рэфармаваннем банкаўскага сектара — формы ўласнасці і ўзровень канкурэнцыі ў банкаўскай сістэме. Гэтыя характарыстыкі таксама дужа паўплываюць на паводзіны іншых эканамічных агентаў, як мінімум таму, што банкі ў сярэднетэрміновай перспектыве застаюцца галоўнымі эканамічнымі пасярэднікамі.

Наступную групу складаюць індыкатары, звязаныя з мерамі рэгулявання эканамічных рынкаў. Сістэма адносных цэнаў з'яўляецца базавай для прыняцця эканамічнымі агентамі сваіх рашэнняў. Разам з тым, на сённяшні дзень ад 45 да 90 % (у залежнасці ад метадалогіі ацэнкі) цэнаў уваходзяць у спіс рэгуляваных. Не менш важным для эканомікі з'яўляецца паказчык заробку, які звычайна залежыць ад дынамікі прадукцыйнасці працы, што не адпавядае беларускай рэчаіснасці. Рэгуляванне заробку адбываецца і праз сістэму адзінай тарыфнай сеткі і велічыні тарыфнай стаўкі першага разраду, што таксама скажае эканамічную сутнасць дадзенай катэгорыі. Падобны адбітак на эканамічную сістэму накладваюць меры рэгулявання працэнтнай стаўкі.

Усе астатнія спецыфічныя меры эканамічнай палітыкі ў Беларусі мы адносім да апошняй групы індыкатараў эканамічных рэформаў. Такім чынам, мы вылучаем наступныя індыкатары рэформаў.

1. Фондавы рынак: яго доля ў фінансавых патоках і змена заканадаўства ў гэтай сферы.
2. Суадносіны долі дзяржаўнай і недзяржаўнай уласнасці ў банкаўскім сектары.
3. Аб'ём бюджэтных сродкаў, накіраваных у статутныя фонды дзяржаўных банкаў.
4. Аб'ём ускосных субсідый дзяржаўным банкам (гарантыя дэпазітаў, сродкі дзяржаўных прадпрыемстваў і інш.).

5. Доля замежнага капіталу ў беларускай банкаўскай сістэме і яе заканадаўчае абмежаванне.
6. Дазвол на прысутнасць замежных банкаў у форме філіялаў.
7. Доля рэгуляваных цэнаў.
8. Суадносіны тэмпаў росту прадукцыйнасці працы і заробку.
9. Наяўнасць рэгулявання праз сістэму адзінай тарыфнай сеткі і тарыфную стаўку першага разраду.
10. Формы аперацый па рэгуляванні ліквіднасці і роля працэнтнай стаўкі ў іх. Рэжым манетарнай палітыкі.
11. Наяўнасць максімальнай крэдытнай маржы для банкаў.
12. Доля крэдытаў, выдадзеных у адпаведнасці з указамі прэзідэнта і пастановам і ўраду.
13. Змена нарматыўна-прававых актаў у сферы імпартазамышчэння і тэмп росту інвестыцыйнага імпарту.
14. Змена ў заканадаўстве, што рэгулюе працэсы жыллёвага будаўніцтва.
15. Доля даходаў і расходаў бюджэту да ВУП.
16. Доля бюджэтных інвестыцый у валавых інвестыцыях.
17. Доля расходаў на бюджэтныя пазыкі, субсідыя асобным галінам вытворчасці і хатнім гаспадаркам.
18. Кірункі расходаў Фонда нацыянальнага развіцця.

ВЫСНОВЫ

Вылучаныя паказчыкі дазваляюць прааналізаваць сучасны стан эканамічных рэформаў у Беларусі. Вынікі ацэнкі па гэтых індыкатарах даволі супрацьлеглыя. Напрыклад, калі мы разглядаем індыкатары 1—5, то за апошнія паўтара года трэба адзначыць значны прагрэс па гэтых кірунках. У сферы развіцця фондавага рынку назіраецца даволі станоўчая дынаміка. Летась банкі атрымалі права на эмісію іпатэчных аблігацый, якія ў пэўнай ступені ажывілі фондавы рынак. На пачатку гэтага года была ўхвалена Праграма развіцця рынку каштоўных папераў. У цэлым гэтую праграму можна ацаніць даволі станоўча, у выпадку, калі прадугледжаныя ў ёй захады будуць выкананыя. Сёлета ў межах гэтай праграмы былі ўхваленыя такія захады, як: адмена права «залатой акцыі»; паступовая адмена мараторыя на акцыі, набытыя ў працэсе льготнай прыватызацыі; зніжэнне стаўкі падатку на даходы па аперацыях з каштоўнымі паперамі; стварэнне новых фінансавых інструментаў для прадпрыемстваў і банкаў. Падобныя тэндэнцыі назіраюцца і ў банкаўскім сектары. Быў здзейснены шэраг прыватызацыйных угодаў у банкаўскім сектары, доля як недзяржаўнага, так і замежнага капі-

ДЗЬМІТРЫ КРУК

талу маюць тэндэнцыю да росту (але ж вельмі павольнага). Станоўчую дынаміку трэба таксама адзначыць у 10-м індикатары, звязаным з механізмамі рэалізацыі манетарнай палітыкі. Прынятыя праграмныя дакументы ў грашовай сферы дэкларуюць планы змену рэжыму манетарнай палітыкі да 2010 г. і выкарыстанне працэнтнай стаўкі ў якасці галоўнага інструменту эканамічнай палітыкі.

З аднаго боку, гэтыя рэформы, як адбытыя, так і запланаваныя, ёсць сапраўдным крокам наперад для беларускай эканомікі. Больш за тое, яны адбываюцца ў ключавым сегменце — фінансавым сектары. З другога боку, абсяг гэтых рэформаў пакуль не надта значны. Адсутнічае комплекснасць у межах усёй эканомікі. Пакуль не назіраецца якой-кольвек пазітыўнай дынамікі ў індикатарах 6—9, якія таксама закранаюць фундаментальныя сферы эканомікі, і ў індикатарах 11—18, што дэманструе захаванне пэўных агаворак у працэсе рэформаў. Таму, на наш погляд, сёння нельга гаварыць пра тое, што рэформы ўжо пачаліся. Хутчэй пачалася шырокая падрыхтоўка да правядзення рэформаў у наступныя тры гады.

Надрукавана ў скарочце

КІРЫЛ ГАЙДУК

«Сацыяльныя кантракты» ў сучаснай Беларусі: адны салідарызуюць, іншыя ізалююць

ЗАГАДКА СТАБІЛЬНАСЦІ

На чым грунтуецца сацыяльна-палітычная стабільнасць у сённяшняй Беларусі? Многіх аналітыкаў і назіральнікаў бянтэжыць адсутнасць яўных маштабных пратэстаў супраць аўтарытарнага ладу, які ўсё больш цісне на грамадства. Ці азначае гэта, што дзяржаўная машына прымусу не пакідае людзям іншага выбару, апроч пасіўнага прыстасавання да сітуацыі? У той жа час незалежныя апытанні грамадскай думкі не паказваюць значнай грамадскай незадаволенасці ўладай. Каб раскрыць загадку сацыяльнай і палітычнай стабільнасці ў Беларусі, Беларускі інстытут стратэгічных даследаванняў (БІСС), сацыялагічная лабараторыя «Новак» і Даследчы цэнтр ШІМ пачалі даследаванне характару ўзаемаадносін паміж дзяржавай і грамадствам у сучаснай Беларусі.

Гэты праект у пэўнай ступені быў навеяны вынікамі першай канферэнцыі БІСС, што прайшла ў верасні 2007 г.¹ Гэтак, многія яе ўдзельнікі, апісваючы дачыненні дзяржавы і грамадства, гаварылі пра своеасаблівы «сацыяльны кантракт», заключаны паміж імі. Гэты «кантракт» уключае ў сябе не толькі забавязанне ўладаў падтрымліваць сталы рост даходаў насельніцтва², але і пэўныя «маральныя аспекты»³, якія вызначаюць актуальныя паводзіны і чаканні бакоў. Характар кантракта з часам змяніўся — па меры пераходу ад харызматычнай да рацыянальнай падтрымкі палітычнага рэжыму. Такі пераход быў абумоўлены тым, што ўлада перыядычна задавальняе пэўныя чаканні насельніцтва, таму праўдапа-

Кірыл Гайдук — аналітык Беларускага інстытуту стратэгічных даследаванняў. Згаданыя ў публікацыі фокус-групы сфармаваны пад кіраўніцтвам прафэсара Андрэя Вардамацкага (лабараторыя «Новак»).

добнымі выглядаюць меркаванні, што аўтарытарная палітыка рэжыму грунтуецца не толькі на прымусе, але і на згодзе. Такім чынам, задача гэтага даследавання заключаецца ў тым, каб выявіць рысы «кансенсуснага боку» ўзаемаадносін дзяржавы і грамадства. Апошнія павінны быць разгледжаны праз прызму «сацыяльнага кантракта», акрэсленага як існуючы агульнапрыняты сацыяльныя практыкі і нормы, якіх бакі (дзяржава і асноўныя сацыяльныя групы) свядома прытрымліваюцца дзеля захавання сацыяльнай і палітычнай стабільнасці. Гэты кантракт не ёсць нязменным, але можа быць перагледжаны толькі са згоды бакоў, хоць размеркаванні ўлады паміж імі няроўнае.

АСНОЎНЫЯ ГІПОТЭЗЫ І ПЛАН ДАСЛЕДАВАННЯ

Галоўная гіпотэза праекту: сацыяльна-палітычная стабільнасць у Беларусі грунтуецца на існаванні так званага «сацыяльнага кантракта», які з'яўляецца вертыкальным дагаворам паміж дзяржавай і грамадствам. У рамках гэтага негаласнага пагаднення бакі маюць магчымасць свядома ацэньваць выдаткі і выгады сваіх паводзінаў. Дагаворным адносінам часткова спрыяе і праблема калектыўных дзеянняў: у той час як выдаткі пратэстаў выглядаюць відавочнымі, выгады ад іх далёка не бясспрэчныя для ўсіх зацікаўленых сацыяльных групаў. Другая важная гіпотэза заключаецца ў тым, што існуе не толькі адзін сацыяльны кантракт для ўсяго грамадства ў цэлым, але і яго варыяцыі, дыферэнцыяваныя паводле асноўных сацыяльных групаў насельніцтва ў залежнасці ад іх статусу (пенсіянеры, наёмныя работнікі, маладыя рабочыя, студэнты, прадпрыемальнікі, бюджэтнікі) і месца пражывання (гарадское і сельскае насельніцтва). Адпаведна, вызначыўшы «пункты судакранання» паміж гэтымі групамі, можна сфармуляваць «сацыяльны кантракт» для ўсяго грамадства.

Паводле прыведзенай вышэй гіпотэзы аб сацыяльным (-ых) кантракце (-тах), з боку насельніцтва мае месца свядомая, рацыянальная падтрымка рэжыму і сацыяльна-палітычнай сістэмы, якую ён будзе. Але гэтая гіпотэза пакуль што мае патрэбу ў пацвярджэнні або абвяржэнні ў ходзе грунтоўнага эмпірычнага даследавання. Можа аказацца, што замест рацыянальна пралічаных паводзінаў бакоў мы назіраем — як у выпадку сённяшняй Расіі⁴ — стратэгію адаптацыі да рэпрэсіўнай дзяржавы, абумоўленую слабасцю міжгрупавых сувязей і засяроджанас-

¹ Справаздача пра яе (на беларускай мове) даступная па адрасе: <http://www.belinstitute.eu/images/stories/documents/reportbel.pdf>, с. 4.

² Гл., напрыклад, артыкул Чубрыка і Гайдуга (2007) аб змяншэнні беднасці ў Беларусі, даступны па адрасе: <http://www.research.by/pdf/wp2007r02.pdf>.

³ Гл. справаздачу пра канферэнцыю БІСС: <http://www.belinstitute.eu/images/stories/documents/reportbel.pdf>, с. 8.

⁴ Гл., напрыклад, вынікі даследавання стану развіцця расійскай грамадзянскай супольнасці, якое правёў «Лявада-цэнтр»; у спіслым выглядзе яны даступныя па адрасе: http://community.livejournal.com/levada_center/56396.html.

цю на ўзаемаадносінах у цесным коле сям’і, сяброў, калег і г. д. Іншымі словамі, альтэрнатыўная гіпотэза сцвярджае, што недаразвітасць інстытутаў грамадзянскай супольнасці і адначасова ўсюдыіснасць дзяржаўных інстытутаў аслабляюць патрэбу ўступаць у дагаворныя ўзаемаадносіны.

Гэтыя гіпотэзы павінны быць правераныя сродкамі некалькіх дысцыплін, у прыватнасці эканомікі, сацыялогіі і паліталогіі. У той час як колькасны эканамічны аналіз пакажа дынаміку дабрабыту асноўных сацыяльных груп і грамадства ў цэлым, метады сацыялагічнага аналізу (такія, як даследаванні ў рамках фокус-груп і агульнаацыянальныя апытанні) павінны паказаць, як асноўныя палажэнні сацыяльнага кантракта ўспрымаюцца тымі ці іншымі сацыяльнымі групамі. Павінен быць выкарыстаны і прававы аналіз (г. зн. аналіз заканадаўства, якое вызначае рамкі правядзення масавых акцый і грамадскай дзейнасці), а таксама аналіз СМІ (для адсочвання пасланняў, з якімі ўлада звяртаецца да сацыяльных суб’ектаў).

МЕРКАВАНЫЯ ЭЛЕМЕНТЫ САЦЫЯЛЬНЫХ КАНТРАКТАЎ

Па сутнасці, логіка сацыяльных кантрактаў — гэта мікраэканамічная логіка. Іх выкананне грунтуецца на прызнанні галоўнымі сацыяльнымі групамі інтарэсаў дзяржавы, і наадварот. Такое прызнанне⁵ можа быць акрэсленае як «лаяльнасць». Яе таксама можна вызначыць як пазбяганне адкрытых пратэстаў, чаму апошнім часам, магчыма, спадарожнічае пераход ад харызматычнай да рацыянальнай падтрымкі рэжыму. Аднак лаяльнасць не можа заваёўвацца праз прымус, паколькі на ўжыванне апошняга існуе пэўны ліміт. Замест гэтага патрабуецца такая палітыка (напрыклад, забеспячэнне пэўных ільгот або стымуляцыя росту заробтнай платы і пенсій), якая б забяспечыла грамадскую згоду і такім чынам дазволіла ўстанавіць кантроль над праявамі «голосу», ці пратэсту ў яго разнастайных формах. У той жа час застаецца прастора для альтэрнатыўных дзеянняў, або клапан для выпускання незадаволенасці ў выпадку нелаяльнасці. Найбольш тыповы прыклад такой прасторы — недзяржаўны сектар, у прыватнасці часова працоўная міграцыя⁶. Гэты клапан можа быць ахарактарызаваны як «сыход», які аслабляе маштабы «голосу».

Паказальна, што шэраг істотных прымет, характэрных для сацыяльнага кантракта ў Беларусі, утрымліваюцца ў «кантрактнай сістэме найму» (пад якой у Беларусі маецца на ўвазе пашырэнне тэрміновых працоўных дагавораў замест звычайных бестэрміновых). Так, маюць месца: а) моцная залежнасць ад волі працадаўца (дзяржавы), якая стварае: б) пачуццё няўпэўненасці ў заўтрашнім дні; в) апэратыўнае ўжыванне санкцый у выпадку нелаяльнасці (пагроза звальнення

⁵ Згодна з канцэптуальнай схемай, распрацаванай Альбертам Хіршманам у працы «Exit, Voice, and Loyalty» (выдавецтва Гарвардскага ўніверсітэту, 1970 г.).

⁶ Паводле розных ацэнак, яе маштабы ў Беларусі вагаюцца ад 350 000 да 800 000 чалавек.

ці само звальненне) і г) узнагароджанне за лаяльнасць (прэміі, захаванне працоўнага месца). Хоць гэта вельмі спрошчаная і фрагментарная карціна, але яна здольная праілюстраваць агульную абстаноўку.

НЕКАТОРЫЯ ПАПЯРЭДНІЯ ВЫНІКІ ЭМПІРЫЧНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

Да гэтага часу сацыялагічная лабараторыя «Новак» правяла даследаванні некаторых фокус-групаў сярод гарадскога насельніцтва, якія прадстаўлялі пэўныя сацыяльныя пласты (пенсіянераў, наёмных работнікаў, маладых рабочых, студэнтаў, прадпрымальнікаў і бюджэтнікаў). Хоць дэталёвы аналіз вынікаў гэтых даследаванняў яшчэ трэба будзе правесці, можна зрабіць некаторыя агульныя сціслыя высновы, каб акрэсліць характар міжгрупавога сацыяльнага кантракта. Адметныя ж асаблівасці кожнай групы, якія вылучаюць яе сярод іншых, пакінем для пазнейшага разгляду.

Пачнем з таго, што ў адказ на пытанне пра тое, што ім падабаецца ў сучаснай Беларусі, удзельнікі апытанняў, як правіла, адразу прапануюць пэўныя ідэалагічныя клішэ — накіталт прыгожых гарадоў і вёсак, чароўнай прыроды, выгаднага геалагічнага і геапалітычнага становішча (г. зн. «у сэрцы Еўропы», на перакрываванні транзітных шляхоў). Што да сацыяльных характарыстык, звычайна згадваюцца такія грамадскія даброты, як бясплатная адукацыя і магчымасць для ўсіх зарабіць ці атрымаць некаторыя мінімальныя сродкі для задавальнення асноўных патрэб. Апроч таго, высока ацэньваецца сацыяльна-політычная стабільнасць; пры гэтым выказваецца меркаванне, што незалежна ад таго, хто апынецца пры ўладзе, развіццё краіны будзе працягвацца, хоць і рознымі тэмпамі.

Адказы на пытанне пра антыпатыі больш інфарматыўныя. Па-першае, усе групы не вітаюць паправак, унесеныя у Канстытуцыю (г. зн. зняццё абмежавання на колькасць прэзідэнцкіх тэрмінаў). Па-другое, палітычныя рашэнні (хоць і не заўсёды з указаннем, якія менавіта) крытыкуюцца за непрафесіяналізм, што дае падставу меркаваць аб прыхільнасці апытаных да тэхнакратычнага падыходу. Па-трэцяе, перашкоды для вядзення малага і сярэдняга (дзійна вялікага) бізнесу падкрэсліваюцца як адмоўная рыса беларускай эканомікі. Што да сацыяльна-эканамічных аспектаў, то адмена льготыў на праезд у грамадскім транспарце, а таксама — што характэрна і для іншых краінаў — інфляцыя, якая паглынае рэальныя даходы, згадваюцца як фактары, што выклікаюць трывогу. Нарэшце, удзельнікі апытанняў гавораць, што дзяржаўныя сродкі масавай інфармацыі (асабліва тэлебачанне) не выклікаюць у іх даверу, а аб'ектыўную інфармацыю яны атрымліваюць у інтэрнеце ці са спадарожнікавага тэлебачання.

Найбольш цікавая частка сацыялагічнага даследавання датычыць стаўлення рэспандэнтаў да масавых пратэстаў. Аналіз паводзінавых устаноў і чаканняў паказвае, што людзі ў гэтым пытанні зусім не схільныя рызыкаваць і рацыянальна ацэньваюць магчымыя вынікі адкрытых пратэстаў. У існасці, яны, як

правіла, устрымліваюцца ад яўнага пратэсту, бо не вераць у поспех індыўідуальных дзеянняў. Тыповы адказ на гэтае пытанне гучыць так:

Мой голас ці ўчынкі нічога не значаць, поспех магчымы толькі ў тым выпадку, калі будуць пратэставаць усе; але такога ў Беларусі не здарыцца з прычыны нацыянальнага менталітэту і прыроджанай ці гістарычна абумоўленай талерантнасці.

Апроч таго, прысутнічае выразны страх санкцый, якія будуць ужытыя ў выпадку пратэстаў, прычым не супраць саміх пратэстоўцаў, а супраць іх сваякоў ці тых, хто можа іх падтрымаць. Даволі важнай уяўляецца пагроза страты працы, што павялічвае фактар страху. У той жа час людзі выказваюць нежаданне парушаць законы, таму іх паслушэнства падтрымліваецца і прававой сістэмай. Праўда, людзі ўсведамляюць, што законы нярэдка прымаюцца супраць іх волі, так бы мовіць «кулуарна», але ўсё роўна адчуваюць патрэбу шанаваць іх у сілу самога факта іх існавання.

Адна з цікавых (хоць і папярэдніх) высноваў заключаецца ў тым, што грунтам для пратэстаў маглі б паслужыць не толькі матэрыяльныя чыннікі. Паводле слоў удзельніка адной з фокус-груп (наёмнага работніка), «грошы тут не галоўнае». Людзі больш успрымальныя да несправядлівасці і хлусні. У той жа час яны шукаюць спосабаў паставіць пад кантроль тых, хто «над імі». Магчымыя пратэсты не звязваюцца з дзейнасцю палітычнай апазіцыі. Замест гэтага назіраецца моцная цікавасць да стварэння такіх пратэстных структур, як незалежныя прафсаюзы (у процівагу «дзяржаўным»), арганізацыі пенсіянераў, маладых мацяроў і г. д. Гэта, аднак, не азначае, што людзі гатовыя ўжо цяпер ствараць такія арганізацыі (відаць, праз праблему калектыўных дзеянняў).

Пра масавыя акцыі пратэсту, што мелі месца ў Беларусі, апытаныя больш ці менш ведаюць і ў некаторай ступені ім спачуваюць, але іх удзельнікаў схільныя лічыць «рызыкантамі» ці нават недальнабачнымі людзьмі. Вырашэнне сваіх надзённых праблем (напрыклад, экалагічнага ці горадабудаўнічага характару) яны звязваюць не з калектыўнымі намаганнямі, а з публічнымі зваротамі ў прэсу (СМІ, такім чынам, «надзяляюцца» функцыямі галіны ўлады) ці ў органы выканаўчай улады. У той жа час, як толькі ў людзей з'яўляецца магчымасць параўнаць узровень жыцця ў Беларусі і іншых краінах, яны аддаюць перавагу варыянту «сыходу» (гаворачы, што «ў гэтай краіне для майго дзіцяці няма будучыні», «наша адукацыя не такая добрая з гледзішча якасці і зместу» і г. д.).

Трэба падкрэсліць, што існы сацыяльны кантракт (хоць некаторыя з яго істотных пунктаў могуць быць вызначаныя і ўжытыя толькі ў дачыненні да Мінска) адкрыты для зменаў. Так, існуе ўсё большы попыт на павышэнне ўзроўню жыцця (напрыклад, жаданне падарожнічаць за мяжу). Тым не менш, людзі не выстаўляюць да ўлады нерэалістычных матэрыяльных патрабаванняў. У прыватнасці, яны не спадзяюцца, што іх даходы ў будучыні істотна вырастуць, але чакаюць, што іх узровень жыцця палепшыцца ці застанецца нязменным. Такія ча-

КІРЫЛ ГАЙДУК

канні выказваюцца на фоне вельмі абмежаванага далягляду планавання, абсягам у адзін год.

НЕКАТОРЫЯ ВЫСНОВЫ

Папярэднія вынікі паліталагічнага даследавання сацыяльных кантрактаў у сённяшняй Беларусі выяўляюць некаторыя элементы рацыянальнасці, уласцівыя зменлівым узаемаадносінам паміж дзяржавай і грамадствам. Мае месца спалучэнне прымусу і згоды, і мяжа паміж гэтымі кампанентамі вызначаецца ўзаемадзеяннем цэнтральных элементаў сацыяльнага кантракта, у тым ліку ступенню лаяльнасці, сілай пратэстных настрояў і велічынёй магчымасцей для «выпуску пары». Гэтае ўзаемадзеянне скіроўвае патэнцыйныя пратэсты ў рэчышча абароны групавых інтарэсаў; пры гэтым адкрытыя масавыя пратэсты непапулярныя праз нявер'е ў эфектыўнасць калектыўных дзеянняў.

ДЖОНАТАН РАЎ

Эканоміка наша туфтовая

Уявіце сабе, што кіраўнік федэральнага агенцтва трымае справаздачу перад камісіяй Сената і з гонарам дакладае: супрацоўнікі агенцтва спалілі ў час працы на 10 % калорый больш, чым у мінулым годзе. Апроч спаленых калорый, яны патрацілі на 10 % больш грошай. Думаю, гэта гучала б загадкава. Чым займаліся чыноўнікі, спальваючы калорыі? На што яны патрацілі тыя грошы? І, самае галоўнае, — якія вынікі? Расходы — гэта сродак, а не мэта, і каб меркаваць пра здароўе агенцтва (ці сістэмы), трэба ведаць, што менавіта было зроблена, а не абмяжоўвацца інфармацыяй пра выдаткаваныя грошы і затрачаную энергію. Усё гэта здаецца відавочным, аднак Кангрэс штодзень ігнаруе цвярозы падыход, калі пачынаюцца размовы пра «эканоміку». Як, зрэшты, і адміністрацыя прэзідэнта разам з СМІ. Кожны раз, калі гаворыцца, што «эканоміка» расце, альбо што вы хочаце «стымуляваць» яе, на ўвазе маецца павелічэнне расходаў і колькасных паказчыкаў. Пры гэтым нікога не цікавіць, што не ўлічана або выпала з гэтага працэсу.

На практыцы тэрмін «эканоміка» азначае валавы ўнутраны прадукт — вялікі статыстычны «гаршчок», дзе змешваюцца ўсе грошы, патрачаныя ў пэўны перыяд часу. Калі гаршчок большы, чым у папярэднім квартале (годзе), вы ўспешаныя. Калі ён не большы (ці не расце дастаткова хуткімі тэмпамі) вы запрашаеце ў Сенат старшыню федэральнай рэзервавай сістэмы Бена Бернанке. *Змест* эканомікі не мае вялікага значэння ў сенацкіх камісіях; пра яго, здаецца, і не гавораць ніколі. Грошы ў вялікім гаршку маглі быць патрачаныя на лячэнне раку ці на забавы ў казіно, на брутальныя камп'ютэрныя гульні ці на выплату ліхвярскіх працэнтаў

Джонатан Раў — судырэктар заснаванай у Каліфорніі няўрадавай арганізацыі «West Marin Commons». У аснову гэтага эсэ пакладзены даклад, зачытаны перад камітэтам гандлю, навукі і транспарту (падкамітэт гандлёвых асносінаў паміж штатамі) Сэнату Злучаных Штатаў Амэрыкі 12 сакавіка 2008 г.

па крэдытах. Яны маглі пайсці на бензін (яго амерыканцы спальваюць прыблізна на 9 мільярдаў долараў штогод) ці на лекі кшталту «Рыталіна» і «Празака», якія школы даюць праз меру вучням, каб тыя ціха сядзелі ў класах. Блізу 20 мільярдаў долараў амерыканцы штогод трацяць на паслугі адвакатаў у разводных працэсах, 41 мільярд — на хатніх жывёлаў, 5 мільярдаў на касметычныя аперацыі, мільярды марнуюцца на рамонт маёмасці, пашкоджанай ад засмечвання навакольнага асяроддзя. Грошы з гаршка могуць азначаць сацыяльны і экалагічны крызіс — галечу і пакуты ўсіх відаў. Аднак вы не пытаецеся, вам усё роўна. Усё, што вы хочаце ведаць, — агульная лічба, ВУП. Пакуль ВУП расце, усё цудоўна.

Я не гавару пра цьмяную тэхнічную працэдуру. Гэта не прадмет размовы для прысутных у гэтай зале людзей. Я кажу пра тое, што вы маеце на ўвазе, калі ўжываеце паняцце «эканоміка». Нямногія словы выклікаюць гэткую пашану ў зале, дзе мы знаходзімся. Нямногія словы гэтак нагружаныя ўладай і цудадзейнай сілай. Калі вы кажаце «эканоміка на ўздыме», для вас няма лепшых навін. Калі вы даводзіце, што нейкая прапанова дапаможа «эканоміцы» ці нашкодзіць ёй, вы кідаеце апошні козыр на стол, за якім ідзе дыскусія. Мацнейшая хіба толькі спасылка на Бен Ладэна.

Між іншага, мае словы — не аргумент супраць росту. Безразважна выступаць супраць росту — такая самая дурнота, як і безразважна выступаць за яго. Гэта пазіцыі тэалагічныя, а я кажу пра эмпірычную. Вызначыце, што хаваецца за ростам, ацаніце яго вынікі. Раскажыце нам, што такое рост, праз канкрэтныя тэрміны. Тады мы зможам вызначыцца, ці ён «добры».

Няздольнасць зрабіць гэта ў нас вар'яцкая. Гэтым вар'яцтвам прасякнутыя палітычныя дыскусіі і медыйныя рэпартажы, што вядзе да разнастайных аблудаў. Мы чуем, напрыклад, што барацьба з кліматычнымі зменамі ўдарыць па «эканоміцы». Аднак, магчыма, калі мы ачысцім паветра, то затрацім менш грошай на лячэнне нашых дзяцей, хворых на астму? Атмасфера таксама з'яўляецца часткай эканомікі — рэальнай эканомікі, а не штучнай канструкцыі, абмаляванай у ВУП. Яна рэальна працуе, у чым мы хутка пераканаліся б, калі б яна перастала працаваць. ВУП не адлюстроўвае гэтай працы. Калі мы спалім больш бензіну, у ВУП будзе адлюстраваны рост расходаў. Але ж варта было б адняць пэўную суму, у якую абыходзіцца спальванне, калі яно зніжае тэрмастатычную і буферную функцыю атмасферы. Адымання ніхто не робіць, як і не ўлічваецца шкода, якую наносіць здабыча нафты з-пад зямлі. Калі ж мы спалім менш бензіну, ахоўваючы асноўныя функцыі атмасферы, з'явіцца галасы, што «эканоміка» пацярпела, нават калі рэальная эканоміка ўмацавалася.

Такая самая логіка з сем'ямі. Паводле крытэраў ВУП, найгоршыя сем'і ў Амерыцы — якраз тыя, што паводзяцца як сем'і (у якіх гатуюць сняданкі, прагульваюцца пасля абеду і гутараць міжсобку замест таго, каб аддаваць дзяцей на водкуп камерцыйнай культуры). Гатаванне ежы ўдома, размовы з дзецьмі, пешыя прагулкі замест паездак цягнуць за сабой меншыя выдаткі, чым у «камерцыйных» сем'ях. Трывалыя шлюбы вядуць да змяншэння тратаў на адвакацкія паслугі і разводы. Выходзіць, з гледзішча ВУП такія шлюбы — пагроза для эканомікі,

а найлепшыя дзеці — тыя, хто з'ядае найбольш «фаст фуду» і робіць найменш фізічных практыкаванняў, таму што яны атрымаюць найбольшыя медычныя рахункі, захварэўшы на атлушчэнне і дыябет.

Прынамсі на працягу апошніх шасцідзсяці гадоў гэтыя меркаванні ляжалі ў падмурку нашай эканамічнай палітыкі. Хіба дзіўна, што інстытут сям'і знаходзіцца пад пагрозай, рэальныя мясцовыя супольнасці перажываюць заняпад, а дзеці становяцца ахвярамі выкліканых рынкам разладаў і хвароб? Дзяржава ўважае гэтыя рэчы за рост, а значыць, за дабро. Не выпадкова, што два асноўныя пратэстныя рухі апошніх дзесяцігоддзяў — экалагічны і ў абарону сям'і — звязаныя з тымі часткамі рэальнай эканомікі, якія ВУП выпускае з поля зроку, а камерцыйная культура, што стаіць за ВУП, цішком размывае. Як мы дайшлі да крытычнага стану, дзе чорнае выдаецца за белае і наадварот? Як здарылася, што эканамічным «кумірам» нацыі стаў пацыент на апошняй стадыі раку, што праходзіць дарагу працэдуру разводу? Чаму раптам Кангрэс вядзе гаворку аб стымуляванні «эканомікі», калі многія з захадаў стымулявання вядуць да знішчэння рэчаў, пра якія, паводле словаў кангрэсменаў, яны так дбаюць? Якім чынам паяцце эканомікі зрабілася абсалютна неэканамічным?

Гісторыя пачынаецца ў Ірландыі 1650-х гг. Брытанскія войскі толькі што задушлі чарговае паўстанне, і ўрад Кромвеля вынайшаў «канчатковае развязанне» ірландскай праблемы. Урад вырашыў высласць значную частку ірландцаў — перадусім каталікоў — у аддаленыя часткі вострава. Тады ён запланавалі размеркаваць землі ірландцаў сярод брытанскіх вайскоўцаў, такім чынам узнагародзіўшы апошніх і ўсталяваўшы акупацыйную прысутнасць на карысць лонданскага ўраду. Задача складання зямельнага кадастру выпала вайсковаму лекару Уільяму Пеці, чалавеку, які быў спрытны і хутка навучаўся. Многія землі ён класіфікаваў як нізкакасныя, хоць фактычна яны былі добракасныя. Потым ён дабіўся свайго прызначэння ў размеркавальную камісію — і адпісаў большую частку гэтых земляў сабе. Агляд Пеці быў першай вядомай у заходняй гісторыі спробай поўнай інвентарызацыі нацыянальнага багацця. Яна ладзілася не для павышэння дабрабыту ірландцаў, а каб пазбавіць іх зямлі. Яна сталася інструментам урадавай палітыкі і застаецца ім да сёння. Урады заўсёды намагаюцца каталізізаваць нацыянальнае багацце з мэтай падаткаабкладання, канфіскацыі, планавання, мабілізацыі ў ваенны час. Яны не задумвалі гэтых каталогаў для таго, каб тыя былі інструментамі вымярэння нацыянальнага дабрабыту ці якасці жыцця. Аднак з цягам часу каталогі нацыянальнай маёмасці (асабліва ВУП) сталі акурат такімі інструментамі. Сродак ператварыўся ў мэту, і гэтае ператварэнне датуецца часам Вялікай дэпрэсіі.

У пачатку 1930-х гг., калі Злучаныя Штаты заглыбіліся ў эканамічную дэпрэсію, Кангрэс, спрабуючы знайсці выйсце з крызісу, сутыкнуўся з адсутнасцю надзейных звестак, якія маглі ўказаць на слушны шлях. Кангрэсмены не ведалі дакладна, што адбывалася і дзе. Не існавала сістэматызаваных паказчыкаў бес-

ДЖОНАТАН РАЎ

працоўя ці ўзроўню вытворчасці. Прэзідэнт Герберт Гувер адправіў шасцёх чыноўнікаў з Дэпартаменту гандлю ў вандроўку па краіне для падрыхтоўкі справаздачаў. Яны мелі анекдатычны характар і ў цэлым пацвярджалі думку Гувера, што пераадоленне крызісу не за гарамі. Аднак кангрэсмены жадалі большага. Сенатар Роберт М. Ля Фалет-малодшы, рэспубліканец з Уісконсіна, унёс на разгляд Кангрэсу рэзалюцыю, у якой запатрабаваў ад Дэпартаменту гандлю распрацаваць разгорнуты аналіз — як мы назвалі б яго сёння — эканомікі і яе складовых частак. Ля Фалет быў чалавек прагрэсіўны ў першапачатковым сэнсе слова. Ён верыў у «навуковы менеджмент і планаванне», і рэзалюцыя мелася дапамагчы стварыць інструмент для названай мэты. Яна была прынятая ў 1932 г. Праца па яе выкананні выпала Сайману Кузняцу — прафесару, які працаваў у Нацыянальным бюро эканамічных даследаванняў у Нью-Йорку. Кузнец добра ведаў, што распрацоўваў інструмент эканамічнай палітыкі, а не вымяральнік жыццёвых стандартаў і дабрабыту. Як ён пазней падкрэсліваў у сваіх біяграфічных нататках, яго мэтай было дапамагчы разуменню

узаемадачынненняў і адноснай важнасці разнастайных частак вытворчай сістэмы, іх мажлівых рэакцый на розныя віды стымуляў, як паказалі іх змены ў мінулыя часы.

Кузнец меў мізэрны штат памочнікаў і вельмі малы бюджэт, фрагментарныя крыніцы інфармацыі. Аднак праз паўтара года Кузнец з рэдкімі ў наш час сцісласцю і шчырасцю ўжо заявіў Кангрэсу пра абмежаванасць справаздачаў, якія ён падрыхтаваў. Асабліва цяжка яму было паведамляць кангрэсменам, чаму яны не павінны выкарыстоўваць гэтых справаздачаў так, як яны цяпер выкарыстоўваюцца Кангрэсам і прэсай.

Рэч у тым, што нацыянальныя справаздачы не закранаюць найважнейшага вымярэння эканомікі — той часткі, што існуе па-за межамі грашовага абмену. Гэты сегмент уключае як экасістэму, так і сацыяльную падсістэму — напрыклад, жыццёва важныя функцыі акіянаў і атмасферы, працу ў сем'ях і супольнасцях, што выконваецца не за грошы. Такім чынам, калі манетызаваная эканоміка выціскае гэтыя элементы — калі абаім бацькам даводзіцца працаваць, ці калі высечка лесу знішчае ачышчальную функцыю дрэваў, страты не адымаюцца з рынкавага прыбытку. Кузнец ведаў пра гэтую з'яву. «Аб'ём паслуг, аказаных хатнімі гаспадынямі і іншымі членамі хатніх гаспадарак у сферы задавальнення патрэбаў, сапраўды ўражае», — пісаў ён. Існуе і пытанне таго, што ён называў «дадатковымі падпрацоўкамі», а мы цяпер назвалі б «шэрай эканомікай». Кузнец ведаў, што яна адыгрывае значную ролю ў эканоміцы. Больш за тое, ён таксама разумее, што якасць і важнасць нейкай функцыі не залежыць ад таго, колькі грошай плаціцца за яе выкананне (і ці плаціцца грошы ўвогуле). Так, клопат маці ці бацькі не змяняецца ад таго, што яны — адрозна ад сацыяльнага работніка — не атрымліваюць грошай за сваю чыннасць. Гэтае прызнанне падрывае асноўны тэзіс, на якім грунтуецца абсалютызаваная ВУП, — што важнасць нейкай

дзеінасці можа вымярацца адно яе рынкавай цаной. Кузнец заўважыў, што тут ёсць і тэхнічная праблема: справаздачы патрабуюць звестак, а пра «шэрую эканоміку» і нярынкавы абмен паслугамі паводле вызначэння існуе мала звестак. Як вынік, нацыянальныя справаздачы фіксуюць толькі той фрагмент эканамічнай рэчаіснасці, які трапляе ў катэгорыю, што эканамісты здольныя вывучыць, — зафіксаваныя траты грошай.

Апрача таго, ёсць слізкае пытанне канструктыўных і дэструктыўных відаў дзейнасці ў сферы грашовых абменаў. Калі вы вырашылі ўлічваць толькі тое, што адбываецца ў гэтай сферы, ці трэба пагаджацца, што ўсе здзелкі належыць запісваць у плюс? Логіка, што хаваецца за абсалютызацыяй ВУП, кажа, што так, трэба пагадзіцца. Мы ўсе «рацыянальныя», таму кожны выбар на рынку па вызначэнні робіць нашыя жыцці лепшым. Кузнец засяродзіў увагу на адным відавочным вынятку: дзейнасцях, якія звычайна прызнаюцца незаконнымі (азартныя гульні, продаж наркотыкаў). Дапусціць, што такія выдаткі спрыяюць нацыянальнаму дабрабыту, азначала б перш за ўсё падарваць рацыянальнасць, якая ляжыць у аснове таго, чаму яны з’яўляюцца нелегальнымі. Урэшце, ВУП — дзяржаўны інструмент, як сцвярджаў Кузнец. Зрэшты, ён ведаў, якая адвольная гэтая выснова з эканамічнага гледзішча. Чаму легалізаваныя азартныя гульні спрыяюць нацыянальнаму дабрабыту, а незаконныя — не? Што рабіць з алкаголем? Калі дапусціць, што легальнасць надае дабраславенне, то эканоміка, вядома, атрымала велізарную падтрымку з заканчэннем эпохі сухога закону ўжо таму, што выпіўка, раней забароненая, стала дазволенай. Але п’янства засталася п’янствам. Калі ўрад мае магчымасць павялічыць тэмпы росту эканомікі, маніпулюючы такім чынам сістэмай падліку, гэта не павялічвае даверу да валіднасці падлікаў. Аднак легальнасць — вяршыня айсбергу, пад якой хаваецца глыбейшая праблема: меркаванне, што кожная купля карысная толькі таму, што кожны плаціць пакупную цану. Забарона незаконнай дзейнасці, паводле Кузнеца, «не азначае... што ўсе законныя заняткі абавязкова карысныя з гледзішча грамадства». Тут ён спыніўся, пакінуўшы пытанне, якое павінен зняць сумленны даследчык.

Існуе багата прыкладаў затрат, што ўключаюцца ў ВУП, але маюць сумнеўнае дачыненне да росту і дабрабыту нават з гледзішча тых, хто іх робіць. Так, спажыванне часта з’яўляецца вымушаным — пакупнікі не маюць выбару. Гэта падман, з якім, напрыклад, сутыкаюцца пажылыя людзі, беручы зваротны іпатэчны крэдыт (reverse mortgage)¹.

¹ Крэдыт пад заставу нерухомасці, пры якім пазычальнік атрымлівае ад крэдытара серыю перыядычных плацяжоў або аднаразовую выплату ў памеры кошту дома, які належыць пазычальніку; «зваротным» такі крэдыт называецца таму, што цягам дзеяння пазычання пазычальнік не плаціць за крэдыт, а толькі атрымлівае выплаты ад крэдытара; такі крэдыт звычайна пагашаецца шляхам перадачы крэдытору правоў на застаўленую нерухомасць або за кошт паступленняў ад продажу застаўленай нерухомасці; у межах сваіх крэдытных абавязкаў пазычальнік можа прадаць свой дом, але захавваць пажыццёвае права на валоданне домам і атрымаць рэгулярныя выплаты; такую крэдытную схему часта выкарыстоўваюць пажылыя людзі. (Рэд.)

Ёсць таксама тавары, прыдуманя, каб замкнуць пакупнікоў на бясконцым ланцугу дарагіх замен, напрыклад, картрыджы для лазерных прынтэраў, якія немагчыма перазаправіць, або аўтамабільныя бамперы, якія прызначаны не для таго, каб змякчаць удар, бо найменшае сутыкненне вам будзе каштаваць 5000 долараў за рамонт. Карыстаючыся крэдытнымі карткамі, мы плацім ліхварскія зборы. Не ўсе амерыканцы, якія сутыкаюцца з гэтакімі тратамі, разглядаюць іх як «выбар спажыўца», што заахвочвае іх да радаснай гонкі да ўсё большага добрабыту.

Найскладанейшым феноменам для эканамістаў з'яўляюцца згубныя прывычкі. Многія эканамісты пры ацэнцы ВУП зыходзяць з таго, што людзям уласцівая рацыянальнасць. Яны купляюць акурат тое, што яны хочуць, і таму пакупкі мусяць рабіць людзей шчаслівымі ў дакладнай прапорцыі да заплачанай цаны. Аднак згубныя прывычкі сталі ўсюдыіснымі. Яны выйшлі далёка за межы звыклых падазраваных (азартныя гульні, тытунь, алкаголь, наркатыкі) і пашырыліся на такія рэчы, як ежа, крэдытныя карткі і шопінг як такі. Таксама ігнаруецца тое, што эканамісты называюць размеркаваннем даходаў. Для ВУП няма розніцы паміж абедам у Манхэтэне за 500 долараў і сотнямі сціпых страў, якія можна прыгатаваць за тую ж суму. Модніца, якая набывае пару туфлікаў ад Манола Бланіка за 800 долараў, нібыта ў сорок разоў больш спрыяе нацыянальнаму багаццю, чым матка, якая купляе кеды сыну за 20 долараў маркі «Payless». «Эканамічны добрабыт, — пісаў Кузнец, — нельга адэкватна вымераць датуль, пакуль невядомае размеркаванне даходаў паміж індывідамі». Вось жа, прырост у спажыванні прадметаў раскошы «наверсе» захіляе брак рэчаў першай неабходнасці «ўнізе». Чым большы робіцца разрыў паміж групамі з рознымі даходамі, тым больш скажаецца карціна «сярэдняга даходу». У гэтым плане ВУП служыць статыстычнай рэтушшу, што хавае пакуты нізоў грамадства. Іншая праблема звязаная з працай і фізічнымі затратамі тых, хто працуе. Кузнец назваў гэта «адваротным бокам даходу, г. зн. інтэнсіўнасцю і непрыемнасцю намаганняў, якія ідуць на атрыманне даходу». Гэты даход зарабляецца мазалём і потам, пакутамі цела і душы. Калі пры падліку ВУП ад лічбаў прыросту адымаюць амартызацыю будынкаў і абсталявання, ці не трэба таксама браць пад увагу знос людзей?

А што сказаць пра страту вартасці іх навыкаў і ўменняў, калі адна тэхналогія выцясняе іншую? Пры цяперашняй сістэме падліку гэтая страта часта не адымаецца ад ВУП, а дадаецца да яго — у форме платы за лячэнне, затрат на перанавучанне, на дагляд дзяцей у той час, калі бацькі вымушаныя працаваць даўжэй. Аднак большасць працоўных будзе разглядаць гэтакія плацяжы як затраты, а не даходы. Калі б Кузнец выказаўся сёння, ён бы, мабыць, дапоўніў карціну іншым відам затратаў — дэградацыяй прыродных рэсурсаў. Гэта здаецца неверагодным, але, калі наша нацыя здабывае са сваіх нетраў нафту і вугаль, пры падліку ВУП лічыцца, што багацце прырастае, а не змяншаецца. Аналагам такога абсурду было б павелічэнне лічбаў на аўтамабільным лічыльніку бензіну па меры таго, як паліўны бак спусташаецца. Нацыянальная статыстыка малое карціну таго, як нацыя багацее, у той час як яна насамрэч бяднее. Кузнец завяршыў сваю спра-

ваздачу словамі, якія заслугоўваюць таго, каб быць напісанымі на сцяне кожнага кабінета ў Кангрэсе і выведзенымі на экран кожнага камп'ютэра ў радыусе дваццаці міляў: «Такім чынам, багацце нацыі наўрад ці можна вымерыць з дапамогай паказнікаў нацыянальнага даходу, як паказана вышэй».

Кангрэс і яму падобныя фактычна пакрочылі дакладна тым шляхам, ад якога перасцерагаў Кузнец. Злоўжыванні пачаліся з паступовым пранікненнем тэмы новых справаздач на палітычную арэну. У час кампаніі пераабрання Франкліна Рузвельта (1936) ён адзначыў, што эканоміка — згодна з нацыянальнымі справаздачамі — вырасла пад яго кіраўніцтвам. Лічбы былі прадстаўленыя, і хто мог іх аспрэчыць? Падобна, што іх крыніцай быў блізкі дарадца Рузвельта Гары Гопкінс, чья кантора была прытулкам маладых эканамістаў, што прыехалі ў Вашынгтон для ўдзелу ў «Новым курсе». Аднак па дарозе з 15-й вуліцы (Дэпартаменту гандлю) у Белы дом лічбы Кузняца ператвараліся акурат у тое, чым яны быць не павінныя. Тады надыйшла Другая сусветная вайна, калі нацыянальныя справаздачы адыгралі ключавую ролю ў мабілізацыйных акцыях. У Вашынгтоне разгарэліся гарачыя спрэчкі аб мэтах нацыянальнай вытворчасці. Кіраўнікі карпарацый настойвалі, што мабілізацыйная кампанія павінна зыходзіць з існага ўзроўню вытворчасці. Яны не хацелі быць звязанымі залішнімі магутнасцямі, калі вайна завяршыцца. Кузнец і іншыя, наадварот, даводзілі, што ў Злучаных Штатах ёсць вялізныя рэзервы незадазейнічаных прадукцыйных сіл; у якасці аргумента яны скарыстоўвалі нацыянальныя справаздачы. Рузвельт стаў на бок «прыхільнікаў крайніх мер» (all-outers), як была празваная гэтая група. Яны апелывалі да рузвельтаўскай веры ў мабілізацыйны эффект выклікаў; Рузвельт падхапіў іх аптымістычныя прагнозы і нават зрабіў іх больш аптымістычнымі, каб настаяць на сваім. (Планавікам тады давялося «змяніць кружэлку» і расказаць пра абмежаванні сістэмы, у чым ім таксама дапамаглі нацыянальныя справаздачы.) Пасля справаздачы дапамаглі скаардынаваць ваенную вытворчасць, пазбегнуўшы «затораў». Да 1944 г. затраты на ваенную вытворчасць перавысілі ўвесь нацыянальны прадукт дзесяццю гадамі раней.

Ніколі датуль амерыканцы гэтак не набліжаліся да чыстага эканамічнага планавання. Хоць гэтая палітыка шмат крытыкавалася, яна паспрыяла перамозе ў вайне. Пасляваенныя даследаванні сведчаць, што ў Германіі не было такога інструмента планавання, і ў выніку гітлераўская праграма вытворчасці аказалася моцна падарваная. Амерыка стала «арсеналам дэмакратыі» часткова дзякуючы кіраванню «зверху ўніз», умагчымленаму наяўнасцю нацыянальных справаздач. Пасля заканчэння вайны рахункі ізноў прыдаліся, тым разам для пераводу эканомікі на мірныя рэйкі без спаўзання ў час жахлівай Дэпрэсіі. Асноўным фактарам тут служыла спажыванне; да халоднай вайны з яе выдаткамі на Пентагон было яшчэ далёка. Паступова ваенная вытворчасць зніжалася, і спад у эканамічнай дзейнасці мусілі кампенсавать наведнікі крамаў. У нацыянальных справаздачах было дакладна паказана, як гэта можна здзейсніць. Як выказаўся Джон Кенет Гэлбрайт у «Fortune»: «Важнай прычынай эканамічнага поспеху пасля вайны было тое, што мы маглі ўстанавіць яго характарыстыкі».

ДЖОНАТАН РАЎ

Чарадзеямі росквіту сталі новыя эканамісты-кейнсіянцы, такія як Гэлбрайт, а іх чароўнай палачкай зрабіліся нацыянальныя справаздачы. Спажыванню надалі гераічнае адценне; войскі, што вярталіся з вайны, перадааручалі «эстафету» наведнікам крамаў, што мусілі замяніць вайскоўцаў у змаганні за падтрыманне прамысловых гігантаў. (Вобраз «гераічнасці» прысутнічае ў СМІ і цяпер; мы чытаем, напрыклад, што спажываўцы стануць «лакаматывам» аздараўлення эканомікі, «выцягнуць» нацыю з крызісу.) У гэткай атмасферы, відаць, непазбежным было ператварэнне Рээстру нацыянальных магутнасцяў у татэм эканамічнага поспеху. Кузнец назіраў за гэтым працэсам з усё большым страхам, Гэлбрайт урэшце таксама засумняваўся. Кузнец быў ціхі навуковец, які не рваўся выступаць з трыбуны. Аднак ён зноў і зноў заяўляў, што тыя, хто ўзяў на ўзбраенне яго «рукатворную» тэорыю, не зразумелі галоўнага. У 1962 г. ён пісаў у «The New Republic», што пры ацэнцы росту

трэба ўлічваць адрозненні паміж колькасным і якасным ростам, паміж яго коштам і аддачай, паміж эфектыўнасцю ў каротка- і доўгачасовым перыядзе... Калі ставіцца мэта «росту», трэба ўдакладняць, росту чаго і навошта.

Іншымі словамі, калі вы збіраецеся «стымуляваць» эканоміку, ці не варта нам прынамсі абмеркаваць спачатку, што менавіта вы збіраецеся стымуляваць?

Галоўнай мэтай кожнай эканомікі з'яўляецца задавальненне чалавечых патрэбаў так, каб жыццё становілася багацейшае і лепшае. Проста вырабіць прадукцыю недастаткова; яна — сродак, а не самамэта. Вось жа, амаль усе сучасныя спосабы вымярэння ў эканоміцы фактуюцца выключна на сродках. Напрыклад, усе ведаюць, што аўтамабіль карысны, калі ён прыдатны для транспартавання. Аднак сёння мы глядзім толькі на колькасць аўтамабіляў, вырабленых за працоўную гадзіну. Больш аўтамабіляў — значыць больш затораў на дарогах, значыць, транспартная сістэма становіцца менш эфектыўная. Бадай тое самае ў медыцыне. Мэтай павінны быць здаровыя людзі, а не продаж большай колькасці лекаў і аказанне большай колькасці паслуг. Цяпер жа мы ацэньваем эканамічны плён медычнай сістэмы паводле кошту лячэння, а не паводле вынікаў. Эканамісты не бачаць тут нічога кепскага; для іх тое, што за апошнія трыццаць гадоў сістэма запатрабавала прырост колькасці супрацоўнікаў на 30—40 %, не праблема. «Трэба ж на нешта траціць грошы», — паціснуў плячыма эканаміст са Стэнфарда ў «New York Times». Гэта ўжо мяжуе з вар'яцтвам. Хутка мы пачуем пра «аздараўленне коштам хваробы»; каб стымуляваць эканоміку, каб яна была здаровенькая, нам давядзецца заахвочваць людзей хварэць.

Пераклаў з амерыканскай Вольф Рубінчык паводле: Rowe Jonathan. Our Phony Economy. Harper's Magazine. June 2008. P. 17—24.

Эканамічны падмурак паўаўтарытарнага рэжыму: як вытлумачыць палітычныя захады і ўладныя адносіны ў беларускім выпадку

Беларусь — важны і загадкавы прадмет даследавання для любога палітолага. Яна ставіць у тупік назіральнікаў, палітыкаў, эканамістаў і палітычных аналітыкаў тым, што вылучаецца сваёй упартасцю ў эканамічнай і палітычнай сферах, нежаданнем ісці ў рэчышчы ліберальных і дэмакратычных тэндэнцый, якія ўсё больш пашыраюцца на кантыненте. Каб вытлумачыць гэтае адхіленне, мы прапануем у рамках структурнага і дзейнаснага падыходу (agency approach) выявіць унутраныя і знешнія *структурныя ўмовы*, што сфармавалі беларускую палітычную сцэну. У працы даказваецца, што прыпыненне дэмакратызацыі абумоўлена структурай нацыянальнай эканомікі, якая ў вялікай ступені кантралюецца дзяржавай, — структуры, што захавалася ў значнай ступені дзякуючы залежнасці Беларусі ад Расіі. Адмова ад лібералізацыі эканомікі стала крокам да захавання канцэнтраванай эканамічнай і палітычнай улады, пазбягання рэформаў з іх выдаткамі, у тым ліку магчымай стратай улады ў выніку эканамічнай рэструктурызацыі.

У дадзенай працы выбар гістарычнага шляху звязваецца са структурнымі магчымасцямі і абмежаваннямі. Структура беларускай эканомікі спарадзіла залеж-

Арыс Трантыдзіс (Aris Trantidis) — палітолаг, дактарант Лёнданскай школы эканомікі і палітычных навук. У яго даследчыя інтарэсы ўваходзіць вывучэнне гібрыдных рэжымаў, а таксама адносін паміж палітычнымі інстытутамі і эканамічнымі структурамі. Гэтая праца здабыла другое месца ў эўрапейскім конкурсе дысэртацый на атрыманьне ступені Phd і друкуецца ў перакладзе на беларускую мову зь невялікімі скарачэннямі.

Кіраванне А. Лукашэнкі ў Беларусі характарызуецца масавымі парушэннямі правоў чалавека, патранажнай уладай над дзяржаўнымі інстытутамі і сістэматычным пераследаваннем апазіцыйных груп.

насць ад дзяржавы большасці насельнікаў краіны, а таксама пашырыла ў грамадстве кансерватыўныя настроі і дух задаволенасці кіраўніком, залежнасці ад улады. Гэтая структура зашкодзіла з'яўленню шырокамаштабнага руху за дэмакратыю і лібералізм ды пазбавіла сілы нямногіх прыхільнікаў дэмакратыі. У гады кіравання Лукашэнкі «беларускі шлях» церабіўся дзякуючы адмысловым стасункам з расійскай эканомікай, стан якой паступова паляпшаўся. Акрамя таго, ён стаўся стратэгіяй, якую было лёгка «прадаваць» электарату праз ідэалагічнае абгрунтаванне этатызму і палітычнай і культурнай блізкасці да Расіі. Далёкасяжныя наступствы эканамічнай мадэлі — ключ да тлумачэння няўдач як беларускіх дэмакратычных сіл, так і палітыкі прасоўвання дэмакратыі з боку ЕС і іншых замежных актараў.

ЗАГАДКА БЕЛАРУСІ

Аўтакратычнае кіраванне А. Лукашэнкі ў Беларусі характарызуецца масавымі парушэннямі правоў чалавека, адвольным прымяненнем нарматыўных актаў, патранажнай уладай над дзяржаўнымі інстытутамі, у прыватнасці, судамі, сістэматычным пераследаваннем апазіцыйных груп. Не так даўно ўлады дабіліся чарговай перамогі на выбарах, адзначаных маштабным наступам на апазіцыю. Дзеянні ўладаў адбываюцца на фоне знікнення палітычных апанентаў — Захаранкі, Красоўскага і Ганчара. Многім кандыдатам ад апазіцыі было адмоўлена ў рэгістрацыі, апазіцыянеры сутыкаліся з беспадстаўнымі арыштамі. У Беларусі няма падзелу галінаў улады, кампетэнцыя заканадаўчага органа вельмі абмежаваная, прэзідэнт прызначае большасць суддзяў вышэйшага ўзроўню, праз якіх кантралюе судовую сістэму¹. Стаўленне да бізнесу было расцэнена як свавольнае і несправядлівае². Злоўжыванні застаюцца беспакаранымі. Улічваючы гэтыя недахопы, Беларусь нельга кваліфікаваць як «ліберальную дэмакратыю» — сістэму, у якой вяршэнства закона не дазваляе зменлівым урадам захопліваць уладу і замахвацца на правы грамадзян.

Злоўжыванні лукашэнкаўскага рэжыму застаюцца беспакаранымі.

знікнення палітычных апанентаў — Захаранкі, Красоўскага і Ганчара. Многім кандыдатам ад апазіцыі было адмоўлена ў рэгістрацыі, апазіцыянеры сутыкаліся з беспадстаўнымі арыштамі. У Беларусі няма падзелу галінаў улады, кампетэнцыя заканадаўчага органа вельмі абмежаваная, прэзідэнт прызначае большасць суддзяў вышэйшага ўзроўню, праз якіх кантралюе судовую сістэму¹. Стаўленне да бізнесу было расцэнена як свавольнае і несправядлівае². Злоўжыванні застаюцца беспакаранымі. Улічваючы гэтыя недахопы, Беларусь нельга кваліфікаваць як «ліберальную дэмакратыю» — сістэму, у якой вяршэнства закона не дазваляе зменлівым урадам захопліваць уладу і замахвацца на правы грамадзян.

ўзроўню, праз якіх кантралюе судовую сістэму¹. Стаўленне да бізнесу было расцэнена як свавольнае і несправядлівае². Злоўжыванні застаюцца беспакаранымі. Улічваючы гэтыя недахопы, Беларусь нельга кваліфікаваць як «ліберальную дэмакратыю» — сістэму, у якой вяршэнства закона не дазваляе зменлівым урадам захопліваць уладу і замахвацца на правы грамадзян.

¹ Гл. артыкулы 79, 84 (п. 2—4, 8—12, 22, 26, 30), 98 (п. 2—3), 100, 101, 116, 122, 126, 138 Канстытуцыі РБ. Іншы прыклад — «Пасланне Канстытуцыйнага Суда», у якім урад усхваляецца за эканамічныя дасягненні (<http://ncpi.gov.by/ConstSud/eng/mess06.htm>, старонка наведана 5 ліпеня 2007 г.).

² World Bank, 2005. Belarus: Window of Opportunity to Enhance Competitiveness and Sustain Economic Growth, A Country Economic Memorandum for the Republic of Belarus, Report No. 32346-BY, November 8, 2005, Poverty Reduction and Economic Management Unit, Europe and Central Asia Region, Washington D.C.

Нягледзячы на гэтыя рысы і ізаляцыю ад Захаду, Лукашэнка карыстаецца шырокамаштабнай падтрымкай у беларускага электарату, які, на першы погляд, здаецца адным з самых дэмакратычных (другім пасля эстонскага) у краінах СНД³ і адкідае абвінавачанні ў спаўзанні да дыктатуры. Падобна да таго, што большасць беларусаў разумее дэмакратыю зусім іначай, чым грамадзяне ліберальных дэмакратычных краін, і гэтак разумеюць стасуецца з неліберальным праўленнем Лукашэнкі. Дарма што паказчыкі чалавечага развіцця, пісьменнасці і эканамічнага росту ў Беларусі параўнальныя з краінамі-суседзямі, беларусы жывуць пры дэспатычным рэжыме, які не назавеш эфемерным, і з пераважна кантраляванай дзяржавай, але адносна паспяховай эканомікай.

У дадатак, іншыя рысы ператвараюць Беларусь у прыклад, што варта вывучаць у кантэксце. Яна належыць да тыпу «гібрыдных рэжымаў», якія распаўсюдзіліся ў краінах СНД у 1990-я гг., пасля краху камунізму. Тэрмін «гібрыдныя» выкарыстоўваў Лары Дайманд для апісання рэжымаў, дзе адбываюцца «выбары без дэмакратыі»⁴. Іх таксама вызначалі як «напаўдэмакратычныя»⁵. Паводле Алена⁶, гібрыдныя рэжымы характарызуюцца наяўнасцю маніпуляваных выбараў, кантраляваных дзяржавай СМІ, карупцыяй і залежнасцю судовых органаў.

Беларусь адносілася да «дэградаванага падтыпу», дзе «адсутнічаюць адмысловыя атрыбуты дэмакратыі»⁷, «канкуроўныя аўтарытарным рэжымам»⁸. Называлі Беларусь і чыста «аўтакратычным рэжымам»⁹, «фасадным рэжымам з дэмакратычнай авансцэнай»¹⁰, «фасаднай дэмакра-

Хоць паказчыкі чалавечага развіцця, пісьменнасці і эканамічнага росту ў Беларусі параўнальныя з краінамі-суседзямі, беларусы жывуць пры дэспатычным рэжыме.

³ Haerpler, Christian W. Electoral Politics of Belarus Compared // *Contemporary Belarus: Between Dictatorship and Democracy*. Korosteleva, Lawson and Marsh (eds.). Routledge Curzon: London and New York, 2003. P. 85—99.

⁴ Diamond, Larry. Elections Without Democracy: Thinking About Hybrid Regimes // *Journal of Democracy*. 2002. 13 (2) 2. P. 21—35.

⁵ Diamond, Larry, Juan J. Linz, and Seymour Martin Lipset (eds.). *Democracy in Developing Countries: Latin America*. Boulder, CO.: Lynne Rienner, xvii.

⁶ Allen, Michael. The Assault on Democracy Assistance. *Journal of Democracy*. Volume 17, Number 2, April 2006. P. 37.

⁷ Collier, David and Steven Levitsky. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research // *World Politics*. 1997. 49 (3). P. 438.

⁸ Levitsky, Steven, and Lucan A. Way. The Rise of Competitive Authoritarianism // *Journal of Democracy*. 2002. 13 (2). P. 51—65; Levitsky, Steven, and Lucan A. Way. International Linkage and Democratization // *Journal of Democracy*. 2005. 16 (3). P. 20—34.

⁹ Beichelt, Timm. Autocracy and Democracy in Belarus, Russia and Ukraine // *Democratization*. 2004. 11 (5). P. 113, 116.

¹⁰ Korosteleva, Elena A., Colin W. Lawson and Rosalind J. Marsh (eds.). *Contemporary Belarus. Between Democracy and Dictatorship*, New York: Routledge Curzon, 2003. P. 5.

тыяй»¹¹, рэжымам з абмежаваным плюралізмам і неабмежаванай уладай лідэра¹², прыкладам «султанізму»¹³, дыктатурай у стадыі «афармлення»¹⁴, «яшчэ не сапраўднай дыктатурай, якая рухаецца ў гэтым кірунку»¹⁵, «апошняй дыктатурай у Еўропе»¹⁶, ці, больш сціпла, «дэмагагічнай дэмакратыяй»¹⁷. Пры гэтым тыпе рэжыму папулярныя лідэры дамiнуюць у палітыцы і, у вялікай ступені, эканоміцы краіны, дзейнічаючы шляхам запалохвання і пераследу апазіцыі, раздачай міласцей сваім сімпатыкам. У такіх рэжымах эканоміка знаходзіцца пад дзяржаўным наглядам, захоўваецца кантроль над медыямі, вядзецца папулісцкая прапаганда.

Іншая прычына цікавасці да Беларусі — у тым, што падзеі адбываюцца ў Еўропе. Беларусь — адзіная еўрапейская дзяржава, сумежная з членамі ЕС, што

Беларусь — адзіная еўрапейская дзяржава, сумежная з членамі ЕС, што пазбегла дэмакратычных перамен.

пазбегла дэмакратычных перамен. Для даследчыкаў дэмакратызацыі Беларусь — краіна, на прыкладзе якой можна вывучаць уздзеянне геаграфічных і культурных фактараў, а таксама відавочна непаспяховую ролю Еўрапейскага Саюза, аднаго з найбольш актыўных і буйнамаштабных пашыральных дэмакратыі ў свеце.

Адносны поспех эканомікі, збольшага кантраляванай дзяржавай, вымагае даследавання яго магчымай сувязі з трываласцю паўаўтарытарнага рэжыму Лукашэнкі. У Беларусі мы назіраем адваротнае таму, што адбываецца ў сумежных з ёй краінах, якія ўвайшлі ў ЕС: пераход ад адносна свабоднай рынкавай эканомікі да дзяржаўнага кантролю і вяртанне ад зародкаў дэмакратыі да рэжыму аўтарытарызму і неліберальнага папулізму.

Іншая адметная рыса Беларусі ў тым, што рэжым застаецца дастаткова папулярны, каб маргіналізаваць апазіцыю і паспяхова супраціўляцца магутнай мадэлі ліберальнага палітычнага і эканамічнага ўладкавання, якая абяцае (і забяс-

¹¹ Gill, Graeme. Nationalism and the Transition to Democracy. The Post-Soviet Experience // Democratization. 2006. 14 (4). P. 613—626.

¹² Linz, Juan. Totalitarian and Authoritarian Regimes. New York: Lynne Rienner, 2000. P. 159.

¹³ Eke, Steven M., and Taras Kuzio. Sultanism in Eastern Europe: The Socio-Political Roots of Authoritarian Populism in Belarus // Europe-Asia Studies. 2000. 52 (3). P. 523—547.

¹⁴ Marples, David. The Prospects for Democracy in Belarus // Problems of Postcommunism. 2004. 51 (1). P. 31—42.

¹⁵ UN Commission on Human Rights, Report on the Situation of Human Rights in Belarus. 18 March 2005. E/CN.4/2005/35. P. 17; UN Commission on Human Rights, Report on the Situation of Human Rights in Belarus. 16 January 2006. E/CN.4/2006/36. P. 21.

¹⁶ Sebastián, Sofia. The Belarusian Challenge: Context for a Democratic Strategy in Europe's Last Dictatorship // International Affairs Review. 2005. 14 (1). P. 77—98.

¹⁷ Korosteleva, Elena A. Is Belarus a Demagogical Democracy? // Cambridge Review of International Affairs. 2003. 16 (3). P. 528.

печвае) дабрабыт і свабоду ў большасці краін-суседак Беларусі. Мноства разнастайных тлумачэнняў давалі гэткаму адхіленню. Гэтыя трактоўкі адсылалі да стратэгіі найважнейшых гульцоў, іх ідэнтычнасцяў, але не былі сістэмныя. Наша задача палягае ў тым, каб ацаніць гэтыя трактоўкі і выпрацаваць на іх падставе паслядоўны аналіз, які дазволіў бы нам убачыць кантэкстуальныя магчымасці і абмежаванні ў беларускай палітыцы.

КАНКURЭНТНЫЯ ТРАКТОЎКІ

Маючы адносна стабільную эканоміку, значны інтэлектуальны патэнцыял, палітычныя групы і актыўных выбаршчыкаў, незалежная Беларусь, паводле паказчыкаў чалавечага развіцця, здавалася б, мае ўсе перадумовы для стабільнай дэмакратыі. У справаздачы аб чалавечым развіцці Праграмы ААН па развіцці 2005 г. Беларусь займае 67-е месца сярод 177 краін, знаходзячыся крыху ніжэй за сярэдні ўзровень, адразу за Румыніяй. У Беларусі — высокі паказчык пісьменнасці насельніцтва (99,7 % у 2004 г.) і добра адукаваная працоўная сіла. На досвітку незалежнасці Беларусь у рэйтынгах чалавечага развіцця знаходзілася нават вышэй.

**У Беларусі
назіралася
вяртанне
ад зародкаў
дэмакратыі
да рэжыму
аўтарытарызму
і неліберальнага
папулізму.**

Дзеля тлумачэння няўдачы дэмакратызацыі ў Беларусі многія аўтары зрабілі акцэнт на «фактары элітаў», а менавіта, на рашэнні элітаў затрымаць рэформы ва ўмовах, калі апазіцыя была слабая і фрагментаваная. Апошняя кропля стаў прыход Лукашэнкі. Неліберальная дзяржава з залежнымі судовымі органамі і дзяржаўным кантролем над медыямі пазней пайшла гэтым жа шляхам. Хоць гэтыя высновы абгрунтаваныя, варта ўсё ж задаць пытанне наконт устойлівасці гэтага выбару. Славакія і Румынія таксама запазніліся з рэформамі, але пасля перыяду ваганняў прыйшлі да іх. Эліты ўпарціліся ў большасці краін Цэнтральнай і Усходняй Еўропы: неабходна вытлумачыць, чаму ў Беларусі яны аказаліся выключна ўпартыя. Чаму ў краіне не паўсталі эліты, незалежныя ад урадавага апарату і прыхільныя да рэформаў?

Апрача стану элітаў, вывучаўся і стан электарату. Апошні называўся непрадказальным; беларусы выбіралі кіраўніцтва зыходзячы з кароткатэрміновых інтарэсаў па-за рамкамі ідэалагічных перакананняў. Беларускі электарат выявіў «рацыянальную гнуткасць»¹⁸. Аднак гэтая з’ява таксама назіралася ў іншых краінах былога камуністычнага лагера, і можна сказаць, што такое здараецца паўсюдна.

У рэчышчы дзейнаснага падыходу (agency based approach) палітычная сітуацыя ў Беларусі тлумачылася манеўрамі Лукашэнкі, асаблівасцямі фармавання

¹⁸ Korosteleva, Elena A. Party System Development in Post-communist Belarus // Korosteleva, Lawson and Marsh (eds.), op. cit. P 68—84.

элітаў у першыя гады незалежнасці і некампетэнтнасцю апазіцыі. Падкрэсліваліся асабістыя рысы Лукашэнкі¹⁹: ён маляваўся як дэмагог, які ўжывае народную мову і метады, вывучаныя за гады працы на ніжэйшых службовых пасадах. Нягледзячы на парушэнні правоў чалавека, Лукашэнка застаўся папулярны прынамсі ў паловы выбаршчыкаў. Ён выстаўляўся як спрытны палітык, які ўдала раздае пернікі і бізуны для заваёвы палітычнай падтрымкі і разгрому апазіцыі. Скарыстаўшыся форай, дадзенай яму дзякуючы вялізнай папулярнасці ў 1994 г., Лукашэнка ўмела падагнаў Канстытуцыю і дзяржаўны апарат пад свае інтарэсы. Бялова-Жыль²⁰ піша, што паняцце эліты звязілася да кола Лукашэнкавых хаўрусікаў, прычым члены эліты нярэдка тасуюцца. Бялова-Жыль таксама паказала, як Лукашэнка шляхам падбору кадраў кансалідуе лаяльную эліту ў інстытуцыйнай і эканамічнай сферы, неспрыяльнай для з'яўлення неканфармісцкіх груп.

Фрагментаваную і слабую апазіцыю нярэдка бэсцяць²¹. Апазіцыйным партыям не ўдалося заваяваць і стабілізаваць лаяльнасць сваіх членаў і скансалідавацца на прынцыпах эфектыўнай арганізацыі і кампрамісу²². Сіліцкі²³ больш спачувальна гаворыць аб апазіцыйных партыях і тлумачыць іхнюю слабасць падступамі Лукашэнкі, скіраванымі на разбурэнне апазіцыі. Ён таксама выказвае больш аптымізму адносна іхняй будучыні. Іншыя аўтары, напрыклад, Бжазоўская²⁴ абвінавачвалі апазіцыю ў тым, што яна прадстаўляе свае ідэі на элітарны манер, не здолеўшы захапіць шырэйшай публікі, якая чакае рашучага, эфектыўнага і моцнага кіраўніцтва, а не слабасці і фанабэрыстай сафістыкі. Аднак чаму цягам дваццаці гадоў ідэалагічны багаж апазіцыі заставаўся без эфектыўнай прэзентацыі? І нават калі дапусціць, што ідэалогія апазіцыянераў непапулярная, чаму ніводзін іншы лідэр не зраўняўся ў папулізме з Лукашэнкам, не звярнуўся да электарату з улікам культурных і палітычных асаблівасцей большасці насельніцтва? Такім чынам, цікава запытацца, чаму Лукашэнка займае манаполію на папулізм.

Торнквіст-Плева²⁵ лічыць, што правал дэмакратыі трэба выводзіць з шэрагу прычын, напрыклад, краху эканомікі ў 1991 г., адсутнасці дэмакратычных тра-

¹⁹ Lindner, Rainer. The Lukashenka Phenomenon // Balmaceda, Margarita M., James I. Clem and Lisbeth L. Tarlow (eds.). *Independent Belarus: Domestic Determinants, Regional Dynamics, and Implications for the West*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2002. P. 76—108.

²⁰ Belova-Gille, Olga. Difficulties in Elite Formation in Belarus after 1991 // Korosteleva, Lawson and Marsh (eds.), op.cit. P. 53—67.

²¹ Rotman, David G. and Aliaksandr N. Danilov. President and Opposition: Specific Features of the Belarusian Political Scene // Korosteleva, Lawson and Marsh (eds.), op. cit. P. 100—101.

²² Korosteleva, Elena A. Electoral Volatility in Postcommunist Belarus: Explaining the Paradox // *Party Politics*. 2000. 6 (3). P. 343—358.

²³ Silitski, Vitali. Belarus: Learning from Defeat // *Journal of Democracy*. 2006. 17 (4). P. 139.

²⁴ Brzozovska, Anna. Discourses of Empowerment: Understanding Belarus' International Orientation // Egle Rindzeviciute (ed.). *Contemporary Change in Belarus, Baltic and East European Studies*. 2004. P. 74.

²⁵ Törnquist-Plewa, Barbara. The Union Between Belarus and Russia in the Context of Belarusian Nation-Building // Egle Rindzeviciute (ed.), op. cit. P. 21—39.

дыцый, слабасці дэмакратычных і нацыянальных элітаў, грамадзянскай супольнасці і беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці. Аднак гэтае тлумачэнне спрэчнае: у ім блытаюцца прычыны і наступствы. Слабасць дэмакратычных элітаў і грамадзянскай супольнасці — не столькі прычыны, як частка наступстваў, якія акурат і трэба вытлумачыць. Паняцце дэмакратычнай культуры ў вышэйшай ступені праблематычнае, бо змяшчэнне «дэмакратычнай культуры» ці «дэмакратычнага кіраўніцтва» ў шэраг умоваў паспяховай дэмакратызацыі здаецца падазронай таўталогіяй, а значыць, уцёкамі ад глыбокага аналізу. Нікога не здзівіць сцвярджэнне, што дэмакратычныя лідэры дасягаюць поспеху пры дэмакратычнай культуры, і што гэта той фактар, які абумоўлівае поспех дэмакратызацыі. Апошні трэба аналізаваць у сувязі з адметнай пераменнай (або пераменнымі), а не разнастайнымі праявамі самога сябе.

Апрача самаразбуральнай апазіцыі Сіліцкі²⁶ называе два іншыя чыннікі: з аднаго боку, славянскую і савецкую спадчыну, з другога — апатычны і недаверлівы электарат. Карасцялёва²⁷ згадвае наменклатурную спадчыну і недаразвітую ідэалогію ды ўнутраную арганізацыю партый. Аднак гэтая паталогія не новая і не ўнікальная ў Беларусі. Развагі падобнага плану прымушаюць успомніць аб прадказаннях пачатку 1990-х гг., згодна з якімі палітычнае развіццё ва Усходняй Еўропе будзе загамавана спадчынай мінулага часу, а недахоп дэмакратычных традыцый запавольвае дэмакратызацыю. Аднак выпадкі Румыніі, Балгарыі, краін Балтыі дэманструюць, што гэты недахоп, як і савецкая спадчына, не зашкодзіў усталяванню дэмакратыі «з нуля».

СПРЭЧКА АБ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ІДЭНТЫЧНАСЦІ

У пошуку трэцяга кантэкстуальнага фактара адным з найчасцей ужываных з'яўляўся фактар слабой нацыянальнай ідэнтычнасці. Слабая нацыянальная ідэнтычнасць Беларусі адкрыта называлася прычынай правалу дэмакратыі ў краіне. З аднаго боку, Беларусь была выпіхнутая ў незалежнасць насуперак сваёй волі²⁸. На ўсесаюзным рэферэндуме ў сакавіку 1991 г. 83 % беларусаў галасавалі за захаванне СССР. З другога боку, Торнквіст-Плева нагадвае, што беларусы з'яўляюцца носбітамі дзвюх культур, прычым расійская дамінуе. Беларуская мова часта ўспрымаецца як дыялект расійскай, атаясамліваецца з сялянствам і недаразвітацю.

Намаганні дзеля стварэння адметнай беларускай нацыянальнай ідэнтычнасці былі фрагментарныя ды элітарныя, маргінальныя з гледзішча народнай пад-

²⁶ Silitski, Vitali. Explaining Post-communist Authoritarianism in Belarus // *Journal of Democracy*. 2003. 16 (4). P. 83—97.

²⁷ Korosteleva, Elena A. Party System Development in Post-communist Belarus // Korosteleva, Lawson and Marsh (eds.), op. cit. P. 68—84.

²⁸ Garnett, Sherman W., and Robert Legvold (eds.). *Belarus at the Crossroads*, Washington D.C.: Carnegie Endowment for International Peace. 1999. P. 2.

трымкі. Гэтаксама спробы «беларусізацыі» пачатку 1990-х сустрэлі суворы адпор з боку насельніцтва, якому было прапанавана вярнуцца да ідэнтычнасці, якой яно не жадала. Сімвалы незалежнасці моцна аспрэчваліся і асацыяваліся з беларускімі нацыяналістамі, якія супрацоўнічалі з нацыстамі ў час кароткай акупацыі Беларусі ў Другую сусветную вайну. Прапанова Беларускага народнага фронту — вядучай апазіцыйнай партыі — аб’явіць 8 верасня нацыянальным святам (у гэты дзень у 1514 г. войскі Вялікага Княства Літоўскага перамаглі ў бітве з маскоўскім войскам пад Воршай), якое сімвалізавала б трыумф беларускага народу над расійцамі, не толькі не знайшло падтрымкі ў большасці насельніцтва, але і выклікала пратэсты.

І ўсё ж, не зважаючы на гэтыя факты, варта запытацца: ці ёсць слабасць адметнай ідэнтычнасці перашкодай для дэмакратызацыі? Падобны аргумент высоўваўся і ў сувязі з падзелам Украіны на Усход і Захад, аднак тлумачэнняў таго, як этнічная ці культурная разнастайнасць замінае дэмакратызацыі, дадзена не было. Гэткая карэляцыя не з’яўляецца выразнай, бо выпадкі трывалых аўтарытарных рэжымаў здараюцца і ў дзяржавах з выразнай і ўкаранёнай нацыянальнай ідэнтычнасцю. Трэба правесці мяжу паміж палітычнай супольнасцю і гістарычна складзенай этнічнай супольнасцю. Аўстралійцы і новазеландцы ўсведамлялі свае брытанскія культурныя і этнічныя карані ў час усталявання сваіх палітычных супольнасцей, аднак адсутнасць традыцый самастойнай дзяржаўнасці ды адметнай гістарычнай спадчыны і культурнай ідэнтычнасці не зашкодзіла стварэнню жыццяздольных палітычных супольнасцей на іхніх тэрыторыях. Дэмакратыя, здаецца, няблага развіваецца ў такіх этнічна гетэрагенных краінах, як Іспанія, Бельгія і Брытанія. У Злучаным Каралеўстве брытанская нацыянальная ідэнтычнасць суіснуе з мясцовымі тоеснасцямі. Краіны, ідэнтычнасць якіх звязаная з большымі дзяржавамі — «матчынымі нацыямі» (Кіпр) ці «роднаснымі краінамі» (Люксембург, Чарнагорыя, Канада, Новая Зеландыя, Ісландыя), — валодаюць моцным пачуццём таго, што ўяўляюць з сябе асобныя палітычныя супольнасці. Цяжка аспрэчыць, што гэтыя краіны «дэмакратычныя». Ва ўсіх названых выпадках само існаванне дзяржавы, дэцэнтралізаванай ці федэратыўнай, стварае палітычную супольнасць.

Іншая праўдападобная версія на карысць фактару ідэнтычнасці — правал апазіцыі праз яе атаесамленне з беларускім нацыяналізмам і русафобскую рыторыку, што кантраставала з паспяховай гульнёй Лукашэнкі на савецкай настальгіі, латэнтным панславізме і старанна падкрэсленай прыязнасцю да Расіі. Слушна, што і ўлады, і апазіцыя спрабавалі перапісаць гісторыю і стварыць сімвалічную ідэнтычнасць для нованароджанай рэспублікі. Таксама нельга адмаўляць, што паміж дзвюма процілеглымі ідэалагічнымі канструкцыямі Лукашэнкаў выбар шчыльнейшых культурных і палітычных сувязей з Расіяй з’яўляецца значна больш папулярным, чым нацыяналістычная альтэрнатыва. У рамках апошняй робіцца спроба ажывіць літоўска-рускую (Ruthenian) сімваліку для нацыі, якая ў этнічным і культурным плане далёка адышла ад гэтай мінуўшчыны. Пасланне апазіцыі трактуецца скептычна многімі гісторыкамі, у тым ліку і неафіцыйнымі.

Нацыяналісты вядуць прайграны бой, бо іхнія ідэі не адпавядаюць прыхільнасцям большасці іх аўдыторыі.

Тым не менш, апазіцыя ў Беларусі не складаецца з адных нацыяналістаў. Такія палітычныя сілы, як сацыял-дэмакраты, камуністы і памяркоўныя правацэнтрысты застаюцца па-над ідэнтычнасным падзелам, які спрыяе Лукашэнку. У сярэдзіне 1990-х існаваў шанец, што апазіцыйныя партыі сфармуюцца на падмурку палітычных поглядаў, а не ідэнтычнасці. Ніканаў адзначае, што пасля 1996 г. камуністычная і аграрная партыі далучыліся да антылукашэнкаўскай каліцыі, ператварыўшы апазіцыю ў менш антырасійскую. Гэтыя сілы, разам з ліберальна-дэмакратычнай партыяй і іншымі, спарадзілі спадзеў на тое, што апазіцыя стане больш адпавядаць меркаванням большасці аб беларуска-расійскіх адносінах²⁹. Гэты тактычны ход мог пазбавіць Лукашэнку яго ідэалагічнай перавагі, статусу адзінага барацьбіта за шчыльнейшую інтэграцыю з Расіяй. Аднак пераарыентацыя курсу была нядоўгай: асноўнымі сіламі ў апазіцыі неўзабаве зноў выявіліся антыінтэграцыйны Беларускі народны фронт і Аб'яднаная грамадзянская партыя. Сілам, якія маглі б дзейнічаць больш ва ўнісон з чаканнямі насельніцтва, не ўдалося збудаваць альтэрнатывы лукашэнкаўскай манаполіі на ўладу.

Чаму названыя партыі, якія адлюстроўвалі шырокі набор ідэй, не здолелі заваяваць значнай народнай падтрымкі? Адказ не толькі ў сферы ідэалогіі — трэба ўлічваць, што ідэі могуць запазычвацца і выкарыстоўвацца спрытнымі палітыкамі. У астатняй частцы працы даводзіцца, што вялізны дзяржаўны кантроль над эканомікай прывёў да гамагенізацыі сацыяльнай базы (дзе, як чакалася на пачатку, паўстануць розныя палітычныя інтарэсы), паспрыяў пачуццю ляльчансці да лідэра і задушыў праявы нязгоды.

Каб адказаць на гэтыя пытанні, мы прапануем гіпотэзу, складзеную з дзвюх частак. Па-першае, мы дэкларуем простую *ўзаемасувязь паміж спыненай лібералізацыяй і спыненай дэмакратызацыяй*. Па-другое, мы лічым, што рост залежнасці насельніцтва ад дзяржавы прывёў да кансерватызму ў эканамічным выбары. Дарма што элементы гэтай гіпотэзы былі згаданыя (ці ўскосна паказаныя) у некаторых вышэйагледжаных працах, эканамічны фактар ніколі не займаў цэнтральнага месца ў вытлумачэннях беларускіх падзей. У ніжэй пададзенай аргументацыі падкрэсліваецца канструктыўны эфект дзяржаўнага адміністравання эканомікай, а далей даецца тлумачэнне ўстойлівасці гэтай эканамічнай мадэлі.

Рэзка кантрастуючы з правалам этатызму ва Усходняй і Цэнтральнай Еўропе да 1989 г. — правалам, які прывёў да радыкальнай змены рэжымаў у рэгіёне, — этатызм у Беларусі захаваўся больш чым на дзесяцігоддзе. Спярша мы пакажам, як эканамічная структура ўплывае на палітычныя падзеі і развіццё інстытуцый;

²⁹ Nikonov, Viacheslav. The Place of Belarus on Russia's Foreign Policy Agenda // Garnett and Legvold, op. cit. P. 106—107.

як эканамічны кансерватызм і задаволенасць станам рэчаў прывяла да палітычнага кансерватызму і паслухмянасці. Другая складанасць — у вытлумачэнні *ўстойлівасці мадэлі дзяржаўнага кантролю над эканомікай* у Беларусі. Калі дэмакратыя забавілася праз сацыяльныя і палітычныя наступствы дзяржаўнага кантролю над эканомікай, то як жа гэтая мадэль выжыла, улічваючы, што яна здавалася мёртвай яшчэ ў 1980—1990-я? Насамрэч, выбар дзяржаўнага патранажу, клеймаванага «эканамічным кансерватызмам», выявіўся непапулярным у краінах, дзе мадэль дзяржаўнай эканомікі не здолела забяспечыць дабрабыту. Супраціўленне рынкавым рэформам з боку ўраду, аднак, набыло папулярнасць у Беларусі, што моцна адрознівае яе ад Балгарыі, Румыніі і Славакіі, дзе першапачатковае нежаданне ўрадоўцаў з ліку былых камуністаў праводзіць радыкальныя рэформы саступіла месца прарынкавай арыентацыі, падтрыманай усімі буйнымі палітычнымі партыямі за выключэннем экс-камуністаў.

СТРАТЭГІЯ ДЗЯРЖАЎНАГА КАНТРОЛЮ НАД ЭКАНОМІКАЙ: СТВАРЭННЕ ПЕРАДУМОЎ ДЛЯ ПАСЛУХМЯНАСЦІ

Лукашэнка ўспадкаваў эканоміку, кіраваную дзяржавай. Да Лукашэнкі дэмакратызацыя і рынкавыя рэформы былі мінімальныя, зацягнутыя беларускімі ўладамі на пачатку 1990-х. Лічыцца, што ў гэтыя гады Беларусь страціла магчымасць балючага, але неабходнага эканамічнага пераўтварэння³⁰. Хібы эканамічнай лібералізацыі зашкодзілі развіццю аўтаномнай бізнес-супольнасці ды павелічэнню колькасці насельніцтва, занятага ў прыватным сектары і незалежнага ад урада, што мела наступствы ў палітычнай сферы. Арыентаваны на рэформы старшыня Вярхоўнага Савета С. Шушкевіч аказаўся занадта слабы ў параўнанні са сваім супернікам, былым камуністам Кебічам, які займаў пасаду прэм'ер-міністра, і не змог прасунуць нават наймякчэйшых эканамічных рэформаў³¹. Апынуўшыся ў палітычнай ізаляцыі, Шушкевіч быў урэшце змушаны пайсці ў адстаўку праз абвінавачанні ў карупцыі.

Іофе³² лічыць, што стагнацыя рэформаў тлумачыцца свядомым выбарам урада, які вырашыў пазбегнуць рэзкага эканамічнага спаду, імавернага пры больш ці менш «шокавай» тэрапіі. Такая «тэрапія» спарадзіла б у пераходны перыяд рэзкае падзенне вытворчасці і рост беспрацоўя. Иофе ўгледзеў у прамысловых гігантах больш за вытворчыя адзінкі; яны забяспечвалі грамадзян сацыяльнымі

³⁰ Тут можна згадаць і зборнік артыкулаў, прысвечаных Беларусі 1990-х гг., з красамоўнай назвай «Хроніка неадбытага часу» (Хроніка несостоявшага часу. Дзесяць лет у зеркале «Белорусско-го рынка». — Мінск, 2001). (*Заўв. перакл.*)

³¹ У сувязі з акцэнтаваннем аўтарам партыйнай прыналежнасці В. Кебіча варта заўважыць, што і С. Шушкевіч з 1968 г. да 1991 г. быў членам КПСС, а ў 1978—1983 гг. выбіраўся ў парткам БДУ. (*Заўв. перакл.*)

³² Ioffe, Grigory. Understanding Belarus: Economy and Political Landscape // Europe-Asia Studies. 2004. 56 (1). P. 85—118.

паслугамі. Аднак гэты довад супярэчыць таму факту, што Беларусь насамрэч зазнала рэзкае зніжэнне ў агульным спажыванні і ў рэальным ВУП у 1992—1995 гг., незважаючы нават на інертнасць у рэформах (гл. Табл. 2 і 3). У Іофе акцэнтуюцца пашыраны ў грамадстве эканамічны кансерватызм, аднак пры гэтым занадта ідэалізуюцца намеры ўраду. Безумоўна, эканамічная лібералізацыя вымагае баглых выдаткаў у першапачатковы перыяд, але рэформы, ажыццёўленыя ў краінах Цэнтральнай і Усходняй Еўропы, вар’іраваліся ад «шокавай тэрапіі» у Польшчы (спалучэнне захадаў для макраэканамічнай стабілізацыі і прыватызацыі) да больш сціпрых, паступовых крокаў, расцягнутых у часе, у Балгарыі, Славакіі і Румыніі. Кошт рэформаў, як радыкальных, так і эвалюцыйных, быў усядомлены загадзя, тым не менш усе ўрады далучыліся да іх праз неабходнасць. Апазіцыйныя партыі, якія ўзялі ўладу на хвалі грамадскага незадавальнення рэформамі, звычайна ішлі тым самым шляхам.

У Беларусі існавалі ўмовы для эканамічнай лібералізацыі і супрацоўніцтва з заходнімі рынкамі ў першыя гады незалежнасці³³. Чаго не хапала, дык гэта волі да зменаў. Гарнет і Легвольд³⁴ адзначалі, што беларускія партыйныя бюракраты прынялі незалежнасць, каб зберагчы ўладу і старамодныя савецкія звычкі ад ліберальнага ўплыву Міхаіла Гарбачова, а пазней — Барыса Ельцына. Рацыянальны разлік гэтых элітаў адпавядаў жаданням выбаршчыкаў. Беларусы адрозніваліся ад насельнікаў тых краін, што адкінулі мінулае, і менш жадалі цяпець кароткачасовую нястачу дзеля перамен (параўнайце «пазіцыю самаапраўдання», апісаную Стоўкс³⁵). Калі рэтраспектыўнае галасаванне сапраўды з’яўляецца падмуркам электаральнага выбару, то лёгка можна было прадбачыць, што балючыя рэформы ў Беларусі стануць для ўладаў велізарным цяжарам. Эліты да Лукашэнкі ведалі гэта і ўстрымаліся ад шырокамаштабных рэформаў. Аднак інертнасць не ўратавала іх ад паразы на выбарах. Яны вельмі жадалі захаваць некаторыя рысы старой сістэмы, але не былі здольныя забяспечыць яе выжыванне. Дэпрэсія не абмінула краіну, і на палітычнай сцэне справы пайшлі не так, як планавалася. На першых прэзідэнцкіх выбарах, праведзеных толькі ў 1994 г., Кебіч прайграў аўтсайдэру — Лукашэнку, былому старшыню саўгаса³⁶ сялянскага паходжання.

Аляксандр Лукашэнка стаў першым прэзідэнтам, набыўшы бясспрэчную дэмакратычную легітымнасць. У яго перамозе адбіліся, з аднаго боку, жаданне часткі

³³ Bertelsmann Transformation Index 2006, Bertelsmann Stiftung.

³⁴ Garnett and Legvold (eds.), op.cit. P. 2.

³⁵ Stokes, Susan C. Public Opinion of Market Reforms: A Framework // Public Support for Market Reforms in New Democracies, Susan C. Stokes (ed.), Cambridge: Cambridge University Press, 1996. P. 1—34.

³⁶ У аўтара памылкова — «калгаса». Цяжка згадзіцца з тым, што старшыня камісіі Вярхоўнага Савета, дапушчаны да *інсайдэрскай* інфармацыі аб злоўжываннях вышэйшых чыноўнікаў, называецца «аўтсайдэрам». (Зאўв. перакл.)

АРЫС ТРАНТЫДЗІС

выбаршчыкаў пакараць носьбітаў улады за эканамічны і сацыяльны крызіс у Беларусі, з другога — станоўчая рэакцыя часткі выбаршчыкаў на палітычныя і эканамічныя тэзісы Лукашэнкі (паступовыя, больш памяркоўныя эканамічныя рэформы, дэкларацыі аб урадавай дапамозе ў духу настальгіі па СССР, абяцанні змагацца з карупцыяй). Выбаршчыкі таксама эмацыйна падтрымалі сімволіку Лукашэнкавых пасланняў і яго захапленне савецкім перыядам, які ў Беларусі зусім не быў дыскрэдытаваны.

З часу перамогі папулярнасць Лукашэнкі дасягалася дзякуючы апоры на найбольш кансерватыўныя сегменты электарату: работнікаў сельскай гаспадаркі, вайскоўцаў і старэйшыя пакаленні. Насамрэч Лукашэнка аказаўся першым, хто скарыстаўся папулісцкай праграмай, прыстасаванай да характарыстык, што дамінавалі ў грамадстве. Ён ухапіў магчымасці, якія адкрыліся перад ім у палітычнай і эканамічнай сферах. Неўзабаве пасля прыходу да ўлады ён зрабіў захады дзеля кантролю над СМІ і запалохвання незалежных журналістаў. Ён арганізаваў серыю рэфэрэндумаў для зацвярджэння сваёй папулярнасці; на адным з іх прынялі новую Канстытуцыю, што ўзмацніла яго выканаўчую ўладу і зрабіла яго недатыкальным. Наноў было ўведзенае цэнтралізаванае планаванне: спярша яно скарыстоўвалася для пераадолення макраэканамічнага крызісу сярэдзіны 1990-х, але выявілася нечым большым, чым проста інструментам эканамічнай палітыкі.

Разам з узмацненнем кантролю над урадам Лукашэнка ўзмацніў і кантроль ураду над эканомікай. Выпадкі дыскрымінацыі ці пераследу праз штрафы, адмовы ў перарэгістрацыі і нават зняволенне прадпрымальнікаў сталі пашыранай з'явай. Пасля ўказу № 208 у 1996 г., якім загадвалася перарэгістрацыя ўсіх прыватных прадпрыемстваў у Беларусі і ўводзілася выплата штрафаў на жаданне ўладаў, многія прыватныя кампаніі, асабліва звязаныя з апазіцыяй, спынілі існаванне³⁷. Дзяржава рэнацыяналізавала фінансавыя інстытуты, распачаўшы з мусовага зліцця акцыянернага таварыства «Беларусбанк» і дзяржаўнага Ашчадбанка ў канцы 1995 г. ды нацыяналізацыі Міжбанкаўскай валютнай біржы. Ад гэтага часу прыватныя фірмы апынуліся ў стане залежнасці ад ураду ў плане доступу да крэдытаў і замежнай валюты. Многія збанкрутавалі. Лукашэнка перавёў пад «прамы прэзідэнцкі кантроль» такія прадпрыемствы, як завод «Гарызонт» (гонар беларускай савецкай эканомікі), Мінскі гадзіннікавы завод, завод электронікі «Інтэграл».

«Фрыдам Хаўз»³⁸ сведчыць, што прыватны бізнес церпіць з-за высокіх падаткаў і бюракратызму, залішняй колькасці інструкцый, якія часта мяняюцца, канфіскацый, замарожвання рахункаў, адвольнай выдачы ліцэнзій, прымусовай

³⁷ Гл. справаздачу Міжнароднай лігі правоў чалавека «Атака на прыватнае прадпрымальніцтва» на www.ilhr.org/belarus/enterpr.htm. Старонка наведана 12 верасня 2007 г.

³⁸ Freedom House, 2007. Freedom in the World — Belarus, www.freedomhouse.org. Старонка наведана 1 верасня 2007 г.

рэнацыяналізацыі на палітычных падставах. Агляд паказаў, што прыватныя фірмы не дасягаюць большых поспехаў, чым дзяржаўныя; галоўным чынам таму, што інстытуцыйнае асяроддзе замянае свабоднай канкурэнцыі і эфектыўнаму менеджменту ў «прыватнікаў». Урэшце, дзяржаўная падтрымка мясцовых дзяржаўных прадпрыемстваў выціснула прыватныя інвестыцыі і ўзняла кошт крэдытаў у незалежных банках. Як вынік, абмежаваны прыватны сектар эканомікі залежыць ад свавольнай і карумпаванай дзяржаўнай улады, якая пагражае не толькі яго аўтаноміі, але і яго існаванню.

Прыкладна 75 % прамысловасці кантралюецца дзяржавай. Высокае падаткаабкладанне, залішняе рэгуляванне і адвольнае ўмяшанне ўраду зашкодзілі развіццю прыватных прадпрыемстваў. Згодна са звесткамі Еўрапейскага банка рэканструкцыі і развіцця, у першай палове 2004 г. прыблізна 30 % усіх прамысловых прадпрыемстваў працавалі са стратамі³⁹. Знаходзячыся пад удзіскам дзяржаўнага свавольства, ва ўмовах, калі няма абароны прыватнай уласнасці ў рамках закона, малыя і сярэднія фірмы, як і раней, складаюць невялікую долю ў ВУП.

Гэтая з'ява пацягнула непасрэдня палітычныя наступствы. Дзяржаўны кантроль над эканомікай і абмежаванні перапынілі развіццё бізнесу, аўтаномнага ад ураду, што мела на палітычнай арэне істотныя наступствы. Захоўванне за дзяржавай права ўласнасці на прадпрыемствы прывяло да таго, што большасць насельнікаў Беларусі залежаць ад урада-наймальніка. У 1995—2007 гг. 55—60 % работнікаў працавалі на прадпрыемствах, якія належалі дзяржаве⁴⁰. Трэба адзначыць, што сярод «прыватных наймальнікаў» было нямала прадпрыемстваў з удзелам дзяржавы, класіфікаваных, аднак, як «прыватныя» афіцыйнымі статыстычнымі органамі. Толькі 0,4 % работнікаў працавалі на замежных прадпрыемствах, 1,4 % — на сумесных прадпрыемствах з удзелам замежнага капіталу⁴¹.

**Прыватны сектар
беларускай
эканомікі
залежыць
ад свавольнай
і карумпаванай
дзяржаўнай
улады, якая
пагражае
не толькі яго
аўтаноміі, але
і яго існаванню.**

³⁹ «Прыватызацыя звычайна зводзіцца да ператварэння ў акцыянернае таварыства. Беларусь — адзіная краіна ў свеце, дзе ўрад мае права ўводзіць «залатую акцыю» пасля таго, як фірма была зарэгістравана і прыватызавана» (Bertelsmann Transformation Index, 2006).

У сакавіку 2008 г. інстытут «залатой акцыі», што існаваў з 1997 г., быў скасаваны ўказам А. Лукашэнкі. (Заўв. перакл.)

⁴⁰ <http://www.worldbank.org/ecspf/PSD-Yearbook/XLS/Belarus1.xls>.

⁴¹ <http://belstat.gov.by/homep/en/indicators/labor.php>, 2007. Дадзеныя Міністэрства статыстыкі.

Табліца 1. Доля прыватных прадпрыемстваў у ВУП, 2000—2003 гг. (%)

	2000	2001	2002	2003
Беларусь	20	20	25	25
Украіна	60	60	65	65
Расія	70	70	70	70
Балгарыя	70	70	70	75
Харватыя	60	60	60	60
Латвія	65	65	70	70

Крыніцы: World Bank, 2005, op. cit. P. 156; Transition Report, EBCD, 2004.

**ПРАМЫЯ ВЫНІКІ ДЗЯРЖАЎНАГА КАНТРОЛЮ НАД ЭКАНОМІКАЙ:
КАНТРОЛЬ НАД СМІ І АДУКАЦЫЯЙ, ЗАБАРОНА АРГАЊІЗАЦЫЙ
ГРАМАДЗЯНСКАЙ СУПОЛЬНАСЦІ**

Паводле звестак «Журналістаў без межаў», Беларусь у 2005 г. займала 152-е месца з 167 краін у рэйтынгу свабоды прэсы. У 2003—2004 гг. урадавы ціск на незалежныя медыі павялічыўся і выяўляўся ў прыпыненні выхаду незалежных газет, у раздачы папярэджанняў іншым СМІ. Дзяржава прыпыняла працу не толькі газет, але і радыёстанцый, журналісты арыштоўваліся, прыцягваліся да суду за «паклёп». Усёахопны кантроль Лукашэнкі над магутным дзяржапаратам надалей аслабіў незалежныя медыі, якія ўсё часцей маюць цяжкасці з друкаваннем. Ва ўмовах, калі эканоміка ў асноўным кантралюецца дзяржавай, публікацыя і распаўсюджванне газет забяспечваюцца дзяржаўнымі прадпрыемствамі, якія адмаўляюцца друкаваць і пашыраць на роўных правах «дысідэнцкую» прэсу⁴². Адмова ў распаўсюджванні і друкаванні — прэвентыўны крок супраць сва-

⁴² «Большасці вядучых незалежных агульнанацыянальных і рэгіянальных газет, уключаючы «Нашу Ніву», «БДГ-Деловую газету», «Салідарнасць», «Рэгіянальную газету», «Інтэкс-прэс», «Газету Слонімскаю», «Вітэбскі курьер» і «Брэстскі курьер», было адмоўлена ў распаўсюдзе праз «Белсаюздрук» у лістападзе 2005 г. Большасці з іх таксама адмовілі ў распаўсюдзе праз «Белпошту». Міжнародная федэрацыя журналістаў лічыць адмову ў падпісцы «часткай цынічнай і бязлітаснай кампаніі, скіраванай на здушэнне незалежных медыяў напярэдадні прэзідэнцкіх выбараў». Альтэрнатыўных крыніц распаўсюду, напрыклад, праз супермаркеты ці кнігарні, амаль няма, бо ўціск уладаў дзеля забароны продажу недзяржаўнай прэсы расце». (Freedom House, 2007. «Freedom in the World — Belarus». www.freedomhouse.org. Старонка наведана 1 верасня 2007 г.)

боднага выяўлення нязгоды, значна больш эфектыўны, чым забарона постфактум. Каналы тэлебачання таксама кантралююцца дзяржавай, і іх палітычныя паслання дыктуюцца ўрадам. Расійскія тэлеканалы, якія спярша высмейвалі Лукашэнку, сталі менш крытычныя да яго пасля народных паўстанняў ва Украіне і Грузіі.

Кантроль урада распаўсюджваецца і на адукацыю. З 2003 г. дзяржава зачыніла ўстановы, арыентаваныя на Захад, такія як Еўрапейскі гуманітарны універсітэт у Мінску, Нацыянальны гуманітарны ліцэй імя Якуба Коласа і Інстытут сацыяльна-эканамічных і палітычных даследаванняў (НІСЭПД).

Калі ўрад кантралюе большую частку эканомікі, грамадзянская супольнасць служыць аазісам аўтаномнай сацыяльнай арганізацыі.

Апасаючыся, што гэтая супольнасць можа пагражаць яго манаполіі на ўладу, Лукашэнка імкнецца перашкодзіць працы грамадскіх арганізацый. Прайшлі «чысткі» няўрадавых суполак; з другога боку, урад паспрыяў стварэнню «марыянеткавых» арганізацый, што атрымліваюць датацыі ад праўрадавых служб⁴³. Лукашэнка таксама даў выключныя правы Рускай праваслаўнай царкве і абрынуўся на мінарытарныя канфесіі⁴⁴. Грамадскія аб'яднанні могуць быць ліквідаваныя ўрадам, ім забараняецца займацца бізнесам. Іх абкладаюць высокімі падаткамі, пастаянна правяраюць дзяржаўныя службы. Ахвяраванні таксама абкладаюцца падаткамі. Аднак, не кажучы пра прамы пераслед, можна зазначыць, што ключ да абмежавання дзейнасці аўтаномных арганізацый — здушэнне іх фінансавай аўтаноміі. Калі большая частка эканомікі падпарадкоўваецца ўладам, а бізнес залежыць ад урадавага кантролю над банкаўскай сістэмай, арганізацыі грамадзянскай супольнасці з цяжкасцю знаходзяць спонсараў у Беларусі. Каб скараціць аб'ём дапамогі з-за мяжы, такую дапамогу абавязалі рэгістраваць. Яе атрыманне забараняецца, калі ўлады палічаць, што яна ідзе на падтрымку падрыўной дзейнасці і «ўмяшанне ва ўнутраныя справы Беларусі».

Залежнасць медыяў — вынік лаяльнасці да лукашэнкаўскага ладу з боку большасці насельнікаў Беларусі.

ВЫНІКІ ДЗЯРЖАЎНАГА КІРАВАННЯ ЭКАНОМІКАЙ

Абмежаванні для аўтаномнай самаарганізацыі і залежнасць медыяў — вынік не толькі драконаўскага заканадаўства. Збольшага гэта наступствы эканамічнай слабасці актараў, што знаходзяцца па-за кантролем ураду, а таксама лаяльнасці

⁴³ Гл. справаздачу Асамблеі беларускіх недзяржаўных арганізацый на www.belngo.info. «Асноўныя тэндэнцыі ў развіцці і функцыянаванні беларускага «трэцяга сектара» ў чэрвені-верасні 2005 г.».

⁴⁴ Гл. агляд Веры Рыч (верасень 2007 г.) на: <http://www.faithineurope.org.uk/belarus.html>. Патрыяршы экзарх Філарэт усхваляе ўрад за супрацоўніцтва з яго Царквой і за заканадаўства, якое крытыкавалася за дыскрымінацыйнае стаўленне да іншых канфесій. Больш пра рэлігійную свабоду — на www.religion.info.

да існага ладу з боку большасці насельнікаў Беларусі. І наадварот, арыентацыя на заходнія рынкі вымагае рынковага пераўладкавання эканомікі, што стварае шырокі спектр самастойных прадпрымальнікаў, якія маюць слова ў палітыцы ўнутры дзяржавы. Апора на замежныя інвестыцыі патрабуе функцыянавання прававой дзяржавы, дзе захоўваюцца і неэканамічныя правы, перыядычна праводзяцца свабодныя выбары, абараняецца «трэці сектар». Больш за тое, такая структурная арыентацыя на новы сацыяльны падмурак мае канструктыўныя наступствы ў справе публічнага палітычнага выбару; масы намоцна паварочваюцца ў бок кансалідаванай ліберальнай дэмакратыі. Гэты эфект адсутнічае ў Беларусі.

ПАЛІТЫЧНАЯ ЛАЯЛЬНАСЦЬ ПРАЗ ЭКАНАМІЧНУЮ ЗАЛЕЖНАСЦЬ

Плюралізм у сацыяльным і палітычным ладзе адлюстроўвае плюралізм у сацыяльным і эканамічным статусе і шырэньшыя магчымасці груп індывідаў, якім надаецца ўлада дзякуючы іх асабістай фінансавай аўтаноміі. У беларускім грамадстве, якое моцна залежыць ад дзяржавы, сацыяльны і эканамічны плюралізм з'яўляецца слабым, таму і палітычны плюралізм кульгае.

Сістэма, у якой працу даюць пераважна дзяржаўныя арганізацыі, мінімізавала членства ў грамадскіх аб'яднаннях і апазіцыйных партыях. Урад — найбуйнейшы наймальнік, які валодае кампетэнцыяй наймаць і звальняць. Тыя, хто працуе ў дзяржаўных установах ці прадпрыемствах, залежаць ад урадавых службоўцаў і адчуваюць межы свабоднага выказвання сваіх палітычных поглядаў. Дзяржаўная маёмасць спараджае лаяльнасць нават сярод незадаволеных, выкрэсліваючы выяўленне нязгоды з іерархічна кантраляванай публічнай прасторы. Стратэгія здушэння прыватнага прадпрымальніцтва спалучаецца з палітыкай падмены працы «на прыватніка» працай на дзяржаву. Так, калі ў Мінску зачыняліся прыватныя клінікі, дактарам прапанавалі пасады ў дзяржаўных бальніцах.

Погляд на прафесійны партрэт членаў апазіцыйнай арганізацыі — Аб'яднанай грамадзянскай партыі — сведчыць пра наступствы працы на дзяржаву. Партыя дзейнічае ў краіне, дзе вытворчасць забяспечваецца ў асноўным на дзяржаўных прадпрыемствах, але большасць партыйцаў занятыя ў прыватным сектары, па-за ўрадавым кантролем. Такім чынам, сярод партыйцаў:

- 45 % занятых у прыватным сектары эканомікі;
- 25 % занятых у дзяржаўным сектары эканомікі;
- 20 % занятых у навуцы, адукацыі, сферы мастацтва;
- 10 % пенсіянераў, студэнтаў і прадстаўнікоў іншых катэгорыяў⁴⁵.

⁴⁵ <http://www.ucpb.org/index.php?page=about>. Старонка наведана 1 верасня 2007 г.

УРАЗЛІВАСЦЬ ПРАДПРЫМАЛЬНІКАЎ ДА ДЗЯРЖАЎНАГА КАНТРОЛЮ

Нешматлікія прыватныя прадпрымальнікі з'яўляюцца мішэнню ў сістэме прававерак і пастаяннага кантролю, якая падвышае іх уразлівасць перад несправядлівым і адвольным абыходжаннем урада. Большасць класа кіраўнікоў і бізнесоўцаў складаецца з «наменклатурных прадпрымальнікаў», выбраных рэжымам і моцна залежных ад яго. Крэдыты выдаюцца ў асноўным банкамі, падкантрольнымі ўраду. Марудны і запознены працэс прыватызацыі, распачаты ў 2000 г., кантралюецца ўрадам. Стаўка апошняга на фаварытаў, падобна, спарадзіла нейкую форму «алігархічнага капіталізму», высокакарумпаванага і залежнага ад урада прынамсі ў сярэднетэрміновым перыядзе. Усе гэтыя рысы далі Лукашэнку значныя рычагі для ўздзеяння на бізнес-супольнасць. У выніку не толькі дзяржаўныя, але і прыватныя меды ў большасці аказаліся лаяльнымі да ўрада.

У такім асяроддзі прыватны сектар карыстаецца абмежаванай аўтаноміяй. Як адзначыла арганізацыя «Фрыдам Хаўз», адзіным істотным масавым пратэстам у 2005 г. быў страйк індыўідуальных прадпрымальнікаў у пачатку года. Некалькі тысяч чалавек у Мінску пратэставалі супраць увядзення новага падатку на даданую вартасць. Іх страйк не быў гвалтоўна раздушаны, але яму бракавала палітычнага зместу. Урад навязаў перамовы з пратэстоўцамі, якія адмовіліся хаўрусаваць з апазіцыяй. Гэткім жа чынам у верасні 2007 г. некалькі соцень прадпрымальнікаў сабраліся на плошчы Бангалор у Мінску, забастоўка была абвешчана ў Барысаве.

Гэткія выпадкі сведчаць, што прыватныя прадпрымальнікі маюць дастаткова аўтаномію, каб выказваць сваю заклапочанасць захадам урада. Урад не можа ігнараваць іх акцыю. Атрыманне рэсурсаў ад прадпрымальніцкай дзейнасці і пэўны ўзровень арганізацыйнай аўтаноміі даюць бізнес-супольнасці некаторыя магчымасці памяркоўнага палітычнага самавыяўлення. Аднак у эканоміцы, якая кіруецца дзяржавай, рэсурсы і аўтаномія прыватнага сектару аказваюцца сціплымі: іх недастаткова, каб упэўнена артыкуляваць палітычныя патрабаванні. Прадпрымальнікі так ці інакш застаюцца ўразлівымі перад урадам, які кантралюе банкаўскі сектар, сістэму праваахоўных органаў і мноства ключавых галін эканомікі. Бізнес застаецца сферай, што паддаецца адвольнаму абыходжанню з боку дзяржаўных органаў. Адсутнасць незалежных бізнес-груп і адсутнасць прававой дзяржавы ў Беларусі — з'явы ўзаемазвязаныя. Слабая абарона індыўідуальных правоў перашкаджае развіццю прыватнага прадпрымальніцтва па-за дзяржаўным патранажам. Недаразвітасць аўтаномных бізнес-груп робіць выступленні за вяршэнства закона і абарону правоў слабымі, амаль не чутнымі. Ідзеца аб заганным коле дзяржаўнага патранажу і лаяльнасці грамадства. У такім асяроддзі адносіны ўзаемазалежнасці паміж урадам і бізнесам асіметрычныя; урад заўсёды мае прырытэт.

Адсутнасць незалежных бізнес-груп і адсутнасць прававой дзяржавы ў Беларусі — з'явы ўзаемазвязаныя.

ЭКАНАМІЧНЫ КАНСЕРВАТЫЗМ

Сацыяльныя характарыстыкі дэманструюць, што ў Беларусі існуюць непрыманне рызыкі, высокая ацэнка сацыяльнай роўнасці і імкненне пазбегнуць асабістай адказнасці. З вынікаў выбараў стаецца відавочным, што «памяркоўны» падыход да рэформаў, прапагандаваны Лукашэнкам (што адзначае адкладанне рэформаў на як мага пазнейшы тэрмін) атрымаў пашыраную падтрымку ў кансерватыўным электарате. Большасць выбарцаў ухваляе адчувальна нізкі ўзровень беспрацоўя, палітыку падтрымкі «на плаву» састарэлых вытворчых магутнасцей.

Культываваны страх беларусаў перад рынкам — вынік працяглай практыкі дзяржаўнага патранажу, які стварае «зону камфорту» і недавер да цьмяных перамен.

Нядзіўна, што Лукашэнкава папулярнасць прыпісваецца эканамічным поспехам, у прыватнасці, росту рэальных заробкаў і прэмій. У палітыцы Лукашэнка скарыстаўся гэтым ростам, выступіўшы як «гарант» эканамічнай стабільнасці ў сістэме дзяржаўнага кіравання эканомікай. Яшчэ ў час сваёй кампаніі напярэдадні канстытуцыйнага рэферэндума 1996 г. ён заяўляў, што, калі ўлада застанецца ў руках парламента, а грамадства падтрымае апазіцыю, то пачнецца хуткая прыватызацыя, якая пацягне эканамічны хаос, як у іншых былых камуністычных дзяржавах. У наступныя гады рычагі дзяржаўнага ўмяшання і патранажу дазволілі яму ўтрымаць большасць насельніцтва ў залежнасці ад урадавага кантролю. Дзякуючы здольнасці выконваць свае абяцанні ён захваў высокую папулярнасць. Баючыся рэформаў і будучы прывязанай да працы на дзяржаву, большасць насельніцтва адрэагавала ўхваленнем «патэрналі-

сцкага паўаўтарытарызму».

Адносна стабільная эканоміка, кіраваная дзяржавай, спараджае эканамічныя паводзіны, якія можна назваць «эканамічным кансерватызмам». Культываваны страх перад рынкам — вынік працяглай практыкі дзяржаўнага патранажу, які стварае «зону камфорту» і недавер да цьмяных перамен. Гэтая мадэль паводзінаў рэзка кантрастуе з мадэллю, прынятай у грамадстве, якое характарызуецца наяўнасцю незалежных і канкурэнтаздольных прадпрымальнікаў, дзе работнікі працуюць пераважна ў прыватным сектары. У эканоміках дзяржаўнага патэрналізму абмежаваная ўлада лічыцца «слабой» уладай, няздольнай прадухіліць разлад у грамадстве і эканамічны спад, а плюралізм ганіцца як сістэма, дзе «нянек многа, там дзіця бязнога». Ліберальныя абяцанні роўнасці перад законам, падзелу ўладаў, сістэмы стрымак і проціваг, дзе ўрад мала ўмешваецца ў эканоміку, здаюцца пагрозлівымі для кансерватыўнага электарату.

Часткай эканамічнага кансерватызму з'яўляецца захаванне ментальнасці, у якой адданаць грамадству (увасобленаму ў дзяржаве) дамінуе над індывідуальнымі правамі і правамі меншасцей. Гэткая ментальнасць у значнай ступені знікла ў грамадствах, дзе ўсталяваўся рынкавы капіталізм. Аднак у Беларусі прыяры-

тэты не змяніліся гэтак рэзка, каб знікла ідэалогія аддана-насці дзяржаве, як у іншых экс-камуністычных грамадствах. Падобна, што яны знаходзяцца на паўдарозе паміж прагай росту і дабрабыту ў рамках рэгуляванай рынкавай сістэмы і прыналежнасцю да ўжо разладжанай сістэмы каштоўнасцей, захаванай ад мінулага часу, якую ўсё яшчэ прапагандуе ўлада. Дарма што большасць насельнікаў Беларусі хацела б мець выгаду ад развітага рынку, яна адкідае рынкавыя структуры, што вядуць да гэтай мэты. Палітычныя наступствы эканомікі, кіраванай дзяржавай, умацняюцца праз умелыя палітычныя манеўры: культываванне народных страхў перад эканамічнымі пераменамі, ускладненне адказнасці за правалы на ніжэйшых чыноўнікаў, абвінавачанні замежных уладаў за эканамічныя няўдачы і ганьбаванне «пятай калоны» ў Беларусі, культываванне патрыятызму і ўслаўленне велічных здзяйсненняў аб'яднанай нацыі ў мінулым. Кансерватыўны выбар найбольш характэрны для старых, жыхароў сельскай мясцовасці, найменш адукаваных грамадзян, якія ўтвараюць ядро Лукашэнкавага электарату⁴⁶. Гэтыя катэгорыі людзей больш спакушаюцца гарантаванай занятасцю, невялікімі, але рэгулярна выплачванымі пенсіямі, некаторымі сацыяльнымі льготамі і іншымі ўрадавымі «пернікамі». Ва ўсіх выпадках эфект уздзеяння эканамічнай структуры на электаральны выбар відавочны, пакуль змены прэзентуюцца як першапрычына эканамічнага хаосу і палітычнай анархіі.

У сваю чаргу, эканамічны кансерватызм выяўляецца ў палітычнай лаяльнасці да кіраўніка — датуль, пакуль ён выдае свае сціплыя абяцанні стабільнасці і нейкага прымальнага жыццёвага стандарту. Недавер да эканамічных перамен азначае прыманне «камфортнай зоны» дзяржаўнага патранажу, які забяспечваецца на аўтарытарны манер. Большасць насельніцтва, знаходзячыся паміж шмат-абяцальнымі, але ненадзейнымі перспектывамі рынкавай

Дарма што большасць насельнікаў Беларусі хацела б мець выгаду ад развітага рынку, яна адкідае рынкавыя структуры, што вядуць да гэтай мэты.

Недавер да эканамічных перамен азначае прыманне «камфортнай зоны» дзяржаўнага патранажу, які забяспечваецца на аўтарытарны манер.

⁴⁶ Параўн. выступленне Лукашэнкі па тэлебачанні (17.03.2006): «Своим умом и напряженным трудом преодолели кризис после распада Советского Союза, не допустили разворывания страны, вытянули из упадка экономику, подняли благосостояние людей», а таксама: «Выработанный нами курс развития страны оказался правильным. Подтверждение этому — высокие темпы экономического роста, которые вот уже более десяти лет демонстрирует наша экономика. Сравните: семь с половиной процентов нашего ежегодного прироста валового внутреннего продукта за прошедшую пятилетку против трех с половиной процентов среднемирового.

Мы не разбазарили народное богатство, не влезли в обременительные долги. Идя от жизни, мы выработали свою собственную модель развития, основанную на взвешенных, продуманных, эволюционных преобразованиях. Без обвальная приватизации и «шоковой терапии». С сохранением

эканомікі і сістэмай каштоўнасцей мінулага часу, упісанай у эканамічную структуру, спадзяецца на інтэграцыю з Расіяй, якую заахвочвае Лукашэнка. Інтэграцыя разглядаецца як гарантыя эканамічнай стабільнасці. Гэтыя заканамернасці паводзінаў, якія часам нагадваюць зварот да каштоўнасцей савецкага часу, мелі матэрыяльны падмурак — захаванне эканамічнай структуры, падобнай да савецкай, менш стабільнай, аднак не дыскрэдытаванай і не замененай на іншую.

Эканамічны кансерватызм у Беларусі застаецца трывалай характарыстыкай грамадства. Аднак першапачатковая боязь пераменаў і адданасць старой сістэме змяніліся б на жаданне рэформаў, калі б эканоміка знаходзілася ў пастаянным крызісе. Наадварот, адносны эканамічны поспех Беларусі ўзмацніў падтрымку Лукашэнкавай эканамічнай палітыкі.

**З 1996 да 2003 г.
эканоміка
Беларусі расла
хутчэй, чым
эканоміка
Польшчы, краін
Балты і Расіі.**

— Беларусь — адзіная краіна СНД, апроча Узбекістана, якая гэтак значна пераўзышла ўзровень свайго ВУП 1989 г. у 2004 г. (на 13,4 %; прырост Узбекістана — 19,5 %, у той час як сярэдні ВУП па СНД знізіўся за 15 гадоў на 19,8%)⁴⁷.

— У 2004 г. аб'ём вытворчасці ў Беларусі павялічыўся ў параўнанні з 1989 г. на 41,2 %. Краіна адстала толькі ад Узбекістана (прырост 70,6 %). За Беларусь ідзе Туркменістан (прырост 19,2 %), а ў сярэднім па СНД паказчык знізіўся на 24,6 %⁴⁸.

Згодна з афіцыйнымі статыстычнымі звесткамі, у 2006 г. прырост ВУП Беларусі склаў 9,9 %, а ў студзені-кастрычніку 2006 г. аб'ём прамысловай вытворчасці павялічыўся на 12,2 %⁴⁹. Рост, зафіксаваны ўрадам, быў палічаны сапраўдным у справаздачы Сусветнага банка, дзе афіцыйныя статыстычныя звесткі былі расцэненыя як «досыць праўдападобныя»⁵⁰. З 1996 да 2004 г. рост ВУП складаў у сярэднім 6,6 % за год, а за ўвесь перыяд прырост дасягнуў 77,4 %⁵¹. З 1996 да 2003 г. эканоміка Беларусі расла хутчэй, чым эканоміка Польшчы, краін Балты і Расіі. Працэнт занятасці таксама вырас з 58,4 у 2000 г. да 60,6 у 2003 г. Рэальныя заробкі раслі хутчэй, чым ВУП.

Больш за тое, назіралася адметнае зніжэнне долі бедных людзей у насельніцтве — з 46,7 % у 1999 г. да 17,8 % у 2004 г. Гэта стала вынікам росту працаёмкіх сектараў эканомікі, падтрыманага палітыкай урада ў сферы заробтнай платы і

всего лучшего, что ранее мы имели в нашей экономике и наших традициях. Но одновременно мы учились работать в новых, рыночных условиях, используя весь мировой опыт, учитывая современные тенденции мировой экономики. Сильная государственная власть, сильная социальная политика и опора на народ — вот и весь секрет наших успехов».

⁴⁷ Economic Survey of Europe, 2005. No. 2. P. 70.

⁴⁸ Тамсама. С. 72.

⁴⁹ www.government.by. Старонка наведана 5 чэрвеня 2007 г.

⁵⁰ World Bank, 2005, op. cit. P. 2—3.

⁵¹ World Bank, 2005, op. cit. P. 1.

Табліца 2. Рэальны прырост ВУП у Беларусі, 1990—2004 гг.

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
-1,9	-1,4	-9,6	-7,6	-11,7	-10,4	2,8	11,4	8,4	3,4	5,8	4,7	5,0	7,0	11,0

Крыніцы: IMF World Economic Outlook 2006; Economic Survey of Europe, 2005. No. 2. P. 70.

Табліца 3. Рэальны прырост ВУП у Беларусі, 1990—2004 гг.

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
-3,0	-5,0	-14,5	-8,7	-12,7	-4,1	-3,6	1,4	-5,3	6,3	10,0	5,1	4,7	7,3	7,2

Крыніцы: IMF World Economic Outlook 2006; Расійская федэральная служба статыстыкі.

Табліца 4. Рэальныя выдаткі на спажыванне ў Беларусі, 1990—2004 гг.

1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
...	-6,5	-10,0	-6,3	-11,2	-9,4	3,7	10,0	11,8	8,4	7,4	13,7	8,1	5,4	10,3

Крыніца: Economic Survey of Europe, 2005. No. 2. P. 71.

даходаў⁵². На працягу больш чым дзесяцігоддзя (1995—2006) у Беларусі меў месца рост аб'ёму прамысловай вытворчасці і экспарту, які суправаджаўся зніжэннем колькасці занятых у эканоміцы і беспрацоўных (2,3 % у 2001 г., 2,7 % у 2002 г., 3,1 % у 2003 г., 2,5 % у 2004 г. і 1,8 % у 2005 г.). Гэтыя з'явы тлумачацца дэпапуляцыяй і рэзкім ростам пакупніцкай здольнасці. Інфляцыя істотна знізілася, а дэфіцыт бюджэту і запасычанаць заставаліся памяркоўнымі⁵³. Менавіта дзякуючы адноснаму эканамічнаму поспеху ўрад пайшоў на папулярныя захавы, та-

⁵² World Bank, 2005, op. cit. P. 3. Аднак феномен беднасці праяўляецца ў краіне па-рознаму: найменш ён уласцівы Мінску (10,4 % бедных у 2003 г.) і гарадскім цэнтрам, найбольш — сельскай мясцовасці (UN Development Programme, 2005, Belarus: Addressing Imbalances in the Economy and Society. National Human Development Report 2004—2005, Minsk: UNDP. P. 33. Старонка http://un.by/pdf/1321_eng.pdf.

⁵³ Тамсама. С. 5.

АРЫС ТРАНТЫДЗІС

кія, як спрощанае падаткаабкладанне ў малых гарадах (з насельніцтвам да 50 000 чалавек)⁵⁴, перыядычнае павелічэнне мінімальнай зароботнай платы⁵⁵, павелічэнне выплат за дагляд дзіцяці⁵⁶ і г. д. Зараз параўнаем усё гэта з сітуацыяй у 1995 г. Рэальны даход на чалавека складаў усяго 56 % ад даходу ў 1990 г., рэальная зароботная плата — 55,3 %. Дзве трэці насельніцтва жылі ў беднасці — гэты адсотак вырас у 20 разоў у параўнанні з 1990 г. Дэманстрацыя адноснага эканамічнага поспеху актывізавала праявы эканамічнага кансерватызму, і гэтая дэманстрацыя — наступная загадка, якую трэба разгадаць.

ЦІ ІСТОТНЫЯ ЗНЕШНІЯ ФАКТАРЫ? НЕЭФЕКТЫЎНАСЦЬ ЗАХОДНЯЙ СТРАТЭГІІ «БІЗУНА І ПЕРНІКА»

У шматлікіх выпадках прасоўванне дэмакратыі ЕС і іншымі міжнароднымі гульцамі (напрыклад, ЗША) было дадатковай пераменнай у вытлумачэнні дэмакратычных перамен. Дарма што часам яно аказвалася выпадковым і непаслядоўным, у прынцыпе яно моцна адчуваецца ў закранутых ім краінах, такіх, як Беларусь. Беларусь апынулася ізаляванай у палітычным плане з-за таго, што не адпавядала асноўным дэмакратычным патрабаванням, і праз сістэматычныя парушэнні правоў чалавека. Яна была выключана з Еўрапейскай палітыкі добраўладдвання (ЕПД), а дзеянне Дагавору аб партнёрстве і супрацоўніцтве было прыпыненае ў 1997 г. Гандаль паміж ЕС і Беларуссю мусіў рэгулявацца палажэннямі аб «найбольш прывілеяваных нацыях» з дамовы 1989 г. паміж ЕС і былым Савецкім Саюзам, і Генеральнай сістэмай прэферэнцый. Пасля расследавання парушэнняў прафсаюзных свабод у Беларусі Еўрапейская Камісія вырашыла выдаліць Беларусь з Генеральнай сістэмы прэферэнцый. Савет Еўропы ўхваліў Агульную пазіцыю (2006/276/CFSP), згодна з якой накладаўся арышт на рахункі і іншыя эканамічныя рэсурсы асоб, якія бралі ўдзел у выбарчых махінацыях у час прэзідэнцкіх выбараў 2006 г. Падобным чынам Савет прыпыніў членства і статус спецыяльнага запрошанага ў Парламенцкай асамблеі для беларускага парламента следам за «справаздачай Пургурыдэса» аб «знікненнях» вядомых апанентаў беларускага ўрада. У кастрычніку 2004 г. Кангрэс ЗША аднагалосна прыняў «Акт аб дэмакратыі ў Беларусі», якім дазволіў падтрымку палітычных партый, незарэжарэаганізаванай і незалежных медыяў, што прасоўваюць дэмакратыю і правы чалавека ў Беларусі.

ЕС патлумачыў, што далейшае развіццё адносінаў з Беларуссю будзе залежаць ад прагрэсу ў сферы чалавечых правоў і дэмакратыі ў краіне⁵⁷. Ён ужыў стратэ-

⁵⁴ Пастанова Савета Міністраў № 703. 30 мая 2007 г.

⁵⁵ www.government.by/en/eng_solution.html. Старонка наведана 8 чэрвеня 2007 г.

⁵⁶ www.belta.by/en8.6.2007. Старонка наведана 8 чэрвеня 2007 г.

⁵⁷ European Union Presidency, 2001, «Declaration by the Presidency on Behalf of the European Union on the Holding of Presidential Elections in Belarus», Brussels, 11812/01 (Presse 320-G) P152/01. http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/cfsp/11812.en1.pdf.

гію прасоўвання дэмакратыі, якая ўключае падтрымку дэмакратычных арганізацый грамадзянскай супольнасці і медыяў. У Нацыянальнай індикатывнай праграме на 2007—2010 гг. указваецца, што дэмакратычнае развіццё і паляпшэнне кіраванасці краінай з’яўляюцца прыярытэтным кірункам нароўні з праграмамі сацыяльнай падтрымкі. Радыё «Нямецкая хваля» атрымала грант 138 000 еўра для фінансавання перадач па радыё і ў інтэрнеце; гранты выдалі і іншым станцыям, каб палегчыць доступ да незалежнай інфармацыі пра падзеі ў Беларусі і свеце, падвысіць узровень ведаў беларускага насельніцтва пра дэмакратыю, плюралізм, прававую дзяржаву, свабоду прэсы і правы чалавека⁵⁸. Дзве праграмы TACIS (кожная — з бюджэтам 5 мільёнаў еўра) былі ажыццёўлены ў 2000—2001 гг. і 2002—2003 гг. для падтрымкі і развіцця грамадзянскай супольнасці ў Беларусі. Паралельна фінансаваліся праграмы харчовай падтрымкі, ядравай бяспекі і дапамогі ў ліквідацыі наступстваў чарнобыльскай аварыі.

Нягледзячы на палітыку «бізуна і перніка», урад Беларусі застаўся непахісна магутным і, падобна, папулярным сярод насельніцтва. Намаганні як ЕС, так і ЗША не далі плёну. Падтрымка грамадзянскай супольнасці і антыўрадавых партый не прывяла да жаданых урадавых і інстытуцыйных змен.

Крок да дэмакратыі азначае пэўную карысць для краін на перыферыі ЕС, бо вядзе да ўзмацнення эканамічных і палітычных узаемаадносін, якія вынікаюць з адмысловых сувязей з Еўрапейскім Саюзам, аднак Беларусь адмовілася ад крокаў у бок ліберальнай дэмакратызацыі⁵⁹. Як сталася, што гэтакі выклік кідаўся цягам амаль двух дзесяцігоддзяў? Калі б урады проста карысталіся падлікам «плюсаў» і «мінусаў», то можна было б, верагодна, сказаць, што адмова ад «узнагарод» за бліжэйшае супрацоўніцтва з ЕС і знаходжанне ў ізаляцыі (у якасці кары; напрыклад, прыпыненне членства ў Дагаворы аб партнёрстве і супрацоўніцтве) з’яўляецца ірацыянальным выбарам. Больш за тое, паводзіны Беларусі — выклік паняццю «прасоўванне дэмакратыі», што змяшчаецца ў спецыяльных пагадненнях з ЕС і ўпісваецца ў палітыку пашырэння Саюза. Беларусь, як еўрапейская краіна, магла б і заключыць спецыяльнае пагадненне, і прэтэндаваць на ўваходжанне ў ЕС, аднак гэтыя перспектывы яе не вабяць.

Адказ на загадку ў тым, што Еўрапейскі Саюз толькі ў нязначнай ступені ўплывае на ўнутраныя палітычныя падзеі ў Беларусі. Ізаляцыя ад ЕС, зразумета як вонкавыя выдаткі, паводле аналізу Ільмаза⁶⁰, здаецца, перакрываецца нізкімі

**Паводзіны
Беларусі —
выклік паняццю
«прасоўванне
дэмакратыі».**

⁵⁸ http://ec.europa.eu/external_relations/belarus/intro/ip05_1121.htm. Старонка наведана 17 чэрвеня 2007 г.

⁵⁹ Выгады ад яе рэкламаваліся ў неафіцыйным дакуменце «Што Еўрапейскі Саюз мог бы даць Беларусі». Гл.: http://ec.europa.eu/external_relations/belarus/intro/non_paper_1106.pdf і <http://www.delbl.ec.europa.eu/page2932.html>.

⁶⁰ Yilmaz, Bahri. Turkey’s Competitiveness in the European Union; A Comparison with Greece, Portugal, Spain and the EU/12/15 // Russian and East European Finance and Trade. May-June 2002. P. 54—71.

ўнутранымі выдаткамі ад уціску, што палягае ў шырокай народнай падтрымцы на працягу апошняга дзесяцігоддзя. Гэтая падтрымка выяўляецца ў дасягненні рэжымам скрышальных перамог на выбарах⁶¹. Цягам больш як дзесяці гадоў пераважная большасць насельніцтва падтрымлівала ці, прынамсі, цярпела палітыку Лукашэнкі, і бясспрэчна аддавала яму перавагу перад яго праціўнікамі. Разуменне гэтага выбару — ключ да разумення стабільнасці ці зменлівасці рэжыму. Яно вымагае разгляду эканамічнага і палітычнага кантэксту, у якім названы выбар сфармаваўся.

Аднак знешні фактар не з'яўляецца неістотным. Хаця Лукашэнкаў паўаўтарытарны тып рэжыму ўтрымаўся дзякуючы асобым унутраным *структурным*

Лукашэнка ўдала перахапіў кантроль над агромністым дзяржапаратам і скарыстаўся з эканамічнага росту расійскага рынку.

умовам, гэтыя ўмовы моцна звязаныя са *знешнімі магчымасцямі і абмежаваннямі*. Лукашэнка аказаўся здольны ўтрымаць эканоміку, кіраваную дзяржавай, дзякуючы эканамічнай і палітычнай арыентацыі на Расію, што практычна нейтралізавала эфект ад санкцый і ізаляцыі, навязаных Захадам як у эканоміцы, так і ў палітыцы.

ВЫТЛУМАЧЭННЕ СТРУКТУРНАЙ СТАБІЛЬНАСЦІ
БЕЛАРУСКАЙ СТРАТЭГІІ: АДНОСНЫ ПОСПЕХ
ЭКНОМІКІ, КІРАВАНАЙ ДЗЯРЖАВАЙ І
ЗАЛЕЖНАЙ АД РАСІІ

Праблема заключаецца ў наяўнасці стабільнага сацыяльнага і палітычнага кансенсусу, варожага эканамічнаму пераўладкаванню, «*статычнага кансенсусу*», што дамінуе. Аўтарытарызм ці паўаўтарытарызм утрымаўся дзякуючы не проста дзяржаўнаму кантролю, але ўстойліваму дзяржаўнаму кантролю, і выжыў у эканоміках, якія грунтуюцца на падкантрольных дзяржаве прыродных багаццях (звычайна нафта ці карысныя выкапні), ці ў эканоміках, прывязаных да нейкіх большых краін. Выключны выпадак Беларусі кантрастуе са структурнай неабходнасцю краін Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ўключацца ў сферу ўплыву Захаду і найперш ЕС. Для гэтых краін перспектыва дабрабыту праз асацыяванае членства і ўваходжанне ў ЕС сталася моцным матывам для серыі структурных рэформаў у эканоміцы і для поўнага прыняцця ліберальнай дэмакратыі. Аднак Беларусь пайшла іншым шляхам — шляхам эканамічнай і палітычнай залежнасці ад Расіі. Палітычнае нежаданне праводзіць рэформы адпавядала эканамічнай структуры, устойлівай дзякуючы вялізнаму экс-савецкаму рынку.

Гэтая стратэгія прывязанасці да Расіі не была паспяховай у першыя гады, калі эканоміка Расіі знаходзілася ў хваравітым стане. За часам прэм'ер-міністра Ке-

⁶¹ Тут развагі аўтара не назавеш вельмі лагічнымі, паколькі вышэй і ніжэй ён ставіць пад сумнеў факт «скрышальных» перамог, згадваючы выбарчыя махінацыі ў Беларусі. (*Заўв. перакл.*)

біча Беларусь не пазбегла рэзкага падзення аб'ёмаў вытворчасці і скачкоў інфляцыі. Эліты да Лукашэнкі заплацілі за гэта высокую палітычную цану, як і ўся Беларусь. Краіна апынулася па-за новым ландшафтам палітычнага і эканамічнага плюралізму. Не даўшы развіцця палітычным наступствам адкрытасці замежным рынкам, старыя эліты расчысцілі шлях Лукашэнку, які ўдала перахапіў кантроль над агромністым дзяржапаратам і скарыстаўся з эканамічнага росту расійскага рынку. Паколькі эканоміка, кіраваная дзяржавай, набыла ўстойлівасць, а насельніцтва заставалася ў цэлым прывязаным да старых каштоўнасцей, Лукашэнка захаваў падтрымку большасці грамадзян Беларусі. Ён і ў далейшым адмаўляўся ад рэформаў і абрынуўся на прыватны бізнес, каб умацаваць свае пазіцыі.

Парадаксальна бачыць, што эканамічны рост у нерэфармаванай эканоміцы можа быць, паводле справаздачы Сусветнага банка за 2005 г., «сапраўдным і здаровым, асабліва ў апошнія гады». Чакалася, што састарэлая, кіраваная дзяржавай эканоміка Беларусі зазнае спад. У такой эканоміцы кантроль над дзяржаўным апаратам не забяспечвае захавання палітычнай улады, калі абрынаецца працяглы эканамічны крызіс. Хітрыкі палітычнай прапаганды і тонкасці палітычнай тактыкі маглі б у такім выпадку дапамагчы Лукашэнку толькі ў кароткачасовым перыядзе. Калі б Лукашэнка аказаўся няздольным рэальна забяспечваць таварны абарот, калі б эканоміка, кіраваная дзяржавай, выявілася «мёртвай» і неэфектыўнай, як гэта здарылася ва Усходняй Еўропе ў канцы 1980-х гг., а ў Славакіі і Румыніі — у пачатку 1990-х, то Лукашэнку б зрынулі гэтакім самым манерам, як быў змешчаны блізкі яму па духу Меч'яр у Славакіі. Аднак, у адрозненне ад Меч'яра, ён знайшоў у Беларусі структурныя магчымасці для працяглага дзяржаўнага кантролю і пашырэння сваёй усёахопнай улады. Гэта быў падарунак з Расіі.

У інтэрв'ю прадстаўнікам кітайскіх СМІ Лукашэнка выказаў сваё захапленне кітайскай мадэллю аўтарытарнага, падкантрольнага дзяржаве развіцця эканомікі:

Когда я стал Президентом — весь опыт, все лучшее, что было в Китае накоплено, — а надо сказать, что Китай никогда не скрывал это от меня, — было взято и перенесено на белорусскую почву, на белорусскую действительность. Результат — каждый год 8—10 % роста валового внутреннего продукта. Это самые высокие темпы на постсоветском пространстве, в республиках бывшего Советского Союза⁶².

Параўнанне з кітайскай мадэллю развіцця больш змястоўнае, чым простае ўказанне на тое, што працэс кантралюецца дзяржавай. І Кітай, і Беларусь ускладаюць спадзяванні на эфекты маштабу (economies of scale); козыр Кітаю — велі-

⁶² Інтэрв'ю ад 28 лістапада 2005 г.

зарны ўнутраны рынак працы, козыр Беларусі — прывілеяваны доступ на велізарны расійскі рынак, які развіваецца.

І раней Беларусь зазнавала эканамічны рост дзякуючы маштабу Савецкага Саюза. Рэспубліка лічылася даволі паспяховым прыкладам павяяаннай індустрыялізацыі, перайшоўшы ад аграрна арыентаванай эканомікі, зрэшты, у вялікай ступені разбуранай у Другую сусветную вайну, да статусу найбольш прасунутай сярод савецкіх рэспублік. У Беларусі было безліч прадпрыемстваў вайскова-прамысловага комплексу, а доля прадпрыемстваў лёгкай прамысловасці была вышэйшай, чым у Расіі і Украіне⁶³. Гэты адносны поспех адбіваўся і на жыццёвых стандартах, якія рэзка кантраставалі з тымі гадамі, калі Беларусь была тэатрам спусташальных ваенных дзеянняў паміж суседнімі краінамі. У дэградуючай эканамічнай сістэме Беларусь была эканамічна развітай тэрыторыяй, што і тлумачыць пашыраную настальгію па савецкім часе ў многіх беларусаў. Гэтая настальгія відавочна кантрастуе з жаданнем змены эканамічнай сістэмы ў большасці краін экс-камуністычнага лагера.

Незалежная Беларусь захавала асаблівыя стасункі з краінамі СНД, і перадусім з Расіяй. Пасля распаду Савецкага Саюза і перыяду дэпрэсіі на ўсёй постсавецкай прасторы расійскі рынак аднавіў сваю здольнасць прапанаваць эфекты маштабу, якія раней забяспечваў Савецкі Саюз. Гэта дазволіла дзяржаўным заводам у Беларусі выжыць, што было б немагчыма, калі б яны ўступілі ў канкурэнцыю на сусветным рынку. Дзве трэці экспарту Беларусі ідзе ў Расію, і пераважна гэта тавары, што прадаюцца танней за заходнія. Беларускія прадукты прамысловасці карыстаюцца попытам на былым савецкім рынку, забяспечваючы адносна добрыя паказчыкі занятасці ў краіне.

Распад Савецкага Саюза не паўплываў на доступ Беларусі да танных энергетычных рэсурсаў у Расіі. Энергетычная залежнасць і спадзяванне на расійскія рынкі захавалася ў перыяд пасля 1991 г., гэтаксама як і мадэль дзяржаўнага ўмяшання ў эканоміку. Беларусь стала «дзяржавай-атрымальніцай вонкавай рэнты», будучы транзітнай краінай для расійскіх паставак у Еўропу, і гэты статус мае ўмацавацца з будаўніцтвам вялізнага газаводу «Ямал—Еўропа». Хаця пытанне аб цэнах на энерганосьбіты спарадзіла напружанне паміж Расіяй і Беларуссю, роля апошняй у якасці транзітнай краіны па-ранейшаму дае Лукашэнку козыры ў барацьбе за ўладу.

Падтрымка з боку Расіі нейтралізавала негатыўныя эфекты, якія аказвалі на вытворчасць (інфляцыйная) палітыка напампоўвання эканомікі грашыма і адсутнасць рынкавых сігналаў, што маглі б ураўнаважыць попыт і прапанову. Кантроль над цэнамі як сродак ад інфляцыі і маніпуляцыі з абменным курсам забяс-

⁶³ Іофе адзначае, што Беларусь вяла рэй у Савецкім Саюзе паводле колькаснага прыросту прамысловай прадукцыі — з 1913 да 1986 г. яе аб'ём вырас у 326 разоў, а ва ўсім Савецкім Саюзе — у 205 разоў. У БССР у 1986 г. выпускалася каля 9000 відаў тавараў са «знакам якасці», што складала 15 % савецкіх тавараў з такім знакам.

ЭКАНАМІЧНЫ ПАДМУРАК ПАЎАЎТАРЫТАРНАГА РЭЖЫМУ...

печваюць часовы камфорт. Расійская падтрымка ўвасобілася ў ільготных мытных тарыфах, бартэрным гандлі, згодзе на неграшовыя сродкі аплаты, такія, як выкарыстанне газаправоду, і пастаўках танных энэрганосьбітаў (у кастрычніку 2000 г. цана газу для Беларусі складала \$31 за тысячу кубаметраў, а па-за межамі СНД — \$96). У якасці адплаты беларускі ўрад дэманстраваў прыхільнае стаўленне да расійскіх кампаній. Расійцам далі роўныя правы ўдзелу ва ўрадавых тэндэрах⁶⁴.

Залежнасць ад Расіі і невялікі бюджэтны дэфіцыт у Беларусі (мінімізаваны дзякуючы даходам дзяржаўных прадпрыемстваў) тлумачаць адносна добрыя эканамічныя паказчыкі Беларусі — вынятак з правіла аб высокай карэляцыі паміж рынкавымі рэформамі і эканамічным поспехам у краінах СНД:

Табліца 5.

	1990	1995	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Насельніцтва, тыс. чал.	10 190	10 177	9990	9951	9849	9849	9800	9751	9714
Сярэдняя колькасць занятых у нацыянальнай эканоміцы, тыс. чал.	5151	4410	4441	4417	4381	4339	4316	4350	4362
Колькасць зарэгістраваных беспрацоўных, тыс. чал.	...	131,0	95,8	102,9	130,5	136,1	83,0	67,9	52,0
Рэальны заробак, % да папярэдняга года	113,8	95,0	112,0	129,6	107,9	103,2	117,4	120,9	117,6
Аб'ём прамысловай вытворчасці, % да папярэдняга года	102,1	88,3	107,8	105,9	104,5	107,1	115,9	110,5	111,3
Экспарт тавараў, млн USD	...	4803	7326	7451	8021	9946	13 774	15 979	19 739
Экспарт тавараў у Расію, млн USD	3710,1	3962,7	3977,1	4878,9	6485,8	5715,8	6849,6

Крыніца: Міністэрства статыстыкі і аналізу РБ, <http://belstat.gov.by/homep/en/indicators/main1.php>.

⁶⁴ www.government.by/en. Старонка наведана 10 чэрвеня 2007 г.

**Табліца 6. Беларускі замежны гандаль паводле краін і рэгіёнаў
(% ад усяго аб'ёму гандлю)**

	Экспарт				Імпарт			
	1992	1995	2000	2003	1992	1995	2000	2003
Краіны па-за межамі СНД, разам	33,6	37,0	40,0	45,4	24,1	33,9	29,8	30,4
Еўропа	26,1	28,5	29,1	37,1	20,2	26,4	22,2	22,6
ЕС	7,7	12,0	9,4	22,9	9,4	16,7	14,9	15,4
Цэнтральная і Усходняя Еўропа	8,0	8,7	6,2	7,1	4,8	7,8	5,3	4,8
ЗША	1,2	1,2	1,3	1,0	2,6	1,7	1,6	1,3
Азія	4,0	3,7	6,0	4,5	1,0	2,0	2,9	2,3
Японія	0,2	0,02	0,1	0,02	0,2	0,4	0,5	0,3
Кітай	0,8	0,7	2,0	1,6	0,2	0,4	0,6	0,6
Афрыка	0,6	2,1	1,8	0,9	0,2	0,3	0,3	0,3
Лацінская Амерыка	1,5	0,2	1,5	1,4	0,1	0,8	1,5	1,2
СНД, разам	66,4	63,0	60,0	54,6	75,9	66,1	70,2	69,6
Расія	39,9	45,5	50,6	49,1	52,6	53,3	64,8	65,8
Украіна	15,9	12,6	7,6	3,5	16,0	10,2	3,9	3,1

Крыніцы: UN Development Programme, 2005, Belarus: Addressing Imbalances in the Economy and Society. National Human Development Report 2004-2005, Minsk: UNDP. Старонка http://un.by/pdf/1321_eng.pdf; Міністэрства статыстыкі і аналізу РБ.

Нядаўнія спрэчкі паміж беларускім урадам і «Газпромам» прадэманстравалі, што залежнасць Беларусі ад Расіі можа адвольна мяняцца ў залежнасці ад палітычных разлікаў Масквы. Узровень залежнасці праілюстраваны ў даследаванні мінскага Інстытута прыватызацыі і менеджменту (ІПМ) адносна патэнцыйных эфектаў павелічэння цэнаў на газ для беларускай эканомікі. Было разлічана, што скачок ад цаны ў снежні 2006 г. (\$47 за 1000 кубаметраў) да цаны \$70 мог бы выклікаць падзенне намінальнага ВУП за шасцігадовы перыяд на 2,7 %, а скачок да цаны \$200 — падзенне на 14 %⁶⁵. Ідзецца аб вельмі значных стратах, якія

⁶⁵ «Belarus: Extremely Vulnerable» на www.emerging-markets-online.com ад 4 снежня 2006 г. Старонка наведана 10 сакавіка 2007 г.

беларускі ўрад, магчыма, павінен будзе кампенсаваць коштам абмежаванай прыватызацыі. Аднак нават у рамках гэтых асіметрычных стасункаў Лукашэнка здолеў скарыстаць газа- і нафтаправоды як рычагі для пэўнага ціску на Маскву.

АХВЯРЫ: ПАЛІТЫЧНАЯ АПАЗІЦЫЯ І ЛІБЕРАЛЬНАЯ ДЭМАКРАТЫЯ

Некаторыя аўтары памылкова сцвярджалі, што манаполія Лукашэнкі на ўладу грунтуецца на яго ідэалагічнай блізкасці большасці беларускага насельніцтва. Аднак развагі аб этнічных каранях палітыкі наўрад ці слушныя: супадзенне «менталітэту» большасці беларусаў і Лукашэнкі — не прычына, а вынік таго, што Лукашэнка мае эксклюзіўную ўладу над разлогім дзяржаўным апаратам. Менавіта яго татальнае кіраванне дзяржавай, эканомікай і грамадствам здушыла актыўнасць любога патэнцыйнага суперніка, які жадаў бы гуляць палітычную гульню паводле Лукашэнкавых правілаў. Апазіцыя звялася да нямногіх ізаляваных ад грамадства людзей, якія нязменна з вялікай пагардай пазіраюць на папулісцкія крокі Лукашэнкі. У грамадстве, моцна залежным ад дзяржавы, ніводзін палітычны дзеяч не можа знайсці аддушныны, каб данесці да выбаршчыкаў падноўленае пасланне, падобнае да Лукашэнкавага. Па-за прэзідэнцкім палітычным кантролем засталіся толькі празаходнія эліты і этнічныя меншасці⁶⁶. Апазіцыя заняла вузкую палітычную «нішу», прадстаўляючы малую частку насельніцтва і не супадаючы ў сваім выбары з большасцю.

Супадзенне «менталітэту» большасці беларусаў і Лукашэнкі — не прычына, а вынік таго, што Лукашэнка захоўвае ўладу.

У выніку апазіцыйныя палітычныя групы засталіся фрагментаванымі (напрыклад, у адрозненне ад Партыі камуністаў Беларускай БНФ выступае за разрыў цесных сувязяў з Расіяй, за адраджэнне сярэднявечнага герба і бел-чырвона-белага сцяга) і падзяліліся ў пытаннях лідэрства. Палітычная канфрантацыя пераклучылася на пытанні ідэнтычнасці: ці мусіць краіна мець празаходнюю арыентацыю і моцную нацыянальную ідэнтычнасць, ці мусіць захаваць трывалыя культурныя і палітычныя стасункі з Расіяй. Нават сярод некаторых груп беларускіх каталікоў Лукашэнка захоўвае папулярнасць дзякуючы сваёй эканамічнай палітыцы⁶⁷. Пытанне эканамічных рэформаў застаецца непапулярным і

⁶⁶ Неабгрунтаваны тэзіс, прынамсі ў тым, што тычыцца «этнічных меншасцей». Як паказалі падзеі вакол Саюза палякаў у 2005 г., дзяржава (у прыватнасці, адміністрацыя прэзідэнта) мае акрэсленую палітыку ўцягвання асноўных «меншасцей» у сферу свайго ўплыву. (*Заўв. перакл.*)

⁶⁷ У Гродзенскай вобласці старыя, малаадукаваныя людзі, якія называюць сябе палякамі, часта бачаць Лукашэнку як гаранта свайго звыклага ладу жыцця (гл.: Drakokhrust, Yuri. Belarus: An Outpost of «Old Europe?» // *Russia in Global Affairs*, 2 (April-June 2007). <http://eng.globalaffairs.ru/numbers/19/1113.html>. Старонка наведана 1 кастрычніка 2007).

Параўн. выказванне татарска-мусульманскага дзеяча Ібрагіма Канапацкага: «У Іўі, дзе каля 1000

губляецца сярод празаходніх аргументаў. Устойлівасць Лукашэнкі тлумачыцца не «гібриднасцю яго дыскурсу», як лічыць Бжазоўская,⁶⁸ — гэты дыскурс могуць імітаваць іншыя — а гібриднасцю эканамічнай і палітычнай сілы.

Апазіцыя на маргінэсе грамадства не здолела стварыць сур'ёзнай пагрозы Лукашэнкавай манаполіі на ўладу. На прэзідэнцкіх выбарах 2001 г. Лукашэнка набраў 75 % галасоў, Уладзімір Ганчарык — 15 %, а лідэр Ліберальна-дэмакратычнай партыі Сяргей Гайдукевіч — 2,5 %. На парламенцкіх выбарах 2004 г. шырокая апазіцыйная кааліцыя, якая ўключала вельмі розныя групы — АГП, БНФ, Партыю працы, Сацыял-дэмакратычную партыю «Грамада», Партыю камуністаў Беларускаю — не здолела скласці годнай альтэрнатывы прэзідэнту Лукашэнку. У 2006 г. Лукашэнка быў перабраны з 82,6 % аддадзеных за яго галасоў. Яго трое супернікаў набралі 6 %, 3,5 % і 2,3 % галасоў. Нягледзячы на пераслед і махінацыі ў час гэтых выбараў, відавочна, што ён захаваў папулярнасць.

**Беларускае
насельніцтва
ў цэлым лічыць,
што эканамічная
бяспека
дасягаецца
коштам
збліжэння
з нашмат
мацнейшым
суседам.**

ПАРАЎНАННЕ БЕЛАРУСІ З ЯЕ СУСЕДЗЯМІ:
СТРУКТУРНАЯ НЕАБХОДНАСЦЬ РЭФОРМАЎ
І ІДЭАЛАГІЧНАЕ ЗАБЕСПЯЧЭННЕ СТАНУ
ЗАЛЕЖНАСЦІ

Культурная і этнічная блізіна з Расіяй дазволіла Лукашэнку выступаць за эканамічную арыентацыю на гэтую краіну з дапамогай своеасаблівай сумесі элементаў настальгіі па савецкім мінулым і спасылак на асаблівыя стасункі з Расіяй⁶⁹. Разгалінаваны механізм прапаганды залежнасці супаў з пажаданнямі моцна русіфікаванага насельніцтва, кансерватыўнага ў плане эканамічных рэформаў — насельніцтва, якое ў цэлым лічыць, што эканамічная бяспека дасягаецца коштам збліжэння з нашмат мацнейшым суседам. Культурныя стэрэатыпы ў Беларусі, прарасійскія сантыменты і ўспаміны пра адносны росквіт у савецкі час далі Лукашэнку ўрадлівую глебу не толькі для палітычнага

татараў, у нас была размова са старшынёй абшчыны [перад прэзідэнцкімі выбарамі 2001 г.]. «За каго будзеце галасаваць — за Лукашэнку ці за Ганчарыка?» «Э, напэўна, за Лукашэнку. Гэтага мы прынамсі ведаем, а з тым — немаведама як будзе» («Мы яшчэ тут!». № 11. 2005). (*Заўв. перакл.*)

⁶⁸ Brzozowska, Anna. Discourses of Empowerment: Understanding Belarus' International Orientation // Egle Rindzeviciute (ed.), op. cit. P. 105.

⁶⁹ «Я отчасти только что затронул этот вопрос. Да, действительно, у нас самые тесные союзные отношения с нашей братской Россией. Это практически один народ — русские и белорусы. Мы в истории всегда были вместе. Всегда были вместе! Мы всегда боролись против общего врага, и в войнах были вместе, и в основном — побеждали. То есть историческая память толкает нас к тому, что мы должны иметь самые добрые, братские отношения с нашей Россией». Інтэрв'ю А. Лукашэнкі прадстаўнікам СМІ КНР. 28 лістапада 2005 г.

выжывання мадэлі эканамічнай і палітычнай цэнтралізацыі, але і для яго амбіцый, што заключаліся ў атрыманні рычагоў амаль савецкага маштабу праз меркаванае аб'яднанне Беларусі і Расіі.

Пры параўнанні Беларусі з краінамі Балтыі высвятляецца, якім чынам гэтая ідэалогія ўмагчыміла захаванне эканамічнай структуры Беларусі і яе эканамічнай залежнасці ад Расіі. На першы погляд, адрознасць у шляхах Беларусі і балтыйскіх краін даказвае сувязь паміж нацыяналізмам і падтрымкай дэмакратыі. Можна сказаць, што там, дзе ёсць моцная нацыянальная ідэнтычнасць, палягчаюцца фармаванне дэмакратычна настроенага грамадства і заснаванне дэмакратыі.

Нацыянальная ідэнтычнасць адыграла ўскосную ролю ў структурнай і інстытуцыйнай арыентацыі гэтых краін. У савецкі час Беларусь і прыбалтыйскія рэспублікі дэманстравалі падобныя эканамічныя заканамернасці. Гэтыя маленькія рэспублікі залежалі ад гандлю з Расіяй і ад забеспячэння расійскім палівам. Аднак кірункі эканамічнага і палітычнага курсу, узятага Беларуссю і краінамі Балтыі пасля 1991 г., моцна адрозніваюцца. Калі апошнія выбралі поўную незалежнасць, гэты выбар уключаў перадусім эканамічную аўтаномію адносна Расіі і пераарыентацыю нацыянальных эканомік на заходнія рынкі. Наадварот, усе ўрады Беларусі імкнуліся захаваць цесныя палітычныя, гэтаксама як і эканамічныя, сувязі з Расіяй, а Лукашэнка спрабаваў фармалізаваць гэтыя сувязі ў выглядзе канфедэрацыі.

**Слабасць
беларускага
нацыяналізму
развязала
Лукашэнку рукі.**

Слабасць беларускага нацыяналізму развязала рукі Лукашэнку і дазволіла яму навязаць дзяржаве найбольш жаданую для яго мадэль эканамічнага развіцця.

Краіны Балтыі імкнуліся адасобіцца ад Савецкага Саюза. Іх адметная этнічнасць, а таксама жывая памяць аб рэпрэсіях давала ім толькі другарадны статус у Саюзе. У адрозненне ад беларусаў, жыхары Балтыі не мелі ў СССР роўнага статусу ў палітычных справах. Пасля краху СССР любы від фармальнай ці нефармальнай асацыяцыі балтыйскіх краін з Расіяй (ці, яшчэ горш, залежнасць ад Расіі) азначаў бы не проста перыферыйнае і падпарадкаванае месца ў эканамічных узаемаадносінах, а наданне мясцовым элітам другасных роляў. Для элітаў краін Балтыі, як і для большасці насельнікаў, незалежнасць была адзіным шляхам дасягнення поўнага кантролю над сваімі дзяржаўнымі ўтварэннямі. Успаміны аб нядаўніх гістарычных падзеях — «замірэнні» Літвы, Латвіі, Эстоніі — дазволілі палітыкам гучна патрабаваць фармальнай і рэальнай незалежнасці. Калі магчымасць ваеннага ўмяшання здалася менш верагоднай (у час кіравання Гарбачова), заклікі да незалежнасці пачалі выказвацца адкрыта і лёгка заваявалі народную падтрымку. У названых краінах ніякія выступленні за саюз з Расіяй не маглі даць плёну, бо Літва, Латвія і Эстонія традыцыйна жылі адасоблена ад гэтай краіны і былі падпарадкаваны маскоўскаму ярму толькі ў выніку заваёвы. Наадварот, незалежнасць ператварыла рускамоўныя меншасці ў краінах Балтыі ў аб'ект несправядлівага абыходжання і дыскрымінацыі.

Адыход ад Расіі запатрабаваў ад эканомік краін Балтыі пошуку як інвестыцый, так і доступу на шырэйшыя рынкі, каб кампенсаваць страту савецкага рынку. Калі Беларусь з камфортам абаяралася на Расію, краінам Балтыі спатрэбілася знайсці альтэрнатыўных партнёраў. Іх эканамічная пераарыентацыя на Еўрапейскі Саюз і іншыя заходнія краіны спалучалася з неабходнасцю рэструктураваць эканоміку і палітыку, каб адпавядаць крытэрыям заходняй мадэлі капіталізму. Патрабаваліся прыватызацыя, абнаўленне нарматыўных актаў (а пераважна іх адмена), пабудова прававой дзяржавы, дэмакратыі і захавання правоў чалавека. Усё гэта можа быць названа мадэллю ліберальнай дэмакратыі і свабоднага рынку, прынятай у Еўрапейскім Саюзе. Збліжэнне з ЕС патрабавала і зменаў у абыходжанні з рускамоўнымі меншасцямі, якія першапачаткова былі слабым месцам у дэмакратычным ладзе краін Балтыі.

Сутыкнуўшыся з рознымі эканамічнымі магчымасцямі і абмежаваннямі, краіны Балтыі і Беларусі зарыентаваліся на розныя вялікія рынкі, і гэтае адрозненне сфармавала іх неаднолькавыя палітычныя мадэлі. Рашэнні балтыйскіх элітаў перагукаліся з іх жаданнем палітычнай аўтаноміі, а аўтаномія вызначалася адносна знешняга расійскага дамінавання. У Беларусі ж эліты займаліся захаваннем кантролю над эканомікай і сваёй манаполіі на ўладу, пакуль асаблівых стацункі з Расіяй гэта дазвалялі. У вачах электарату яны былі здольныя апраўдаць свой выбар спасылкай на этнічную і культурную блізіню з Расіяй. Больш за тое, гэтая этнічная блізіня дала Лукашэнку дадатковы набор магчымасцей: унікальны шанец на доступ да палітычных вагараў у Расіі. У выніку ён мог сцвярджаць сябе як палітычная фігура ў будучым саюзе Беларусі, Расіі і, магчыма, Украіны (краіны разглядаліся як роўныя партнёры). Гэтая візія апырэры не існавала ў краінах, этнічна адрозных ад Расіі, такіх, як краіны Балтыі.

Культурна-нацыяналістычная пераменная нават менш рэlevantная, калі гаворыцца пра шлях дэмакратызацыі Украіны. Адрозна ад краін Балтыі, Украіна ў культурным і этнічным сэнсах блізкая да Расіі. Як і ў Беларусі, апазіцыйныя сілы ва Украіне прынялі пражоходнія лозунгі (у час «памаранчавай рэвалюцыі»), і ім удалося сабраць галасы прыблізна паловы выбаршчыкаў. Ці азначае гэта, што атаясамліванне з заходняй дэмакратыяй і апазіцыя да Расіі ідуць поруч? Апазіцыйныя сілы цураліся расійскіх мадэляў ва ўнутранай і знешняй палітыцы, рэакцыйных метадаў Расіі, скіраваных на захаванне яе сфер уплыву. Гэтыя метады падштурхнулі сілы, што выступалі за далейшую лібералізацыю, да пошуку бліжэйшых кантактаў з Захадам, які бачыўся маяком дэмакратыі, і патрабаваць аддалення ад Масквы, успрынятай як антыўзор, узор алігархіі.

З іншага боку, метады расійскай знешняй палітыкі і алігархічны характар унутранай палітыкі ўздзейнічалі ва Украіне толькі на рэгіянальных лідэраў, якія сваімі паводзінамі расчаравалі аўдыторыі ў ЕС і ЗША. Гэтыя лідэры імкнуліся да падтрымкі з боку Расіі, і ім давялося звярнуцца да ідэалагічнай стратэгіі, што ўключала рэкламаванне сувязей з Расіяй і нярэдкае маляванне заходніх мадэляў дэмакратыі як культурна чужых, падманлівых і падазроных. Менавіта культурнай блізкасцю да алігархічнай мадэлі Расіі ці агідай да гэтай мадэлі тлумачыцца г. зв.

выбарчы падзел на «Усход» і «Захад». Расія страціла ўплыў на сілы, схільныя да лібералізацыі ў суседніх краінах, у выніку сваіх паводзінаў і намаганняў пабудавать мадэлі, альтэрнатыўныя да дамінантнай ліберальнай мадэлі. Гэтыя альтэрнатывы мусілі стаць «ідэалагічным абгрунтаваннем» яе выбрыкаў, такіх, як «Міжнародны еўразійскі рух», звязаны з расійскімі ўладамі⁷⁰.

Такім чынам, культурны падзел ва Украіне — не прычына, а вынік сутыкнення дзвюх мадэляў кіравання, якія насельніцтва звыкла атаясамлівае з «Захадам» і «Масквой». Сілы лібералізацыі сутыкнуліся з валам прарасійскай прапаганды ва ўсходняй частцы краіны, як і ў іншых найбольш русіфікаваных яе частках; іх апаненты ўжывалі культурныя сувязі з Расіяй у якасці прыкрыцця сваіх палітычных мэтай. У той жа час ідэалагічнае атаясамліванне з Захадам дазволіла сілам лібералізацыі дасягнуць большага поспеху сярод менш русіфікаванага насельніцтва заходняй Украіны.

Вяртаючыся да беларускіх справаў, варта нагадаць, што ў пачатку кіравання Лукашэнкі быў адметны момант: наведваючы Брусель у першыя месяцы пасля свайго абрання, ён выказаў падтрымку еўрапейскай інтэграцыі і выказаўся за ўключэнне Беларусі ў еўрапейскія структуры праз рэформы. Гэтыя заявы не адлюстравалі яго рэальных намераў; далейшы паварот на 180 градусаў у рыторыцы быў не проста прыхамаццю. Гэты паварот стаўся вынікам разумення, што палітычнае выжыванне прэзідэнта ў краіне, моцна залежнай ад Расіі, грунтуецца на ўзмацненні эканамічных і палітычных сувязей з Расіяй і дыстанцыяванні ад Захаду і ЕС, якія маглі б уцягнуць краіну ў рэформы, шкодныя для папулярнасці кіраўніка. Гаворка ішла аб палітычным разліку з выкарыстаннем «культурнага» дыскурсу.

Калі падсумаваць, палітычнае нежаданне распачынаць балючы працэс рэформаў абапіраецца на асаблівы эканамічны стан Беларусі, што мае доступ да вялізнага экс-савецкага рынку, і залежнасць ад Расіі, што вынікае з гэтага стану. Падтрыманне мадэлі дзяржаўнага кантролю над эканоміяй, пакуль яна існуе дзякуючы прывілеяваным і добра ўсталяваным стасункам з Расіяй, сталася свядомым выбарам. Гэтая мадэль дазволіла кіроўнай эліце ўтрымліваць эксклюзіўны кантроль над эканамічнай базай, не маючы патрэбы ў допуску да апошняй замежных інвестараў ці прыватных эканамічных ігракоў з Беларусі. Лукашэнка з'яднаў істэблішмент у яго жаданні захоўваць манаполію на ўладу, скарыстаўся сваімі пашыранымі прэзідэнцкімі паўнамоцтвамі, каб арганізаваць дзяржаўны апарат у адпаведнасці з названай мэтай і размеркаваць пасады, і ўжыў свае здольнасці да палітычнай рыторыкі і прапаганды для ўзмацнення народнай падтрымкі дадзенай мадэлі. Гэтая стратэгія прадыхавала аддаленне ад Захаду і ЕС, адмову ад фармальнага асацыявання з НАТО і крокаў да членства ў ЕС. У сваю чаргу, аддаленне дазволіла рэжыму адмовіцца ад узятых на сябе абавязкаў ісці ў рэчышчы ліберальнай дэмакратычнай мадэлі і прэзентаваць Лукашэнку як «моцнага лідэра», што гарантуе стабільнасць, — чалавека, які публічна аддае астракізму «ворагаў» Беларусі.

⁷⁰ Гл. www.evrazia.org.

У ЧАКАННІ СТРУКТУРНЫХ ЗМЕНАЎ?

У дадатак да сваёй эканамічнай вагі, Расія мае геапалітычную стратэгію, якая адчуваецца ў Беларусі, дзе размешчаныя расійскія базы. Дзве краіны ўцягнуліся ў доўгія, хаця і беспаспяховыя, палітычныя перамовы адносна магчымага аб'яднання. Улады пры кожнай нагодзе падкрэсліваюць сваю волю да інтэграцыі. Лукашэнка казаў аб тым, што ўз'яднанне Расіі, Украіны і Беларусі ў перспектыве непазбежнае. Расія і Беларусь заключылі серыю пагадненняў: Дагавор пра стварэнне Супольнасці Беларусі і Расіі (1996), Дагавор пра Саюз Беларусі і Расіі, Статут Саюза Беларусі і Расіі (1997), Дагавор аб роўных правах расійскіх і беларускіх грамадзян (1998), Дагавор аб мытным саюзе, Дагавор пра стварэнне Саюзнай дзяржавы (1999). Вяліся перамовы аб увядзенні агульнай валюты, якое пераносілася некалькі разоў. У красавіку 2005 г. Беларусь і Расія падпісалі супольную праграму дзеянняў у сферы замежнай палітыкі. Беларусь — член арганізацыі дагавору аб калектыўнай бяспецы ў рамках СНД. Абмяркоўваецца стварэнне адзінай эканамічнай прасторы паміж Расіяй, Украінай, Казахстанам і Беларуссю са свабодным рухам тавараў, капіталаў, паслуг і працоўных.

Саюз Расіі і Беларусі — рэч больш вымушаная, чым пажаданая, зважаючы на патэнцыйны цяжар аб'яднання для расійскай эканомікі і інстытуцыйны баланс сіл унутры прапанаванага саюза. З гледзішча Лукашэнкі канфедэрацыя з Расіяй прывяла б да згладжвання палітычных і эканамічных няроўнасцей, дала б яму магчымасць сказаць сваё слова ў шырэйшым палітычным утварэнні, якое мела б сусветны ўплыў, моцнае войска і багатыя крыніцы энергіі. Такім чынам, саюз дазволіў бы Лукашэнку ўзяць удзел ва ўладзе, што распасцерлася б далёка за межы Беларусі.

Калі роўнае партнёрства краін было адпрэчана Пуціным, які прапанаваў дзве альтэрнатывы асіметрычнага саюза, Лукашэнка выказаў незадаволенасць, зразумеўшы, што пазіцыя Беларусі зніжае яе шанцы на пераход з ролі падпарадкаванага і перыферыйнага партнёра да ролі раўнапраўнага ўдзельніка шырэйшага саюза. Аднак, нягледзячы на хмаркі на палітычным небасхіле, беларуска-расійскія эканамічныя сувязі застаюцца моцнымі; растуць паказчыкі як экспарту, так і імпарту. Уплыў палітычных крызісаў, якія час ад часу паўтараюцца ва ўзаемаадносінах Беларусі і Расіі, на эканоміку быў перабольшаны. Адмысловыя стаўкі паміж дзвюма краінамі выходзяць за рамкі асабістых адносін паміж двума палітычнымі лідэрамі.

Беларусь мае для Расіі стратэгічную важнасць як аплот супраць пашырэння НАТО на ўсход. Краіна сталася істотным фарпостам, які дазваляе Расіі, што імкнецца часткова аднавіць свой уплыў на былой савецкай прасторы, кантраляваць шырэйшы рэгіён. Беларусі давядзецца даць прывілеяваны доступ расійскаму бізнесу, большасць якога кантралюецца дзяржавай (напрыклад, «Газпром»). Пуцін заяўляў пра дачыненні падпарадкавання адкрыта — у беспаспяховых перамовах з Лукашэнкам адносна інстытуцыйнага статусу будучага саюза ў 2003 г. Лукашэнка гнеўна адпрэчыў прапановы аб падпарадкаванні.

Камінскі⁷¹ падкрэсліў, што Масква прыйшла да падтрымкі рэжыму Лукашэнкі як аплоту супраць пашырэння на ўсход палітычнага і эканамічнага ўплыву Захаду, нягледзячы на пярэчанні расійскіх палітыкаў-рэфармістаў.

Меркаванне, што Расія не жадае палітычнага саюза, бо ён стаў бы для яе цяжарам з-за эканамічных коштаў далучэння адсталай і нерэфармаванай эканомікі, з’яўляецца спрэчным, паколькі Расія ўжо падтрымала Беларусь таннымі энергетычнымі рэсурсамі, дзяржаўнымі пазыкамі і прывілеяваным доступам на свой рынак. Беларускі эканамічны рост ішоў хуткімі тэмпамі ў параўнанні з большасцю рэспублік былога СССР, і эканоміка Беларусі, ва ўсякім разе, больш прасунутая, чым эканоміка многіх адсталых расійскіх краёў. Можна лёгка перанесці далучэнне адносна прасунутага рынку, які ўключае 10 мільёнаў чалавек, да агромністага расійскага рынку, які расце. Спадзяванні Беларусі на Расію проста застануцца ў сіле. Дадатковая вартасць уз’яднання ці шчыльнейшай інтэграцыі — у тым, што Расія стане бліжэйшай да рынкаў ЕС, а расійскі бізнес возьме ўдзел у прыватызацыйным працэсе ў Беларусі з прывілеяванай, амаль эксклюзіўнай пазіцыі. Гэткая тэрытарыяльная экспансія сталася б неаспрэчнай геастратэгічнай перамогай для Масквы, бліскучым сведчаннем таго, што ў постсавецкі перыяд Расія аднавіла сваю магутнасць на прасторах былога Саюза.

**Даўно
прадказаны крах
своеасаблівай
беларускай
мадэлі
«кейнсіянскага»
росту
не адбыўся.**

ЦІ НЕАБХОДНАЕ ЎДАСКАНАЛЕННЕ ЭКАНАМІЧНАЙ МАДЭЛІ?

Даўно прадказаны крах своеасаблівай беларускай мадэлі «кейнсіянскага» росту не адбыўся. Залежнасць ад Расіі — гэта не часовае выйсце для нездаровай эканомікі: пасля эканамічнага крызісу ў канцы 1990-х расійскі рынак развіваецца пастаянна, хуткімі тэмпамі, дзякуючы энергетычным рэсурсам краіны і павелічэнню ўнутранага попыту. Таму, хаця заявы аб спадзе беларускай эканомікі ў выпадку абмежавання расійскай падтрымкі — агульнае месца, гэткая перспектыва выглядае маларэальнай. Беларусь — не адзіная невялікая эканоміка, якая мусіць абапірацца на больш моцнага гандлёвага партнёра, відавочным прыкладам такой залежнасці з’яўляюцца малыя эканомікі Супольнага рынку. Таксама Беларусь — не адзіная краіна, што карыстаецца адмысловымі прывілеямі. Шчодрае пераразмеркаванне даходаў практыкуецца ў ЕС на карысць слабейшых эканомік, а ў рамках Супольнай аграрнай праграмы на падтрымку фермераў выдаюцца мільярды еўра. Ва ўсіх гэтых выпадках сутнасць прывілеяў і палітычныя ўмовы, што іх абкружаюць, сфармавалі погляды ўрадаў на патрэбу (ці адсутнасць патрэбы) у эканамічнай рэструктурызацыі.

⁷¹ Kaminski, Antoni. Belarus as an Object of Polish Security Concerns // Garnett and Legvold (eds.), op. cit. P. 49.

АРЫС ТРАНТЫДЗІС

Аднак у апошні час пачаў адчувацца і кошт спадзяванняў на Расію. Так, у 2004 г. адмоўнае сальда ў знешнім гандлі ўзнялася да 4,6 % ВУП (2,4 % у 2003 г.) з прычыны значнага прыросту імпарту, запатрабаванага ўнутраным рынкам. Беларусь захоўвае ўразлівасць да знешніх шокаў, будучы залежнай ад экспартна-імпартных аперацый і ўскладаючы спадзяванні на экспарт нешматлікіх прамысловых тавараў. Характар эканамічных адносін паміж Расіяй і Беларуссю, падобна, будзе мяняцца. Ёсць вялікая ступень верагоднасці, што беларускія тавары стануць менш канкурэнтаздольнымі ў Расіі і іх вытворцы страцяць сваю долю на рынку. Канкурэнтаздольнасць знізілася ў тым ліку і таму, што заробкі ў Беларусі раслі хутчэй, чым ВУП і прадукцыйнасць працы. Адмоўную ролю адыгрываюць і высокія адміністрацыйныя выдаткі на вядзенне бізнесу. Нарэшце, крызіс у адносінах з Расіяй — спрэчкі аб цэнах на энерганосьбіты і падвышэнне цаны на газ — падштурхоўвае да паскарэння рэструктурызацыі эканомікі.

Зніжэнне канкурэнтаздольнасці можа мець вынікам патрэбу ў прыватызацыі, якая, нават будучы маруднай, здольная змяніць эканамічныя заканамернасці і ўладныя адносіны, што грунтуюцца на іх. Пакуль прыватызацыя кантралюецца істэблішментам, а банкаўская сістэма застаецца пад пільным наглядом дзяржавы, працэс будзе ісці павольна і можа часова прывесці да ўзмацнення ўрадавага ўплыву на прыватных эканамічных актараў. Рашэнню аб пачатку рэформаў спрыяюць цяперашнія эканамічныя поспехі, што дазволілі б знізіць сацыяльныя выдаткі. Такое рашэнне было б адначасова палітычным і эканамічным; яго прыняцце залежыць ад устойлівасці выбранай мадэлі. Пытанне ў тым, ці будзе Беларусь вымушана пераарыентаваць сваю эканоміку на заходнія рынкі з эканамічных прычын і рэструктураваць эканамічны падмурак.

Немагчыма з пэўнасцю сказаць, якімі былі б палітычныя наступствы неабходных эканамічных перамен. Паколькі Расія развіваецца хуткімі тэмпамі, залежнасць ад яе, падобна, узмацніцца, а не аслабне, што забяспечыць прывіляваны доступ да ўлады ў Беларусі цяперашняга беларускага істэблішменту. На цяперашні момант чакаюцца змены і ад перамоў аб уступленні Беларусі ў Сусветную гандлёвую арганізацыю (СГА), што магло б падарваць асновы прывіляванага абыходжання Расіі з Беларуссю. Цяпер Беларусь мяняе заканадаўства, каб яно адпавядала нормам СГА⁷². Наклаўшыся на перыяд эканамічных рэформаў, будучая празаходняя эканамічная арыентацыя патрабавала б заканадаўчага ператварэння Беларусі ў ліберальную дэмакратыю. Гэткая трансфармацыя будзе грунтавацца на радыкальных зменах у дачыненнях улады і бізнесу і выявіцца, галоўным чынам, у разбудове незалежнага і магутнага класа прадпрымальнікаў і наёмных работнікаў, якія працуюць па-за межамі дзяржаўнага кантролю. Трэба сказаць, што апісаная трансфармацыя вельмі малаверагодная, пакуль залежнасць Беларусі ад Расіі існуе ў ранейшых формах, нягледзячы на часовыя мітрэнгі.

⁷² Спіс заканадаўчых актаў гл. у справаздачы Сусветнага банка (World Bank, 2005, op. cit. P. 134).

ЦІ МОЖНА КАЗАЦЬ ПРА АСЦЯРОЖНЫ ПАВАРОТ ДА РЫНКАВЫХ РЭФОРМАЎ?

Асцярожныя і сціплыя крокі да больш свабоднай эканомікі з дыверсіфікацыяй экспарту робяцца з 2000 г. Працэс абмежаванай прыватызацыі пачатку 1990-х гг., здаецца, пакрысе аднавіўся з 2001 г., і пад 2002 г. мелася 3474 «трансфармаваныя прадпрыемствы», дзе працаваў 21 % работнікаў. Значная частка гэтых прадпрыемстваў — акцыянерныя таварыствы, долю ў якіх мае дзяржава (41 %) ⁷³. Урад адкрыта заяўляе, што ідзе шляхам памяркоўных рэформаў, каб пазбегнуць «рэзкага зніжэння колькасці занятых работнікаў і сацыяльнага напружання ў краіне», аднак рыхтуе «шырокамаштабную прыватызацыю ў будучыні» ⁷⁴. У той жа час падатак на прыбытак быў зніжаны ў студзені 2002 г. з 30 % да 24 %, працэдуры рэгістрацыі, ліквідацыі і ліцэнзавання былі спрошчаныя прэзідэнцкімі ўказамі, адкрыліся свабодныя эканамічныя зоны са зніжаным падаткаабкладаннем, зменшылася рэгуляванне цэн ⁷⁵. На студзень 2006 г. было зарэгістравана 3545 прадпрыемстваў з замежным удзелам, больш за ўсё з расійскім (22,5 %), амерыканскім (14,2 %), нямецкім (14,2 %) і польскім (9,8 %). Па стане на студзень 2005 г. з 3457 прадпрыемстваў з замежнымі інвестыцыямі 1841 былі сумеснымі, а 1616 — на 100 % належалі замежнікам ⁷⁶. Прыватызацыя ўсё яшчэ мае сціплыя маштабы, ёй падлягаюць перадусім маленькія прадпрыемствы і толькі ў рэдкіх выпадках — буйныя. У 2004 г. 82 % аб'ёму прамысловай вытворчасці выраблялася пад урадавым кантролем; на ўрад працавалі і 74 % занятых у вытворчасці ⁷⁷.

Дзяржава распачала рэформы, арыентуючыся на кітайскую мадэль: паступовасць і заахвочванне прадпрымальніцкай дзейнасці пад кантролем ураду. Услед за Кітаем урад заснаваў шэсць свабодных эканамічных зон (СЭЗ) з выгаднымі ўмовамі падаткаабкладання ды ўвозу-вывазу валюты і тавараў для інвестараў. У 1996—1998 гг. быў прыняты закон аб свабодных эканамічных зонах. Аднак дзяржаўны кантроль над эканамічнай дзейнасцю ў СЭЗ не змяншаецца, а павялічваецца. Рэгістрацыя ў СЭЗ мусіць быць ухвалена ўладамі, а за эканамічнымі аперацыямі наглядае

Утрымліваючы Беларусь прывязанай да расійскага рынку і замянаючы яе адкрыццю іншым замежным рынкам, еўрапейская палітыка санкцый падтрымлівае эканамічны базіс залежнасці краіны ад Расіі — залежнасці, якая абумоўлівае палітычны шлях Беларусі.

⁷³ Міністэрства замежных спраў, агляд рынковых рэформаў (www.mfa.gov.by/eng). Старонка наведана 6 чэрвеня 2007 г.

⁷⁴ Тамсама.

⁷⁵ Тамсама.

⁷⁶ Тамсама.

⁷⁷ World Bank, 2005, op. cit. P. 35—36.

АРЫС ТРАНТЫДЗІС

адміністрацыя СЭЗ, прызначаная ўрадам (арт. 5 і 6). Бюджэт зон зацвярджаецца ўрадам (арт. 13), умовы падаткаабкладання вызначаюцца прэзідэнтам (арт. 16). На тэрыторыі СЭЗ забароненая вытворчасць радыё- і тэлевізійных праграм (арт. 7). Такім чынам, усталяванне СЭЗ з'яўляецца трукам, які ілюструе падзел паміж прывіляванымі прадпрымальнікамі, што дзейнічаюць у спрыяльным асяроддзі, і рэштай краіны.

Моцная залежнасць беларускіх экспарцёраў ад краін СНД і асабліва ад Расіі пачала пакрыху аслабляцца з пераарыентаваннем на рынкі іншых краін, у прыватнасці краін ЕС. У 2004 г. на іх выпадала 24 % беларускага экспарту, а ў 1998 г. — усяго 6,8 %. Аднак узніклі новыя перашкоды да дыферэнцыяцыі беларускага экспарту, сярод іх — выключэнне Беларусі з Генеральнай сістэмы прэферэнцый ЕС. Утрымліваючы Беларусь прывязанай да расійскага рынку і замінаючы яе адкрыццю іншым замежным рынкам, палітыка санкцый падтрымлівае эканамічны базіс залежнасці краіны ад Расіі — залежнасці, якая абумоўлівае палітычны шлях Беларусі. Сістэма санкцый замінае развіццю больш дыверсіфікаванага эканамічнага базісу. Гэты від санкцый супярэчыць альтэрнатыўнай стратэгіі «мяккай абсорбцыі», як назваў яе Ігар Бабкоў, — стратэгіі, якая азначае павелічэнне колькасці «пернікаў» і зніжэнне колькасці «бізуноў». Падобная стратэгія, здаецца, хутчэй прывядзе да паступовай трансфармацыі Беларусі ў эканамічна і палітычна незалежную краіну.

Як бы позна Беларусь ні пачала эканамічныя рэформы, іх хада адаб'ецца на стварэнні адпаведных інстытутаў. Рэкамендацыі розных агенцтваў дзеля арганізацыі палітычных перамен у Беларусі, згаданыя Коэнам⁷⁸ і Себасц'ян⁷⁹, наўрад ці прывядуць да поспеху, калі структурны кантэкст застаецца ранейшым. Змена ўстановак ужо была адзначана ў некаторых працах, аднак патрабуюцца структурныя ўмовы для таго, каб гэтыя змены ў галовах ператварыліся ў рэальныя змены.

ВЫСНОВЫ

У гэтай працы тлумачыцца, як сацыяпалітычныя наступствы эканамічнай структуры Беларусі абумовілі палітычны выбар і дзеянні. Лукашэнка перахапіў магчымасці, якія давала яму структура кіраванай дзяржавай эканомікі, і збярог сваю ўладу ад плюралісцкіх выклікаў. Дзякуючы Расіі яму ўдалося пазбегнуць навязвання шчыльных узаемасувязей з ЕС — іншым патэнцыйным гандлёвым партнёрам — і ўтрымаць «на пльыву» менш канкурэнтаздольную структуру эканомікі, кіраванай дзяржавай. Такім чынам, Лукашэнку не давялося і плаціць кошты рэструктурызацыі, пазбегнуць палітычных выдаткаў, якія пацягнула б

⁷⁸ Cohen, Ariel. A Strategy to Democratize Belarus // The Heritage Foundation, 2004. Heritage Lecture 826.

⁷⁹ Sebastián, Sofia, op. cit. P. 77—98.

унутранае пераўладкаванне і ўцягванне ў сферу ўплыву ЕС. Лібералізацыя эканомікі магла б выклікаць працэс шырокамаштабных эканамічных рэформаў, што падарвалі б манаполію Лукашэнкі на эканамічную і палітычную ўладу.

Глыбокім эфектам заповалення эканамічнай рэструктурызацыі сталася недаразвітасць незалежнага ад дзяржавы эканамічнага сектару, які б абапіраўся на замежныя рынкі. Гэтая недаразвітасць мела працяглае ўздзеянне на расстаноўку палітычных сіл у Беларусі. Структура эканомікі, падпарадкаванай дзяржаве, дазволіла Лукашэнку сканцэнтравана ў сваіх руках вялізную ўладу. Дзеля гэтай структуры большасць насельніцтва працуе на дзяржаву і ў выніку залежыць ад ураду ў працоўнай сферы. Лукашэнка скарыстаўся з залежнасці большасці беларусаў ад дзяржавы і са слабасці бізнес-супольнасці, якая ўключае залежных ад дзяржавы, нярэдка ўцягнутых у «шэрыя схемы» прадпрымальнікаў. Кантралюючы дзяржаўны апарат, які размяркоўвае рэнты, ён зрабіў немагчымым з'яўленне любых пагрозлівых палітычных супернікаў, якія жадалі б згуляць з народам у папулісцкую гульню.

У час кіравання Лукашэнкі стратэгія нерэфармавання эканомікі лёгка «прадавалася» насельніцтву дзякуючы добра адпрацаванай рыторыцы з элементамі настальгіі па савецкім часе, выкрыццём «заходніх змоў» і апасеннямі радыкальных сацыяльных змен. Залежнасць ад Расіі адпавядала поглядам большасці насельніцтва, згодна з якімі разрыў з Расіяй выклікаў бы беспрацоўе і зніжэнне якасці жыцця.

Маючы адносна добрыя эканамічныя вынікі, Беларусь уяўляе з сябе выклік для артадоксаў эканамічнай лібералізацыі, аднак стала ясна, што на палітычным узроўні гэтая эканамічная мадэль дала адваротны эфект. Паколькі эканоміка па сутнасці кантралюецца дзяржавай, структурныя ўмовы для дэмакратызацыі ў Беларусі аслаблі. Магчымасць кампрамісу паміж прыпыненай эканамічнай лібералізацыяй і дэмакратызацыяй патрабуе далейшага даследавання выпадкаў, што кідаюць выклік агульным схемам. Адным з такіх выпадкаў з'яўляецца Кітай, дзе рэформы, праведзеныя пад кантролем ураду, спарадзілі эканамічны рост, аднак не палітычныя перамены.

Пераклаў з англійскай Уладзімір Паўловіч наводле: Aris Trantidis. The economic underpinnings of semi-authoritarianism: explaining preferences and power relations in the case of Belarus. <http://www.eu-consent.net/library/PhD/Trantidis.pdf>.

Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь: палажэнні аб прэзідэнцкай уладзе, з якіх прасочваецца залежнасць судовых органаў (курсіў і заўвагі ў квадратных дужках належаць аўтару)

Артыкул 79. (...) Прэзідэнт валодае *недатыкальнасцю*, яго гонар і годнасць ахоўваюцца законам.

Артыкул 84. Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь: (...)

2) назначае чарговыя і *нечарговыя* выбары ў Палату прадстаўнікоў, Савет Рэспублікі і мясцовыя прадстаўнічыя органы;

3) *распускае* палаты ў выпадках і ў парадку, прадугледжаных Канстытуцыяй;

4) *назначае* шэсць членаў Цэнтральнай камісіі Рэспублікі Беларусь па выбарах і правядзенні рэспубліканскіх рэферэндумаў; (...)

8) са згоды Савета Рэспублікі *назначае на пасаду* Старшыню Канстытуцыйнага Суда, Старшыню Вярхоўнага Суда, Старшыню Вышэйшага Гаспадарчага Суда з ліку суддзяў гэтых судоў;

9) са згоды Савета Рэспублікі *назначае на пасаду* суддзяў Вярхоўнага Суда, суддзяў Вышэйшага Гаспадарчага Суда, Старшыню Цэнтральнай камісіі Рэспублікі Беларусь па выбарах і правядзенні рэспубліканскіх рэферэндумаў, Генеральнага пракурора, Старшыню і членаў Праўлення Нацыянальнага банка;

10) *назначае* шэсць суддзяў Канстытуцыйнага Суда, іншых суддзяў Рэспублікі Беларусь;

11) *вызваляе ад пасады* Старшыню і суддзяў Канстытуцыйнага Суда, Старшыню і суддзяў Вярхоўнага Суда, Старшыню і суддзяў Вышэйшага Гаспадарчага Суда, Старшыню і членаў Цэнтральнай камісіі Рэспублікі Беларусь па выбарах і правядзенні рэспубліканскіх рэферэндумаў, Генеральнага пракурора, Старшыню і членаў Праўлення Нацыянальнага банка па падставах, прадугледжаных законам, з паведамленнем Савету Рэспублікі;

12) *назначае на пасаду і вызваляе ад пасады* Старшыню Камітэта дзяржаўнага кантролю; (...)

22) у выпадку стыхійнага бедства, катастрофы, а таксама беспарадкаў, што суправаджаюцца гвалтам *ці пагрозай гвалту з боку груп асоб і арганізацый, у выніку якіх узнікае бяспека жыццю і здароўю людзей, тэрытарыяльнай цэласнасці і існаванню дзяржавы*, уводзіць на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь або ў асобных яе мясцовасцях надзвычайнае становішча з унясеннем у трохдзённы тэрмін прынятага рашэння на зацвярджэнне Савета Рэспублікі. (...)

26) непасрэдна або праз ствараемыя ім органы ажыццяўляе кантроль за захаваннем заканадаўства мясцовымі органамі кіравання і самакіравання; мае права *прыпыняць рашэнні мясцовых Саветаў дэпутатаў і адмяняць рашэнні мясцовых выканаўчых і распарадчых органаў у выпадку неадпаведнасці іх заканадаўству*; (...)

30) *ажыццяўляе іншыя паўнамоцтвы, ускладзеныя на яго Канстытуцыяй і законамi.*

Артыкул 94. Паўнамоцтвы Палаты прадстаўнікоў могуць быць датэрмінова спынены пры адмове ў даверы Ураду, выказванні вотуму недаверу Ураду або двухразовай адмове ў дачы згоды на назначэнне Прэм'ер-міністра.

Паўнамоцтвы Палаты прадстаўнікоў або Савета Рэспублікі могуць быць таксама датэрмінова спынены на падставе заключэння Канстытуцыйнага Суда ў выпадку сістэматычнага або грубага парушэння палатамі Парламента Канстытуцыі.

Рашэнні па гэтых пытаннях Прэзідэнт прымае (...) пасля афіцыйных кансультацый са старшынямі палат. (...)

Артыкул 98. Савет Рэспублікі: (...)

2) дае згоду на назначэнне Прэзідэнтам Старшыні Канстытуцыйнага Суда, Старшыні і суддзяў Вышэйшага Гаспадарчага Суда, Старшыні Цэнтральнай камісіі Рэспублікі Беларусь па выбарах і правядзенні рэспубліканскіх рэферэндумаў, Генеральнага пракурора, Старшыні і членаў Праўлення Нацыянальнага банка [аднак гл. арт. 94];

3) *выбірае шэсць суддзяў Канстытуцыйнага Суда;* (...)

Артыкул 100. (...) Пры нязгодзе з тэкстам закона Прэзідэнт вяртае яго са сваімі пярэчаннямі ў Палату прадстаўнікоў, якая павінна разгледзець закон з пярэчаннямі Прэзідэнта не пазней як праз трыццаць дзён. Калі закон будзе прыняты Палатай прадстаўнікоў большасцю *не менш як дзвюма трацямі галасоў ад поўнага складу*, ён разам з пярэчаннямі Прэзідэнта ў пяцідзённы тэрмін накіроўваецца ў Савет Рэспублікі, які таксама павінен разгледзець яго паўторна не пазней як праз дваццаць дзён. Закон лічыцца прынятым, калі ён адобраны большасцю *не менш як дзвюма трацямі галасоў ад поўнага складу Савета Рэспублікі*. Закон пасля пераадолення Палатай прадстаўнікоў і Саветам Рэспублікі пярэчанняў Прэзідэнта падпісваецца Прэзідэнтам у пяцідзённы тэрмін. Закон уступае ў сілу і ў тым выпадку, калі ён не будзе падпісаны Прэзідэнтам у гэты тэрмін.

У такім жа парадку палатамі разглядаюцца пярэчання Прэзідэнта на асобныя палажэнні закона, якія вяртаюцца для паўторнага галасавання. У гэтым выпадку да вынясення адпаведнага рашэння Палатай прадстаўнікоў і Саветам Рэспублікі закон падпісваецца Прэзідэнтам і ўступае ў сілу, за выключэннем тых палажэнняў, адносна якіх маюцца пярэчання Прэзідэнта.

Артыкул 101. Палата прадстаўнікоў і Савет Рэспублікі законам, прынятым большасцю галасоў ад поўнага складу палат, па прапанове Прэзідэнта могуць *дэлегаваць яму заканадаўчыя паўнамоцтвы на выданне дэкрэтаў*, якія маюць сілу закона. Гэты закон павінен вызначаць прадмет рэгулявання і тэрмін паўнамоцтваў Прэзідэнта на выданне дэкрэтаў.

Не дапускаецца дэлегаванне паўнамоцтваў Прэзідэнту на выданне дэкрэтаў, якія прадугледжваюць змяненне і дапаўненне Канстытуцыі, яе тлумачэнне; змяненне і дапаўненне праграмных законаў; зацвярджэнне рэспубліканскага бюджэту і справаздачы аб яго выкананні; змяненне парадку выбараў Прэзідэнта і Парла-

АРЫС ТРАНТЫДЗІС

мента, абмежаванне канстытуцыйных правоў і свабод грамадзян. Закон аб дэлеганні заканадаўчых паўнамоцтваў Прэзідэнту не можа дазваляць яму змяненне гэтага закона, а таксама прадастаўляць права прымаць нормы, якія маюць зваротную сілу. (...)

Артыкул 116. Кантроль за канстытуцыйнасцю нарматыўных актаў у дзяржаве ажыццяўляецца Канстытуцыйным Судом Рэспублікі Беларусь.

Канстытуцыйны Суд Рэспублікі Беларусь фарміруецца ў колькасці 12 суддзяў з высокакваліфікаваных спецыялістаў у галіне права, якія маюць, як правіла, вучоную ступень.

Шэсць суддзяў Канстытуцыйнага Суда *назначаюцца Прэзідэнтам* Рэспублікі Беларусь, *шэсць суддзяў выбіраюцца Саветам Рэспублікі* [гл. арт. 84.8⁸⁰]. Старшыня Канстытуцыйнага Суда *назначаецца Прэзідэнтам* са згоды Савета Рэспублікі. Тэрмін паўнамоцтваў членаў Канстытуцыйнага Суда — 11 гадоў. Гранічны ўзрост членаў Канстытуцыйнага Суда — 70 гадоў. (...)

Артыкул 122. (...) Рашэнні мясцовых Саветаў дэпутатаў, якія не адпавядаюць заканадаўству, *адмяняюцца* вышэйстаячымі прадстаўнічымі органамі, а таксама *Прэзідэнтам* Рэспублікі Беларусь.

Артыкул 126. Адзіную і цэнтралізаваную сістэму органаў пракуратуры ўзначальвае Генеральны пракурор, які *назначаецца Прэзідэнтам* са згоды Савета Рэспублікі. (...)

Артыкул 138. Пытанне аб змяненні і дапаўненні Канстытуцыі разглядаецца палатамі Парламента *на ініцыятыве Прэзідэнта* або не менш як 150 тысяч грамадзян Рэспублікі Беларусь, якія валодаюць выбарчым правам.

⁸⁰ У аўтара памылкова: «арт. 79.8». (Заўв. перакл.)

УІЛЬЯМ ТОМПСАН

Назад у будучыню?

Думкі аб палітычнай эканоміі
пашырэння дзяржаўнай уласнасці ў Расіі

Перыяд з пачатку 2004 г. характарызуецца значным пашырэннем непасрэднага ўдзелу расійскага ўраду ў валоданні і кіраванні эканамічнымі актывамі, асабліва ў «стратэгічных галінах» эканомікі — такіх, як будаўніцтва электрастанцый, авіяцыя, нафтаздабыча і фінансы. Расійская палітыка, як выглядае, усё менш засяроджваецца на рынкавых рэформах, а ўсё больш — на ўзмацненні дзяржаўнага кантролю над «каманднымі вышынямі» эканомікі. Гэтаму зруху спрыяе многае — унутраная барацьба за ўладу, ідэалагічныя, геапалітычныя, кан'юнктурныя фактары. Як будзе паказана ніжэй, у Расіі ідзе не адзін працэс, а некалькі.

У гэтай працы зроблена спроба зразумець, што рухала пашырэннем дзяржаўнай уласнасці ў Расіі ў апошнія гады і якія наступствы гэтае пашырэнне можа мець у будучыні. Галоўная выснова наступная: у вялікай ступені тэндэнцыя тлумачыцца структурнымі прычынамі. СМІ і грамадскасць звярталі ўвагу пераважна на барацьбу за ўладу і палітычную кан'юнктуру — у прыватнасці, на канфлікты паміж Крамлём і вялікім бізнесам, на канкурэнцыю паміж крамлёўскімі «кла-

Уільям Томпсан — старшы эканаміст аддзелу эканомікі Арганізацыі эканамічнага супрацоўніцтва і развіцця (паводле самаазначэння, міжнароднай арганізацыі з сядзібай у Парыжы, пакліканай дапамагачь урадам развязаць эканамічныя, сацыяльныя і адміністрацыйныя праблемы глабалізаванай эканомікі), прафэсар палітэканоміі ў Біркбэцкім каледжы Лёнданскага ўніверсітэту. Гэты артыкул выяўляе асабістыя думкі і погляды яго аўтара, а не арганізацый, зь якімі ён супрацоўнічае. Друкуецца зь нязначнымі скароўкамі з ласкавай згоды аўтара.

намі» ў барацьбе за пуцінскую «спадчыну» ў 2008 г. Аднак дзеля глыбейшага разумення пашырэння ролі дзяржавы трэба разгледзець, як суадносяцца якасці ўраду і расійская структура прамысловасці.

Праца пачынаецца з погляду на маштабы і глыбіню нядаўняга пашырэння ўдзелу дзяржавы ў эканоміцы. Далей ідзе аналіз узаемадзеяння паміж расійскай эканамічнай структурай і палітычнымі інстытутамі Расіі, падкрэсліваецца роля, якую характарыстыкі асобных галін прамысловасці могуць адыгрываць у расійскай палітычнай эканоміцы. Адмысловая ўвага ў гэтым кантэксце надаецца нафтавай прамысловасці. Нарэшце, у працы коратка разглядаюцца магчымыя наступствы апошніх расійскіх зрухаў¹.

ПАШЫРЭННЕ ДЗЯРЖАЎНАЙ УЛАСНАСЦІ

Тэндэнцыя да пашырэння дзяржаўнай уласнасці вызначаецца беспамылкова. Вядома, расійскі ўрад па-ранейшаму настойвае на сваёй адданасці далейшай прыватызацыі і эканамічнаму развіццю, абапёртаму на прыватны бізнес і канкурэнтныя рынкі. Набыццё ўрадам асобных прадпрыемстваў звычайна абвешчлася «надзвычайнымі» захадамі, прадыхтаванымі спецыфічнымі абставінамі, што склаліся ў пэўных кампаніях ці сектарах эканомікі. Аднак агульны маштаб дзяржаўнага ўмяшання ў эканоміку ўражвае (гл. табліцу ў канцы артыкула). Згодна з нядаўняй ацэнкай, доля дзяржаўнай уласнасці на расійскім рынку вырасла з 20 % у сярэдзіне 2003 г. да 35 % у пачатку 2007 г.² Безумоўна, часткова гэта тлумачыцца тым, што дзяржаўны кантроль дамінуе ў нафтаздабычы і іншых сектарах, звязаных са здабычай мінеральных рэсурсаў, а кошт гэтых кампаній на рынку непарапартыйна вялікі. Аднак гэта яшчэ не ўсё: у канцы 2003 г. дзяржава ўтрымлівала каля 11 % акцый у дваццаці буйнейшых кампаніях расійскага рынку, а праз тры гады гэтая доля ўзрасла да 40 % і расце надалей. Паколькі склад «вялікай дваццаткі» змяніўся вельмі мала, гэтае павелічэнне адлюстроўвае працэс набыцця ўласнасці дзяржавай, а не змены ў кошыце акцый на біржы. Насамрэч з верасня 2004 г., калі фірма «Канюка Філіпс» набыла ва ўрада 7,6 % акцый «Лукойла», да кастрычніка 2006 г., калі абвясцілі пра зліццё алюмініевых гігантаў «Русал» і «Суал» (здзелка коштам 30 мільярдаў долараў), ніводзін значны прамысловы ці фінансавы акт у Расіі не перайшоў у рукі новага прыватнага ўладальніка: усе буйныя змены ў правах уласнасці адбываліся з удзелам дзяржавы ці кантраляваных дзяржавай кампаній.

Рост дзяржаўнага ўдзелу, вядома, найбольш выявіўся ў энергетычнай сферы. У 2003 г. на долю кантраляваных дзяржавай кампаній выпадала каля 16 % агульнай вытворчасці ў гэтай галіне. У пачатку 2007 г. доля перавысіла 40 % і працяг-

¹ Погляды, выказаныя ў гэтым раздзеле, належаць аўтару і неабавязкова адлюстроўваюць пазіцыю Арганізацыі эканамічнага супрацоўніцтва і развіцця (АЭСР) ці яе дзяржаў-членаў.

² Ведомости. 13 лютага 2007.

вала расці³. Аднак, як паказвае згаданая табліца, павелічэнне ўдзелу дзяржавы захапіла шматлікія сектары эканомікі, многія з іх цяжка назваць «стратэгічнымі», нават калі трактаваць паняцце «стратэгічны сектар» у шырокім сэнсе. З гледзішча расійскіх палітычных сіл, набывае кантролю над медыямі з'яўляецца, магчыма, найбольш трывожным, паколькі тут паўстае непакой за будучыню дэмакратычных свабод у Расіі.

Падставы, што падштурхнулі дзяржаву ці кампаніі, кантраляваныя дзяржавай, пашырыць свае валоданні, называлі самыя розныя. Дзяржава ўмешвалася, рэагуючы і на адчувальныя правалы кампаній на рынку (выпадак з праблемным «АвтоВАЗам» ці з ваенным авіябудаўніцтвам), і на рынковы поспех («Юкос»). Хоць урад ініцыяваў ці падтрымаў некаторыя з названых крокаў, трактуючы іх як частку ўласнай прамысловай палітыкі, за гэтымі крокамі часта стаялі заможныя дзяржаўныя кампаніі. Часам яны дзейнічалі ў процівагу адчайным прызначэнням некаторых вядучых міністраў, але, падобна, мелі негаласную падтрымку чыноўнікаў з прэзідэнцкай адміністрацыі.

Судовая і палітычная атака на нафтавую кампанію «Юкос» была, вядома, найбольш відочным і спрэчным знакам пераходу да пашырэння дзяржаўнага кантролю. Экспрапрыяцыя актываў «Юкоса» праз серыю аўкцыёнаў дзеля кампенсавання падатковых запазычанасцей «банкрута» і разліку з крэдыторамі да сённяшняга дня застаецца самым яркім выпадкам рэаналізацыі. Тым не менш, справа «Юкоса» застаецца унікальнай паводле прасталінейнасці экспрапрыяцыі праз судовыя органы. Ніводная кампанія дагэтуль не знаходзілася пад уціскам, падобным таму, які перажыла кампанія «Юкос», і іншыя набываючы дзяржавай рынковыя актываў суправаджаліся прынамсі ўвай звычайных камерцыйных трансакцый. Аднак наўрад ці можна сцвярджаць, што дзяржава заплаціла за свае новыя набыванні сапраўдныя рынковыя цэны: многія з фірм, пазначаных у табліцы, змянілі ўладальніка пасля ўціску, які ўсё большаў, з боку кантрольных і судовых органаў. Многія з удзельнікаў сахалінскіх нафтавых і газавых кансорцыумаў патрапілі пад уціск перад продажам сваіх акцый «Газпрома» і «Роснефти», тое самае было і з уладальнікамі «Тамбейнефтегаза», «Нортгаза», «Новотэка» і «Russia Petroleum» (спіс можна доўжыць). У выпадку з «АвтоВАЗ» пераход правоў уласнасці адбыўся такім чынам, што ў нейкім фармальным акце куплі-продажу нават не было неабходнасці. Такім чынам, хоць метады, ужытыя для пераводу актываў у дзяржаўную ўласнасць, былі ў цэлым больш цывілізаванымі, чым тактыка раздушэння, ужытая супраць «Юкоса», у іх часта змяшчалася доля прымусу, наўрад ці сумяшчальная з павагай да правоў уласнасці. Таму метады, ужытыя дзяржавай для набывання ўласнасці, выклікаюць трывогу гэтак сама, як і факт павелічэння дзяржаўнага ўдзелу на рынку.

Памылкова было б успрымаць гэтую разбудову дзяржавы як працэс, які адбываецца паводле нейкага загадзя распрацаванага плану — падобна, розныя гру-

**Некалі
збанкрутаваная
расійская
дзяржава цяпер
мае і грошы,
і дастаткова сіл,
каб набыць тое,
што яна хоча.**

поўкі пераследуюць розныя мэты і часта канкуруюць міжсобку. Аднак працэс не адбываецца і хаатычным, стыхійным чынам: з аднаго боку, відавочна існуе адмысловы падыход да рэсурсавых сектараў, якія выклікаюць асаблівую ўвагу, з другога боку — агульны кантэкст спрыяе дзяржаўнай экспансіі ўвогуле. Некалі збанкрутаваная расійская дзяржава цяпер мае і грошы, і дастаткова сіл, каб набыць тое, што яна хоча. Прыватныя ўладальнікі не папулярныя: грамадская думка зазвычай ставіць пад сумнеў іхнюю легітымнасць, што ператварае іх у зручныя аб'екты для афіцыйнага ціску⁴. Больш за тое, улады ў Расіі, заклапочаныя амбітнымі планамі хуткага развіцця, усё менш жадаюць скарыстоўваць з ускосных метадаў кіравання эканомікай — такіх, як усталяванне правіл гульні, і не жадаюць сутыкацца з няпэўнасцямі, непазбежнымі ў выпадку рашэнняў, уласцівых рынкавай эканоміцы. Палітыкам, якія спяшаюцца, здаецца, што прамое ўмяшанне дае больш (уяўнага) кантролю над вынікамі, надзяляе іх упэўненасцю, якой не даюць спадзяванні на рынак. Усё гэта ў рамках прасторы, дзе вялікая колькасць дзяржаўных актараў валодае сродкамі, стварае матывацыю і магчымасці для пашырэння дзяржаўнага кантролю на важныя прамысловыя і фінансавыя актывы.

РАСІЙСКАЯ СТРУКТУРА ПРАМЫСЛОВАСЦІ І ДЗЯРЖАЎНЫ КАНТРОЛЬ

За ўсімі вышэйназванымі фактарамі хаваецца структура прамысловасці, якую Расія ўспадкавала ад Савецкага Саюза. Там, дзе назіраецца структурны перакос у прадукцыі/экспарце (а ў Расіі ён існуе), характар вядучага сектара, або шэрагу сектараў, можа вызначыць палітычную эканоміку краіны, асабліва калі дзяржаўныя інстытуты адносна слабыя. Такім чынам, палітыка дзяржаўнага кантролю над маёмасцю знаходзіцца пад уплывам галіновых характарыстык не толькі ў здабычы мінеральных рэсурсаў, але і ў большай частцы яе цяжкой прамысловасці.

Праблему можна каротка вызначыць наступным чынам: у расійскай прамысловай прадукцыі незвычайна вялікую долю займаюць капіталаёмістыя галіны, якія характарызуюцца высокай ступенню спецыфічнасці актываў⁵ і значнымі эфектамі маштабу. У такіх сектарах, як правіла, усталяваюцца вельмі высокія бар'еры для ўваходу і выхаду; звычайна іх апаноўвае невялікая колькасць буйных кампаній. Гэта стварае дзве палітычныя праблемы, якія могуць надзвычай-

³ Гэтыя параўнанні заснаваныя на паказчыках вытворчасці 2003 г.; відавочна, розніца ў прыросце вытворчасці ў 2004—2005 г. у пэўнай ступені змяніла долі асобных кампаній у агульным прадукце.

⁴ Часткова адказнасць за гэтую нелегітымнасць кладзецца на ўлады. Новыя прыватныя ўладальнікі ў Расіі ніколі не карысталіся папулярнасцю дзеля хаатычных і часта крыміналізаваных працэсаў прыватызацыі ў 1990-я гг.; аднак у апошнія гады ўлады хутчэй сеялі недавер да прыватызацыі, чым пацвярджалі яе легітымнасць, таму пытанне «разліку за 1990-я» засталася на парадку дня.

⁵ Іншымі словамі, актывы, накіраваныя на канкрэтныя мэты, моцна абясцэньваюцца, калі перанакіроўваюцца на іншыя мэты; у любым выпадку, іх перамяшчэнне каштуе вельмі дорага ці можа аказацца немагчымым.

на абвастрыцца ў выпадку слабасці дзяржавы. Па-першае, нехта мусіць валодаць гэтымі кампаніямі. Па-другое, незалежна ад таго, хто імі валодае, гэтыя кампаніі, хутчэй за ўсё, будуць вельмі патрабавальныя да дзяржавы: іх памер азначае, што яны набудуць палітычную магутнасць, а спецыфічнасць актываў надае ім неразваротлівасць — пры змене абставінаў ім будзе цяжка адаптавацца да новых правілаў. Таму яны настойваюць, каб урад прыстасоўваў сваю палітыку да іх патрэбаў. У дачыненні да гэтых кампаній слабыя дзяржавы часта лічаць дзяржаўную ўласнасць прыцягальнай, паколькі адчуваюць пагрозу з боку прыватных уладальнікаў — ці то замежных, ці то айчынных. Калі здольнасці дзяржавы да адміністравання, здабычы мінеральнай сыравіны і рэгулявання абмежаваных, то дзяржаўныя лідэры апасаюцца эксплуатацыі сваіх багаццяў прыватнымі ўладальнікамі, якімі ім цяжка будзе кіраваць. Палітычныя лідэры могуць таксама апасацца «захопу дзяржавы». Больш за тое, калі палітычнае жыццё ў пэўнай дзяржаве недастаткова здаровае, канфлікты паміж айчыннымі прыватнымі ўладальнікамі могуць аказацца цяжкімі для развязання і нават дэстабілізаваць агульную сітуацыю ў краіне: вярта ўспомніць «вайну кампраматаў» у Расіі, каб зразумець, што апасенні расійскіх лідэраў не дарэмныя. Нарэшце, эліты, якія дбаюць пра свой суверэнітэт, могуць разглядаць замежнае панаванне ў асноўных сектарах эканомікі як палітычна непрымальнае, асабліва калі ідзеца аб мінеральных рэсурсах. Становіцца ясна, што, калі замежных уласнікаў адштурхоўваюць, а ў айчынных прыватных фірмах бачаць небяспеку, то дзяржаўная ўласнасць застаецца адзіным магчымым рашэннем.

Калі гаварыць вельмі каратка, то нешта падобнае адбылося ў Расіі. Улічваючы яе прамысловую структуру, Расія, напэўна, зазнала б высокі ўзровень канцэнтрацыі ўласнасці на прамысловыя актывы пры любой сітуацыі, але гэтая канцэнтрацыя выявілася надзвычай высокай у пачатку 2000-х гг., што стала вынікам працэсу прыхватызацыі (flawed privatization) 1990-х. Яны былі арганізаваныя такім чынам, каб выключыць замежнікаў і каб найбольш каштоўныя прамысловыя актывы краіны перайшлі ў рукі невялікай колькасці вельмі добра звязаных міжсобку бізнесменаў. Такім чынам, дзяржава сутыкнулася з патрэбай кіраваць эканомікай, апанаванай купкай адносна вялікіх прыватных кампаній — чые ўладальнікі да таго ж дэманстравалі жаданне ўмешвацца ў выбарчыя пытанні ды кіраваць дзяржавай, каб прасоўваць уласныя інтарэсы. Як судовая сістэма, так і адміністрацыйныя ды рэгуляцыйныя магчымасці ў Расіі былі і застаюцца слабымі. Таму з'явілася лёгкая вытлумачальная спакуса скарыстаць з прамога кантролю, а не з пагадненняў, рэгулявання і падаткаабкладання. У расійскім выпадку гэтая спакуса была асабліва моцная з той прычыны, што, незважаючы на яе іншыя слабасці, расійская дзяржава валодае істотнымі сродкамі прымусу, непарцыйна вялікімі адносна ўсіх яе іншых патэнцыялаў⁶.

⁶ Нацыяналізацыя — не адзіная мэта, для якой яны ўжываюцца. Часта прыватныя кампаніі «добраахотна» займаюцца сацыяльна значымі праектамі ці інвестыцыямі ў інфраструктуру на загад уладаў. Ідзеца аб «карпаратыўнай сацыяльнай адказнасці» з *пазіцыі сілы*.

РЭНАЦЫЯНАЛІЗАЦЫЯ НАФТАВАГА СЕКТАРУ: ВЯРТАННЕ ДА «САСТАРЭЛЫХ ДАМОЎЛЕНАСЦЯЎ»?

Вышэйпададзеныя аргументы асабліва актуальныя ў сектарах эканомікі, звязаных з мінеральнымі рэсурсамі, перадусім нафтай. Большасць галоўных нафтаздабывальных краін маюць дамінаваныя дзяржавай прадпрыемствы, што тычыцца (хоць і ў меншай ступені) многіх іншых здабытчыкаў мінеральных рэсурсаў. Насамрэч, да 2003 г. Расія была адзіным у свеце буйным экспарцёрам нафты, дзе квітнела прыватная нафтаздабыча. Першасная роля прыватнага сектара была анамаліяй, таму можна было б сцвярджаць, што Расія проста пераняла міжнародныя нормы⁷.

**Да 2003 г. Расія
была адзіным
у свеце буйным
экспарцёрам
нафты,
дзе квітнела
прыватная
нафтаздабыча.**

Калі мы спытаемся, *чаму* галоўныя сектары мінеральных рэсурсаў ва ўсім свеце часцей за ўсё трапляюць пад кантроль дзяржавы, то да абмеркаваных вышэй фактараў варта далучыць яшчэ як мінімум два. Па-першае, амаль паўсюль у свеце дзяржава валодае нетрамі; калі прыватныя кампаніі далучаюцца да здабычы прыродных рэсурсаў, яны мусяць дзейнічаць як давераныя асобы дзяржавы, а не як уладальнікі рэсурсаў. Таму кантракты павінны быць вельмі добра распрацаваныя, а іх выкананне мусіць знаходзіцца пад пільным наглядом, каб страты даверанай асобы былі зведзеныя да мінімуму, а маёмасныя правы дзяржавы не былі парушаныя. Чым больш складаныя ў тэхнічным плане з’яўляюцца ўмовы здабычы рэсурсаў, тым цяжэй адсачыць акуратнае выкананне кантрактаў. Па-другое, палітыкі схіляюцца да таго, каб распараджацца рэнтай ад рэсурсаў як мага вальней, асабліва ў грамадствах, дзе дэмакратычная справаздачнасць нізкая. Атрыманне рэсурсных рэнт ад прыватных агентаў праз заключэнне кантрактаў і падаткаабкладанне можа быць больш эфектыўнай справай, чым прамы кантроль. Але ў першым выпадку працэс атрымання грошай аказваецца і больш празрыстым, чым у выпадку працы з дзяржаўным прадпрыемствам, чые грашовыя плыні і інвестыцыйныя планы могуць быць змененыя для палітычнага выйгрышу ці асабістага ўзбагачэння. Калі палітыкі жадаюць максімізаваць свае магчымасці для прысваення рэнт ці перадачы іх сваім фаварытам, то, вядома, аддадуць перавагу непразрыстасці.

У такіх абставінах нацыяналізацыя выглядае простым рашэннем. Увядзенне прамога кантролю палягчае дзяржаўным элітам прысваенне і размеркаванне рэсурсных рэнт, а кіраваць дзяржаўнай кампаніяй можа быць — ці можа здавацца — больш лёгкай справай, чым спрабаваць ажыццяўляць кантроль над

⁷ Як я пісаў у іншай працы, прыватнае дамінаванне ў нафтовым сектары было адхіленнем, але ў эканамічным сэнсе — *станоўчым* адхіленнем. Палітыку рэнацыяналізацыі вялікай часткі нафтавай прамысловасці можна зразумець, аднак наўрад ці ўхваліць.

магутнымі прыватнымі гульцамі. Карацей, слабасць дзяржаўных інстытутаў падштурхоўвае кіраўнікоў выбіраць рашэнне, якое насоўваецца, нават калі яно не аптымальнае — у дадзеным выпадку такім рашэннем з'яўляецца пераход да прамога кантролю і прымусу замест узгадненняў, рэгулявання і падаткаабкладання. У сваю чаргу, прынятыя рашэнні ствараюць перашкоды для ўдасканалення дзяржаўных інстытутаў, паколькі някасныя рашэнні часта дапамагаюць захаваць тыя самыя слабасці, што спарадзілі патрэбу ў такіх рашэннях. Можна ўгледзець іронію ў тым, што інстытуцыйныя слабасці, якія падштурхоўваюць палітыкаў да прамога кантролю, таксама падрываюць здольнасць дзяржавы да добрага кіравання ўласнымі кампаніямі. У слабым інстытуцыйным асяроддзі стварэнне буйных дзяржаўных кампаній асацыюецца з непразрыстасцю, высокім узроўнем карупцыі і прысабечваннем рэнты інсайдэрамі, перад якімі паўстае спакуса кіраваць кампаніяй дзеля ўласнага ўзбагачэння. Развіццё гэтых кампаній азначае і супраціў павелічэнню празрыстасці і падсправаздачнасці.

Гэтыя развагі наводзяць на думку, што патрэбу ў тлумачэннях мае не рэнацыяналізацыя сярэдзіны 2000-х, а палітыка прыватызацыі ў 1990-я. Сапраўднай загадкай можа быць разбудова прыватнай нафтаздабычы ў Расіі. Падзеі таго часу ў прыпыце добра вядомыя, і іх можна коратка рэзюмаваць наступным чынам: палітычна ўразлівы рэжым саступіў уціску з боку магутных рэгіянальных, прамысловых і фінансавых групавак, зацікаўленых у перадазеле і прыватызацыі нафтавай індустрыі. Узамен рэжым атрымаў нагвалт патрэбную палітычную падтрымку ў сваёй краіне. Гэтакае звышкароткае тлумачэнне з двух сказаў паказвае і на некаторыя прычыны змены курсу ў пачатку 2000-х гг.

Каб зразумець тое, што здарылася, можа быць карысным зварот да гісторыі ранейшага пакалення нафтаздабывальных краін. Да 1960-х гг. купка міжнародных нафтавых кампаній дамінавала на рынку, а нафтаздабывальным краінам даводзілася, як правіла, згаджацца з вялікай доляй замежнага ўладання і кантролю над сваімі рэсурсамі. Патрэба нафтаздабывальных краін у прыцягненні шырокамаштабных інвестыцый давала нафтавым кампаніям вялізныя правы ў сферы падаткаабкладання, рэгуляцыйнай палітыкі, гэтаксама як і ў пытаннях дзяржаўнага будаўніцтва. З часам, аднак, першапачатковыя дамоўленасці паміж нафтавымі кампаніямі і ўрадамі, якія іх прымалі ў сябе, «састарэлі», бо вырас уплыў мясцовых эліт. Гэта стала вынікам росту кампетэнтнасці дзяржаўнай адміністрацыі і з'яўлення драбнейшых канкурэнтаў міжнародных актараў — канкурэнтаў, якія гатовыя былі саступіць большую долю даходаў і дапусціць большы кантроль над сабою з боку ўрадаў, абы захапіць месца на рынку ў сваіх буйнейшых супернікаў. Урады таксама скарысталіся з уздыму заходніх кампаній у сферы паслуг для здабычы нафты, якія прадастаўлялі тэхналогіі, даступныя датуль адно найбуйнейшым фірмам. У гэтых абставінах краіны трэцяга свету аказаліся здольныя да заключэння больш выгадных кантрактаў з замежнымі інвестарамі, а ў шматлікіх выпадках — проста нацыяналізавалі свой нафтавы сектар. Капіталаёмістая сутнасць рынку нафтаздабычы, безумоўна, дапамагла ім, бо плата за

выхад, калі дзяржавы пачалі перагледжваць ранейшыя ўмовы, аказалася высокая⁸.

Няцяжка бачыць у сённяшняй Расіі элементы перагляду «састарэлых дамоўленасцей». У 1990-я вельмі слабы рэжым рабіў такія саступкі інвестарам, якіх пры іншых акалічнасцях, напэўна, не дапускаў бы. Гэтыя саступкі сталі менш прыемнымі, калі цэны на нафту выраслі, а здольнасці дзяржавы да здабычы і да прымусу павысіліся. Не варта тут забывацца і на нафтавы бум: выгада ўраду ад здзелкі з інвестарамі аказваецца меншая, калі інвестыцыі выяўляюцца больш прыбытковымі, чым чакалася. Радыкальны рост цаны на нафту прывёў дамоўленасці на мяжу разрыву — і рызыка такога разрыву існавала б нават пры адсутнасці палітычнага канфлікту, які прывёў да канфрантацыі дзяржавы з кампаніяй «Юкос» у 2003 г. Напору, які наноў набыў расійскі ўрад, не трэба дзівіцца. Вудраф указвае на больш агульную праблему (самаўпэўненасць ураду — толькі адна з яе праяваў): калі інстытуты застаюцца адносна слабымі і знаходзяцца ў стане трансфармацыі, раптоўны скачок вартасці актываў можа ўскладніць стабілізацыю/захаванне правоў уласнасці⁹. Чым большае ў агрэсіўна настроеных актараў жаданне захапіць актывы, тым мацнейшы мусіць быць рэжым правоў уласнасці. Драматычныя скачкі ў вартасці актываў павялічваюць гэтае жаданне, падштурхоўваючы агентаў да больш пільнага пошуку пралазаў ці простага ігнаравання прававых ці інстытуцыйных працэдур захавання ўласнасці.

РАЗМЕРКАВАННЕ АКТЫВАЎ І НОВЫ ПАЛІТЫЧНЫ ЛАД

Гэтыя аргументы аб эканамічнай структуры і састарэлых здзелках ні ў якім разе не азначаюць, што такія фактары, як ідэалогія, міжкланавыя разборкі, геапалітычныя разлікі ці памкненні да прысваення рэнты не з'яўляюцца важнымі. Наадварот, іх уздзеянне ясна прасочваецца ў расійскім выпадку. Пашырэнне дзяржаўнай уласнасці і кантролю ў час другога прэзідэнцкага тэрміну Уладзіміра Пуціна адбывалася на фоне размеркавання Крамлём камерцыйных і падатковых выгадаў для ўзнагароджання сваіх прыхільнікаў. Перамены ў эканамічнай палітыцы з 2003 г., выглядае, цесна звязаныя з будаўніцтвам рэжыму даміючай партыі («Адзінай Расіі»):

⁸ Сцвярджаецца, што дамоўленасці паміж дзяржавамі і транснацыянальнымі карпарацыямі ў сферы лёгкай прамысловасці значна менш паддаюцца перагляду, у вялікай ступені праз тое, што інвестыцыі ў гэтым сектары звычайна меншыя, больш мабільныя і цесна звязаныя са спецыфічнымі карпаратыўнымі перавагамі, заснаванымі на ведах (Eden, L., S. Lenway and D. A. Schuler. From the Obsolescing Bargain to the Political Bargaining Model // Bush School Working Paper No. 403, Texas A&M University. January 2004. Дакумент даступны на: http://bush.tamu.edu/research/working_papers/_leden/Eden-Lenway-Schuler-FINAL-GBS.pdf. P. 6).

⁹ Вудраф Д. Когда нельзя, но очень хочется: корни нестабильности собственности в России // Harvard University, 21 June 2005. Тэкст даступны на: http://personal.lse.ac.uk/woodruff/_private/materials/kogdanelzia.pdf.

Хоць большая частка нарматыўных актаў, прынятых у Думе, была скіраваная на цэнтралізацыю ўлады... на загад прэзідэнта Дума таксама заснавала шэраг новых дзяржаўных карпарацый, сацыяльных праграм і дзяржаўных інвестыцыйных фондаў. Гэтыя новыя арганізацыі адкрываюць істотныя магчымасці для дзяржаўных чыноўнікаў, дэпутатаў Думы і партыйных функцыянераў, якія забяспечваюцца пасадамі і даходамі. Насамрэч, парламент заключыў з прэзідэнтам вялікі гешэфт, дэлегаваўшы Пуціну права на самаўладдзе ўзамен на безліч выгад патранажнага характару для эліты¹⁰.

Менавіта тут можна ўбачыць палітычныя сувязі паміж пашырэннем дзяржаўнай уласнасці і больш агульным працэсам пераасэнсавання эканамічнай ролі дзяржавы. Стварэнне вялікай колькасці новых дзяржаўных прадпрыемстваў ды іншых «інстытутаў развіцця», так званых «прыярытэтных нацыянальных праектаў», мноства захадаў дзеля размеркавання даходаў у другі тэрмін прэзідэнцтва Пуціна паслужылі, якія б ні былі іншыя іх эфекты, далейшаму развіццю патэнцыйных патранажных рэсурсаў, прыдатных для ўзмацнення гегемоніі «Адзінай Расіі». Карацей кажучы, нядаўнія тэндэнцыі эканамічнай палітыкі цудоўна ўпісваюцца ў эвалюцыю самога рэжыму.

Важна падкрэсліць, што характар палітычнага кіраўніцтва мае не абы-якое значэнне. Інстытуцыйныя слабасці не вызначаюць выбар курсу ў Расіі ці дзе-небудзь яшчэ, але структуруюць выбар рашэнняў, з якім сутыкаюцца палітыкі. Магчымасці адстойвання прыватных/групавых інтарэсаў, геапалітычных амбіцый ці ідэалагічных візій шляхам прыватызацыі (дэ-факта ці дэ-юре) у вялікай ступені абумоўліваюцца наяўнымі структурнымі рысамі. У сваю чаргу гэта значыць, што нядаўняе пашырэнне дзяржаўнага кантролю ў «стратэгічных» сектарах расійскай эканомікі не хутка зменіцца звужэннем. Палітычная кан'юнктура можа хутка мяняцца, але змены ў структуры расійскай эканомікі будуць больш павольнымі. Таму неразумна чакаць развароту ў Расіі пасля выбарчага цыклу 2007—2008 гг.: тым, хто вераць, што пераемнік Пуціна распачне новую хвалю шырокамаштабнай прыватызацыі, бо эліта пастараецца «набіць кішэні», давядзецца расчаравацца. Насамрэч, у месяцы, што папярэднічалі ўзыходу Дзмітрыя Мядзведзева на прэзідэнцкае месца, назіралася ўзмацненне дзяржаўнага кантролю над актывамі ў некаторых галінах. Найбольш прыкметнай была выключна амбітная спроба экспансіі наваўтворанай дзяржаўнай кампаніі «Расійскія тэхналогіі». У прынцыпе, яна была створаная, каб дапамагчы прыцягненню інвестыцый у праблемны расійскі «хай-тэк». Аднак яе місія стала менш ясная з тым, як пашыраліся яе амбіцыі, і ў пачатку 2008 г. кампанія набыла (ці знаходзілася ў працэсе набыцця) актывы ў самых розных сферах, ад пасажырскіх перавозак да вытворчасці вагонаў для перавозкі медзі з радовішчаў. Паводле некаторых

¹⁰ Remington, T. F. Patronage and the Party of Power: President-Parliament Relations under Vladimir Putin // Europe-Asia Studies. 2008. Vol. 60. P. 11.

звестак, у снежні 2007 г. кампанія падала ва ўрад спіс з не менш як 250 дзяржаўных актываў, якія яна хацела б мець у сваім партфелі — гэты крок быў успрыняты як частка бойкі эліты за рэсурсы перад заменай Пуціна на іншага прэзідэнта.

НАСТУПСТВЫ ПАШЫРЭННЯ ДЗЯРЖАЎНАГА КАНТРОЛЮ ДЛЯ ЭКАНАМІЧНАГА РОСТУ

Вялікая верагоднасць таго, што тэндэнцыя да пашырэння дзяржаўнага кантролю захавецца, прымушае наноў задумацца, чым гэтая тэндэнцыя абярнецца ў плане эфектыўнасці закранутых ёю сектараў. З эканамічнага гледзішча, пашырэнне ролі дзяржавы ў эканоміцы з 2004 г. трэба разглядаць як адмоўную з’яву. Безліч даследаванняў пацвярджаюць, што прыватныя кампаніі зазвычай дасягаюць лепшых вынікаў, чым дзяржаўныя ці прадпрыемствы з адначасовым удзелам дзяржаўнага і прыватнага капіталаў, асабліва ў сектарах з сумленнай канкурэнцыяй. Мала прычын лічыць, што Расія будзе выняткам з гэтага правіла. Наадварот, пасрэдня дасягненні расійскага ўрада, калі ён бярэцца валодаць і кіраваць прадпрыемствамі, лішні раз даказваюць, што дзяржава — выключна неэфектыўны кіраўнік. Такім чынам, варта не проста процістаўляць абстрактную дзяржаву абстрактнаму прыватнаму ўладальніку, а абмяркоўваць здольнасці расійскай дзяржавы кіраваць буйнымі прадпрыемствамі ў тэхнічна складаных галінах, беручы пад увагу і інстытуцыйныя слабасці дзяржавы.

Шэраг праблем ужо выйшаў на паверхню. Па-першае, прыняцце рашэнняў у тых сектарах, дзе дзяржава праявіла асобую актыўнасць, часта характарызуецца адтэрміноўкамі і рэзкімі зменамі курсу; прыярытэт часта надаецца меркаванням некамерцыйнага характару. Нідзе гэтага не відаць лепш, чым у нафтавым сектары: улады адклалі рэфармаванне заканадаўства аб нетрах на гады і выкарыстоўваюць хібы цяперашняга ліцэнзійнага рэжыму для ціску на галіновыя прадпрыемствы. Нават быццам бы канчатковыя рашэнні, такія як зліццё «Газпрома» і «Роснефти», пра якое шмат гаварылася, могуць быць адмененыя амаль без папярэджанняў. Няма дзіва, што супярэчнасці і адтэрміноўкі, уласцівыя працэсу прыняцця ўрадавых рашэнняў у большасці сфер, закранаюць і карпаратыўную палітыку прадпрыемстваў, якія кантралююцца дзяржавай. Гэтая з’ява не толькі замянае працы дзяржаўных прадпрыемстваў, але і стварае праблемы для прыватных фірмаў, што яшчэ дзейнічаюць у названых сектарах. У прыватнасці, праца прыватных нафтавых і газавых кампаній была падарваная экспансіяй дзяржавы, якая прымусіла задумацца пра захаванне на рынку хоць якой канкурэнцыі ў будучыні.

Па-другое, існуючыя ў краіне вялізныя дзяржаўныя прадпрыемствы наўрад ці служаць прыкладамі добра адладжанага карпаратыўнага кіравання. Нядаўні вопыт паказаў, што пашырэнне дзяржаўнай маёмасці канчаецца горшымі вынікамі для прадпрыемстваў, якія трапляюць пад крыло дзяржавы. Увогуле, расійскія дзяржаўныя прадпрыемствы працуюць перадусім на дабрабыт карпаратыўных інсайдэраў і іх патронаў у дзяржаўнай адміністрацыі. Як правіла, гэтыя прад-

прыемствы ў фінансавым плане вельмі непразрыстыя (многія аглядальнікі адзначалі іх нежаданне даваць справаздачы), што ператварае іх у прыватныя крыніцы фінансавання нефармальных палітычных ці адміністрацыйных захадаў, якія ўлады з розных прычын жадаюць правесці па-за бюджэтам. Аднак атрыманне адміністрацыйнай рэнты і злоўжыванне службовым становішчам — толькі частка праблемы: нават калі б усе ўдзельнікі працэсу паводзіліся сумленна, сістэма карпаратыўнага кіравання, прыдуманая для буйных расійскіх дзяржаўных прадпрыемстваў, прадэманстравала б, што імі нельга кіраваць эфектыўна. «Дырэктыўная» сістэма ўзгаднення пазіцый, якія выказваюцца прадстаўнікамі дзяржавы на дырэктарскіх сходах, з'яўляецца грувасткай і нярэдка прыводзіць да таго, што рашэнні папросту даводзіцца адкладаць на святое ніколі — дзяржаўныя ўстановы, уцягнутыя ў працэс узгадненняў, ня здольныя выпрацаваць агульнай пазіцыі дастаткова хутка. Больш за тое, у саветах дырэктараў дзяржаўных прадпрыемстваў дамінуюць урадавыя прызначэнцы, многія з іх насамрэч не разумеюць ролі савета ці проста не разбіраюцца ў бізнесе, не маючы часу і жадання заглябляцца ў праблемы. Хоць абраны прэзідэнтам РФ Дз. Мядзведзеў заявіў, што гэтая сітуацыя павінна змяніцца і што ў саветы дырэктараў дзяржаўных кампаній павінны быць уведзеныя менеджэры з прыватнага сектару, мала што сведчыць пра крокі ў гэтым кірунку, нават у выпадку з «Газпромам», які Мядзведзеў у свой час ачольваў. У кожным разе, сам факт прысутнасці прадстаўнікоў урада ў прадпрыемствах з адначасовым удзелам дзяржаўнага і прыватнага капіталу супярэчыць расійскаму заканадаўству аб прадпрыемствах, дзе сказана, што члены савета дырэктараў не павінны рэпрэзентаваць інтарэсаў нейкага канкрэтнага ўтрымальніка акцый. Усе дырэктары нясуць калектыўную і індывідуальную адказнасць перад усімі ўтрымальнікамі акцый. Сістэма ўрадавых прызначэнцаў яўна парушае гэты прынцып.

Трэцяя праблема, звязаная з вышэйзгаданымі, вынікае з тэндэнцыі прызначэння прадстаўнікоў «профільных міністэрстваў» у саветы дырэктараў кампаній, што дзейнічаюць у тых самых сектарах, якія рэгулююць гэтыя міністэрствы. Гэта вядзе да змяшэння рэгуляцыйных і камерцыйных функцый. Расійскі ўрад, далёкі ад размежавання інтарэсаў адміністрацыйнага кіравання нейкім сектарам і захавання ў ім маёмасных правоў, часта спалучае два віды функцый. Прамое ўмяшанне «профільных» міністэрстваў у кіраванне дзяржаўнымі прадпрыемствамі складае толькі вяршыню айсберга: часам дзяржава проста надае рэгуляцыйныя функцыі дзяржаўным прадпрыемствам — такім, як «Газпром» і «Расійская чыгунка». Такім чынам, найбуйнейшае прадпрыемства ў нейкім сектары рынку атрымлівае магчымасць рэгуляваць дзейнасць сваіх канкурэнтаў, што непазбежна цягне канфлікты інтарэсаў.

На жаль, няясна, ці маюць зацікаўленыя асобы якія-небудзь матывы, каб выправіць яе недахопы. Вельмі многія з ігракоў, наадварот, маюць сур'ёзныя прычыны, каб не жадаць увядзення добрага карпаратыўнага кіравання ў дзяржаўных прадпрыемствах. Адным з найяскравейшых сведчанняў такога нежадання стала працяглае існаванне тысяч дзяржаўных унітарных прадпрыемстваў (ДУП).

Ідзеца аб дзяржаўных канцэрнах, якія нават не з'яўляюцца акцыянернымі таварыствамі. Форма ДУП задумвалася як пераходная — гэтыя прадпрыемствы меркавалася ператварыць або ў акцыянерныя таварыствы (звычайна гэтае ператварэнне разглядалася як прэлюдыя да прыватызацыі), або ў бюджэтныя прадпрыемствы, якія дзейнічалі б як дзяржаўныя органы, будучы, адпаведна, аб'ектамі строгага фінансавага кантролю. Паколькі ДУП задумваліся як часовая з'ява, заканадаўчыя рамкі для іх дзейнасці ніколі не былі ясна акрэсленыя. Папраўкі ў расійскі закон 2002 г. трохі выправілі становішча, але заканадаўства ў цэлым застаецца праблематычным: маёмасныя правы рэгулююцца кепска, а маніторынг дзейнасці ДУП пакідае жадаць лепшага. Гэта ператварыла ДУП у папулярную арганізацыйную форму як для кіраўнікоў дзяржаўных прадпрыемстваў, так і для бюракратаў, пакліканых назіраць за імі: менеджэры ДУП і дзяржаўныя ўстановы, што назіраюць за канкрэтнымі ДУП, часта апантана супраціўляліся спробам акцыянаваць гэтыя прадпрыемствы. Нават калі акцыянаванне не вядзе да прыватызацыі, яно вымагае пэўнага ўзроўню празрыстасці і справаздачнасці, якога інсайдэры ДУП і іх патроны ў дзяржаўнай адміністрацыі часта жадалі б пазбегнуць¹¹.

У залішне складаных структурах акцыянерных таварыстваў, што знаходзяцца ў дзяржаўнай уласнасці, таксама прысутнічае жаданне зменшыць узровень празрыстасці і падсправаздачнасці. Гэта дасягаецца шляхам пераводу актываў у даччыныя фірмы дзяржаўных прадпрыемстваў ці ў іх філіялы. Напрыклад, прадпрыемства «Роснефтегаз» было створана выключна для ўтрымання акцый, што належаць дзяржаве ў «Роснефти», прычым гэтыя акцыі меркавалася выкарыстаць для куплі дзяржавай доляў «Газпрома», якія знаходзіліся ва ўласнасці яго даччыных фірм. Калі крэдыты, вылучаныя для фінансавання здзелкі, былі выплачаныя, прадпрыемства «Роснефтегаз» меркавалася ліквідаваць, а актывы, якімі яно валодала ў «Роснефти» і «Газпроме», перадаць на дзяржаўны баланс. Насамрэч гэтага не здарылася, а факту далейшага існавання «Роснефтегаза» было дадзена тлумачэнне, маўляў, наяўнасць прадпрыемства дазваляе павялічыць «гнуткасць» у кіраванні названымі актывамі¹². Утрыманне гэтых акцый па-за дзяржаўным балансам значыць, што яны не трапляюць пад дзеянне заканадаўчых нормаў аб прыватызацыі; імі можна кіраваць (ці нават пазбавіцца ад іх) без асаблівых клопатаў. Даход ад гэтых акцый ці выручка ад іх продажу таксама

¹¹ Іронія заключаецца ў тым, што менеджэры, незалежна ад іх матывацыі, зацікаўленыя ў супраціўленні акцыянаванню, бо прыбыткі ад яго пойдучы пераважна ўласнікам, а не дырэктарату. З гледзішча сумленнага, эфектыўнага і кампетэнтнага менеджэра, акцыянаванне абярнецца для яго значнымі выдаткамі, а атрыманне выгады зусім не відавочнае: дадатковы кантроль і патрэба ў справаздачах будуць «галаўным болем». Для менеджэраў, якія не валодаюць названымі якасцямі, акцыянаванне ўяўляе пагрозу, бо з'яўляецца рызыка, што выявіцца іх несумленнасць, неэфектыўнасць ці некампетэнтнасць.

¹² Ведомости. 24 і 27 ліпеня 2006, 28 снежня 2006.

акажуцца па-за дзеяннем нормаў заканадаўства аб бюджэце і прыватызацыі, якое прымянялася б у іншым выпалку. Больш за тое, топ-менеджэры буйных дзяржаўных кампаній часта істотна павялічваюць свае даходы, засядаючы ў саветах дырэктараў даччыных фірмаў¹³. Не трэба быць вялікім цынікам, каб убачыць, што інсайдэры зацікаўленыя працаваць у дзяржаўных прадпрыемствах. Крытыкі «Расійскіх тэхналогій» хутка адзначылі, што галавакружная экспансія фірмы ў пачатку 2008 г. праходзіла ў падобным рэчышчы: дзяржаўная карпарацыя структуравалася як гіганцкі холдынг, прычым тыя, хто кантраляваў канцэрн, захавалі права свабодна распараджацца даччынымі фірмамі і абмежавалі поле для рэальнага ўрадавага кантролю над уласнай дзейнасцю.

Тыя, хто спрабуе абараніць нядаўна акрэсленую тэндэнцыю да дзяржаўнага кантролю ў Расіі, часта паказваюць на хаатычны, нярэдка карумпаваны працэс прыватызацыі 1990-х гг. і заяўляюць, што рух назад быў больш ці менш непазбежны. Падзеі ў расійскай эканоміцы ад 2003 г. можна, вядома, уважаць за частку шырэйшага працэсу выпраўлення былых памылак і стварэння больш упарадкаванай, стабільнай сістэмы маёмасных адносін у Расіі. Аднак, улічваючы часта адкрытае маніпуляванне палітычнымі, прававымі і рэгуляцыйнымі рычагамі з 2003 г., нялёгка сцвярджаць, што рэаналізацыя «стратэгічных прадпрыемстваў» у Расіі адбываецца больш празрыстым і сумленным чынам, чым самыя адыёзныя акты прыватызацыі папярэдняга дзесяцігоддзя. Больш за тое, якім бы ні быў непапулярным працэс прыватызацыі ў 1990-я і пачатку 2000-х, ён, бяспрэчна, спарадзіў рэальныя эканамічныя выгады, што выявілася ў паскарэнні росту. Не факт, што хваля рэаналізацыі ў 2004—2007 гг. прынесла якія б там ні было выгады звычайным расійцам, і непадобна, што яна прынясе іх у будучыні. Хутчэй за ўсё, гэтая хваля выкліча маштабныя адміністрацыйныя злоўжыванні на фоне зніжэння эфектыўнасці і запаволення росту ў некаторых найбольш важных для Расіі эканамічных галінах.

¹³ Больш дэталёва выпадкі з «Газпрамам» і «Расійскай чыгункай» апісаныя ў: Ведомости. 11 ліпеня 2007.

УІЛЬЯМ ТОМПСАН

Табліца. Асноўныя набыткі дзяржавы (2004—2007)

Кампанія	Сектар	Дата	Механізм
«Гута-банк»	Банкаўскі	Жнівень 2004 г.	«Внешгторгбанк» (ва ўласнасці дзяржавы) набыў 85,5 % акцый пры падтрымцы Цэнтрабанка РФ
«Мосэнерго»	Энергетычны	Лета-восень 2004 г.	«Газпром» павялічыў свой удзел да «блакуючага» ўзроўню (25 % + 1 акцыя)
«Промстройбанк», СПб	Банкаўскі	Верасень 2004 г.	«Внешгторгбанк» набыў «блакуючы» пакет (25 % + 1 акцыя)
«Атомстройэкспорт»	Будаўніцтва АЭС	Кастрычнік 2004 г.	«Газпромбанк», кантраляваны «Газпромам», купляе 54 % акцый
РАТ «Адзіныя энергетычныя сістэмы»	Энергетычны	Восень 2004 г.	«Газпром» павышае сваю долю да 10,5 % акцый
Нафтаперапрацоўчы завод у г. Туапсе	Нафтаперапрацоўка	Снежань 2004 г.	«Роснефть» купляе 40 % у мінарытарных акцыянераў і атрымлівае поўны кантроль над заводам
«Юганскнефтегаз»	Нафта і газ	Снежань 2004 г.	«Роснефть» купляе 76,8 % акцый у фірмы ТАА «Байкалфинансгруп», што выйграла аукцыён, арганізаваны дзяржавай, па продажы акцый «Юганскнефтегаза» за даўгі па падатках
«Тамбейнефтегаз»	Нафта і газ	Май 2005 г.	«Газпромбанк» купляе 25 % акцый у «Новотека»
«Нортгаз»	Нафта і газ	Чэрвень 2005 г.	«Газпром» пасля судовай спрэчкі захоплівае кантроль (51 % акцый) над незалежным здабытчыкам газу
«Известия» (штодзённая газета), «Час пик» (штотыднёвік)	Медыі	Чэрвень-верасень 2005 г.	«Газпром-медыя» купляе кантрольны пакет акцый
«Газпром»	Нафта і газ	Ліпень 2005 г.	Дзяржаўнае прадпрыемства «Роснефтегаз» купляе 10,7 % акцый «Газпрома», пасля чаго непасрэдным ўдзел дзяржавы ў «Газпроме» сягае вышэй за 50 %
«Селькупнефтегаз»	Нафта і газ	Ліпень 2005 г.	«Роснефть» купляе 34 % акцый прадпрыемства ў «Новотека», незалежнага здабытчыка газу
«Сибнефть»	Нафта і газ	Кастрычнік 2005 г.	Дзяржаўны газавы манапаліст ААТ «Газпром» купляе 69,66 % акцый за 13,1 мільярдаў дол.

НАЗАД У БУДУЧЫНЮ?

«Верхнеченскнефтегаз»	Нафта і газ	Кастрычнік 2005 г.	«Роснефть» купляе 25,9 % акцый у холдынга «Інтэррос»
«АвтоВАЗ»	Аўтамабільны	Кастрычнік 2005 г.	Дзяржаўны экспарцёр зброі «Рособоронэкспорт» купляе 62 % акцый і прызначае новае кіраўніцтва
ОМЗ	Машынабудаўніцтва	Лістапад 2005 г.	«Газпромбанк» купляе 75 % акцый
Авіяцыйны завод у г. Улан-Удэ, Маскоўскі верталётны завод, Казанскі верталётны завод, Камаў-холдынг, «Росвертол», Маскоўскі машынабудаўнічы завод «Вперед», ААТ «СМПЦ»	Авіяцыя	2005	Дзяржаўнае абарончае прадпрыемства «Оборонпром» атрымлівае кантроль над гэтымі прадпрыемствамі, фармуючы адзіны кантраляваны дзяржавай холдынг вытворчасці верталётаў праз кансалідацыю акцый, ужо набытых дзяржавай, куплю і абмен дадатковых акцый
«Сілавыя машыны»	Машынабудаўніцтва	Снежань 2005 г.	Энергетычны манапаліст «РАО ЕЭС» купляе 22,4 % акцый, і яго доля перавышае 25 %. Яшчэ 30,4 % акцый ён набывае да канца 2007 г.
«Удмуртнефть»	Нафта	Чэрвень 2006 г.	«Роснефть» купляе 51 % у «Синопека» пасля таго, як апошні купляе 96,7 % у ТНК-ВР за 3,5 мільярды дол. (па ацэнках)
«Сибнефтьгаз»	Газ	Чэрвень 2006 г.	«Газпромбанк» купляе 51 % акцый у «Ітэры»
«Новотек»	Газ	Чэрвень-ліпень 2006 г.	«Газпром» купляе 19,9 % акцый за суму, якая, верагодна, перавышае 2 мільярды дол.
ВСМПО-Ависма	Тытан	Верасень 2006 г.	Дзяржаўны канцэрн па экспарту зброі «Рособоронэкспорт» купляе 41 % акцый за невядомую суму
«Комсомольская правда»	Медыі	Лістапад 2006 г.	«Газпром-медыя» купляе папулярную штотдзённую газету
Ямал СПГ	Газ	Лістапад 2006 г.	«Газпромінвест» і «Газпромінвест-холдынг» купляюць 25,1 % і 74,9 % акцый, забяспечваючы поўны кантроль над Паўднёватамбейскім радовішчам кандэнсаванага газу
Сахалін-2 ПСА	Нафта і газ	Снежань 2006 — красавік 2007 г.	Паводле пагаднення ў снежні 2006 г., «Газпром» у красавіку 2007 г. плаціць 7,45 мільярды дол. фірмам «Шэл», «Міцуй» і «Міцубішы» за 50 % + 1 акцыю ў гэтым праекце

УІЛЬЯМ ТОМПСАН

Былыя актывы «Юкоса»	Нафта і інш.	Сакавік-ліпень 2007 г.	«Роснефть» і «Газпром» выйграюць аукцыёны аб банкруцтве і атрымліваюць акцыі «Томскнефти», «ВСНК», «Самаранефтегаза», «Юкос-Ладоги», «Белгороднефтепродукта», «Брянскнефтепродукта», «Воронежнефтепродукта», «Липецкнефтепродукта», «Орелнефтепродукта», «Пензанефтепродукта», «Тамбовнефтепродукта», «Ульяновскнефтепродукта», «У-Тверь», «Юкос-Петролеум», «Авиатерминала», «Юкос Авиации» і «Юнитекса»
«Russia Petroleum»	Газ	Чэрвень 2007 г.	«Газпром» купляе 62,9 % акцый у ТНК-ВР за 800 мільёнаў дол. (па ацэнках)
«ЗИО-Подольск»	Машынабудаўніцтва	Верасень 2007 г.	78,6 % акцый набытыя фірмай «ЭМАльянс-Атом», дзе дзяржаўны «Атомэнергомаш» утрымлівае большасць акцый
«Северная Тайга Нефтегаз»	Нафта і газ	Кастрычнік 2007 г.	«Газпром Нефть» павялічвае долю ў сумесным прадпрыемстве з фірмай «Шэўрон» з 30 % да 75 %
«Уральское золото»	Золата і малібдэн	Кастрычнік 2007 г.	«ВСМПО-Ависма» купляе 33 % акцый у фірмы «УМГК» з яўным намерам у далейшым набыць кантрольны пакет

Заўвага: У табліцы не ўлічаныя набыткі дзяржаўнымі прадпрыемствамі замежных актываў.

Крыніца: Арганізацыя эканамічнага супрацоўніцтва і развіцця, паводле розных крыніц.

Пераклаў з англійскай Вольф Рубінчык паводле: William Tompson. Back to the Future? Thoughts on the Political Economy of Expanding State Ownership in Russia // Les Cahiers Russie — The Russia Papers, CERI. № 6, 2008.

Чаму я стаў журналістам?

Андрэй Дынько адказвае на пытаньні
Аляксандра Тамковіча

1. Выбар у прафэсіі: «чэсны» — «нячэсны». Ці пралічвалі вы, чым гэты выбар у прафэсіі абярнецца для вас?
2. Ці былі моманты праяваў слабасьці, шкадаваньня, думак вярнуцца ці далучыцца да шэрагаў «чэсных»?
3. Стаўленьне блізкіх людзей да вашага выбару?
4. Месца і дата народзінаў. Першыя ўспаміны? Кім вы хацелі стаць у дзяцінстве?
5. Чаму менавіта журналістыка?
6. Ваш шлях у прафэсію?
7. Кім і дзе працуеце цяпер?

1—6

Першы раз артыкул у газэту я напісаў у красавіку 1995 году. Я тады вучыўся ў Бэльгіі — па студэнцкім абмене ў рамках праграмы «Тэмпус». Там — сярод брусэльскай вішнёвай, ружовай вясны — мяне засталі весткі пра рэфэрэндум у Беларусі аб адмене дзяржаўнасьці беларускай мовы з астатнімі сымбалічнымі пытаньнямі ў прыдачу. Які б я ні быў тады зьлёны, я ясна разумеў, што гэта азначае фактычнае аднаўленьне Савецкага Саюзу, хай не ў фармальна-юрыдычным, але ў маральным, культурным сэнсе, што было нават страшней. А для мяне не было нічога жахлівейшага за пачвару СССР і не было нічога сьвяцейшага за незалежнасьць і родную культуру. Не перабольшваю. Я быў патэтычным юнаком. Хоць я тады яшчэ не гаварыў на роднай мове па-за сям'ёю і колам выпадковых беларускамоўных прыяцеляў, для мяне мае нацыянальныя прынцыпы значылі бясконца шмат. Яны былі маім стрыжнем, жыцьцёвай задачай, апраўданьнем быцьця ўжо тады — я ўжо многа чытаў і яшчэ больш купляў беларускіх кніг, не мінаў ніводнай «Нашай Нівы», «Свабоды» Герменчука (яе, дарэчы, чытала ці не палова нашай студэнцкай групы, якой мы лёталі ў Брусэль: гэта высветлілася, калі адзін з нас узяў сьвежы нумар у самалёт — сярод лепшых студыёзусаў чытачоў нацыянальнае дэмакратычнае прэсы было найбольш),

пачытваў «Народную газету», якую тады яшчэ рэдагаваў Сярэдзіч. Праглядаў «Звязду» — яна мне пасавала менш, была не такою гарадзкой. Трапляўся мне і «ЛіМ» — але і ён мне быў завузка цэхавым.

Яшчэ да ад'езду ў Бэльгію, у 1994 годзе, я пераклаў на беларускую для сэр'і «Школьная бібліятэка» выдавецтва «Мастацкая літаратура» «Бацьку Гар'ё» Анарэ дэ Бальзака, страшна ваяваў з рэдактаркай — яе прозьвішча было Цяляціна, а падпісвалася яна ў кнігах Цялюк — каб напісаць рыхтык як па-француску, «Гар'ё», а яна вымагала «Гарыю», «таму што ў рускім перакладзе «Горию». Увогуле, яна маім навацыям не давярала, правіла на капыл расейскага перакладу, калі што толькі было ў мяне цьмяна ці занадта пурыстычна, я кіпяціўся, не здаваўся; яна французскае, ясная рэч, ня ведала, асабліва цьвеліла мяне тым, што імкнулася вершаванья радкі капіваць з расейскага варыянту, хоць яны выходзілі ня ў склад ня ў лад. На цяперашні мой перакладчыцкі досьвед я разумею, што многа было ў маім перакладзе і лажы, у тых жа рыфмаваных радках, усё ж я быў студэнтам, нават ня старшых курсаў — гэта што да маёй французскай, а беларуская якая там у мяне была пасья расейскамоўнай савецкай школы. Але ж які я быў тады шчаслівы тым перакладам і ганарарам за яго. Кніга яшчэ пасьпела выйсьці да лукашэнкаўскага пагрому культуры, калі пераклады перасталі фінансаваць зусім, і мой сын калісьці мо па школьнай праграме яшчэ прачытае гэтае выданьне.

А сасватаў мяне перакладаць Бальзака Ўладзімер Палупанаў — які тады працаваў у МЗС, з Краўчанкавага прызыву. (І я перад вылетам па наіўнасьці выпрасіў у яго тэлефоны беларускага пасольства ў Брусэлі, імёны дыпляматаў, каб там патэлефанаваць ім, спытацца, ці няма для мяне якой працы, ці ня трэба якой помачы. Ён мне па наіўнасьці тыя нумары даў, а я па наіўнасьці на іх пазваніў. Дыпляматы з мною сустрэліся параю — такія маладыя людзі з падазронасьцю ў вачах, відаць, першы раз бачылі гэткага прышчавага прыдурка, — у Брусэлі на Паўднёвым вакзале. Не, казалі, работы няма, дапамогі ня трэба. Палупанаў жа праз пару гадоў папросіць палітычнага прытулку ў Францыі, стане першым дыпляматам-невяртанцам, і пасья гэтага навек зьнікне з публічнага жыцьця.)

З гэтага майго апавяданьня можна зразумець, што па адукацыі я перакладчык, зь Лінгвістычнага ўнівэрсытэту, — модная спэцыяльнасьць часоў, калі краіна толькі адкрывалася сьвету.

Дык вось, там, у Брусэлі, я і дазнаўся пра палітычны паварот на радзіме. Адкуль дазнаўся? Інтэрнэту тады на практыцы не існавала. Беларускія выразкі з прэсы мне час ад часу ў пісьмах дасылала сястра, але ішлі яны доўга — электронная пошта таксама была няведама. Затое бібліятэка майго ўнівэрсытэцкага інстытуту выпісвала расейскія «Известия», а ў іх тады пісаў, прычым дэталёва і радыкальна, Саша Старыкевіч.

Ішла першая чачэнская вайна. Бамут яшчэ трымаўся...

Помню, што навіну пра зьбіцьцё дэпутатаў у парламэнце 12 красавіка чатырма радкамі надрукавала і «Монд», і я многа-многа разоў перачытваў гэтыя сьціслыя сказы — адзіны раз нешта пра Беларусь у «Монд» за тры месяцы, якія я прабавіў у Брусэлі ў мансардзе на вуліцы Віктуар. «Известия» прыходзілі з

лагам пару дзён, і з стрыманага паведамлення французскае газэты я спрабаваў разабрацца, што ж там адбылося, куды павяртаецца...

Што рабіць? Што я магу зрабіць з Брусэлю, каб спыніць гэта, думаў сабе я? Нічога лепшага не надумаў, як пераслаць сястры артыкул, каб яна перадала яго ў «Звязду» (яна там працавала тэхнічнай супрацоўніцай), артыкул з заклікам галасаваць супраць. Напісаў. Пра гісторыю, спадчыну, гонар, эўрапейскую перспэктыву, моладзь — можаце сабе ўявіць, што я там пісаў. Дэмакратыя яшчэ была — мой матэрыял надрукавалі, амаль бяз правак, сястра даслала мне яго ў Брусэль. Ён быў з сэрцам, той допіс. Пасьля яго публікацыі рэдактару «Звязды» Наркевічу з больніцы патэлефанаваў ужо сьмяротна хворы Максім Танк, каб падзякаваць і спытацца, ці праўда, што студэнт аж з Брусэлю? Тады за мяжу яшчэ выяжджалі адзінкі. І быццам бы Танк быў усхваляваны да сьлёз... Хоць апошняе, можа быць, ужо апокрыф. Можа, калісьці спытаюся рэдактара Наркевіча пра тую размову з Танкам...

Калі сталі вядомыя вынікі рэфэрэндуму, я даў сабе слова, што з гэтага дня буду з чужымі людзьмі ўсюды і заўжды гаварыць толькі па-беларуску. І стаў. І дасёньня гэтага зароку трымаюся. І можа за гэта Бог мне даруе тое, што я бываў слабы і не стрымаў якіх іншых зарокаў у жыцьці.

Помню, як 15 траўня, у першы дзень пасьля рэфэрэндуму, мой унівэрсытэцкі калега, а пасьля закрыстыянін касьцёлу на Залатой Горцы і супрацоўнік біскупскай курыі Кірыла Гракаў казаў мне, сустрэты: хай бы яны бралі сабе ўсё, а нам пакінулі Заходнюю Беларусь, не — хоць адну Гарадзенскую вобласць, мы б там такі лад збудавалі, такую краіну мелі! Помню, як я ў трамваі-шасьцёрцы на Якуба Коласа чытаў першы пасьлярэфэрэндумны нумар «Свабоды», поўны апэляцый да яго нелегітымнасьці, а адна старая баба наўмысна гучна, трыюмфальна верашчала: *«Эта «Свабода» пратівная. Эта фашысцкая газета!»* А народ маўчаў ужо, адвяртаўся да акон, ніхто не наважваўся ані спрачацца, ані падтрымліваць. Чулі людзі, чым павявала.

Пасьля была першая пасьлярэфэрэндумная «Наша Ніва» з магутным дубам алоўка Сяргея Харэўскага на першай паласе, і загалоўкам: «Ня зломіш!». Гэта было наймаверна, наймаверна трапна, выцірала соплі і вяртала жаданьне жыць.

На 8 верасьня 1995 году я ўпершыню ў жыцьці пайшоў на вулічную акцыю — тады народ талокся каля помніка Багдановічу, перад Опэрай, ускладаў кветкі, а пасьля, без арганізацыі, рэдкай ручайкай цадзіўся па распанахтаным асфальце, між калюжаў, уздоўж бэтоннай набярэжнай, па-пад вуліцай Камуністычнай да Дому літаратара. Гэта цяпер ствараюць легенды пра пачатак 1990-х, а тады народу было зусім няшмат, арганізацыі ніякай, зусім ня так, як на шматтысячным шэсьці 8 верасьня 1996 году, хоць спэцназу тады знаць ня зналі. Там, помню, пабачыў філёзафа Алеся Анціпенку — знаёмага мне, бо да яго мяне калісьці быў скіраваў Зьміцер Колас, каторы, у сваю чаргу, выкладаў у нас літаральна пару месяцаў на пачатку 1994-га адну пару перакладу на тыдзень і быў адным зь першых у маім жыцьці беларускамоўных выкладчыкаў. А скіраваў Колас быў мяне, бо я зь ім гаварыў па-беларуску, і перакладаў яму па-беларуску на занятках (я

АНДРЭЙ ДЫНЬКО

быў не адзін, хто браўся перакладаць на беларускую яму, былі яшчэ й іншыя ў нашай групе, помніцца мне, як горача стараўся ў тым таксама Ігар Круглік, яшчэ адзін палымяны беларус; цяпер ён паспяховы бізнэсовец у Маскве, дзе ў яго дзядзька працаваў генэралам ФСБ). Анціпенка ў той час загадваў выдавецкім аддзелам Фонду Сораса і акурат шукаў перакладчыкаў і рэдактараў для першых выданняў сэрыі «Адкрытае грамадзтва». І я хадзіў да яго ў офіс у Політэхнічны, ён мне даў невыказна цьмяны пераклад на спробу, нешта філязофскае-філязофскае, я пераклаў, і ён мне даручыў першую працу — рэдактуру падручніка па гісторыі эканамічных вучэньняў аўтарства Андрэ Дэні. Перакладчыкамі былі студэнты-выпускнікі Алесь Лагвінец — ён стане выкладчыкам ЭГУ, а пасья палітыкам (думаю, ягоны шлях да палітыкі сваімі матывацыямі надзвычайна падобны да майго шляху на рэдактарства), і Карэн Акопаў — гэты стане кар’ерным дыпляматам, але згідзіцца працай пры дыктатуры, кіне і пяройдзе ў прадпрымальнікі. З Акопавым мы сустрэкліся, помню, каля Дому афіцэраў, а Лагвінец прыежджаў да мяне дамоў. (Як толькі я пачаў падзарабляць, я зьняў кватэрчыну і выехаў з інтэрнату.) У эканоміцы мы ня петрылі, французскую мову ведалі някрэпка, беларускую — кожны па-свойму, хто па чым вучыўся. Таму лазілі па слоўніках, капалі як апантанія. Калі Акопаў быў што да беларускай мовы без прэтэнзій, то з Лагвінцом мы мелі прэтэнзій на трох і дзіка спрачаліся празь любыя праўкі, хапаючыся за відавочныя памылкі адзін аднаго. Бадай, французскую тады лепей разумеў я, а беларускую адчуваў — ён. (Зь цягам часу ўсё стане наадварот.) Дык жа ж: кніга тая выйшла, ня ведаю, ці хто яе чытаў; аднак усе гэтыя студэнцкія працы далёка не бессэнсоўныя. І якія ж дурныя мы былі пасья, у канцы 1990-х, пакідаўшы цягамотныя лукашэнкаўскія ўнівэрсытэты. Сам кантакт з намі, беларускамоўнымі, мог бы стаць тым жа паваротам, якім для мяне былі заняткі Коласа. Мова мову чуе, і мова мову чапляе.

Вось жа, там пад манумэнтам я сказаў Анціпенку, бачачы яго ўпершыню за год: якія жудасныя вынікі рэфэрэндуму! А ён мне парыраваў: нічога страшнага. Самае важнае, што супраць інтэграцыі з Расеяй, савецкай сымболікі і наданьня Лукашэнку дадатковых паўнамоцтваў галасавала тая самая група людзей. Значыць, мы, прыхільнікі беларускай культуры, уяўляем сабой самую прагрэсіўную частку грамадзтва, якая выступае за дэмакратыю і рынкавую эканоміку і мае цэльныя погляды. Гэта значыць, што будучыня за намі. Мяне ягоныя словы моцна ўразілі, такой трактоўкі вынікаў плебісцыту я нідзе не сустракаў. Лімаўскі бэлэтрыстычны плач, свабодаўскія заклікі да прагматычнага перагляду ранейшае стратэгіі дзейнасьці, ніўскі дыскурс стаіцызму былі, а вось з такім рацыянальным прэпараваньнем нідзе не сутыкаўся. І я пасья доўга над тым перадумаваў, спрабаваў з уласьцівым мне крытыцызмам знайсці аргумэнты, што падважылі б лёгіку Анціпа (так мы называем яго між сабою, і гэта дасканала яму адпавядае, падкрэсьлівае тое старагрэцкае, што ў ім ёсьць). Я прыгадаваў свайго бацьку, што галасаваў супраць расейскай мовы, але за астатнія пытаньні, і свайго ўнівэрсытэцкага выкладчыка гісторыі, ашмянца Браніслава Гіпалітавіча Загорскага, які прызнаваўся нам на сэмінарах, што як знаўца гісторыі галасаваў супраць

вяночка і сьцяга, але за расейскую мову і астатнія пытаньні. Цяпер, з вышыні гадоў, я разумею, як, у вялікім рахунку, слухна аналізаваў сытуацыю Філёзаф.

У той вечар, 8 верасьня 1995 году, я разам з усімі дайшоў да Дому літаратара. Там было народу сьвет, у залю не прапіхнуцца. Беларусы былі непрызвычайныя мітынгаваць, але прызвычайныя набівацца ў літарацкае гета і там даваць волю свайму запалу. У залю было ня ўбіцца ў прамым сэнсе гэтага слова, я абмежаваўся пакупкай вялізнага бел-чырвона-белага сьцяга ў аднаго з кніганошаў у холе — вось каму мы мусім калісьці паставіць помнікі ў кожным горадзе, нязводнаму племені кніганошаў. Той сьцяг з таго часу быў заўжды ў мяне, дзе б я ні жыў. Ён вялізны — ня ведаю, чаго мяне панесла купіць такі вялікі, і я ніколі не наважваўся выйсьці зь ім на дэманстрацыю, характар ня той. Адзін з рэдкіх разоў, калі ён пакідаў межы майго дому, было пахаваньне Васіля Быкава, 2003 год, лета. Тады ніхто ня ведаў, ці дадуць нам яго пахаваць па-людзку, ці аточаць, ці як там будзе, і я абвязаўся гэтым сьцягам пад кашуляй, і зашпіліў чорны пінжак, каб не прасьвечвала. Была таемная дамоўленасьць, што ў выпадку, калі ўсё пойдзе па найгоршым сцэнары, і ўлады не дадуць хаваць нацыянальнага пісьменьніка пад нацыянальным сьцягам, будуць дыктаваць свой плян, у адну з пачэсных вяртаў устанем мы зь Бяляцкім і, здаецца, Арловым, а хто чацьверты, ня памятаю, і проста без папярэджаньня накрыйем труну і панясём, а пасья, на хаду, накрыйем палотнішчам. Меркавалі, што з рук труны шарпаць ня будуць, а там Бог бацька. (Я быў пэўны, што прайсьці да труны мне ўдасца, бо я быў на той момант першым намесьнікам Быкава ў ПЭН-Цэнтры, адзінай арганізацыі, якую ён да свайго сьмерці ўзначальваў — заяву з просьбай аб адстаўцы Быкаў прынёс па прылёце ў Менск, за два тыдні да сьмерці, засталіся фота Андрэя Лянкевіча і Сяргея Шапрана з таго ягонага прыходу, і Рада ПЭН-Цэнтру не пасьпела, дый не зьбіралася яе задавальняць; я для пэўнасьці нават узяў з сабой у Дом літаратара дакумэнты, што пацвярджалі нашы пасады ў арганізацыі, каб быць пэўным, што сьцяг да сцэны данясу. Дарэчы, пра апошні год і дні жыцьця Быкава і ягонае пахаваньне яшчэ ёсьць маленькія нерасказаныя сакрэты, толькі пакуль ня час іх публікаваць.)

З 1400 нямецкіх марак, што я ашчадзіў з «тэмпусаўскай» стыпэндыі і зарабіў у Бэльгіі — то аднойчы з калегам, Пашам Шабуніным, ён цяпер настаўнікам французскай мовы ў Пасадэне, Каліфорнія, мы складалі дровы для японкі-выкладчыцы, то я праводзіў экскурсію па Бруге для пантовых маскоўскіх турыстаў, уранку прыехаўшы ў той гарадок першы раз у жыцьці — дык вось, з тых ашчаджэньняў, на тыя часы грамадных для студэнта, я аддаў 140 марак на «Нашу Ніву». Калі пагартаць падшыўку за 1995 год, то можна знайсьці падзяку: «За 140 марак ад жыхароў вёскі Заказанка Берасьцейскага раёну». Гэта я так папрасіў запісаць. Сярэднямесячны заробак тады складаў 50 даляраў, ці то 70 марак.

Тады ж, у 1995 годзе, сваю першую публікацыю ў «Нашай Ніве» зрабіла мая сястра, Наталка Бабіна.

Каб перадаць ахвяраваньне, я папрасіў знаёмых зьвесці мяне з тагачасным адказным сакратаром газэты Алегам Дзярновічам, бо яны яго ведалі. Празь яго

ж я прапаную свае першыя артыкулы й пераклады ў «Нашу Ніву» ў наступным, 1996 годзе, у сакавіку. Ён перадаў пазытыўны адказ Дубаўца, стваралася новая, штотыднёвая «НН»... Я прынёс пераклады нечага такога, як сказаў бы Гарэцкі, адулячоннага, такога, чым тады поўніліся розумы ў кіраваным Ігарам Бабковым выдавецтве «Эўрафорум», куды я з падачы тых-такі Анціпа і Дзярновіча ўжо трапіў, ды іншыя перакладулькі, ды вершы. Дубавец папрасіў пакінуць, а ў наступную сустрэчу — рэдакцыя тады сядзела ў кватэры на Пуліхава, у панчанкаўскім доме, у новаздаванай хіба, сьветлай, веснавой кватэры, якой не пасьпелі дабіць наймальнікі, — сказаў мне: гэта нецікавае ўсё, з гэтага падыдзе толькі адзін пераклад прамовы Вацлава Гаўла, астатняе — не. А пісаць нам трэба рэфлексіі на бягучыя тэмы. Я пакрыўдзіўся, але пісаць хацелася, і стаў пісаць найперш тыя рэфлексіі пра падзеі, зьявы, публікацыі. А пераклад з Гаўла «Посткамунізм» адкрываў першы, сакавіцкі нумар новафарматнае «НН» № 1 за 1996 год. Толькі цяпер, пішучы гэты тэкст, падумаў, што не згадаў сказаць пра тое на цырымоніі перадачы мне Гаўлам прэміі імя Эленбоген у 2003 годзе, што пачаў я свой газэтны шлях з грашовага ахвяраванья, а пасля зь перакладу з Гаўла.

Гэта была ўжо новая эра: праз тры тыдні здарыцца ашаламляльная маніфэстацыя на Дзень Волі, дэманстранты ледзь ня возьмуць штурмам будынак тэлебачанья, і я там быў, і мне было вусьцішна перад шэрагамі касманаўтаў у чорных шлёмах. Сталіца бурліла, бо Лукашэнка меў падпісаць саюзныя дамоўленасьці з Расеяй, а апазыцыя паціху, у кулюарах парламэнту, сядзібках партыйных суполак і офісах замежных фондаў, рыхтавалася яго скінуць. Усё гэта вісела ў паветры, мы гэта абмяркоўвалі на кухнях, за студэнцкаю макаронаю з кансэрвавымі мідыямі, набытымі за першыя ганарары. Ці баяліся мы? Мы асьцерагаліся. Яшчэ жывыя былі ў галовах расказы бабуляў пра голкі, якія саветы пад пазногці заганялі, пра калодзежы, якія завальвалі трупамі немцы. Пра тое, як гінуў кожны, хто вытыркаўся, хто актыўнічаў. Ужо здарыўся першы ператрус «НН», па справе Славаміра Адамовіча — калі ён зь нейкіх няведаных прычынаў ці па супадзеньні акурат прыпёр у рэдакцыю торбы з пустымі пляшкамі. Мы і раней ведалі, што спрут прыціх, але ня дрэмле, а тут усе гэтыя шэрыя пінжакі, бязьлітасныя вочы, людзі няясных талентаў, але зручных пасадаў, усе гэтыя пранырлівыя падпалкоўнікі з вайсковых катэдраў — усе яны зноў заганарыліся, напушырыліся, зьяюць. Яны ўжо шныпарылі між намі, мітынгоўцамі, хоць у сымпатыях іх было не западозрыць. Таму бывала боязна. Нас было многа, пратэстоўцаў, у кожным разе. Я сустракаў знаёмы твар за знаёмым тварам. І мы, хто тады хадзіў на шэсьці, займелі адзін да аднаго сымпатыі на ўсё жыццё. Нават тыя, хто цяпер працуе зусім ня там, дзе марылася, ці ня так, як марылася, добра памятаюць тыя маладыя гады.

Ад тае вясны 1996-га я, працуючы ў фінансавай кампаніі «Белзьнешэканомбанку» і адначасна давучваючыся ў магістратуры, стаў пісаць у «Нашу Ніву», калі часьцей, калі радзей, але стараючыся штонумар. Гэта адразу стала ўнутранай патрэбай, важнай часткай мяне. Пісаў я найбольш тое, што заахвочвалася Дубаўцом у дачыненні да такіх аўтараў-пачаткоўцаў, як я, — рэфлексіі амаль

дзёньнікавага тыпу. Пісаў водгукі таксама, весткі, якія трапляліся, рэакцыі на падзеі, рабіў трохі перакладаў, і літаратурных, і злабаздзённых. Сяргей Дубавец быў дасканалым рэдактарам. Ён амаль ня правіў тэкстаў, але тое, што правіў, запаміналася на ўсё жыццё — чаго ня трэба пісаць. Часам ён прыбіраў які адзін сказ. Апошні, напрыклад. Або даваў лепшы загаловак. Заўжды дакладна. Па малодасьці я, вядома, спадзяваўся, што вось пачну жыць з ганарараў у «НН» і можна будзе кінуць фінкампанію зь яе нуднымі паперкамі, размытніваньнем і паездкамі ў Мінсельгасхарч. (На той працы мне давялося пазнаёміцца з Васілём Лявоным, тады міністрам сельскай гаспадаркі, і Міхаілам Марынічам, тады старшынём замежнаэканамічнага камітэту, а яны разбуралі мае ўяўленьні пра намэнклятуру як нешта хамскае і дурное; мяне таксама ўразіла, што сакратаром у Лявонава быў паэт Зьмітрок Марозаў.)

Дубавец налічаў грошы сьціпла — ня тое каб зусім мала, не абы на паперу і ручку, як тое часамі пасья даводзілася налічаць мне, ужо ў маю бытнасьць рэдактарам, прычым нават аўтарам узроўню Адама Глобуса ці Юліі Андрэевай, але ўсё ж зусім мала, сумы, на якія было не пражыць. Мне крыўдна было, я стараўся падгледзець у ведамасьці: мо мяне ня цэніць, а іншым больш дае? А Дубавец чалавек стрыманы, увесь у сабе, пазбаўлены ўсялякае тэатральнасьці, ніколі нічога не тлумачыў пра фінансавы стан выданьня. З часам прыйшло разуменьне, што маем тое, што маем, што ганарарны фонд жадзён, і жыць прыйдзецца зь іншага.

Помню, страшна мяне дратавала, што праз тэхналягічную маруднасьць — усё было на Дубаўцу — дэдлайн здачы матэрыялаў быў чацьвер, газэта друкавалася ў Вільні ў нядзелю, а ў шапіках зьяўлялася толькі ў аўторак, і каб здабыць газэту хутчэй, я, і не адзін я, шукалі ў горадзе цётчак, газэтаношаў, у якіх нумар зьяўляўся ў панядзелак. Абурала, чаму ня можна хоць на пятніцу ссунуць апошні тэрмін падачы матэрыялаў ці вазіць хутчэй? Такія хуткасьці распаўсюду інфармацыі былі дванаццаць гадоў таму... А цяпер учорашняю навіну перадрукоўваеш на сайце, дык адразу табе тры чалавекі ставяць камэнтары: навіна — баян, ніва — капец адстой...

Страшна мне пярэчыла і тое, што рэдакцыя (легендарныя ўсё людзі!..) а 10-й вечара згортвала сваю працу і распачынала вячэру з гарэлкай. Мне і такі раньні канец працы, і асабліва чарка падаваліся недаравальнай саветчынай і распустаі. Цяпер я разумею, што ў 1996-м на Дубаўцу была такая беспамерная нагрузка, што яму проста мусова было адключацца. Неяк так выходзіла, што ўсе рабілі патроху, а на яго валілася гурба, прычым прыходзілася вычытваць усё да апошняй прыватнай абвесткі, бо культура мовы была нікудышняя, стыльрэды і карэктары першакурснікі лавілі мухі, а газэта была тыднёваю, ды зь нерэалістычнай задумай «Інфарматара», які больш выглядаў «Фарматарам альтэрнатыўнай рэальнасьці», чым інфарматарам...

Пасья я нейкі час перадусім зарабляў грошы і жыў для эканоміі ў сваёй Заказанцы. Увесь час патроху пісаў, не закідаў. Потым перадусім выкладаў. Адначасова мы з Валерам Булгакавым, парай іншых сяброў, жонкамі і будучымі жонкамі заснавалі часопіс «ARCHE». Пасья таго нечакана Дубавец запрасіў мяне ў

«Нашу Ніву» намеснікам рэдактара. А я ўжо меў фанабэрыю. Як жа — заснавальнік «ARCHE». Не прайшоў і год, як Дубавец, разарваны між Менскам і Вільняй, фінансамі і творчасцю, «Нівай» і «Вострай Брамай», у момант крызісу 1999—2000 гадоў — крызісу выдання, апазыцыі, нацыянальнай незалежнасці — прапанаваў галоўнае рэдактарства мне, я параіўся з Булгакавым у імжысты вераснёўскі дзень над возерам Вяча, куды мы выехалі ягонай першай машынай, скрынкападобным, важкім, як танк, «Фордам Скорпіё», і з парады Булгакава пагадзіўся. Дубавец зрабіў мне тую прапанову ў Вільні, у кватэры Глобуса ці, калі быць дакладным, Глобусавай жонкі, фатографа Алены Адамчык, дзе тады месцілася віленская рэдакцыя, у адказ на маю крытыку творчага застою і Дубаўцовай няздольнасці ўвядзеннем палітыкі строгай эканоміі аздаравіць фінансы выдання. Менская рэдакцыя тады арандавала кватэру на вуліцы Бабруйскай, над аўтавакзалам. Месца было зручнае для іншагародніх прыезджых, але кошт бяздумна дарагі, і маім першым крокам як новага начальніка стаў неадкладны пераезд ва ўдвая таньнейшае памяшканьне на Залатой Горцы, у дом над колішнімі могількамі, аброслы лісам вінаградам, што зіхацеў у тым кастрычніку ўсімі адценьнямі золата й чырвонага віна.

У рэдакцыю сапраўды заўжды яжджала і хаджала немаленька людзей.

На Бабруйскую, напрыклад, завітаў з Маладэчна шаснаццацігадовы гімназіст Сяргей Богдан, прывозіў сьпісанья дробным почыркам аркушы ў клетачку з школьнага сшытка. Пра падзеі ў Ачэху, Курдыстане. Найбольш вычытаныя ў расейскіх газэтах, а таксама нямецкіх, што траплялі ў гімназію, але перадуманыя. Цяпер Богдан усходазнаўца, скончыў факультэт міжнародных адносінаў, дагэтуль піша ў «НН». На Бабруйскую забрылі з намётамі хлопцы з Наваполацку на чале зь Зьмітром Салаўёвым, едучы на сканчэньне легітымнае пяцігодкі Лукашэнкі. Народу на Плошчы сабралася няшмат, тысячы чатыры, з намётам палачане аказаліся адны, арганізацыя Антончыкава аказалася блефам, а Шарэцкі пасья пад філфакам заклікаў усіх разыходзіцца і выехаў машынай АБСЭ ў Вільню.

На Залатой Горцы стала патроху кандэнсавацца зусім юнае тады, пераважна студэнты, новае пакаленьне ніўцаў, канечне патрэбнае на зьмену раструшчанае паразамаі пляяды 1990-х. Сталі пісаць Кудрыцкі, Скурко, Гардзіенка, Дзядзенка. Нейкі час учашчаў цыбаты, ня тое слова, — дылда Віця Мухін. Быў ён адчайны радыкал, моўна і палітычна, «Наша Ніва» была яму запамяркоўная — і моўна, і палітычна. Мухін пасья махне на радыё «Рацыя», хіба на адно лета, а пасья ў «Советскую Белоруссию», у спадзеве беларусізаваць ворага ў ягоным логвішчы. Ня выйшла, і заўчасна расчараваны хлопец нават прозьвішча зьменіць на Корбут і ўрэшце асядзецца ў «Туризме и отдыхе».

На Залатую Горку ўпершыню ў маю бытнасць рэдактарам зрабілі рэйд кагэбісты. Было тое ў чацьвер, якраз па выхадзе нумару, а я ў той дзень якраз выехаў у Вільню да Дубаўца, і адбіваўся ад іх Скурко, які трапіўся тады ў рэдакцыі. Такі быў ягоны першы досьвед у «НН». Усякіх налётаў і асабліва праверак будзе досць.

Як перакладчык на час пачатку рэдактарства я быў ужо салідны, але досьведу фармаваньня газэты, сувязяў, веданьня палітычных і нават культурных колаў у мяне не было аніякуськага. Выяжджаў на эрудыцыі, адданасьці справе і беларускасьці, давяраў парадам аўтарытэтаў, яны часам вялі ў процілеглыя бакі, але неяк «НН» выстаяла.

Дубавец адразу сказаў: я больш у газэту ня ўмешваюся, але нейкі час буду пасья цябе перачытваць тэксты, калі хочаш. І яшчэ даволі працяглы час я яму засылаў на мэйл усе тэксты, а ён мне чырвоным вылучаў свае праўкі. Так я вывучыў моўныя і стылёвыя тонкасьці нашаніўскай традыцыі. І яшчэ Дубавец сказаў: калі будуць праблемы з Жуком, я буду разьбірацца сам. Павал Жук тады, да пэўнай перарэгістрацыі, фармальна заставаўся заснавальнікам «НН», гэта значыць, меў на яе юрыдычныя правы, але ніяк у ёй ня ўдзельнічаў. Аднак з Жуком ніякіх праблемаў ня здарылася, ён мірна разьвітаўся, калі выйшаў з мэдычнае справы.

Мае бацькі былі, ясная справа, катэгарычна супраць таго, каб я кідаў выкладаньне і ішоў працаваць у «НН». Яны таго не разумелі, а сытуацыя напружвалася. Якраз перад тым (1999—2000) сталі зьнікаць дзеячы апазыцыі, грамадзтва рыхтавалася да яшчэ горшага. Трэба быў час, каб яны звыкліся, нават выпісваць «НН» яны пачалі не адразу. Ды з часам яны так зжыліся, што перасталі выпісваць сваю «Звязду» — яна ім стала прыкра канфармісцкай. Цяпер яны пераплачваюць толькі «НН», і жыцьця безь яе не ўяўляюць. Ну і сын неяк застаўся ў жывых, і гэта доўга так цягнецца, і тое супакойвае. З 2006 году, калі мяне затрымалі каля Плошчы, мая мама стала слухаць таксама радыё «Свабода». Цяпер ня можа заснуць, не паслухаўшы. Жонка за мяне выходзіла ўжо намесьніка рэдактара, ведаючы, за каго ідзе.

У дзяцінстве я ніколі і паняцьця такога ня меў — аб працы ў СМІ. Калі я кім і хацеў стаць, дык кіроўцам аўтобуса. І да самага моманту запрашэньня Дубаўцом да пісаньня ў «НН» у мяне не было й думкі аб кар’еры ў газэце. Я хутчэй ня ведаў, кім стану працаваць, у зьменлівасьці постсавецкіх абставінаў. Цяпер жа я не ўяўляю сябе бязь «Нівы». Напэўна, мне спадабалася б аддана папрацаваць мэнэджерам і ў іншай сфэры — і ня буду супраць, калі такое трапіцца, але «Наша Ніва» праз усе гады аўтарытарызму і русіфікацыі была для мяне яшчэ і малой незалежнай дзяржавай у форме выданьня. Вось гэтае неацэнна.

7. КІМ І ДЗЕ ПРАЦУЕЦЕ ЦЯПЕР?

Андрэй Дынько (нар. 1974). Працуе шэф-рэдактарам газэты «Наша Ніва». Канкрэтней — адказвае за сайт nn.by. Ляўрэат прэміі «Оксфам Новіб / Міжнароднага ПЭН-Цэнтру» (2006), імя Лёрэнца Натале (2006), «За журналісцкую мужнасьць і прафэсіяналізм» (2006). Вацлаў Гавэл перадаў яму сваю Грамадзянскую прэмію імя Эленбоген (2003).

ЮРЫ ДРАКАХРУСТ

Гарызонт каштоўнасьцяў новай беларускай эліты

Публікацыі, якія згадваюцца ў артыкуле:

Сіліцкі, Віталь; Мельянцоў, Дзяніс. *Пасьля парлямэнцкіх выбараў: трансфармацыя без дэмакратызацыі* // АРСНЕ. № 10. 2008. С. 31—44.

Карач, Вольга. *Выхад з матрыцы: Стратэгія апазыцыі пасьля выбараў* // <http://www.arche.by/by/7/10/124>.

Ці можна казаць пра новае пакаленьне беларускай улады? Сёлета пра зьмену пакаленьня загаварылі пасьля сэнасацыйнай адстаўкі непатапляльнага Віктара Шэймана і замены яго на Ўладзімера Макея. Але іронія сытуацыі ў тым, што яны раўналеткі: ім абодвум сёлета было 50 гадоў. Аднак усё ж можна прывесці і іншыя прыклады: Натальлі Пяткевіч, намесьніцы кіраўніка адміністрацыі прэзыдэнта, — 36 гадоў, новаму ідэолягу прэзыдэнцкай адміністрацыі Ўсеваладу Янчэўскаму — 32 гады, начальніку памежных войскаў Ігару Рачкоўскаму — 40 гадоў, шэфу КДБ Вадзіму Зайцаву — 44 гады. А самае галоўнае — паводле чутак і старыя, і маладыя новыя прызначэнцы так ці інакш зьвязаныя з сынам прэзыдэнта Віктарам Лукашэнкам, якому 33 гады. Так што можна казаць пра прыход ня столькі новага пакаленьня, колькі новага кола людзей.

Адносна іх часта ўжываецца слова «прагматыкі». Але прыгадаем палітыка, які некалі казаў пра злавеснага монстра НАТО, які падпаўзае да межаў сінявокай

Юры Дракахруст — палітычны камэнтар, публіцыст. Яго апошняя публікацыя ў «АРСНЕ» выйшла пад назвай «Культурныя тыпы і палітычны працэс» (9/2008). Гэты тэкст быў упершыню агучаны на канфэрэнцыі Беларускага інстытуту стратэгічных дасьледаваньняў «Беларусь: Фармаваньне прасторы для пераменаў», адбытай 11—12 лістапада 2008 г. у Кіеве. Аўтарская назва — «Новае пакаленьне выбірае...».

Беларусі, а потым заяўляў пра гатоўнасьць быць фарпостам Эўропы. Ён жа ў свой час казаў, што гатовы на каленях паўзці ў Расею, а потым вінаваціў яе кіраўніцтва ў дзяржаўным тэрарызьме на вышэйшым узроўні. Калі гэта ня гнуткасьць і не прагматызм, то якія паводзіны варта характарызаваць гэтым словам?

І ўсё ж адрозьненні пакаленьняў, як выглядае, існуюць. Яны ў розным сацыяльным досьведзе. Тут я б ужыў дасьціпны вобраз расейскага публіцыста Максіма Сакалова, што савецкія людзі марылі пра сэвэлят і кнігі Стругацкіх, бо гэтага не было ў продажы, але было ў партыйных разьмеркавальніках. Але мала хто марыў пра анчоўсы і кнігі Кастанэды, бо гэтага ў СССР не было ні ў каго, гэта было за небасхілам патрэбаў, не было актуальна ўяўным.

Новае пакаленьне беларускіх урадоўцаў — гэта ўжо збольшага постсавецкія, а не савецкія людзі. Яны ад гэтага, можа, і ня лепшыя, але іншыя. «Ленін і Сталін — сымбалі нашага народу», Расея як адзіны сьвет у акенцы, сацыялізм як «сьветлая будучыня беларусаў і ўсяго чалавецтва» — гэта ўжо ня іхнае. У Лукашэнкі, пры яго цынізьме, ва ўсім гэтым ёсьць і доля шчырасьці, гэта частка ягонага жыцьця. А для іх — не. Для іх Сталін і Сапэга — прыблізна на адной гістарычнай адлегласьці, Масква — ня цэнтар сьвету, якім ён дзесяцігодзьдзямі быў для дырэктара саўтасу «Гарадзец», а сталіца хоць і блізкай, але суседняй, і часам вельмі небясьпечнай краіны.

У іх іншы далягляд патрэбаў. Адсюль не вынікае, што гэты гарызонт уключае ў сябе нейкія дэмакратычныя каштоўнасьці. Хутчэй за ўсё, якраз не. Але прагу асабістага ўзбагачэньня ўключае безумоўна. Сацыялістычная маёмасная роўнасьць непрымальная для гэтага пакаленьня ня толькі як практыка, але ўжо і як ідэалёгія і нават як рыторыка. І так выглядае, што зьяўленьне амбітных праграмаў прыватызацыі тлумачыцца ня толькі патрэбамі эканомікі, але і выразным ціскам з боку гэтага новага пакаленьня, якое хоча жыць, так бы мовіць, «як нармальныя людзі», гэта значыць так, як жыве чынавенства ў Расеі, ва Ўкраіне і іншых постсавецкіх краінах. І рэч ня толькі ў памерах багацьця, але і ў магчымасьцях ім карыстацца, у магчымасьці «спажываньня напаказ», у чым цяперашняя ідэалёгічная і палітычная сыстэма беларускіх упраўленцаў абмяжоўвае.

Што да палітычных і грамадзянскіх правоў, то яны, як і іхны бос, відаць, шчыра лічаць гэта заходнім дзівацтвам ці спробай Захаду атрымаць унутраныя рычагі ўплыву на Беларусь. Але яны да пэўнай мяжы гатовыя патураць гэтаму заходняму «дзівацтву». Прычым я мяркую, што ў іхным уяўленьні існуе падзел паміж грамадзянскімі і палітычнымі правамі, розніцу паміж якімі і розную ролю якіх гэтак выразна падкрэсьліваў Фарыд Закарыя ў сваёй кнізе «Будучыня Свабоды». У першай групе правоў пэўныя саступкі магчымыя — можна выпусьціць палітвязьня (палітвязьняў), можна аслабіць ціск на незалежныя мэдыі і недзяржаўныя арганізацыі. Саступкі гэтыя маюць неінстытуцыйны характар, як адзначылі ў сваім нядаўнім артыкуле «Пасьля парлямэнцкіх выбараў: трансфармацыя без дэмакратызацыі» Віталь Сіліцкі і Дзяніс Мельянцоў, але яны магчымыя. Дзяліцца ўладай гэтае пакаленьне, гэтак жа, як і старэйшае, не зьбіраецца ў прыныцыпе. Ствараць «пацёмкінскія вёскі» — максымум, на што яны гатовыя ў сфэры

ЮРЫ ДРАКАХРУСТ

ўласна палітыкі і ўлады, што мы выдатна бачылі на прыкладзе апошніх парламэнцкіх выбараў.

Я б яшчэ зьвярнуў увагу на тое, што з вуснаў маладога пакаленьня беларускіх ўпраўленцаў, у тым ліку і ідэолягаў, абавязаных часам казаць нешта зьвязнае, ніхто, здаецца, ня чуў ня толькі шчыраваньняў кшталту «мы з рускімі — адзіны народ», а проста добрых словаў пра Расею. На чыйсьці погляд яна іх і не заслугоўвае, але мая заўвага — не запрашэньне да спрэчкі на гэтую тэму, а проста фіксацыя стаўленьня. І гэта — вынік не адчуваньня рознасьці каштоўнасьцяў, а хутчэй вынік адчуваньня іхнай тоеснасьці, нелюбоў да дужых «пацаноў» з суседняга двара, абараніць ад якіх могуць толькі дарослыя мужыкі зь іх дурнаватымі ўяўленьнямі пра жыцьцё.

Калі казаць пра магчымыя рэформы, то выглядае, што яны магчымыя і нават непазьбежныя. Але мадэль, да якой гэта прывядзе, істотна адрозьніваецца ад той, якая ўсталяваная па другі бераг Бугу. Хутчэй за ўсё, гэта будзе да пэўнай ступені капіяваньне расейскай мадэлі ці нават больш строгіх Казахстану і Азэрбайджану. Капітал значна больш свабодны, чым у Беларусі, зона грамадзянскіх правоў крыху пашыраная, інакш рынкавая эканоміка проста не функцыянуе, палітычная сфэра — маналіт. Але на першы погляд. Можна чакаць зьяўленьня беларускага алігархату, «бліжніх баяраў». Гэта — тыя «анчоўсы» і «кніжкі Кастанэды», пра якія ўжо навучыліся марыць маладыя беларускія ўпраўленцы. Іншае — за небасхілам патрэбаў.

Напрыканцы варта сказаць некалькі словаў і пра зьмену пакаленьняў у апазыцыі. «Новае пакаленьне» намэнклятуры складаецца зусім ня толькі з моладзі, тое ж тычыцца і новай апазыцыі. Своеасаблівым сымптомам таго, што такая апазыцыя можа зьявіцца, стаў праграмны артыкул Вольгі Карач «Выхад з матрыцы: Стратэгія апазыцыі пасля выбараў». Калі такая зьмена сапраўды адбудзецца, гэта будзе зусім незнаёмая, нязвыкая для нас апазыцыя: левая, антыкапіталістычная, але пры гэтым масавая. І сацыяльны кантэкст, сацыяльная база для новага пакаленьня апазыцыі будзе створаная высілкамі новага пакаленьня ўлады.

ВІТАЛЬ МАКАРЭВІЧ

«Антыразбор» шляхты:

падробкі дваранскіх дакументаў
і нелегальныя набілітацыі ў Беларусі
ў XIX ст.

Пранікненне ў асяроддзе шляхты асоб, якія не належалі да прывілеяванага саслоўя, было распаўсюджанай з’явай яшчэ ў час Рэчы Паспалітай. Анджэй Кітовіч, храніст часу Аўгуста III, пісаў, што плебеі, нават прыгонныя, прывесіўшы на бок шаблю, выдавалі сябе за шляхту, альбо сам гаспадар выдаваў іх за шляхцюкоў¹. Спрыяла гэтаму ў пэўнай ступені сістэма дзяржаўнага ладу Рэчы Паспалітай, дзе ў палітычным жыцці дамінавалі некалькі магнацкіх радоў. У магнацкіх ардынацыях, якія фактычна былі своеасаблівымі дзяржавамі ў дзяржаве, на службу да ардынатаў прымаліся і атрымлівалі надзелы для пасялення сотні людзей пад назвамі *вольных, службаў, зямляў, баяраў, казакаў, чыншавікоў* і інш. Усе яны выконвалі ў асноўным вайсковыя функцыі. Паводле свайго фактычнага, а часам і прававога становішча, гэтыя людзі нярэдка прыраўноўваліся да дробнай шляхты, а ў пачатку XIX ст. імкнуліся зацвердзіцца ў складзе шляхты афіцыйна, атрымаўшы праз гэта і годнасць двараніна Расійскай імперыі. Адсутнасць у Вялікім Княстве Літоўскім і Рэчы Паспалітай установы, якая б займалася ўлікам шляхты і кантралявала «чысціню» саслоўя (падобнай да расійскай герольдыі), хаос у дакументацыі, анархія ў краіне, генеалагічная блытаніна — усё гэта спрашчала пранікненне ў прывілеяванае саслоўе сотняў і тысяч такіх людзей. Найчасцей шлях да дваранскіх прывілеяў адкрывалі грошы і пратэкцыя магнатаў. Барацьба паміж магнацкімі групоўкамі патрабавала пастаяннага ўтрымання баяздольнага войска, што множыла колькасць службылай шляхты. У выніку Рэч Паспалітая двух народаў ператварылася ў краіну, дзе колькасць прыві-

Віталь Макарэвіч — гісторык. У «ARCHE» друкуецца ўпершыню.

лявананага насельніцтва была ледзь не найбольшай у свеце — каля 10 % усіх жы-
хароў.

Перахоўванне актавых кніг, у якіх захоўваліся дакументы, што маглі б стаць
законным дакументальным пацвярджэннем шляхецкага паходжання той ці іншай
асобы ў Рэчы Паспалітай, было вельмі нядбайнае. Закон аб актавых кнігах фак-
тычна не дзейнічаў — многія з іх не былі прашытыя, рэдка выконвалася патра-
баванне аб абавязковым падпісанні актаў пісарам ці рэгентам². Тым не менш,
падробка актаў дзеля незаконнай набілітацыі не была ў XVIII ст. вельмі пашыра-
най з’явай, і ўвогуле без сур’ёзнай пратэкцыі яна была няпростай для рэалізацыі
справай, бо нашмат больш істотным за любыя паперы і сведчанні продкаў па
мужчынскай лініі (па мячы) было тое, каб шляхецкую годнасць за чалавекам пры-
знала мясцовая карпарацыя шляхты. А карпарацыі гэтыя былі даволі замкнё-
ныя. Трапіць у іх простаму чалавеку можна было толькі апынуўшыся сярод кліен-
тэлы — вайсковых слуг магната, што гарантавала прывілеяваны статус. Кола,
такім чынам, замыкалася. Традыцыйная карпаратыўная салідарнасць шляхты ў
час Рэчы Паспалітай забяспечвала захаванне адноснай «чысціні» саслоўя. Пару-
шыць яе фактычна маглі толькі магнаты, чым многія і карысталіся, павялічваю-
чы свае прыватныя войскі ў час палітычных і ваенных падзеяў XVIII ст.

Пасля далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі палітычная сістэма
«шляхецкай дэмакратыі», якая складалася на працягу стагоддзяў, была разбура-
на. Магнаты разам з забаронаю мець уласныя войскі страцілі і вядучую палітыч-
ную ролю. Паўнамоцтвы шляхецкіх сеймікаў, ператвораных у павятовыя і губерн-
скія дваранскія дэпутацкія сходы, былі абмежаваны, а склад іх удзельнікаў значна
звужаны маёмасным цензам. Тым не менш, гэтым сходам было даверана кантра-
ляваць «чысціню» шляхецкага саслоўя, але яны не падыходзілі да выканання
гэтага абавязку надта сур’ёзна і дбайна. З моманту ўключэння беларускіх зямель
у склад імперыі і аж да канца 20-х гг. XIX ст. дваранскія сходы разглядалі пада-
дзеныя шляхтай вывады і пацвярджалі іх дваранства фармальна, паводле даволі
простай схемы, што стварала падставу для фальсіфікацый дакументаў. Паводле
звестак, атрыманых сучаснымі архівістамі, непраўдзівая інфармацыя прысутні-
чала ў 80 % вывадаў шляхты Мінскай губерні, што не перашкодзіла гэтым радам
быць урэшце зацверджанымі³.

У канцы XVIII і ў першыя два з лішкам дзесяцігоддзі XIX ст., калі працэдура
доказу дваранства была хутчэй фармальная, а шляхецкая карпарацыя ў выніку

¹ Мыльников, А. С., Якубовский, В. А. Процесс разложения дворянства и его социальные послед-
ствия // Социальная структура общества XIX в. Москва, 1982. С. 316.

² Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёв-
ской, хранящихся в центральном архиве в Витебске / Под ред. С. Созонова. Вып. 1. Витебск, 1871. С. П.

³ Рыбчонак, С. Праблема верагоднасці вывадаў шляхецтва ў першай палове XIX ст. (па матэрыя-
лах Мінскага дваранскага дэпутацкага сходу) // Праблемы гістарыяграфіі, крыніцазнаўства, архі-
вазнаўства і археаграфіі ў Беларусі. Матэрыялы «круглага стала», прысвечанага 60-годдзю з дня
нараджэння прафесара У. М. Міхнюка (Мінск, 28 верасня 2007 г.). — Мінск, 2008.

змяншэння яе ролі ўжо страціла кантроль за «чысцінёй» саслоўя, многія асобы падатковага стану, хаваючыся ад падатковых, рэкруцкіх і іншых павіннасцяў, запісваліся падчас рэвізій шляхціцамі, што асабліва выявілася падчас VI рэвізіі, праведзенай у 1811 г. Рэвізскія сказкі пасля выкарыстоўваліся як сведчанне прыналежнасці да дваранства. Нават вайсковыя дэзертыры, змяніўшы імя, запісваліся ў рэвізскіх сказках у лік чыншавай шляхты⁴. Падобныя факты фіксаваліся і ва ўкраінскіх губернях, дзе сітуацыя была падобная да беларускай⁵.

Пабачыўшы магчымасць здабыць някепскі дадатак да сваіх заробкаў шляхам «наблітвання» падаткаабкладаных катэгорый насельніцтва, да справы фальсіфікацый падключыліся і хцівыя чыноўнікі. У 1804 г. прадстаўнікі Падольскага губернскага дваранскага сходу вырабілі і пасля рэалізоўвалі насельніцтву, у тым ліку і прыгонным сялянам, падробленыя бланкі дваранскіх граматаў⁶. Выпадкі фальсіфікацыі дваранскіх дакументаў, выдадзеных дваранскімі сходамі, не былі адзінкавымі і ў наступныя два дзесяцігоддзі. Сітуацыя пагражала выйсці з-пад кантролю. Бюджэт імперыі і без таго недаатрымліваў значную долю паступленняў з заходніх губерняў ад падушнага падатку, а войска — салдат, бо 10 % насельніцтва беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх губерняў належалі да прывілеяванага саслоўя, гэта значыць не плацілі падушнага падатку і не давалі рэкрутаў.

У Пецяярбургу беспаспяхова шукалі сродку, каб спыніць далейшае павелічэнне колькасці прывілеяванага саслоўя ў заходніх губернях. Начальнік Галоўнага штаба І. Дзібіч у лістападзе 1824 г. патрабаваў тлумачэнняў ад М. Навасільцава, які быў адным з асноўных распрацоўнікаў палітыкі Расіі ў адносінах да далучаных зямель Рэчы Паспалітай з нагоды таго, што «сяляне, у выніку злоўжыванняў мясцовых уладаў, за грашы набываюць сабе пасведчанні аб дваранскай годнасці і застаюцца вольнымі ад усялякай павіннасці»⁷.

Выяўленыя выпадкі падробкі дваранскіх пасведчанняў да 20-х гг. XIX ст. тычацца толькі незаконнай наблітацыі сялян, бо для сапраўдных членаў шляхецкай карпарацыі выраб фальшывых дакументаў не быў патрэбны. Паводле Даравальнай граматы дваранству 1785 г., дастатковым для іх доказаў высакароднага паходжання лічылася пісьмовае сведчанне дванаццаці дваран аб дваранскай годнасці асобы, на аснове якога дваранскі сход мог прызнаць шляхецтва і выдаць дыплом.

Першыя няўдалыя спробы ўзяць пад кантроль колькасць шляхецкага саслоўя на далучаных беларускіх землях рабіліся расійскімі ўладамі ўжо ў першыя гады пасля далучэння гэтых тэрыторый. Указ ад 13 верасня 1772 г. патрабаваў «два-

⁴ Неупокоев, В. И. Преобразование беспоместной шляхты в Литве в податное сословие однодворцев и граждан (Вторая треть XIX в.) // Революционная ситуация в России 1859—61. Москва, 1974. Т. VI. С. 6.

⁵ Кабузан, В. М., Троицкий, С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782—1858 // История СССР. 1971. № 4. С. 158.

⁶ Касмылёў, В. Шляхецкая годнасць за тры рублі серабром // Беларуская мінуўшчына. 1998. № 1. С. 42.

⁷ Тамсама.

ранству падаць ад сябе ў губернскага гарады спісы аб іх дваранстве, каб у будучым без вышэйшай волі ніхто сябе гэтай годнасцю не шанаваў, і таму б належным толькі дваранству правам, акрамя сапраўдных дваран, не мог ніхто карыстацца». Генерал-губернатар З. Р. Чарнышоў накіраваў цыркуляры губернатарам з загадам, каб мясцовая шляхта падала ў губернскага канцылярыі спісы членаў усіх дваранскіх сем'яў «з падрабязным апісаннем паходжання роду, гербоў і з усімі пасведчаннямі і дакументамі»⁸. У 1800 г. улады вызначылі шляхце двухгадовы тэрмін для падачы на разгляд дакументаў аб дваранскім паходжанні ў дваранскія дэпутацкія сходы. Аднак, як і першы раз, шляхта фактычна праігнаравала патрабаванні. Пайсці на радыкальныя меры і пазбавіць шляхту, якая не пацвердзіла свайго паходжання і дваранскіх правоў, улады не наважыліся, баючыся масавых шляхецкіх пратэстаў.

Тым не менш, улады не кінулі намеру ўзяць пад кантроль у першую чаргу колькасць дробнай шляхты, якая расла ў выніку адзначаных злоўжыванняў. У 1816 г. па губернях быў разасланы загад выяўляць і прыпісваць у склад падаткаабкладаных катэгорый асоб, якія незаконна карысталіся дваранскімі прывілеямі. Мясцовыя ўлады ўзяліся за зверку звестак розных рэвізій. Тых, хто па V (1795 г.) ці VI (1811 г.) рэвізіях быў запісаны ў складзе падаткаабкладзеных катэгорый, а па VII (1815 г.) ужо лічыўся шляхтай, вярталі ў аклад. Праўда, такіх асоб выявілі няшмат. У Гродзенскага губерні, напрыклад, як паведамляла Гродзенская казённая палата ў Міністэрства фінансаў, такіх выяўленых аказалася толькі 82 душы⁹. Колькасць была вельмі нязначная, калі ўлічыць, што ўсяго шляхты ў гэтай губерні тады налічвалася каля 23 тысяч чалавек¹⁰.

Нягледзячы на некалькі разоў выдадзеныя законы і патрабаванні ўладаў падаваць доказы дваранскага паходжання, а таксама на даволі простую працэдуру зацвярджэння, да 1828 г. доказы і генеалагічныя табліцы ў дваранскія дэпутацкія сходы падала не ўся шляхта беларускіх губерняў. Многія, асабліва дробнашляхецкія рады, ухіліліся ад гэтай працэдуры.

Больш уважлівымі да праблемы і настойлівымі ўлады сталі толькі ў першыя гады пасля прыходу да ўлады Мікалая I. Ва ўказе 1828 г., які ўжо абавязаў выслаць на рэвізію ў герольдыю ўсе рашэнні дваранскіх камісій адносна дваран, якія паступалі на дзяржаўную службу, згадвалася пра заўважаныя «многія злоўжыванні ў Дэпутацкіх сходах у далучаных ад Польшчы губернях»¹¹. У 1828 г. пры-

⁸ Касмылёў, В. Шляхецкая годнасць за тры рублі серабром // Беларуская мінуўшчына. 1998. № 1. С. 42.

⁹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далее — ПСЗ II). Т. 1. № 397. 8 июня 1826 г. О времени, с которого должны быть вводимы в оклад люди, неправильно причислившиеся к чиншевой шляхте.

¹⁰ Lechnicki, J. E. Statystyka gubernii Litewsko-Grodzieńskiej, przez J. E. Lechnickiego. Wilno, 1817. S. 59.

¹¹ ПСЗ II. Т. 3. № 1773. 6 февраля 1828 г. О дворянских свидетельствах и документах, представляемых от недорослей из дворян и других свободного состояния людей, при определении их в военную службу.

нялі рашэнне аб абавязковым зацвярджэнні герольдыяй рашэнняў камісій дваранскіх сходаў, якія прызнавалі дваранства. Раней дваранскія сходы самастойна разглядалі і выносілі рашэнні па пададзеных доказах аб дваранскім паходжанні. Цяпер жа яны страцілі фактычна неабмежаваныя і некантраляваныя дагэтуль паўнамоцтвы ў справе надання дваранства. Больш за тое, у 1828 г. пастанавілі стварыць камітэт для напісання правілаў аб тым, як правесці рэвізію дзейнасці дваранскіх сходаў і «дакладна вызначыць сапраўдныя дваранскія рады»¹². У 1829 г. вырашылі стварыць камісію для складання палажэння аб шляхце ў губернях, «далучаных ад Польшчы»¹³. Камісія неадкладна распачала збор звестак пра лад жыцця дробнай шляхты па губернях, каб разгледзець далейшыя крокі, як адзначалася ў дакуменце, для «ўладкавання яе побыту»¹⁴. Урад Мікалая I узяўся за праблему «дробнай шляхты».

У гэты час нечуваныя раней маштабы набывае падробка дакументаў, што стала рэакцыяй мясцовага дваранства на намер уладаў правесці «чыстку» шляхецкага саслоўя «заходніх губерняў». Ужо ў 1829 г. на гэта звяртае ўвагу гродзенскі губернатар¹⁵. У 1830 г. улады ўвялі асаблівы парадак вызначэння сапраўднасці дваранскага паходжання шляхецкіх радоў «па Остзейскіх і далучаных ад Польшчы губернях»¹⁶.

Усе згаданыя крокі ўрада ў 1828—1830 гг., здзейсненыя дзеля ўзмацнення кантролю за карыстаннем дваранскімі прывілеямі і наданнем дваранскай годнасці вешчалі больш радыкальныя захады. Улады толькі чакалі зручнага моманту.

Момант настаў пасля падаўлення паўстання 1830—1831 гг. Выдадзены неўзабаве пасля гэтага ўказ ад 19 кастрычніка 1831 г. пакідаў шляхце двухгадовы тэрмін на падачу доказаў аб дваранскім паходжанні. Такімі доказамі цяпер маглі быць каралеўскія граматы аб наданні шляхецтва, дакументы, якія б пацвярджалі, што шляхціц ці ягоныя продкі валодалі дваранскай нерухомай маёмасцю, а таксама выпіскі з метрычных кніг, якія б пацвярджалі сваяцтва з такімі асобамі. Тых, хто не выконваў гэтага патрабавання, загадвалася запісваць у спецыяльна створа-

¹² ПСЗ II. Т. III. № 1806. 12 февраля 1828 г. О учреждении при Сенате комитета, для начертания правил о том, каким образом удобнее произвести ревизию действий дворянских собраний и положительно определить настоящие дворянские роды.

¹³ ПСЗ II. Т. IV. № 2948. 22 июня 1829 г. Об учреждении комиссии для составления положения о шляхте, находящейся в присоединённых от Польши губерниях.

¹⁴ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі ў горадзе Гродна (далей — НГАБ у Гродне). Ф. 1, воп. 3, спр. 40, арк. 1—15. Дело по отношению комиссии Высочайше учреждённой для составления положения о шляхте о доставлении в самоскорейшем времени сведений о состоянии шляхты. Сентябрь 1829 г.

¹⁵ Амелька, С. Эвалюцыя прававой культуры дваранства на Гарадзеншчыне ў кан. XVIII — сяр. XIX ст. / Шлях да ўзаемнасці. Матэрыялы VII міжнароднай канферэнцыі. Гродна, 2001. С. 301.

¹⁶ ПСЗ II. Т. 5. Отд. 2. № 4104. 18 ноября 1830 г. О порядке удостоверения в происхождении дворянских фамилий по Остзейским и присоединённым от Польши губерниям.

ныя падаткаабкладаны катэгорыі насельніцтва — у аднадворцы і грамадзяне заходніх губерняў¹⁷.

Пад пагрозай страты дваранскіх прывілеяў шляхта масава звярнулася да нелегальных метадаў — падробка дакументаў стала набываць характар эпідэміі. 1830—1850-я гг. віленскі архіварыус І. Я. Спрогіс назваў асноўным перыядам, калі падрабляліся дакументы¹⁸. Найбольш фальсіфікацый было паміж 1835 і 1842 гг.¹⁹

Найчасцей падрабляліся дакументы актавых кніг, у якіх зберагаліся дакументы, што тычыліся нерухомай маёмасці. Кнігі захоўваліся ў падсобных архівах розных устаноў, напрыклад судоў. Доступ да гэтых дакументаў мелі розныя чыноўнікі, якія часта паходзілі з дробнай і дробнафальваркавай шляхты, дзеля чаго праблема падавання доказаў стаяла таксама перад імі самімі і іх сваякамі. Многія з такіх чыноўнікаў заняліся фальсіфікацыямі.

У Заходнім камітэце, створаным пры Кабінеце міністраў для складання праектаў аб зліцці заходніх губерняў з расійскімі, адзначалася, што

ў сувязі з відавочным спрыяннем шляхце з боку мясцовых чыноўнікаў і асабліва дваранскіх сходаў, у склад якіх уваходзілі выключна палякі, меры гэтыя, г. зн. прынятыя пасля 1831 г. (маецца на ўвазе ўказ ад 19 кастрычніка 1831 г. аб разборы шляхты. — В. М.), не дасягнулі жаданай мэты і далі толькі падставы для падробкі ў велізарных памерах дакументаў аб дваранскай годнасці²⁰.

Паколькі самі чыноўнікі, адказныя за захаванне дакументаў, былі заангажаваныя ў справу іх падробкі, выкрываліся толькі нешматлікія падобныя факты. У канцы 1820-х — пачатку 1830-х гг. зафіксавалі падробкі дакументаў у Магілёўскім дваранскім сходзе²¹. У 1833 г. была выкрыта група фальсіфікатараў з дзевяці чалавек, якая дзейнічала на тэрыторыі Віленшчыны і Жамойці²². Прыходзілі паведамленні аб падробцы дакументаў і з Гродзенскай губерні²³. Найбольшы ж размах выраб фальшывых дакументаў набыў у Мінску. Пасля даносу адной мінчанкі на жыхара Чайкоўскага паліцыя правяла ў яго ператрус і знайшла шмат папераў, «сярод якіх бланкі былых польскіх каралёў, чыстая,

¹⁷ ПСЗ II. Т. 6. Отд. 2. № 4869. 19 октября. О разборе шляхты в Западных губерниях, и об устройстве сего рода людей.

¹⁸ Спрогис, И. Я. Виленский центральный архив древних актовых книг (оттиск из памятной книжки Виленской губернии на 1902 г.). Вильна, 1901. С. 7.

¹⁹ Лялин, В. А. Витебский центральный архив // Сборник археологического института. Кн. 3 / Под ред. Н. В. Калачова. Санкт-Петербург, 1880. Отд. 1. С. 58.

²⁰ Исторический обзор деятельности Комитета министров. Т. 3. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1902. С. 200.

²¹ Капіца, Т., Леўчык, А., Рыбчонак, С. Гербоўнік беларускай шляхты. Т. 1. Мінск, 2002. С. 25.

²² ПСЗ II. Т. 8. Отд. 1. № 6644. 19 декабря. Об учреждении в губерниях, от Польши возвращённых, особых комиссий для рассмотрения метрических и актовых книг.

²³ Sikorska-Kulesza, J. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX w. Warszawa, 1995. S. 75.

старажытнага кляймення папера, на некаторых аркушах якой было ўжо распачата пісанне фальшывых дакументаў»²⁴. Відаць, за асобай Чайкоўскага стаялі ўплывовыя і вельмі заможныя фігуры, бо з астрогу яму ўдалося ўцячы. Архіўныя дакументы даюць звесткі і пра фальсіфікатара дакументаў у Віцебскай губерні — ім быў калежскі сакратар Раманоўскі, у якога знайшлі фальшывыя дакументы васьмі радоў, ужо падрыхтаваныя да ўстаўкі ў актавыя кнігі Полацкага павятовага суда²⁵.

Для вырабу фальшывак выкарыстоўвалася гербавая папера, узятая з архіўных актавых кніг часу Рэчы Паспалітай. Падрабляліся почырк і пячаткі, пасля чаго сфабрыкаваны дакумент устаўляўся назад у фаліант. Падрабляліся таксама выпіскі з актавых кніг і метрык, асабліва з тых, якія знішчылі пажары, дзеля чаго іх зверка з арыгіналамі была немагчымая. Што да маштабаў з'явы, то, паводле словаў чыноўніка, які вёў следства па адной з крымінальных спраў аб падробцы дакументаў, «у Мінскім дваранскім дэпутацкім сходзе знаходзілася вельмі шмат паддробленых дакументаў... бо амаль няма чыноўніка, які б у гэтым мала ці многа не ўдзельнічаў»²⁶. У падробцы дакументаў падазраваўся нават В. Дунін-Марцінкевіч, які ў 1830-я гг. падпрацоўваў у Мінску ў натарыяльнай канторы Ю. Бараноўскага. Будучы пісьменнік фактычна стаў членам падпольнага сіндыкату, які займаўся масавай падробкай дакументаў у Мінску²⁷.

Вядомая таксама справа 1838—1839 гг. аб вырабе былым мінскім адвакатам Кучынскім і сакратаром Магілёўскай рыма-каталіцкай кансісторыі фальшывых дакументаў. Па справе праходзілі больш за сто чалавек, якія скарысталіся з незаконных паслугаў²⁸. Заводзілі справы аб падробцы дакументаў і ў іншых губернях. Архіўны фонд Віцебскага дваранскага дэпутацкага сходу ўтрымлівае дакументы за 40—50-я гг. XIX ст., звязаныя са справай аб падробцы дваранскіх дакументаў рознымі асобамі²⁹.

Колькасць фальшывак, устаўленых у актавыя кнігі, была велізарная. Са словаў віленскага архівіста 20-х гг. XX ст. Р. Мяніцкага, з іх магла складацца палова фаліянта асобнай архіўнай кнігі, а Мінск быў сталіцай фальшавання³⁰. Такая роля Мінска тлумачыцца тым, што ў губерні была вялізная коль-

²⁴ Улашук, Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы в Литве и Западной Белоруссии. Москва, 1965. С. 91.

²⁵ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей — НГАБ). Ф. 2512 (Віцебскі дваранскі дэпутацкі сход), воп. 1, спр. 339, арк. 15—25. Дело о подделке дворянских документов разными лицами. 1848—1859.

²⁶ Улашук, Н. Н. Предпосылки крестьянской реформы в Литве и Западной Белоруссии. Москва, 1965. С. 91.

²⁷ Янушкевіч, Я. Трагікамедыя ў Люцынцы. Люцынскі пасаг. Некалькі неідылічных сцэнак з жыцця пісу Вінцэнта Марцінкевіча // Палымя. 2007. № 1. С. 96.

²⁸ Капіца, Т., Леўчык, А., Рыбчонак, С. Гербоўнік беларускай шляхты. Т. 1. С. 25.

²⁹ НГАБ. Ф. 2512, воп. 1, спр. 339.

³⁰ Mienicki, R. Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 r. Warszawa, 1923. S. 40.

касць чыншавай, былой ардынацкай шляхты Радзівілаў, якая збольшага ніколі не мела населеных маёнткаў і каралеўскіх грамат. Адпаведна яна не мела і выпісаў з іх аб тым, што яе продкі валодалі маёнткамі. Менавіта такая, як яе называлі, «шарачковая» шляхта стала асноўным спажыўцом паслуг у падробцы дакументаў. Наўпрост пра гэта сведчыць прыведзеная ніжэй цытата з успамінаў Э. Вайніловіча, які быў вельмі добра знаёмы з працай губернскага чыноўніцкага апарату:

Дваранскія выбары (50—60-я гг. XIX ст. у Мінску. — В. М.) ...адбываліся ў доме сакратара губернскага старшыні дваранства Гаўсмана, які дзеля гэтага пабудаваў прыгожую камяніцу ў скверы (Цэнтральны сквер у Мінску, скрыжаванне сучасных вуліц К. Маркса і Чырвонаармейскай. — В. М.), а сродкі для гэтага ўзяў ад дробнай шляхты, пераважна хадачковай, якую розныя царскія ўказы істотна закраналі і якую праз адсутнасць дакументаў для доказу дваранства запісвалі ў катэгорыю людзей «ападаткаванага саслоўя», што пагражала ім рэкруцкай павіннасцю і іншымі цяжарамі. Таму кожны з іх збіраў апошні грош і ўціскаўся ў канцэлярыю камісіі, якая займалася справамі доказу дваранства (якая і вырашала справу. — заўвага Э. Вайніловіча), а Гаўсман заўсёды ўмеў у архівах палазіць альбо прыпісаць да ўжо зацверджаных у дваранстве радоў³¹.

Пра Гаўсмана, (згадваючы толькі першую літару прозвішча) пісаў і віленскі архіварыус Р. Мянцікі:

Ён з невядомым дагэтуль майстэрствам падрабляў почырк і пячаткі, якіх меў у сябе мноства, а за добрыя грошы браўся за найбольш рызыкаўныя падробкі, і ніводзін найбольш складаны подпіс не бянтэжыў яго, не страшыў — у імгненне вока ён імітаваў любы, нават той, што першы раз бачыў. Ён пакінуў у спадчыну мноства паддробленых актавых дакументаў у мінскіх актавых кнігах, зарабіўшы гэтым рамяством фальварак, прыгожую камяніцу на адной з вуліц (у Мінску. — В. М.) ...і, нарэшце, судовы працэс, на якім выкруціўся, патлумачыўшы валоданне калекцыяй пячатак сваёй вялізнай цікавасцю да старажытнасці³².

Адным з найбольш распаўсюджаных метадаў падробкі дакументаў была фабрыкацыя выпісаў (напрыклад, купчых) са знішчаных актавых кніг. Зверыць сапраўднасць такіх выпісаў з актамі было немагчыма. Улады не адважыліся аб'явіць выпісы недастатковымі для доказу шляхецтва, бо гэта былі афіцыйныя дакументы, засведчаныя дзяржаўнымі чыноўнікамі. У Віцебску фабрыкатары да-

³¹ Woyniłowicz, E. Wspomnienia z lat 1847—1928. Cz. 1. Wilno, 1931. S. 52.

³² Mienicki, R. Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 r. S. 40.

кументаў ведалі, за якія гады пажары знішчылі актавыя кнігі, і таму менавіта на іх спасылаліся сфабрыкаваныя выпісы³³.

Адзінае, што маглі супрацьпаставіць улады ў такім выпадку — звяраць сапраўднасць подпісаў на выпісах з іншымі дакументамі, чым у 1843 г. даручылі займацца страпчым грамадзянскіх палат³⁴. За 1846 г. Мінскі дваранскі сход накіраваў на зверку подпісаў дакументы 56 радоў, якія даказвалі дваранства. Ніводзін з іх не быў прызнаны «не падобным»³⁵. Выходзіла так, што якасную падробку з добра перададзеным подпісам, вырабленую чыноўнікам, які меў доступ да арыгіналаў, фактычна немагчыма было выкрыць, бо зверыць у ёй можна было толькі подпіс з арыгіналам у іншым дакуменце, які быў даступны чыноўніку, што дакумент падрабіў. Віленскі архіварыус І. Я. Спрогіс небеспадстаўна лічыў супрацоўнікаў тагачасных архіваў прысутных месцаў, дзе захоўваліся актавыя кнігі, задзейнічанымі ў махінацыях і ў падробцы дакументаў³⁶.

Акрамя падробак дакументаў, якія пацвярджалі дваранства, падрабляліся і самі пасведчанні аб дваранстве. Тут вельмі рызыкаваў спажывец паслуг, паколькі ён не быў уключаны ў дваранскія спісы і пры самым мінімальным разбіральніцтве яго недваранскае паходжанне лёгка выкрывалася. Такія падробкі служылі для ўладкавання на службу, звычайна ў іншай губерні, каб ускладніць магчымы разбор справы, альбо для вызвалення ад рэкрутчыны. Вайсковыя ўлады, аднак, былі даволі пільныя і часта ініцыявалі разбіральніцтвы ў сумнеўных выпадках, пра што сведчаць часта сустраканыя аднатыпныя архіўныя дакументы³⁷.

Цэнтральныя ўлады з самага пачатку 1830-х гг. намагаліся супрацьдзеінічаць масавай падробцы дакументаў. У 1833—1834 гг. стварылі тры камісіі для праверкі актавых і метрычных кніг у складзе чыноўнікаў МУС, Міністэрства юстыцыі, Корпуса жандараў і губернскага страпчага. Першую камісію ўтварылі для Віленскай, Гродзенскай губерняў і Беластоцкай акругі, другую — для Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў, трэцюю — для Кіеўскай, Валынскай і Падоль-

³³ Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске. С. XII.

³⁴ ПСЗ II. Т. 18. Отд. 1. № 16574. 1 марта. О вменении в обязанность гражданским палатам сличать подписи на документах служащих основанием дворянства жителям западных губерний, чрез секретарей оных.

³⁵ НГАБ. Ф. 146, воп. 2, спр. 724, арк. 1—280. Переписка с Минским дворянским депутатским собранием о проверке документов о дворянском происхождении разных родов за 1846 год.

³⁶ Спрогіс, І. Я. Віленскі цэнтральны архіў древніх актавых кніг. С. 7.

³⁷ НГАБ у Гродне. Ф. 1, воп. 10, спр. 411. Дело о доставлении сведений комиссии военного суда при Литовском уланском полку о происхождении рядового Волконского Антона, предъявившего подложное свидетельство о дворянском происхождении. 1832 г.; НГАБ. Ф. 295, спр. 275. Дело об установлении дворянского происхождения Папроцкого, поступившего на военную службу; НГАБ. Ф. 295, спр. 249. Дело об установлении дворянского происхождения Ципкевича К., поступившего на военную службу.

скай губерняў³⁸. Супрацоўнікі камісій павінны былі пранумараваць старонкі, перакрэсліць прабелы, прашыць і прапяхатаць старонкі актавых і метрычных кніг, якія захоўваліся ў павятовых судах, прыходах і кансісторыях. Такім чынам меркавалася не даць магчымасці рабіць у іх допісы і ўстаўляць аркушы. Святары былі абавязаны падаваць копіі ўсіх выдадзеных пасведчанняў аб хросце ў павятовыя суды. Павінен быў быць складзены вопіс копій часткі метрычных кніг касцёлаў і ўніяцкіх цэркваў XVIII ст., якія захоўваліся ў рыма-каталіцкай калегіі. Копіі метрык мелі служыць дадатковай крыніцай для праверкі сапраўднасці метрык, пададзеных у якасці доказу. У прыходы і манастыры камандзіраваліся чыноўнікі для праверкі метрычных кніг³⁹. Асаблівая ўвага ва ўказе звярталася на праверку патэнтаў, якія часта падрабляліся праз выкарыстанне сапраўдных каралеўскіх бланкаў⁴⁰.

Праца камісіі атрымала негатыўную ацэнку ўжо з боку сучаснікаў. Так, нумарацыя і перакрэсленні былі вельмі неахайныя і настолькі няўважлівыя, што на некаторых перакрэсленых лістах пазнейшыя фальсіфікатары рабілі допісы, шнураўка была зроблена вельмі тонкім ваўняным шнурком, які пераціраўся. Акрамя таго, не ўсе члены камісій удзельнічалі ў рэвізіі актавых кніг. Так, палкоўнік Мергер, сябра рэвізійнай камісіі для Магілёўскай, Віцебскай і Мінскай губерняў, не падпісаў амаль палову прагледжаных камісіяй кніг, на апошнім аркушы якіх пакінута месца для яго подпісу. Найбольшым жа пралікам камісіі, са словаў віцебскага архіварыгуса С. Сазонава, было тое, што яна прапусціла сотні актавых кніг⁴¹. Дзейнасць камісій не спыніла фальсіфікацыі дакументаў: пячаткі камісій 1833—1835 гг. парушаліся і падрабляліся, канцы шнураў вымаліся з-пад пячатак і зноў падклеіваліся, выкарыстоўвалася старая папера з вадзянымі знакамі і трохі падкурвалася, каб надаць ёй больш старажытны выгляд. Падраблялася нумарацыя старонак, а фальшывы дакумент часцей за ўсё ўклеіваўся ў актавую кнігу замест вырванага сапраўднага акта⁴².

Акрамя камісій па праверцы актавых кніг, у 1834 г. былі створаны губернскія камісіі для правядзення рэвізіі дзейнасці дваранскіх дэпутацкіх сходаў⁴³. Задачай камісій было выяўляць злоўжыванні ў наданні дваранскай годнасці. Камісіі павінны былі праверыць законнасць рашэнняў дваранскіх сходаў аб дваранстве, якія былі вынесены да ўвядзення ў 1828 г. правіла аб зацвярджэнні рашэнняў

³⁸ ПСЗ II. Т. VIII. Отд. 2. № 6644. 18 декабря 1833 г. Об учреждении в губерниях, от Польши возвращённых, особых комиссий для рассмотрения метрических и актовых книг.

³⁹ Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (LVIA), f. 381 (Виленское губернское праўленне), ар. 25, б. 414.

⁴⁰ ПСЗ II. Т. VIII. Отд. 2. № 6644. 18 декабря 1833 г. Об учреждении в губерниях, от Польши возвращённых, особых комиссий для рассмотрения метрических и актовых книг.

⁴¹ Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске. С. IV.

⁴² Спрогис, И. Я. Виленский центральный архив древних актовых книг. С. 7.

⁴³ ПСЗ II. Т. IX. Отд. 1. № 7007. 20 апреля 1834 г. О производстве обревизования действий дворянских депутатских собраний.

дваранскіх сходаў герольдыяй у Пецярбурзе. Камісіі таксама мелі праверыць правамоцнасць унясення дваран у радаслоўныя кнігі, прасачыць правільнасць вядзення дваранскай дакументацыі ў сходах, скласці спісы дваран як зацверджаных сходамі, так і незацверджаных, акрамя «шляхты заходніх губерняў»⁴⁴. У функцыі камісіі таксама ўваходзіла выдача пасведчанняў аб прыналежнасці двараніна да аднаго з разрадаў «былой польскай шляхты», дзеля чаго камісіі кантактавалі з рэвізкімі аддзяленнямі казённых палат. Адтуль камісіі атрымлівалі звесткі аб наяўнасці паводле рэвізій у самога просьбіта ці ягоных продкаў населеных маёнткаў⁴⁵.

Для выпраўлення недахопаў і злоўжыванняў працы першай камісіі па праверцы актавых кніг у 1842—1852 г. за справу ўзяліся ўжо новыя камісіі, бо, як адзначалася ва ўказе, «урад не дасягнуў цалкам той мэты, якой чакаў ад іх, паколькі зноў выкрываюцца ў тых кнігах непарадкі і злоўжыванні, падобныя да ранейшых»⁴⁶.

У склад новых камісій увайшлі: павятовы старшыня дваранства, суддзі, страпчыя і вайсковы начальнік, а таксама прыкамандзіраваны губернскае страпчы, пры ўмове, аднак, што ён не браў удзелу ў працы папярэдняй камісіі. Камісіі, каб прадухіліць устаўкі ў актавыя кнігі несапраўдных актаў, павінны былі іх прагледзець і скласці вопісы з пазначэннем нумара дакумента ў актавай кнізе па парадку, кароткага яго зместу і даты складання. У асобнай графе павінна было быць адзначана, прызнаецца дакумент несумнеўным ці не, і чаму. Вопісы павінны былі складацца ў двух асобніках і падпісвацца ўсімі членамі камісіі, а таксама прашнуроўвацца, падпісвацца і змацоўвацца асабістымі пячаткамі членаў камісій. Адзін асобнік вопісу заставаўся ва ўстанове, у якой праводзілася праверка, а другі накіроўваўся ў губернскае праўленне, дзе павінен быў выкарыстоўвацца для даведак і зверака. Нагляд за дзейнасцю камісій усклалі на губернатараў⁴⁷.

Дзейнасць як першай, так і другой камісіі атрымала негатыўную ацэнку сучаснікаў і гісторыкаў у першую чаргу з-за вялікай шкоды, нанесенай імі дакументам⁴⁸. Практычны ж эфект іхнай працы быў нязначны⁴⁹. Вельмі пацярпелі актавыя кнігі земскіх і гродскіх судаў і магістратаў канца XVIII ст., дзе фальсіфікаваныя дакументы сустракаюцца ў вялізарнай колькасці. За грошы шляхта дамаў-

⁴⁴ ПСЗ II. Т. IX. Отд. 1. № 7007. 20 апреля 1834 г. О производстве обревизования действий дворянских депутатских собраний.

⁴⁵ НГАБ. Ф. 2512, воп. 1, спр. 282, арк. 14, 17, 29, 31, 42. Дело по прошениям дворян о выдаче свидетельств на поступление в государственную службу.

⁴⁶ ПСЗ II. Т. XVII. Отд. 2. № 16163. 3 ноября 1842 г. О производстве новой поверки актовых книг в Западных губерниях.

⁴⁷ ПСЗ II. Т. XVII. Отд. 2. № 16163. 3 ноября 1842 г. О производстве новой поверки актовых книг в Западных губерниях.

⁴⁸ Sikorska-Kulesza, J. Deklasacja drobnej szlachty na Litwie i Białorusi w XIX w. S. 76—77.

⁴⁹ Лялин, В. А. Виленский центральный архив. С. 29; Mienicki, R. Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 r. S. 40.

лялася з чыноўнікамі, якія актыкавалі патрэбныя дакументы нават падчас пераплёту. Некаторыя з такіх падробак выявілі ў сярэдзіне XIX ст. тагачасныя архіварыусы падчас абавязковай зверкі копій, якія падаваліся шляхціцамі, з дакументамі актавых кніг. На такіх дакументах чырвоным алоўкам ставілі адзнаку «*сомнительный*»⁵⁰.

Камісіі 1842 г. прапачталі і зноў прашнуравалі кнігі, але далёка не заўсёды яны выправілі памылкі ці фальсіфікацыі ў нумараванні лістоў актавых кніг, зробленыя папярэдняй камісіяй. Больш за тое, паводле сведчання архіварыусаў Віцебскага цэнтральнага архіва старажытных актаў, камісіі шнуравалі кнігі даволі арыгінальна. Калі кніга не была надта вялікая, на 100—300 аркушаў, то камісія шнуравала яе ўсю, у той час як у кнігах на 1000—2000 аркушаў браліся з канца кнігі 20—100 аркушаў, якія прашнуроўваліся і ў канцы замацоўваліся пячаткай камісіі. Некаторыя кнігі прашнуравалі далёка ад пераплёту і зацягнулі мёртвым вузлом так, што іх немагчыма было разгарнуць, каб прачытаць дакументы. Не выявілі віцебскія архіварыусы ў 1860-я гг. і ніводнага вопісу, якія абавязаны былі скласці камісіі 1842 г.⁵¹ Гэта сведчыць пра тое, што пры рэалізацыі патрабаванняў урада меў месца фармалізм.

З іншага боку, складанне вопісаў і апісанне ў іх зместу кожнага дакумента з пазначэннем заўваг і сумневаў камісіі адносна сапраўднасці актаў было для камісій увогуле непасільнай задачай, нават пры ўмове добрасумленнага выканання членамі камісій сваіх функцый. Члены камісій не былі нават мінімальна падрыхтаваныя да сваёй місіі і не маглі расчытаць почырк XVI—XVII стст. Многія слаба ведалі рускую мову, не кажучы ўжо пра старабеларускую —

*павятовыя страпчыя... бывалі часам вельмі здольныя ў сучаснай канцылярскай казуістыцы, аднак для чытання актаў, часта перасыпаных лацінскімі макаранізмамі, відавочна не мелі ніякай падрыхтоўкі; што ж тычыцца павятовага вайсковага начальніка... галіна археаграфіі была для яго terra incognita*⁵²,

— пісаў адзін з сучаснікаў.

Акрамя пастаянных камісій, арганізоўваліся і часовыя следчыя камісіі для праверкі працы таго ці іншага архіва. Так, узімку 1851 г. паўстала камісія для праверкі архіва мінскіх гарадскіх кніг. Камісія зазначыла, што ў кнігах маецца мноства падазроных дакументаў, а частка кніг знаходзіцца ў вельмі кепскім стане⁵³. Дзейнічала і гродзенская камісія для выкрыцця стваральнікаў падробленых дакументаў. Яна выявіла «ў некаторых павятовых судах па актавых кнігах шмат-

⁵⁰ Капіца, Т., Леўчык, А., Рыбчонак, С. Гербоўнік беларускай шляхты. Т. 1. С. 26.

⁵¹ Историко-юридические материалы, извлечённые из актовых книг губерний Витебской и Могилёвской, хранящихся в центральном архиве в Витебске. С. XI.

⁵² Тамсама. С. IX.

⁵³ Mienicki, R. Archiwum Akt Dawnych w Wilnie w okresie od 1795 do 1922 r. S. 42—43.

лікія памылкі ў нумараванні лістоў, у вопісах, у змене пячатак і ўнясенні ў кнігі падробленых дакументаў»⁵⁴. У 1848—1851 гг. дзейнічала таксама Віцебская следчая камісія па справе аб складанні падробленых актаў, якая выявіла несапраўдныя і сумнеўныя акты, якія тычыліся самае меншае 27 радоў. Праўда, не ўсе з іх урэшце прызналі несапраўднымі⁵⁵.

У 1843 г., каб палегчыць працу дэпартаменту герольдыі Сената, які быў перагружаны дакументамі шляхціцаў, прысланымі на канчатковае зацвярджэнне, утварылі Віленскую цэнтральную рэвізійную камісію, у функцыі якой уваходзіла праверка дакументаў, выдадзеных шляхціцам Віленскім, Мінскім, Гродзенскім і Ковенскім дваранскімі дэпутацкімі сходамі. Камісія таксама выдавала даведкі, якія пацвярджалі дваранства. Многія дасланыя ў камісію камплекты падрыхтаваных для зацвярджэння дакументаў былі адпраўленыя ёй на дапаўненне. Камісія дзейнічала да 1847 г. і фактычна дублявала некаторыя рэвізійныя функцыі герольдыі. Яе дзейнасць дагэтуль дастаткова не даследаваная.

У 1852 г. у заходніх губернях стварылі тры цэнтральныя архівы старажытных актаў — у Віцебску, Вільні і Кіеве. Яны, атрымаўшы актавыя кнігі з прысутных месцаў, прынялі на сябе і функцыі рэвізійных камісій па праверцы актаў і выяўленні фальшывак, таму ў 1852 г. усе рэвізійныя і праверачныя камісіі спынілі сваё існаванне.

У цэнтральныя архівы перадаваліся дакументы і актавыя кнігі, датаваныя перыядам да 1799 г. Да моманту стварэння архіваў гэтыя актавыя кнігі захоўваліся ў падсобных архівах розных устаноў, што было вельмі нязручна для працы рэвізійных камісій⁵⁶. Якраз жаданне спыніць масавую фальсіфікацыю актавых дакументаў, якая, нягледзячы на працу рэвізійных камісій, працягвалася і далей, стала адной з галоўных прычын архіўнай рэформы 1852 г. у заходніх губернях⁵⁷.

Архівы сталі больш надзейнай перашкодай для фальсіфікацый. Паводле слоў першага загадчыка Віленскага архіва М. Гарбачэўскага, са ста дакументаў, якія паступалі на пацвярджэнне ў Віленскі архіў, законным аказваўся адзін⁵⁸. Хутчэй за ўсё, архіварыус перабольшваў, але, несумненна, не быў ён і цалкам галаслоўны.

З моманту адкрыцця цэнтральных архіваў толькі яны маглі выдаваць выпісы з актаў. Для выдачы кожнага выпісу загадчык архіва запрашаў некалькіх асоб —

⁵⁴ ПСЗ II. Т. XVII. Отд. 2. № 16163. 3 ноября 1842 г. О производстве новой поверки актовых книг в Западных губерниях. С. 77.

⁵⁵ НГАБ. Ф. 2512, воп. 1, спр. 339, арк. 2—4, 13—13 адв., 15—25. Дело о подделке дворянских документов разными лицами, 1848—1859 гг.

⁵⁶ Каманина, И. Киевский центральный архив (1852—1880) // Сборник археологического института. Кн. 5. Половина 2. Санкт-Петербург, 1881. С. 46.

⁵⁷ Лялин, В. А. Виленский центральный архив. С. 29; Самоквасов, Д. Я. Архивное дело в России. Кн. 1. Современное русское архивное настроение. Москва, 1902. Приложения. С. 5.

⁵⁸ Лялин, В. А. Виленский центральный архив. С. 29.

павятовага старшыню дваранскага сходу, у Віцебску яшчэ дырэктара гімназіі, а ў Вільні старшыню камісіі для разбору і выдання старажытных актаў. Камісія звярала падрыхтаваны выпіс з актаў і вызначала, прызнаецца ён несумнеўным ці наадварот. За выдачу выпісу бралася пошліна. Арыгіналы актавых кніг было забаронена выдаваць любым установам і прыватным асобам⁵⁹.

Хоць перадача актавых кніг на захаванне ў цэнтральныя архівы і зменшыла фальшаванне дакументаў, цалкам яна яе не выкараніла. У 1862 г. зноў з'яўляюцца звесткі пра масавыя фальсіфікацыі ў «паўночна-заходнім» краі. У 1867 г. улады вымушаны былі спыніць разгляд спраў у дваранскіх сходах і герольдыі, якія былі заснаваны на дакументах Кіеўскага цэнтральнага архіва, у сувязі з масавымі фальсіфікацыямі. Стварылі камісію для пераправеркі рашэнняў, вынесены на аснове дакументаў гэтага архіва. Аднак камісія хутка прызнала сваю некампетэнтнасць, бо «не магла вызначыць прыкмет, паводле якіх можна было б адрозніць сапраўдныя акты XVIII стагоддзя ад падрабленых»⁶⁰.

Акрамя падробкі актаў і выпісаў, засталіся і іншыя магчымасці незаконнай наблітацыі — прыпіска да роду, які ўжо быў зацверджаны ў дваранстве⁶¹. У такім выпадку фабрыкавалася метрыка або падрабляўся выпіс з метрычнай кнігі. Выявіць, колькі асоб атрымалі наблітацыю такім чынам, няма магчымасці. У падробку звестак з метрычных кніг былі заангажаваны і некаторыя святары.

Фальсіфікуючы дакументы, многія падраблялі і радаслоўныя, прычым міфатворчасць у дадзеным выпадку квітнела.

Пры строгім разглядзе справы, — пісаў вядомы віцебскі мемуарыст М. Маркс, — можа адно які соты змог бы даказаць сваё дваранства... урыўкавыя і нейкія прыватныя купчыя і даравальныя граматы па-сапраўднаму ніяк не маглі служыць радавымі дакументамі. Трэба было звярнуцца да доказаў іншага характару, больш моцных, якія не маглі быць адхіленыя (на думку памешчыкаў. — В. М.). І вось памешчыкі ўсе без выключэння паказалі сваё дваранства, выводзячы сябе наўпрост ад легендарных Антэнораў, Лехаў, Пястаў, Вітоляў і інш., а бедныя чыншавікі былі залічаны ў аднадворцы, хоць бацькі іх, несумненна, былі са шляхты, бо ў апошніх шляхецкіх апалчэннях служылі афіцэрамі... Значна нажыліся тады чыноўнікі дэпутацкага сходу»⁶².

Перад адменай прыгоннага права наданнем дваранства сваім прыгонным сялянам з меркаванняў уласнай выгады зацікавіліся памешчыкі. Гэта стала для іх выгаднай справай — такія «сяляне-дваране» пазбаўляліся б права выкупу на-

⁵⁹ Самоквасов, Д. Я. Архивное дело в России. Кн. 2. Прошедшая, настоящая и будущая постановка архивного дела в России. Москва, 1902. С. 53—54.

⁶⁰ Самоквасов, Д. Я. Архивное дело в России. Кн. 1. С. 120.

⁶¹ Woyniłłowicz, E. Wspomnienia z lat 1847—1928. Cz. 1. S. 52.

⁶² Маркс, М. Записки старика // Віцебскі спытак. 1996. № 2. С. 97.

дзелаў у памешчыка паводле палажэнняў сялянскай рэформы 1861 г. Я. Гейштар пісаў, што перапісаць у дваранства некалькіх асоб было вельмі лёгка, але ў дачыненні да некалькі дзесяткаў людзей і цэлых вёсак гэта было немагчыма, нават пры вялікіх выдатках. Пры гэтым такое залічэнне ў дваране адпавядала толькі інтарэсам памешчыка, а просты люд на гэтым толькі б страціў⁶³. Паводле захаваных сведчанняў сучаснікаў, працэдура падробкі «поўнага пакету» дваранскіх дакументаў разам з іх легалізацыяй каштавала каля 50 рублёў срэбрам⁶⁴.

«Выпрабаванне папераў» дваранскай годнасці змяніла стаўленне да дакументаў. Дробная шляхта і заможныя памешчыкі пачалі надаваць выключную ўвагу ўсялякага кшталту афіцыйным паперам, якія ў многіх да гэтага неахайна захоўваліся ў куфрах на паддашках. Асабліваю ўвагу пачалі надаваць тым дакументам, якія тычыліся доказу дваранства. Каэтан Крашэўскі апісаў спосаб надзвычай дбайнага захавання такіх папераў шляхтай Пружанскага павета: «трымаюць іх звычайна ў залепленых гаршках, падвешаных у зручных месцах навідавоку, каб заўсёды няцяжка было іх выратаваць з агню»⁶⁵.

Грошы маглі адкрыць дарогу да наблітацыі фактычна любой асобе. Шляхціцы, якія не змаглі па розных абставінах замацавацца ў расійскім дваранстве на падставе сапраўдных дакументаў, карысталіся прапановамі «чорнага» рынку паслуг. Прыблізна палова дробнай шляхты Беларусі — каля 150—200 тысяч чалавек, праўдамі ці няпраўдамі ў 30—90-я гг. XIX ст. здолела-такі «ўціснуцца» ў дваранскае саслоўе, нягледзячы на перашкоды цэнтральных уладаў. Строгасць і нават жорсткасць расійскай аўтакратыі ў адносінах да шляхты ў пэўнай ступені змякчалася прадажнасцю і хабарніцтвам чыноўнікаў, якія рэалізоўвалі імперскую палітыку.

Трэба дадаткова пры гэтым адзначыць, што фальшаванне дакументаў, і не толькі аб дваранскім паходжанні, увогуле ў XIX ст. было распаўсюджанай з’явай. Так, на гродзенскага губернскага сакратара Аляксандрава ў 1852 г. завялі справу за выраб укладной кніжкі ашчаднай касы⁶⁶. У той жа губерні ў 1881 г. адзін з жыхароў уладкаваўся на чыноўніцкую працу па падрабленым плакатным пашпарце. Факт падробкі выявіўся толькі ў выніку разбіральніцтва, учыненага пасля таго, як гэты чалавек знік у невядомым кірунку пасля здзяйснення злачынства⁶⁷. Як вынікае з вопісаў архіўных спраў, падрабляліся таксама крэдытныя білеты, дакументы аб закладзе маёнткаў і правоў на іх, пасведчанні аб смерці для ўхілення ад вайскавай павіннасці, іншыя разнастайныя пасведчанні, вэксалі, даверанасці, завяшчанні, казённыя пячаткі і, асабліва часта, папяровыя грошы, прытым не толькі расійскія. Памешчык Беліковіч і літограф Шульц з Віленскай

⁶³ Gieysztor, J. Pamiętnik z lat 1857—65. T. 1. S. 135.

⁶⁴ Спрогис, И. Я. Виленский центральный архив древних актовых книг. С. 8.

⁶⁵ Kraszewski, K. *Silva Rerum. Kronika domowa*. Warszawa, 2000. S. 92.

⁶⁶ НГАБ у г. Гродна. Ф. 1, воп. 5, спр. 2097. Дело о фальшивом изготовлении губернским секретарём Александровым вкладной книжки сберегательной кассы.

⁶⁷ Тамсама. Ф. 14, воп. 3, спр. 65, арк. 6. Дело о подложном паспорте.

губерняў, стварыўшы своеасаблівы сімбіёз капіталу і майстэрства, заснавалі падпольны цэх для падробкі грашовых знакаў⁶⁸.

Паколькі фальшаванне дакументальных доказаў аб дваранскім паходжанні было надзвычай пашыранай з’явай, радаслоўныя, якія складаліся і складаюцца цяпер на аснове архіўных дакументаў, павінны старанна правярацца, суадносіцца з іншымі архіўнымі дакументамі з ужываннем метадаў дыпламатыкі. Адным з такіх метадаў з’яўляецца верыфікацыя філіграняў на паперы. Некаторыя падробкі маюць на паперы філіграні больш позняга часу ў параўнанні са сваім датаваннем, і гэта непасрэдна сведчыць пра тое, што дакумент — падроблены⁶⁹.

Такім чынам, падробка дакументаў, якія пацвярджалі дваранскае паходжанне, была ў Беларусі ў XIX ст. вельмі пашыранай з’явай. Першапрычынай масавых фальсіфікацый было імкненне імперскіх уладаў «ачысціць» дваранскае са слоўе т. зв. «заходніх губерняў» ад дробнай шляхты праз праверку іх дакументаў на шляхецтва, што і стварыла попыт на падробку апошніх. З іншага боку, чыноўнікі імкнуліся ўзбагаціцца, што стварыла прапанову нелегальных паслуг. Масавая падробка дакументаў прывяла да значнага змякчэння вынікаў палітыкі па «разбору шляхты», даўшы дзесяткам тысяч дробных і сярэднезаможных шляхціцаў магчымасць захаваць прывілеяваны статус. Як адзначаў польскі даследчык К. Акуліч, «няўмелая, лянівая, прадажная рука расійскай адміністрацыі не была здольная рэалізаваць усе найдрабнейшыя русіфікатарскія інструкцыі, якімі яе засыпалі ўлады»⁷⁰.

⁶⁸ LVIA. Ф. 381, ар. 19, т. 3, б. 5439. Дело о привлечении к судебной ответственности за подделку денег помещика Беликовича П. и литографа Шульца Э.

⁶⁹ Залівака, А. С. Сфальсіфікаваны тэстамент пана Мікалая Канстанцінавіча Залівакі // *Архіварыус*. Зборнік навуковых артыкулаў і паведамленняў. Вып. 3. Мінск, 2005. С. 64.

⁷⁰ Okulicz, K. Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej. Szkic historyczno-publicystyczny // *Pamiętnik Wileński*. Londyn, 1972. S. 15. (Цыт. паводле: Ustrzycki, M. *Ziemiaństwo polscy na kresach 1864—1914. Świat wartości i postaw*. Kraków, 2006. S. 329.)

ВІТАЛЬ ПАНАМАРОЎ

Пестававаньне годнасьці

Выданьне, якое абмяркоўваецца ў артыкуле:

Яковенко Наталя. *Українська шляхта з кінця XIV до середыні XVII ст. Волинь і Цэнтральная Украіна*. — Выданьня друге, пераглянутое і выправленае. — Кіў: «Крытыка», 2008. — 472 с.

Сучасныя ўкраінскія гісторыкі вельмі ганарацца ўласнай аўтаноміяй ад дзяржавы і ня надта любяць абмяркоўваць уплыву сваіх твораў на грамадзтва, таму гэта даводзіцца рабіць тым, хто сам гісторыкам не зьяўляецца. Найбольш варта такой размовы кніга Натальлі Якавенкі «Українская шляхта», якая выйшла друкам у Кіеве ў 1993 г., а сёлета была перавыдадзена кіеўскай «Крытыкаю».

Пры першым чытаньні пятнаццаць гадоў таму гэтая манаграфія ўражвала перш за ўсё сваім стылем: насычанае, скептычнае, аўтарскае пісьмо, у якім думкі выказаныя адзіна магчымым чынам, а словы не паддаюцца перастаноўцы ці замене, зачароўвала, нібыта дасканалая проза. Чытач кнігі — магчыма, упершыню ад часу Вячаслава Ліпінскага, — на ўласным досьведзе перакон-

ваўся, што гістарыяграфія не абавязкова мае быць нуднай і нецікавай, а можа (ды нават і мусіць) ацэньвацца эстэтычнымі крытэрамі.

Але гэтая кніга была і «мастацтвам», і навукаю: у такой «неакадэмічнай» форме Натальля Мікалаеўна выклала сваю тэорыю ўзьнікненьня ўкраінскае (рускае) шляхты з розных групаў *збройнага люду*. Гэта дазваляла чытачу адначасова сацьць за разгортваньнем аўтаравай лёгікі, захапляцца кампазыцыяй твору і проста лашчэць слых адным толькі гучаньнем пляхецкіх прозьвішчаў: Кміцічы, Валчковічы, Байбузы, Чачэлі, Пузыны, Лізіносы, Іваніцкія...

Адразу ж пасья выхаду ў сьвет кніга набыла яшчэ і трэцяе вымярэнне — яна стала своеасаблівым люстэркам, якое Гісторык паднесла ўкраінскаму грамадзтву. У ім замест звычайнага воб-

разу няўклюдных вяскоўцаў з-пад саламянай страхі (а нямала жыхароў Украіны яшчэ і сёньня ахвотна атаясамліваюць сябе з гэтым вобразам, калісь накінутым ім звонку) украінцы са здзіўленьнем пабачылі сябе як нармалёвую супольнасьць з поўнай сацыяльнай структурай, з уласнай палітычнай і культурнай элітай — «з Божай ласкі князямі», панамі і зямлянамі-шляхтай. Гэты перадавы сацыяльны пласт адыграў у тагачасным грамадзтве, паводле вызначэньня пані Натальлі, «важную ролю падмурку, які забясьпечыў цэльнасьць украінства як такога». Цэльнасьць у часе — паколькі надўнасьць сваёй паноўнай эліты давала супольнасьці магчымасьць сканструяваць уласную гістарычную пераёмнасьць і прадставіць Украіну як *тэрыторыю з гісторыяй*. Цэльнасьць у

культуры — бо менавіта шляхта была творцам і адзіным носьбітам рускае/украінскае ідэнтычнасці, перахавальнікам традыцыйных каштоўнасцяў і ўпарадкавальнікам гістарычнай памяці супольнасці. І цэльнасць у прасторы — бо менавіта на аснове гэтай памяці і дзякуючы гэтай тоеснасці ўкраінцы, пазбаўленыя ўласнай дзяржавы і падзеленыя межамі, уяўлялі сябе адзіным цэлым.

Украінская *братія шляхецька* фармавалася на працягу двух з паловай стагодзьдзяў у барацьбе за свае залатыя вольнасці супраць дзяржаўнай улады і мясцовай адміністрацыі. Заваяваўшы права на абарону з боку закону, украінская арыстакратыя стала палітычным суб'ектам і гэтым самым атрымала магчымасць адказваць на выклікі мадэрнізацыі. Гэты шляхецкі адказ быў падвойны: па-першае — абарона традыцыі і змаганьне за палітычныя правы ўсяе супольнасці (аднаўленьне праваслаўнай яраіі ў 1620 г., соймавая барацьба, саюз з казацтвам); па-другое — «вэстэрнізацыя» асветы, а празь яе і мэнтальнасці ўкраінцаў (заснаваньне Астраскай і Кіева-Магілянскай акадэміяў, саюз з пратэстантамі, царкоўныя і асветныя рэформы Пятра Магілы). Вядома, мадэрнізацыйныя памкненні шляхты знаходзілі свой водгук ва ўкраін-

скай грамадзянскай супольнасці, прызвычаенай да эўрапейскіх палітычных практык: вобразна кажучы, на кожны шляхецкі соймак знаходзіліся сваё казацкае кола, магістрацкая рада, царкоўны сабор, праваслаўнае брацтва і гурток інтэлектуалаў.

Затое ў новай, ужо казацкай Украіне, мадэрнізаванай і эўрапеізаванай намаганьнямі родавай знаці, ёй самой, паводле Натальлі Якавенкі, месца не было, і яна адышла ў цень, ператварыўшыся ў своеасаблівы «банк кадраў» для войска, царквы і органаў кіравання. Найбольш энэргічныя з прыроджаных шляхціцаў паказаліся, так што Казацкая дзяржава стала ці не апошнім значным творам украінскай шляхты, але ўжо ў ейным новым статусе — як казацкай старшыны. Таму яшчэ адным сюжэтам «Украінскай шляхты» зьяўляецца «перафарматаваньне» самога ядра нацыянальнай ідэнтычнасці — казацкага міту. Яго культурным героем перад гэтым быў Казак Галота *у семирызі негойжй, що й на хлів незгожа*, а стаў князь Дзьмітры Вішнявецкі па мянушцы Байда — нашчадак вялікага князя літоўскага Альгерда, арганізатар першай Запароскай Сечы на Хорціцы, той самы, што *у Царгороді на риночку // Ой, н'є Байда мед-горілочку...*

Сёньня, пры другім чытаньні, «Украінская шляхта» выклікае ў чытача яшчэ і

гістарычныя аналёгіі і алюзіі (нягледзячы на тое, што прафэсійныя гісторыкі іх страшэнна ня любяць). Такім чынам, этнічна неаднародны шляхецкі «палітычны народ» падаецца падобным на сучасную палітычную нацыю — таксама разнародную паводле этнічнага паходжаньня. «Залатыя вольнасці», якія шляхта заваявала паўтысячагодзьдзя таму: недатыкальнасць асобы, права на ўласнасць, на самакіраваньне, на свой суд, на вольнае перамяшчэньне па краіне і выезд за мяжу, — адпавядаюць правам чалавека, якімі сёньня карыстаюцца грамадзяне краін *залатога мільярду*. А да негвалтоўнай рэалізацыі шляхецкага *jus resistendi* («права на супраціў») мы ня так даўно далучаліся на Майдане і на Плошчы.

Украінцам доўга і з усіх бакоў цьвердзілі пра іх сялянскасць, прасьяцкасць, недалужнасць, а адсюль і непаўнавартаснасць і «негістарычнасць», — ажно яны самі ў гэта паверылі. Замест гэтага гісторык Натальля Якавенка пятнаццаць гадоў таму проста нагадала нам словы, сказаныя малодшым братам князя-казака Дзьмітрыя Байды Канстанцінам Вішнявецкім на Люблінскім сойме 1569 г.: «Мы народ такі пачцівы, што ніводнаму народу ў сьвеце не саступім, і ўпаўняненыя, што кожнаму народу роўныя шляхетнасцю».

SUMMARY, No. 11 (74), 2008

The issue opens with the round table 'The Authoritarian Ersatz of the Electoral Campaign', dedicated to the recently launched campaign of the purges of the Ministry of Internal Affairs, KGB, Ministry of Defense and National Office of the public prosecutor, initiated by the Belarusian president on November 13. Lukashenka blamed high ranking officers for illegal possessing land and construction of luxurious villas on the territory of a kindergarten near Zaslauskaye water storages etc.

The political analysts agreed that the spectacular show is the top event for official political discourse this year. Its functional role for the Lukashenka-style authoritarianism you can compare to the election procedure in the free societies. Preventing to the free and fair elections, Lukashenka is forced to rotate the state apparatus officials through the scandal purges and live broadcasted arrests. Otherwise the corruption expansion and the incompetence growth is inevitable.

Linguist **Źmicier Saŭka** deconstructs in his 'Mosaic orthography' the new orthography regulations of the Belarusian language, which will be imposed on September 1, 2010. Essayist **Volha Parfienčyk** sketches in her 'The Black Hope of America', which hopes the Americans associate to the newly elected president Barack Hussein Obama.

The **Pontis Foundation Belarus Brief** 'The END of the ENP' suggests that the main challenge the EU faces now is to develop the necessary measures to act accordingly, in line with this newly-adopted Realpolitik towards Belarus.

Piotra Rudkoŭski, a philosopher, logician, and methodology professor at the Vilnius-based European Humanities University (EHU), Lithuania, contests in his 'The Belarusian Revival between Pogrom and Hypermarket' the suggestions that the Belarusian language and the Belarusian nationalism have no prospects under the populist regime and the commercialized culture oppression. **Alaksiej Łastoŭski**, a sociologist at the Minsk based Institute of Sociology criticizes two recently published books on the Belarusian nationalism in 21 century (Rudkoŭski, Piotr. *Białoruska idea narodowa w XXI wieku*. Lublin, 2008. Мацкевич, В., Егоров, А., Водолажская Т. *Становление нации в Беларуси: от подданства к гражданству*. Минск, 2008.). Their authors, the mentioned above **Piotra Rudkoŭski** and **Taciana Vadałažskaja**, sociologist at the Minsk based Institute of Sociology, opponent him in their 'Label Argumentation' and 'How to Answer to the Question what is the Belarusian Nation?' respectively. The Kyiv based philosopher **Vitaliy Ponomariov** reviews in his 'The Phenomenology of the Nation' the Belarusian translation of the Miroslav Hroch piece 'In the National Interests'. Polish translator and essayist **Małgorzata Buchalik** discusses in her 'The Belarusian Vegetation in Mahilou and Minsk' two novel Mahiloŭ born Russian novelist **Uładzimier Kazłoŭ** 'The School' and 'Warsaw'.

SUMMARY, No. 11 (74), 2008

Uładzimier Furs, a philosophy professor at the Vilnius-based European Humanities University (EHU), Lithuania, presents in his 'The Structural Framework of the Alternative Nation-Building' his ideas on the ongoing Belarusian Nation-Building. **David R. Marples**, professor of History at the University of Alberta, Edmonton, and his Belarusian co-author **Uładzimier Padhoł** in their 'The New Remembrance Policy in Another Russian-Speaking State' wonder how the official remembrance policy, falsifying the WWII developments in Belarus, consolidates the regime acceptance by the Belarusian population.

EHU professor **Taciana Čulickaja** in her 'The Discourses of the Belarusian Students' analyses the identity formations and divisions in the university youth environment. The economists reason (**Alaksandar Čubryk** in his 'Do Belarus Need the Reform,' **Dźmitry Kruk** in his 'Has Belarus Started with the Reform' and **Kiryła Hajduk** 'The Social Contracts in Belarus: Some one Solidify, Other one Isolate') how Belarus could soften the implications of the global financial crisis and effectively reform its economy. American expert **Jonathan Row** in his 'Our Phony Economy' as well as his British counterpart **William Tompson** in his 'Back to the Future? Thoughts on the Political Economy of Expanding State Ownership in Russia' sort out why the crisis hurt the American and the Russian economies in a larger extend than others one. **Aris Trantidis** from the London School of Economics reveals in his 'The Economic Underpinnings of Semi-Authoritarianism: Explaining Preferences and Power Relations in the Case of Belarus' the economic preconditions of the Belarusian regime stability.

Nasha Niva web-site editor-and-chief **Andrej Dyńko** writes in his 'How I became a Journalist' on his cultural, political and social experiences in the late 1990-ies and early 2000-ies. The political commentator of the Radio Liberty Belarusian service **Jury Drakachrust** states in his 'The Horizon of the Belarusian Elite Values' that the new generation of the Belarusian *nomenklatura* is more consumption oriented and hostile toward Russia than their communist predecessors.

Historian **Vital Makarevič** traces in his 'Anti-Verification. The Faking the Nobility Documents and the Illegal Ennoblement in Belarus in 19 century' how the Belarusian gentry responded to the official Petersburg demand to confirm their noble origin.

The issue ends with a review by **Vitaliy Ponomariov** on the re-edition of Natala Yakovenko synthesis '*Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна*'. Київ: «Критика», 2008.